न्यायदर्शनम् ।

श्रीगौतममुनिप्रणीतम् ।

श्रीवात्स्यायनमुनिप्रणीतभाष्यसहितम् ।

श्रीविश्वनाथन्यायपञ्चाननभट्टाचार्यविरचित-
न्यायसूत्रवृत्तिसहितम् ।

कलिकाता गवर्नमेण्ट संस्कृतकालेजाध्यापक महामहोपाध्याय-
श्रीलक्ष्मणशास्त्रि [illegible] राजगुरुणा
न्यायाचार्यश्री[illegible]शास्त्रिणा च परिशोधितं
तत्कृतटिप्पण्यादिना च
सहितम् ।

[illegible] अध्यापक [illegible] विन्ध्येश्वरीप्रसाद-
द्विवेदिना सम्पादितम् ।

वाराणस्याम् ।

सेठ—श्रीहरिदासगुप्तेन [illegible]
[illegible] संस्कृतपुस्तकप्रकाशकेन सेठ-
श्रीजयकृष्णदासेन विद्याविलासयन्त्रे
मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

Printed by Jaykrishna Dass Gupta,
at the Vidya Vilas Press
Benares.
1920

श्रीमत: काशीनाथ शर्म्मणो-
न्यायदर्शनमिदं

वृत्तिसहितन्यायभाष्यस्य

विषयानुक्रमणिका ।

इति वृत्त्यनुगतन्यायभाष्यस्य सूचीपत्रम् ।

वृत्तिसहितन्यायभाष्यस्य

शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१९	१	उपलब्धे	प्रत्यक्षत उपलब्धे
१९	२	प्रमातुः	प्रमातुः प्रमातव्ये
३४	३	भूतानाम्	विभक्तानां भूतानाम् ।
३८	८	बहुनोक्तं	बहु नोक्तं
४३	२२	प्रमाणविरुद्धम्	नित्यत्वं प्रमाणविरुद्धम्
७०	२२	स्थापना	स्थापना हेतुना
७६	१	पक्षाविति	पक्षप्रतिपक्षाविति
८४	७	प्रदीपसंयोगे	प्रदीपघटसंयोगे
९०	११	प्रसिद्धे	प्रसिद्धाप्रसिद्धे
९५	११	विकल्प	विकल्पः
९७	२	उर्ध्वं	ऊर्ध्वं
१०२	११	सद्भावसम्वेदनादृते	सद्भावसंवेदनादृते
१०२	१२	अनुपलम्य	अनुपलभ्य
१०३	१७	शब्दस्यार्थः	शब्दस्य योऽर्थः
१०३	२०	समाख्यान्तरे	सम्प्रतिपत्तिशब्दे समाख्यान्तरे
१०४	९	ताद्विषय	तत्ताद्विषय
१०४	११	तन्न	तच्च
११०	१२	सिद्धिरिति	सिद्धेरिति
११२	१६	प्रमेयमात्रो ऽपि	प्रमेयभावो ऽपि

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
११२	१९	त्रैकाल्यो	त्रैकाल्ये
११२	१९	सम्मवति	सम्भवति
११५	२	प्रमाणता	प्रमाणता
११७	२०	ग्राहकस्य	ग्राह्यस्य
१२५	१	संयोगादिधासारणकारणात् ।	संयोगादिसाधारणकारणात्
१२५	९	३६	२६
१२५	१३	इन्द्रियसन्निकर्षनिमित्तं ।	इन्द्रियार्थसन्निकर्षनिमित्तं
१३०	५	एकशेदस्य	एकदेशस्य
१३५	८	अवयविकारिते	अवयवकारिते
१४४	११	अनागतः	अनागतः कथमनागतापेक्षाऽतीतसिद्धिः ।
१४९	११	गवयसमानम्	गवयं गवा समानम्
१४९	१३	उपमानम्	उपमेयम्
१५०	१४	तथेत्पुपसंहारात्	तथेत्युपसंहारात्
१५५	१२	व्यातिः	व्याप्तिः
१५७	१	शब्दपरीक्षाप्रकर०	शब्दविशेषपरीक्षाप्रकरणम्
१६५	१७	अर्थवान्	समानेऽभ्यासे पुनरुक्तमनर्थकमर्थवान्
१६६	१२	अतश्च	न अतश्च
१६८	१	यथायोगम्	यथानियोगम्
१८३	२	ऐन्द्रियकमिति	ऐन्द्रियकमिति न तु इन्द्रियजन्यप्रतीतिविषयत्वम्
१९८	१९	तर्हि	तर्हि न

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
२०१	७	किंचित्	किंचिन्निवर्तते किंचित्
२१०	१६	निवर्तिका	निर्वर्तिका
२११	८	इति	इति।
२१२	८	यकारः श्रूयते	यकारः श्रूयते द्रव्यत्र,
२१७	८	द्रव्याभिधायकम्	द्रव्याभिधायकम्। गवां समूह इति भेदाद्द्रव्याभिधानं न जातेरभेदात्
२१८	६	गौगच्छति	गौर्गच्छति
२१८	१४	या	या—
२३८	१८	कारणद्रव्ये।विभागे।	कारणद्रव्यविभागे
२४०	९	इन्द्रिभेदे	इन्द्रियभेदे
२६३	११	अनुद्भूभूत	अनुद्भूत
२७३	१	इन्द्रियनानात्वपरीक्षाप्रकरणम्	इन्द्रियपरीक्षाप्रकरणम्
२७७	१८	प्रतिषेधात्	एकत्वप्रतिषेधात्
२७९	७	बहुतरत्वप्रसङ्गात्	बहुत्वप्रसङ्गात्
२८०	३	गन्धादीनम्	गन्धादीनाम्
२८२	७	प्रकराणाम्	प्रकाराणाम्
२८५	१७	संसर्गानियम इति	संसर्गनियम इति
२९४	११	पूर्वं	यं पूर्वं
३०१	१	क्षणङ्गप्रकभरणम्	क्षणभङ्गप्रकरणम्
३१७	६	आत्मेप्ररण-	आत्मप्रेरण-
३३३	१४	क्रियासन्तानोपपत्तिरिति	क्रियासन्तानवद्बुद्धिसन्तानोपपत्तिरिति

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
३३८	१४	तथाविध एवोपरमो न	तथाविध एवोपरमो न,
३५०	४	मूर्त्त्युत्पादनवत्	मूर्त्युपादानवत्
३५०	१६	गर्भाश्रये	गर्भाशये
३५२	१६	समानः	समानैः
३७३	३	व्यमिचारः	व्यभिचारः
३७३	१४	आथ	अथ
३७७	१६	इश्वराधीना	ईश्वराधीना
३८२	१४	अविनष्टम्	विनष्टम्
४२१	८	गुप्रात्पत्तेः	प्रागुत्पत्तेः
४४२	७	न सावयवत्वात्	न सावयवत्वात्किंतु स्पर्शवत्त्वात् ।
४४५	२०	यत्रास्ति	यन्नास्ति
४५५	९	समाधिप्रत्यनीक	समाधिप्रत्यनीकम् ।
४५९	१२	विजानीयादू	विजानीयाद्
४७४	६	व्यमिचारात्	व्यभिचारात्
४८७	१	अर्थापत्तिसमप्रक०	अहेतुसमप्रकरणम्
४९४	१८	अर्यस्य	अर्थस्य
४९७	६	भवत्वेव	भवत्येव
५०४	१७	अनितयत्वे	अनियतत्वे
५०७	१२	प्रतिषेधेविप्रातिषेध	प्रतिषेधविप्रतिषेधे
५०७	२१	विप्रषेधे	विप्रतिषेधे
५०९	३	कार्यनेकत्वात्	कार्यानेकत्वात्
५१०	१३	स्वपक्षलण	स्वपक्षलक्षण
५१७	२०	बाह्येन्द्रिसय	बाह्येन्द्रिय

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
५१७	२२	तीति	सतीति
२२२	१२	उद्धरण	उद्धरणम्
५२३	५	अभिधानात्	अनभिधानात्
२	१०	अनुपलब्ध्यवस्थातः	अनुपलब्ध्यव्यवस्थातः ।
२	१५	चतुविधः	चतुर्विधः
२	१९	ज्परीक्षित	अपरीक्षित
४	१९	अध्ययसायात्	अध्यवसायात्
५	११	प्रागाण्यवत्	प्रामाण्यवत्
६	३	सूत्रै	सूत्रैः
६	१५	ओपाद्धातिकम्	औपोद्घातिकम्
७	१४	षष्टया	षष्ठया
७	२१	तत्प्रामाण्वे	तत्प्रामाण्ये
१७	३	शून्थता	शून्यता
१७	११	अनित्यता	अनित्यता-
२१	१०	प्रकरणेहतु	प्रकरणाहेतु
२१	२२	विकल्प	विकल्प
२३	२२	पंसङ्गात्	प्रसङ्गात्
२४	२०	अपाथकम्	अपार्थकम्
२६	१४	१९६	१७९६

इति शुद्ध्यशुद्धिबोधकं पत्रम् ।

श्रीगणेशाय नमः ।

अथ न्यायसूचीनिबन्धः ।

नमामि धर्मविज्ञानवैराग्यैश्वर्यशालिने ।
निधये वाग्विशुद्धीनामक्षपादाय तायिने ॥ १ ॥
अक्षपादप्रणीतानां सूत्राणां सारबोधिका ।
श्रीवाचस्पतिमिश्रेण मया(?) सूची विधास्यते ॥ २ ॥

प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः ॥ १ ॥ दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभावादपवर्गः ॥ २ ॥

इति द्वाभ्यां सूत्राभ्यामभिधेयप्रयोजनसम्बन्धप्रकरणम् ॥ १ ॥

प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि ॥ १ ॥ इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम् ॥ २ ॥ अथ तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानं पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतो दृष्टं च ॥ ३ ॥ प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानम् ॥ ४ ॥ आप्तोपदेशः शब्दः ॥ ५ ॥ स द्विविधो दृष्टादृष्टार्थत्वात् ॥ ६ ॥

इति षड्भिः सूत्रैः प्रमाणलक्षणप्रकरणम् ॥ २ ॥

आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम् ॥ १ ॥ इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गम् ॥ २ ॥ चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः शरीरम् ॥ ३ ॥ घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्यः ॥ ४ ॥ पृथिव्यापस्तेजो

वायुराकाशमिति भूतानि ॥ ५ ॥ गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाः पृथिव्यादिगुणास्तदर्थाः ॥ ६ ॥ बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरम् ॥ ७ ॥ युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम् ॥ ८ ॥ प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारम्भः ॥ ९ ॥ प्रवर्तनालक्षणा दोषाः ॥ १० ॥ पुनरुत्पत्तिः प्रेत्यभावः ॥ ११ ॥ प्रवृत्तिदोषजनितोऽर्थः फलम् ॥ १२ ॥ बाधनालक्षणं दुःखम् ॥ १३ ॥ तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्गः ॥ १४ ॥

इति चतुर्दशभिः सूत्रैः प्रमेयलक्षणप्रकरणम् ॥ ३ ॥

समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्षः संशयः ॥ १ ॥ यमर्थमधिकृत्य प्रवर्तते तत्प्रयोजनम् ॥ २ ॥ लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्तः ॥ ३ ॥

इति त्रिभिः सूत्रैर्न्यायपूर्वाङ्गलक्षणप्रकरणम् ॥ ४ ॥

तन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थितिः सिद्धान्तः ॥ १ ॥ स चतुर्विधः सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थित्यर्थान्तरभावात् ॥ २ ॥ सर्वतन्त्राविरुद्धस्तन्त्रेऽधिकृतोऽर्थः सर्वतन्त्रसिद्धान्तः ॥ ३ ॥ समानतन्त्रसिद्धः परतन्त्रासिद्धः प्रतितन्त्रसिद्धान्तः ॥ ४ ॥ यत्सिद्धावन्यप्रकरणसिद्धिः सोऽधिकरणसिद्धान्तः ॥ ५ ॥ अपरीक्षिताभ्युपगमात् तद्विशेषपरीक्षणमभ्युपगमसिद्धान्तः ॥ ६ ॥

इति षड्भिः सूत्रैर्न्यायाश्रयसिद्धान्तलक्षणप्रकरणम् ॥ ५ ॥

प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनान्यवयवाः ॥ १ ॥ साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा ॥ २ ॥ उदाहरणसाधर्म्यात् साध्यसाधनं हेतुः ॥ ३ ॥ तथा वैधर्म्यात् ॥ ४ ॥ साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणम् ॥ ५ ॥ तद्विपर्ययाद्वा विपरीतम् ॥ ६ ॥

उदाहरणापेक्षस्तथेत्युपसंहारो न तथेति वा साध्यस्योपनयः॥७॥ हेत्वपदेशात् प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनम् ॥ ८ ॥ इत्यष्टभिः सूत्रैः न्यायप्रकरणम् ॥ ६ ॥

अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे कारणोपपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्कः ॥१॥ विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णयः ॥ २ ॥

इति द्वाभ्यां सूत्राभ्यां न्यायोत्तराङ्गलक्षणप्रकरणम् ॥ ७ ॥

इत्येकचत्वारिंशता ४१ सूत्रैः सप्तभिः प्रकरणैः ७ प्रथमाध्यायस्य प्रथममाह्निकं समाप्तम् ॥

अथ द्वितीयमाह्निकम् ।

प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः ॥ १ ॥ यथोक्तोपपन्नश्छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भो जल्पः ॥ २ ॥ स प्रतिपक्षस्थापनाहीनो वितण्डा ॥ ३ ॥

इति त्रिभिः सूत्रैः कथालक्षणप्रकरणम् ॥ १ ॥

सव्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमकालातीता हेत्वाभासाः ॥ १ ॥ अनैकान्तिकः सव्यभिचारः ॥ २ ॥ सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्धः ॥ ३ ॥ यस्मात् प्रकरणचिन्ता स निर्णयार्थमपदिष्टः प्रकरणसमः ॥ ४ ॥ साध्याविशिष्टश्च साध्यत्वात् साध्यसमः ॥ ५ ॥ कालात्ययापदिष्टः कालातीतः ॥ ६ ॥

इति षड्भिः सूत्रैः हेत्वाभासलक्षणप्रकरणम् ॥ २ ॥

वचनाविघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या छलम् ॥ १ ॥ तत् त्रिविधं

वाक्छलं सामान्यच्छलमुपचारच्छलं च ॥ २ ॥ अविशेषाभिहि-
तेऽर्थे वक्तुरभिप्रायादर्थान्तरकल्पना वाक्छलम् ॥ ३ ॥ सम्भव-
तोऽर्थस्यातिसामान्ययोगादसम्भूतार्थकल्पना सामान्यच्छलम् ॥ ४ ॥
धर्मविकल्पनिर्देशे ऽर्थसद्भावप्रतिषेध उपचारच्छलम् ॥ ५ ॥ वा-
क्छलमेवोपचारच्छलं तदविशेषात् ॥ ६ ॥ न, तदर्थान्तरभावा-
त् ॥ ७ ॥ अविशेषे वा किञ्चित्साधर्म्यादेकच्छलप्रसङ्गः ॥ ८ ॥

इत्यष्टभिः सूत्रैश्छललक्षणप्रकरणम् ॥ ३ ॥

साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिः ॥ १ ॥ विप्रति-
पत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानम् ॥ २ ॥ तद्विकल्पाज्जातिनिग्रह-
स्थानबहुत्वम् ॥ ३ ॥

इति त्रिभिः सूत्रैः पुरुषाशक्तिलिङ्गदोषसामान्यलक्षण-
प्रकरणम् ॥ ६ ॥

इति विंशत्या २० सूत्रैश्चतुर्भिः ४ प्रकरणैः प्रथमाध्यायस्य
द्वितीयमाह्निकं समाप्तम् ॥

समाप्तश्च प्रथमोऽध्यायः ।

अत्र प्रकरणानि ११ सूत्राणि ६१ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

समानानेकधर्माध्यवसायादन्यतरधर्माध्यवसायाद्वा न सं-
शयः ॥ १ ॥ विप्रतिपत्त्यव्यवस्थाध्यवसायाच्च ॥ २ ॥ विप्रति-
पत्तौ च सम्प्रतिपत्तेः ॥ ३ ॥ अव्यवस्थात्मनि व्यवस्थितत्वाच्चा-
व्यवस्थायाः ॥ ४ ॥ तथाऽत्यन्तसंशयस्तद्धर्मसातत्योपपत्तेः ॥ ५ ॥
यथोक्ताध्यवसायादेव तद्विशेषापेक्षात् संशये नासंशयो नात्य-

न्तसंशयो वा ॥ ६ ॥ यत्र संशयस्तत्रैवमुत्तरोत्तरप्रसङ्गः ॥ ७ ॥

इति सप्तभिः सूत्रैः संशयपरीक्षाप्रकरणम् ॥ १ ॥

प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं त्रैकाल्यासिद्धेः ॥ १ ॥ पूर्वं हि प्रमाणसिद्धौ नेन्द्रियार्थसन्निकर्षात् प्रत्यक्षोत्पत्तिः ॥ २ ॥ पश्चात् सिद्धौ न प्रमाणेभ्यः प्रमेयसिद्धिः ॥ ३ ॥ युगपत्सिद्धौ प्रत्यर्थनियतत्वात् क्रमवृत्तित्वाभावो बुद्धीनाम् ॥ ४ ॥ त्रैकाल्यासिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिः ॥ ५ ॥ सर्वप्रमाणप्रतिषेधाच्च प्रतिषेधानुपपत्तिः ॥ ६ ॥ तत्प्रामाण्ये वा न सर्वप्रमाणविप्रतिषेधः ॥७॥ त्रैकाल्याप्रतिषेधश्च शब्दादातोद्यसिद्धिवत् तत्सिद्धेः ॥ ८ ॥ प्रमेया च तुलाप्रामाण्यवत् ॥ ९ ॥ प्रमाणतः सिद्धेः प्रमाणानां प्रमाणान्तरसिद्धिप्रसङ्गः ॥ १० ॥ तद्विनिवृत्तेर्वा प्रमाणसिद्धिवत् प्रमेयसिद्धिः ॥ ११ ॥ न प्रदीपप्रकाशसिद्धिवत् तत्सिद्धेः ॥ १२ ॥ क्वचित्तु निवृत्तिदर्शनादनिवृत्तिदर्शनाच्च क्वचिदनेकान्तः ॥ १३ ॥

इति त्रयोदशभिः सूत्रैः प्रमाणसामान्यपरीक्षाप्रकरणम् ॥ २ ॥

प्रत्यक्षलक्षणानुपपत्तिरसमग्रवचनात् ॥ १ ॥ नात्ममनसोः सन्निकर्षाभावे प्रत्यक्षोत्पत्तिः ॥ २ ॥ दिग्देशकालाकाशेष्वप्येवं प्रसङ्गः ॥ ३ ॥ ज्ञानलिङ्गत्वादात्मनो नानवरोधः ॥ ४ ॥ तदयौगपद्यलिङ्गत्वाच्च न मनसः ॥ ५ ॥ प्रत्यक्षनिमित्तत्वाच्चेन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षस्य स्वशब्देन वचनम् ॥६ ॥ सुप्तव्यासक्तमनसां चेन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षनिमित्तत्वात् ॥ ७ ॥ तैश्चापदेशो ज्ञानविशेषाणाम् ॥ ८ ॥ व्याहतत्वादहेतुः ॥ ९ ॥ नार्थविशेषप्राबल्यात् ॥ १० ॥ प्रत्यक्षमनुमानमेकदेशग्रहणादुपलब्धेः

॥ ११ ॥ न प्रत्यक्षेण यावत्तावदप्युपलम्भात् ॥ ११ ॥

इति द्वादशभिः सूत्रैः प्रत्यक्षपरीक्षाप्रकरणम् ॥ ३ ॥

साध्यत्वादवयविनि सन्देहः ॥ १ ॥ सर्वाग्रहणमवयव्यसिद्धेः ॥ २ ॥ धारणाकर्षणोपपत्तेश्च ॥ ३ ॥ सेनावनवद्ग्रहणमिति चेन्नातीन्द्रियत्वादणूनाम् ॥ ४ ॥

इति चतुर्भिः सूत्रैः प्रासङ्गिकमवयविपरीक्षाप्रकरणम् ॥४॥

रोधोपघातसादृश्येभ्यो व्यभिचारादनुमानमप्रमाणम् ॥१॥ नैकदेशत्राससादृश्येभ्योऽर्थान्तरभावात् ॥ २ ॥

इति द्वाभ्यां सूत्राभ्यामनुमानपरीक्षाप्रकरणम् ॥ ५ ॥

वर्तमानाभावः पततः पतितपतितव्यकालोपपत्तेः ॥ १ ॥ तयोरप्यभावो वर्तमानाभावे तदपेक्षत्वात् ॥ २ ॥ नातीतानागतयोरितरेतरापेक्षासिद्धिः ॥३॥ वर्तमानाभावे सर्वाग्रहणं प्रत्यक्षानुपपत्तेः ॥ ४ ॥ कृतताकर्तव्यतोपपत्तेस्तूभयथा ग्रहणम् ॥ ५ ॥ इति पञ्चभिः सूत्रैरौपाद्घातिकं वर्तमानपरीक्षाप्रकरणम् ॥ ६ ॥

अत्यन्तप्रायैकदेशसाधर्म्यादुपमानासिद्धिः ॥ १ ॥ प्रसिद्धसाधर्म्यादुपमानसिद्धेर्यथोक्तदोषानुपपत्तिः ॥ २ ॥ प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षसिद्धेः ॥ ३ ॥ नाप्रत्यक्षे गवये प्रमाणार्थमुपमानस्य पश्यामः ॥ ४ ॥ तथेत्युपसंहारादुपमानसिद्धेर्नाविशेषः ॥ ५ ॥

इति पञ्चभिः सूत्रैरुपमानपरीक्षाप्रकरणम् ॥ ४ ॥

शब्दोऽनुमानमर्थस्यानुपलब्धेरनुमेयत्वात् ॥ १ ॥ उपलब्धेरद्विप्रवृत्तित्वात् ॥ २ ॥ सम्बन्धाच्च ॥ ३ ॥ आप्तोपदेशसामर्थ्याच्छब्दादर्थसम्प्रत्ययः ॥ ४ ॥ पूरणप्रदाहपाटनानुपपत्तेश्च सम्बन्धाभावः ॥ ५ ॥ शब्दार्थव्यवस्थानादप्रतिषेधः ॥ ६ ॥ न सामयिकत्वाच्छब्दार्थसम्प्रत्ययस्य ॥ ७ ॥ जातिविशेषे चा-

नियमात् ॥ ८ ॥

इत्यष्टभिः सूत्रैः शब्दसामान्यपरीक्षाप्रकरणम् ॥ ८ ॥

तदप्रामाण्यमनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः ॥ १ ॥ न कर्तृकर्मसाधनवैगुण्यात् ॥ २ ॥ अभ्युपेत्य कालभेदे दोषवचनात् ॥ ३ ॥ अनुवादोपपत्तेश्च ॥ ४ ॥ वाक्यविभागस्य चार्थग्रहणात् ॥ ५ ॥ विध्यर्थवादानुवादवचनविनियोगात् ॥ ६ ॥ विधिर्विधायकः ॥ ७ ॥ स्तुतिर्निन्दा परकृतिः पुराकल्प इत्यर्थवादः ॥ ८ ॥ विधिविहितस्यानुवचनमनुवादः ॥ ९ ॥ नानुवादपुनरुक्तयोर्विशेषः शब्दाभ्यासोपपत्तेः ॥ १० ॥ शीघ्रतरगमनोपदेशवदभ्यासान्नाविशेषः ॥ ११ ॥ मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यात् ॥ १२ ॥

इति द्वादशभिः सूत्रैः शब्दविशेषपरीक्षाप्रकरणम् ॥ ९ ॥

इति अष्टोत्तरषष्ट्या ६८ सूत्रैर्नवभिः ९ प्रकरणै-
र्द्वितीयाध्यायस्याद्यमाह्निकं समाप्तम् ॥

अथ द्वितीयमाह्निकम् ।

न चतुष्ट्वमैतिह्यार्थापत्तिसम्भवाभावप्रामाण्यात् ॥१॥ शब्द ऐतिह्यानर्थान्तरभावादनुमानेऽर्थापत्तिसम्भवाभावानर्थान्तरभावाच्चाप्रतिषेधः ॥ २ ॥ अर्थापत्तिरप्रमाणमनैकान्तिकत्वात् ॥ ३ ॥ अनर्थापत्तावर्थापत्त्यभिमानात् ॥४॥ प्रतिषेधाप्रामाण्यं चानैकान्तिकत्वात् ॥५॥ तत्प्रामाण्ये वा नार्थापत्त्यप्रामाण्यम् ॥ ६॥ नाभावप्रामाण्यं प्रमेयासिद्धेः ॥ ७ ॥ लक्षितेष्वलक्षणलक्षितत्वादलक्षितानां तत्प्रमेयसिद्धिः ॥ ८ ॥ असत्यर्थे नाभाव इति चेन्नान्यलक्षणोपपत्तेः ॥ ९ ॥ तत्सिद्धेरलक्षितेष्वहेतुः ॥ १० ॥

न लक्षणावस्थितापेक्षसिद्धेः ॥ ११ ॥ प्रागुत्पत्तेरभावोपपत्तेश्च ॥ १२ ॥

इति द्वादशभिः सूत्रैश्चतुष्ट्वपरीक्षाप्रकरणम् ॥ १ ॥

आदिमत्वादैन्द्रियकत्वात् कृतकवदुपचाराच्च ॥ १ ॥ न घटाभावसामान्यनित्यत्वान्नित्येष्वप्यनित्यवदुपचाराच्च ॥ २ ॥ तत्वभाक्तयोर्नानात्वस्य विभागादव्यभिचारः ॥ ३ ॥ सन्तानानुमानविशेषणात् ॥ ४ ॥ कारणद्रव्यस्य प्रदेशशब्देनाभिधानात् ॥ ५ ॥ प्रागुच्चारणादनुपलब्धेरावरणाद्यनुपलब्धेश्च ॥ ६ ॥ तदनुपलब्धेरनुपलम्भादावरणोपपत्तिः ॥ ७ ॥ अनुपलम्भादप्यनुपलब्धिसद्भाववन्नावरणानुपपत्तिरनुपलम्भात् ॥८॥ अनुपलम्भात्मकत्वादनुपलब्धेरहेतुः ॥९॥ अस्पर्शत्वात् ॥१०॥ न कर्मानित्यत्वात् ॥ ११ ॥ नाणुनित्यत्वात् ॥ १२ ॥ सम्प्रदानात् ॥ १३ ॥ तदन्तरालानुपलब्धेरहेतुः ॥ १४ ॥ अध्यापनादप्रतिषेधः ॥ १५ ॥ उभयोः पक्षयोरन्यतरस्याध्यापनादप्रतिषेधः ॥ १६ ॥ अभ्यासात् ॥ १७ ॥ नान्यत्वेऽप्यभ्यासस्योपचारात् ॥ १८ ॥ अन्यदन्यस्मादनन्यत्वादनन्यादित्यन्यताऽभावः ॥ १९ ॥ तदभावे नास्त्यनन्यता तयोरितरेतरापेक्षसिद्धेः ॥ २० ॥ विनाशकारणानुपलब्धेश्च ॥ २१ ॥ अश्रवणकारणानुपलब्धेः सततश्रवणप्रसङ्गः ॥ २२ ॥ उपलभ्यमाने चानुपलब्धेरसत्त्वादनपदेशः ॥ २३ ॥ पाणिनिमित्तप्रश्लेषाच्छब्दाभावे नानुपलब्धिः ॥ २४ ॥ विनाशकारणानुपलब्धेश्चावस्थाने तन्नित्यत्वप्रसङ्गः ॥ २५ ॥ अस्पर्शत्वादप्रतिषेधः ॥ २६ ॥ विभक्त्यन्तरोपपत्तेश्च समासे ॥ २७ ॥

इति सप्तविंशत्या सूत्रैः शब्दानित्यत्वप्रकरणम् ॥ २ ॥

विकारादेशोपदेशात् संशयः ॥ १ ॥ प्रकृतिविवृद्धौ विकारविवृद्धेश्च ॥ २ ॥ न्यूनसमाधिकोपलब्धेर्विकाराणामहेतुः ॥३॥ द्विविधस्यापि हेतोरभावादसाधनं दृष्टान्तः ॥ ४ ॥ नातुल्यप्रकृतीनां विकारविकल्पात् ॥ ५ ॥ द्रव्यविकारवैषम्यवद्वर्णविकारविकल्पः ॥ ६ ॥ न विकारधर्मानुपपत्तेः ॥ ७ ॥ विकारप्राप्तानामपुनरापत्तेः ॥ ८ ॥ सुवर्णादीनां पुनरापत्तेरहेतुः ॥ ९ ॥ न तद्विकाराणां सुवर्णभावाव्यतिरेकात् ॥ १० ॥ नित्यत्वेऽविकारादनित्यत्वे चानवस्थानात् ॥ ११ ॥ नित्यानामतीन्द्रियत्वात् तद्धर्मविकल्पाच्च वर्णविकाराणामप्रतिषेधः ॥ १२ ॥ अनवस्थायित्वे च वर्णोपलब्धिवत् तद्विकारोपपत्तिः ॥ १३ ॥ विकारधर्मित्वे नित्यत्वाभावात् कालान्तरे विकारोपपत्तेश्चाप्रतिषेधः ॥ १४ ॥ प्रकृत्यनियमात् ॥ १५ ॥ अनियमे नियमान्नानियमः ॥ १६ ॥ नियमानियमविरोधादनियमे नियमाच्चाप्रतिषेधः ॥ १७ ॥ गुणान्तरापत्त्युपमर्दह्रासवृद्धिलेशश्लेषेभ्यस्तु विकारोपपत्तेर्वर्णविकारः ॥ १८ ॥

इति अष्टादशभिः सूत्रैः शब्दपरिणामप्रकरणम् ॥ ३ ॥

ते विभक्त्यन्ताः पदम् ॥ १ ॥ व्यक्त्याकृतिजातिसन्निधावुपचारात् संशयः ॥ २ ॥ याशब्दसमूहत्यागपरिग्रहसंख्यावृद्ध्युपचयवर्णसमासानुबन्धानां व्यक्तावुपचाराद्व्यक्तिः ॥ ३ ॥ न तदनवस्थानात् ॥ ४ ॥ सहचरणस्थानतादर्थ्यवृत्तमानधारणसामीप्ययोगसाधनाधिपत्येभ्यो ब्राह्मणमञ्चकटराजसक्तुचन्दनगङ्गाशाटकान्नपुरुषेष्वतद्भावेऽपि तदुपचारः ॥ ५ ॥ आकृतिस्तदपेक्षत्वात् सत्त्वव्यवस्थानसिद्धेः ॥ ६ ॥ व्यक्त्याकृतियुक्तेऽप्यप्रसङ्गात् प्रोक्षणादीनां मृद्गवके जातिः ॥ ७ ॥ ना-

कृतिव्यक्त्यपेक्षत्वाज्जात्यभिव्यक्तेः ॥ ८ ॥ व्यक्त्या कृतिजातय-स्तु पदार्थः ॥ ९ ॥ व्यक्तिर्गुणविशेषाश्रयो मूर्तिः ॥ १० ॥ आकृतिर्जातिलिङ्गाख्या ॥ ११ ॥ समानप्रसवात्मिका जातिः ॥ १२ ॥

इति द्वादशभिः सूत्रैः शब्दशक्तिपरीक्षा [पदार्थनिरूपण] प्रकरणम् ॥ ४ ॥

इति नवोत्तरषष्ट्या ६९ सूत्रैश्चतुर्भिः ४ प्रकरणै-र्द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥

समाप्तश्च द्वितीयोऽध्यायः ॥

अत्र प्रकरणानि १३ सूत्राणि १३७

अथ तृतीयोऽध्यायः ॥

दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणात् ॥ १ ॥ न विषयव्यवस्थानात् ॥ २ ॥ तद्व्यवस्थानादेवात्मसद्भावादप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

इति त्रिभिः सूत्रैरिन्द्रियव्यतिरेकात्मप्रकरणम् ॥ १ ॥

शरीरदाहे पातकाभावात् ॥ १ ॥ तदभावः सात्मकप्रदाहेऽपि तन्नित्यत्वात् ॥ २ ॥ न कार्याश्रयकर्तृवधात् ॥ ३ ॥

इति त्रिभिः सूत्रैः शरीरव्यतिरेकात्मप्रकरणम् ॥ २ ॥

सव्यदृष्टस्येतरेण प्रत्यभिज्ञानात् ॥ १ ॥ नैकस्मिन्नासास्थिव्यवहिते द्वित्वाभिमानात् ॥ २ ॥ एकविनाशे द्वितीयाविनाशान्नैकत्वम् ॥ ३ ॥ अवयवनाशेऽप्यवयव्युपलब्धेरहेतुः ॥ ४ ॥ दृष्टान्तविरोधादप्रतिषेधः ॥ ५ ॥ इन्द्रियान्तरविकारात् ॥ ६ ॥ न स्मृतेः स्मर्तव्यविषयत्वात् ॥ ७ ॥ तदात्मगुणत्वसद्भावादप्रतिषेधः ॥ ८ ॥

इत्यष्टभिः सूत्रैः प्रासङ्गिकं चक्षुरद्वैतप्रकरणम् ॥ ३ ॥

नात्मप्रतिपत्तिहेतूनां मनसि सम्भवात् ॥ १ ॥ ज्ञातुर्ज्ञानसाधनोपपत्तेः सञ्ज्ञाभेदमात्रम् ॥२॥ नियमश्च निरनुमानः ॥३॥

इति त्रिभिः सूत्रैर्मनोव्यतिरेकप्रकरणम् ॥ ४ ॥

पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबन्धाज्जातस्य हर्षभयशोकसम्प्रतिपत्तेः ॥ १ ॥ पद्मादिषु प्रबोधसम्मीलनविकारवत् तद्विकारः ॥ २ ॥ नोष्णशीतवर्षकालनिमित्तत्वात् पञ्चात्मकविकाराणाम् ॥ ३ ॥ प्रेत्याहाराभ्यासकृतात् स्तन्याभिलाषात् ॥ ४ ॥ अयसोऽयस्कान्ताभिगमनवत् तदुपसर्पणम् ॥ ५ ॥ नान्यत्र प्रवृत्त्यभावात् ॥ ६ ॥ वीतरागजन्मादर्शनात् ॥ ७ ॥ सगुणद्रव्योत्पत्तिवत् तदुत्पत्तिः ॥ ८ ॥ न सङ्कल्पनिमित्तत्वाद्रागादीनाम् ॥ ९ ॥

इति नवभिः सूत्रैर्नित्यताप्रकरणम् ॥ ५ ॥

पार्थिवं गुणान्तरोपलब्धेः ॥ १ ॥ पार्थिवाप्यतैजसं तद्गुणोपलब्धेः ॥ २ ॥ निःश्वासोच्छासोपलब्धेश्चातुर्भौतिकम् ॥३॥ गन्धक्लेदपाकव्यूहावकाशदानेभ्यः पाञ्चभौतिकम् ॥ ४ ॥ श्रुतिप्रामाण्याच्च ॥ ५ ॥

इति पञ्चभिः सूत्रैः शरीरपरीक्षाप्रकरणम् ॥ ६ ॥

कृष्णसारे सत्युपलम्भाद् व्यतिरिच्य चोपलम्भात् संशयः ॥ १ ॥ महदणुग्रहणात् ॥ २ ॥ रश्म्यर्थसन्निकर्षविशेषात् तद्ग्रहणम् ॥ ३ ॥ तदनुपलब्धेरहेतुः ॥ ४ ॥ नानुमीयमानस्य प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धिरभावहेतुः ॥ ५ ॥ द्रव्यगुणधर्मभेदाच्च उपलब्धिनियमः ॥ ६ ॥ अनेकद्रव्यसमवायाद्रूपविशेषाच्च रूपोपलब्धिः ॥ ७ ॥ कर्मकारितश्चेन्द्रियाणां व्यूहः पुरुषार्थतन्त्रः ॥ ८ ॥ मध्यन्दिनोल्काप्रकाशानुपलब्धिवत्तदनुपलब्धिः ॥ ९ ॥ न रात्रावप्यनुपलब्धेः ॥ १० ॥ बाह्य-

प्रकाशानुग्रहाद् विषयोपलब्धेरनभिव्यक्तितोऽनुपलब्धिः ॥११॥ अभिव्यक्तौ चाभिभवात् ॥ १२ ॥ नक्तञ्चरनयनरश्मिदर्शनाच्च ॥ १३ ॥ अप्राप्यग्रहणं काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरितोपलब्धेः ॥ १४ ॥ कुड्यान्तरितानुपलब्धेरप्रतिषेधः ॥ १५ ॥ अप्रतिघातात् सन्निकर्षोपपत्तिः ॥ १६ ॥ आदित्यरश्मेः स्फटिकान्तरितेऽपि दाह्येऽविघातात् ॥ १७ ॥ नेतरेतरधर्मप्रसङ्गात् ॥ १८ ॥ आदर्शोदकयोः प्रसादस्वाभाव्याद्रूपोपलब्धिवत् तदुपलब्धिः ॥ १९ ॥ दृष्टानुमितानां हि नियोगप्रतिषेधानुपपत्तिः ॥ २० ॥

इति विंशत्या सूत्रैरिन्द्रिय (भौतिकत्व) परीक्षाप्रकरणम् ॥७॥

स्थानान्यत्वे नानात्वादवयविनानास्थानत्वाच्च संशयः ॥ १ ॥ त्वगव्यतिरकात् ॥ २ ॥ न युगपदर्थानुपलब्धेः ॥ ३ ॥ विप्रतिषेधाच्च न त्वगेका ॥ ४ ॥ इन्द्रियार्थपञ्चत्वात् ॥ ५ ॥ न तदर्थबहुत्वात् ॥ ६ ॥ गन्धत्वाद्यव्यतिरेकाद् गन्धादीनामप्रतिषेधः ॥ ७ ॥ विषयत्वाव्यतिरेकादेकत्वम् ॥ ८ ॥ न बुद्धिलक्षणाधिष्ठानगत्याकृतिजातिपञ्चत्वेभ्यः ॥ ९ ॥ भूतगुणविशेषोपलब्धेस्तादात्म्यम् ॥ १० ॥

इति दशभिः सूत्रैरिन्द्रियनानात्वप्रकरणम् ॥ ८ ॥

गन्धरसरूपस्पर्शशब्दानां स्पर्शपर्यन्ताः पृथिव्याः ॥ १ ॥ अप्तेजोवायूनां पूर्वं पूर्वमपोह्याकाशस्योत्तरः ॥ २ ॥ न सर्वगुणानुपलब्धेः ॥ ३ ॥ एकैकश्येनोत्तरोत्तरगुणसद्भावादुत्तरोत्तराणां तदनुपलब्धिः ॥ ४ ॥ विष्टं ह्यपरम्परेण ॥ ५ ॥ न पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वात् ॥ ६ ॥ पूर्वपूर्वगुणोत्कर्षात् तत्तत्प्रधानम् ॥ ७ ॥ तद्व्यवस्थानं तु भूयस्त्वात् ॥ ८ ॥ सगुणाना-

मिन्द्रियभावात् ॥ ९ ॥ तेनैव तस्याग्रहणाच्च ॥ १० ॥ न शब्दगुणवैधर्म्यात् ॥ १२ ॥

इति द्वादशभिः सूत्रैरर्थपरीक्षाप्रकरणम् ॥ ९ ॥

इति त्रिसप्तत्या ७३ सूत्रैर्नवभिः ९ प्रकरणैस्तृतीयस्याद्यमाह्निकं समाप्तम् ॥

अथ द्वितीयमाह्निकम् ।

कर्माकाशसाधर्म्यात् संशयः ॥ १ ॥ विषयप्रत्यभिज्ञानात् ॥ २ ॥ साध्यसमत्वादहेतुः ॥ ३ ॥ न युगपदग्रहणात् ॥ ४ ॥ अप्रत्यभिज्ञाने च विनाशप्रसङ्गः ॥ ५ ॥ क्रमवृत्तित्वादयुगपद्ग्रहणम् ॥ ६ ॥ अप्रत्यभिज्ञानं च विषयान्तरव्यासङ्गात् ॥ ७ ॥ न गत्यभावात् ॥ ८ ॥ स्फटिकान्यत्वाभिमानवत् तदन्यत्वाभिमानः ॥ ९ ॥

इति नवभिः सूत्रैर्बुद्ध्यनित्यताप्रकरणम् ॥ १ ॥

स्फटिकेऽप्यपरापरोत्पत्तेः क्षणिकत्वाद्व्यक्तीनामहेतुः ॥१॥ नियमहेत्वभावाद् यथादर्शनमभ्यनुज्ञा ॥ २ ॥ नोत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धेः ॥ ३ ॥ क्षीरविनाशे कारणानुपलब्धिवद् दध्युत्पत्तिवच्च तदुपपत्तिः ॥ ४ ॥ लिङ्गतो ग्रहणान्नानुपलब्धिः ॥ ५ ॥ न पयसः परिणामगुणान्तरप्रादुर्भावात् ॥ ६ ॥ व्यूहान्तराद्द्रव्यान्तरोत्पत्तिदर्शनं पूर्वद्रव्यनिवृत्तेरनुमानम् ॥ ७ ॥ क्वचिद्विनाशकारणानुपलब्धेः क्वचिच्चोपलब्धेरनेकान्तः ॥ ८ ॥

इत्यष्टभिः सूत्रैरौपोद्घातिकं क्षणभङ्गप्रकरणम् ॥ २ ॥

नेन्द्रियार्थयोस्तद्विनाशे ऽपि ज्ञानावस्थानात् ॥ १ ॥ युगपज्ज्ञेयानुपलब्धेर्न मनसः ॥ २ ॥ तदात्मगुणत्वे ऽपि तुल्यम् ॥ ३ ॥ इन्द्रियैर्मनसः सन्निकर्षाभावात् तदनुत्पत्तिः ॥ ४ ॥ नोत्पत्तिकारणानपदेशात् ॥ ५ ॥ विनाशकारणानुपलब्धेश्चावस्थाने तन्नित्यत्वप्रसङ्गः ॥ ६ ॥ अनित्यत्वग्रहणात् बुद्धेर्बुद्ध्यन्तराद्विनाशः शब्दवत् ॥ ७ ॥ ज्ञानसमवेतात्मप्रदेशसन्निकर्षान्मनसः स्मृत्युत्पत्तेर्न युगपदुत्पत्तिः ॥ ८ ॥ नान्तःशरीरवृत्तित्वान्मनसः ॥ ९ ॥ साध्यत्वादहेतुः ॥ १० ॥ स्मरतः शरीरधारणोपपत्तेरप्रतिषेधः ॥ ११ ॥ न तदाशुगतित्वान्मनसः ॥ १२ ॥ न स्मरणकालानियमात् ॥ १३ ॥ आत्मप्रेरणयदृच्छाज्ञताभिश्च न संयोगविशेषः ॥ १४ ॥ व्यासक्तमनसः पादव्यथनेन संयोगविशेषेण समानम् ॥ १५ ॥ प्रणिधानलिङ्गादिज्ञानानामयुगपद्भावाद् युगपदस्मरणम् ॥ १ ॥ ज्ञस्येच्छाद्वेषनिमित्तत्वादारम्भनिवृत्त्योः ॥ १७ ॥ तल्लिङ्गत्वादिच्छाद्वेषयोः पार्थिवाद्येष्वप्रतिषेधः ॥ १८ ॥ परश्वादिष्वारम्भनिवृत्तिदर्शनात् ॥ १९ ॥ नियमानियमौ तु तद्विशेषकौ ॥ २० ॥ यथोक्तहेतुत्वात् पारतन्त्र्यादकृताभ्यागमाच्च न मनसः ॥ २१ ॥ परिशेषाद्यथोक्तहेतूपपत्तेश्च ॥ २२ ॥ स्मरणं त्वात्मनो ज्ञस्वाभाव्यात् ॥ २३ ॥ प्रणिधाननिबन्धाभ्यासलिङ्गलक्षणसादृश्यपरिग्रहाश्रयाश्रितसम्बन्धानन्तर्यवियोगैककार्यविरोधातिशयप्राप्तिव्यवधानसुखदुःखेच्छाद्वेषभयार्थित्वक्रियारागधर्माधर्मनिमित्तेभ्यः ॥ २४ ॥

इति चतुर्विंशत्या सूत्रैर्बुद्धेरात्मगुणत्वप्रकरणम् ॥ ३ ॥

कर्मानवस्थायिग्रहणात् ॥ १ ॥ अव्यक्तग्रहणमनवस्थायित्वाद् विद्युत्सम्पाते रूपाव्यक्तग्रहणवत् ॥ २ ॥ हेतूपादानात्

प्रतिषेद्धव्याभ्यनुज्ञा ॥ ३ ॥ न प्रदीपार्चिषः सन्तत्यभिव्यक्तग्रहणवत् तद्ग्रहणम् ॥ ४ ॥

इति चतुर्भिः सूत्रैर्बुद्धेरुत्पन्नापवर्गित्वप्रकरणम् ॥ ५ ॥

द्रव्ये स्वगुणपरगुणोपलब्धेः संशयः ॥ १ ॥ यावद्द्रव्यभावित्वाद्रूपादीनाम् ॥ २ ॥ न पाकजगुणान्तरोत्पत्तेः ॥ ३ ॥ प्रतिद्वन्द्विसिद्धेः पाकजानामप्रतिषेधः ॥ ४ ॥ शरीरव्यापित्वात् ॥ ५ ॥ न केशनखादिष्वनुपलब्धेः ॥ ६ ॥ त्वक्पर्यन्तत्वाच्छरीरस्य केशनखादिष्वप्रसङ्गः ॥ ७ ॥ शरीरगुणवैधर्म्यात् ॥ ८ ॥ न रूपादीनामितरेतरवैधर्म्यात् ॥ ९ ॥ ऐन्द्रियकत्वाद्रूपादीनामप्रतिषेधः ॥ १० ॥

इति दशभिः सूत्रैर्बुद्धेः शरीरगुणव्यतिरेकप्रकरणम् ॥ ५ ॥

ज्ञानायौगपद्यादेकं मनः ॥ १ ॥ न युगपदनेकक्रियोपलब्धेः ॥ २ ॥ अलातचक्रदर्शनवत् तदुपलब्धिराशुसञ्चारात् ॥ ३ ॥ यथोक्तहेतुत्वाच्चाणु ॥ ४ ॥

इति चतुर्भिः सूत्रैर्मनःपरीक्षाप्रकरणम् ॥ ६ ॥

पूर्वकृतफलानुबन्धात् तदुत्पत्तिः ॥ १ ॥ भूतेभ्यो मूर्त्युपादानवत् तदुपादानम् ॥ २ ॥ न साध्यसमत्वात् ॥ ३ ॥ नोत्पत्तिनिमित्तत्वान्मातापित्रोः ॥ ४ ॥ तथाहारस्य ॥ ५ ॥ प्राप्तौ चानियमात् ॥ ६ ॥ शरीरोत्पत्तिनिमित्तवत् संयोगोत्पत्तिनिमित्तं कर्म ॥ ७ ॥ एतेनानियमः प्रत्युक्तः ॥ ८ ॥ तददृष्टकारितमिति चेत् पुनस्तत्प्रसङ्गोऽपवर्गे ॥ ९ ॥ मनःकर्मनिमित्तत्वाच्च संयोगाद्यनुच्छेदः ॥ १० ॥ नित्यत्वप्रसङ्गश्च प्रायणानुपपत्तेः ॥ ११ ॥ अणुश्यामतानित्यत्ववदेतत् स्यात्

॥ १२ ॥ नाकृताभ्यागमप्रसङ्गात् ॥ १३ ॥

इति त्रयोदशभिः सूत्रैः प्रासङ्गिकमदृष्टनिष्पाद्यत्वप्रकरणम् ॥७॥

इति द्विसप्तत्या ७२ सूत्रैः सप्तभिः ७ प्रकरणै-
स्तृतीयाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥
समाप्तश्च तृतीयोऽध्यायः ॥
अत्र प्रकरणानि १६ सूत्राणि १४५

अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥

प्रवृत्तिर्यथोक्ता ॥ १ ॥ तथा दोषाः ॥ २ ॥

इति द्वाभ्यां सूत्राभ्यां प्रवृत्तिदोषसामान्यपरीक्षाप्रकरणम् ॥ १ ॥

तत्त्रैराश्यं रागद्वेषमोहार्थान्तरभावात् ॥ १ ॥ नैकप्रत्यनीकत्वात ॥ २ ॥ व्यभिचारादहेतुः ॥ ३ ॥ तेषां मोहः पापीयान् नामूढस्येतरोत्पत्तेः ॥ ४ ॥ निमित्तनैमित्तिकभावादर्थान्तरभावो दोषेभ्यः ॥ ५ ॥ न दोषलक्षणावरोधान्मोहस्य ॥ ६ ॥ निमित्तनैमित्तिकोपपत्तेश्च तुल्यजातीयानामप्रतिषेधः ॥ ७ ॥

इति सप्तभिः सूत्रैर्दोषत्रैराश्यप्रकरणम् ॥ २ ॥

आत्मनित्यत्वे प्रेत्यभावसिद्धिः ॥ १ ॥ व्यक्ताद्व्यक्तानां प्रत्यक्षप्रामाण्यात् ॥ २ ॥ न घटाद् घटानिष्पत्तेः ॥ ३ ॥ ३ ॥ व्यक्ताद् घटनिष्पत्तेरप्रतिषेधः ॥ ४ ॥

इति चतुर्भिः सूत्रैः प्रेत्यभावपरीक्षाप्रकरणम् ॥ ३ ॥

अभावाद् भावोत्पत्तिर्नानुपमृद्य प्रादुर्भावात् ॥ १ ॥ व्याघातादप्रयोगः ॥ २ ॥ नातीतानागतयोः कारकशब्दप्रयोगात् ॥ ३ ॥ न विनष्टेभ्योऽनिष्पत्तेः ॥ ४ ॥ क्रमनिर्देशादप्रति-

षेधः ॥ ५ ॥

इति पञ्चभिः सूत्रैः शून्यतोपादानप्रकरणम् ॥ ४ ॥

ईश्वरः कारणं पुरुषकर्माफल्यदर्शनात् ॥ १ ॥ न पुरुषकर्माभावे फलानिष्पत्तेः ॥ २ ॥ तत्कारितत्वादहेतुः ॥ ३ ॥

इति त्रिभिः सूत्रैरीश्वरोपादानताप्रकरणम् ॥ ५ ॥

अनिमित्ततो भावोत्पत्तिः कण्टकतैक्ष्ण्यादिदर्शनात् ॥ १ ॥ अनिमित्तनिमित्तत्वान्नानिमित्ततः ॥ २ ॥ निमित्तानिमित्तयोरर्थान्तरभावादप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

इति त्रिभिः सूत्रैराकस्मिकत्वप्रकरणम् ॥ ६ ॥

सर्वमनित्यमुत्पत्तिविनाशधर्मकत्वात् ॥ १ ॥ नानित्यता नित्यत्वात् ॥२॥ तदनित्यत्वमग्नेर्दाह्यं विनाश्यानुविनाशवत् ॥ ३ ॥ नित्यस्याप्रत्याख्यानं यथोपलब्धिव्यवस्थानात् ॥ ४ ॥

इति चतुर्भिः सूत्रैः सर्वानित्यत्वनिराकरणम् ॥ ७ ॥

सर्वं नित्यं पञ्चभूतनित्यत्वात् ॥ १ ॥ नोत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धेः ॥ २ ॥ तल्लक्षणावरोधादप्रतिषेधः ॥ ३ ॥ नोत्पत्तितत्कारणोपलब्धेः ॥ ४ ॥ न व्यवस्थानुपपत्तेः ॥ ५ ॥

इति पञ्चभिः सूत्रैः सर्वनित्यत्वनिराकरणप्रकरणम् ॥ ८ ॥

सर्वं पृथग् भावलक्षणपृथक्त्वात् ॥ १ ॥ नानेकलक्षणैरेकभावनिष्पत्तेः ॥ २ ॥ लक्षणव्यवस्थानादेवाप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

इति त्रिभिः सूत्रैः सर्वपृथक्त्वनिराकरणम् ॥ ९ ॥

सर्वमभावो भावेष्वितरेतराभावसिद्धेः ॥ १ ॥ न स्वभावसिद्धेर्भावानाम् ॥ २ ॥ न स्वभावसिद्धिरापेक्षिकत्वात् ॥ ३ ॥ व्याहतत्वादयुक्तम् ॥ ४ ॥

इति चतुर्भिः सूत्रैः सर्वशून्यतानिराकरणप्रकरणम् ॥ १० ॥

सङ्ख्यैकान्तासिद्धिः कारणानुपपत्त्युपपत्तिभ्याम् ॥ न कारणावयवभावात् ॥ २ ॥ निरवयवत्वादहेतुः ॥ ३ ॥

इति त्रिभिः सूत्रैः संख्यैकान्तवादप्रकरणम् ॥ ११ ॥

सद्यः कालान्तरे च फलनिष्पत्तेः संशयः ॥ १ ॥ कालान्तरेणानिष्पत्तिर्हेतुविनाशात् ॥ २ ॥ प्राङ्निष्पत्तेर्वृक्षफलवत् तत् स्यात् ॥ ३ ॥ नासन्न सन्न सदसत् सदसतोर्वैधर्म्यात् ॥ ४ ॥ उत्पादव्ययदर्शनात् ॥ ५ ॥ बुद्धिसिद्धं तु तदसत् ॥ ६ ॥ आश्रयव्यतिरेकाद्वृक्षफलोत्पत्तिवदित्यहेतुः ॥७॥ प्रीतेरात्माश्रयत्वादप्रतिषेधः ॥ ८ ॥ न पुत्रस्त्रीपशुपरिच्छदहिरण्यान्नादिफलनिर्देशात् ॥ ९ ॥ तत्सम्बन्धात् फलनिष्पत्तेस्तेषु फलवदुपचारः ॥ १० ॥

इति दशभिः सूत्रैः फलपरीक्षाप्रकरणम् ॥ १२ ॥

विविधबाधनायोगात् दुःखमेव जन्मोत्पत्तिः ॥ १ ॥ न सुखस्याप्यन्तरालनिष्पत्तेः ॥ २ ॥ बाधनानिवृत्तेर्वेदयतः पर्येषणदोषादप्रतिषेधः ॥ ३ ॥ दुःखविकल्पे सुखाभिमानाच्च॥४॥

इति चतुर्भिः सूत्रैर्दुःखपरीक्षाप्रकरणम् ॥ १३ ॥

ऋणक्लेशप्रवृत्त्यनुबन्धादपवर्गाभावः ॥ १ ॥ प्रधानशब्दानुपपत्तेर्गुणशब्देनानुवादो निन्दाप्रशंसोपपत्तेः ॥ २ ॥ समारोपणादात्मन्यप्रतिषेधः ॥ ३॥ पात्रचयान्तानुपपत्तेश्च फलाभावः॥४॥ सुषुप्तस्य स्वप्नादर्शने क्लेशाभाववदपवर्गः ॥ ५ ॥ न प्रवृत्तिः प्रतिसन्धानाय हीनक्लेशस्य ॥ ६ ॥ न क्लेशसन्ततेः स्वाभाविकत्वात् ॥ ७ ॥ प्रागुत्पत्तेरभावानित्यत्ववत् स्वाभाविकेऽप्यनित्यत्वम् ॥ ८ ॥ अणुश्यामतानित्यत्ववद्वा ॥ ९ ॥ न संकल्प-

निमित्तत्वाच्च रागादीनाम् ॥ १० ॥

इति दशभिः सूत्रैरपवर्गपरीक्षाप्रकरणम् ॥ १४ ॥

इति सप्तषष्ट्या ६७ सूत्रैः चतुर्दशभिः १४ प्रकरणै श्चतुर्थाध्यायस्याद्यमाह्निकम् ॥

अथ द्वितीयमाह्निकम् ।

दोषनिमित्तानां तत्त्वज्ञानादहङ्कारनिवृत्तिः ॥ १ ॥ दोषनिमित्तं रूपादयो विषयाः संकल्पकृताः ॥ २ ॥ तन्निमित्तं त्ववयव्यभिमानः ॥ ३ ॥

इति त्रिभिः सूत्रैस्तत्त्वज्ञानोत्पत्तिप्रकरणम् ॥ १ ॥

विद्याविद्याद्वैविध्यात् संशयः ॥ १ ॥ तदसंशयः पूर्वहेतुप्रसिद्धत्वात् ॥ २ ॥ वृत्त्यनुपपत्तेरपि तर्हि न संशयः ॥ ३ ॥ कृत्स्नैकदेशावृत्तित्वादवयवानामवयव्यभावः ॥ ४ ॥ तेषु चावृत्तेरवयव्यभावः ॥ ५ ॥ पृथक् चावयवेभ्योऽवृत्तेः ॥ ६ ॥ न चावयव्यवयवाः ॥ ७ ॥ एकस्मिन् भेदाभावाद्भेदशब्दप्रयोगानुपपत्तेरप्रश्नः ॥ ८ ॥ अवयवान्तराभावे ऽप्यवृत्तेरहेतुः ॥ ९ ॥ केशसमूहे तैमिरिकोपलब्धिवत् तदुपलब्धिः ॥ १० ॥ स्वविषयानतिक्रमेणेन्द्रियस्य पटुमन्दभावाद्विषयग्रहणस्य तथाभावो नाविषये प्रवृत्तिः ॥ ११ ॥ अवयवावयवप्रसङ्गश्चैवमाप्रलयात् ॥ १२ ॥ न प्रलयोऽणुसद्भावात् ॥ १३ ॥ परं वा त्रुटेः ॥ १४ ॥

इति चतुर्दशभिः सूत्रैः प्रासङ्गिकमवायववयविप्रकरणम् ॥२॥

आकाशव्यतिभेदात् तदनुपपत्तिः ॥ १ ॥ आकाशासर्वगतत्वं वा ॥ २ ॥ अन्तर्बहिश्च कार्यद्रव्यस्य कारणान्तरवचना-

दकार्ये तदभावः ॥ ३ ॥ शब्दसंयोगविभवाच्च सर्वगतम् ॥ ४ ॥ अव्यूहाविष्टम्भविभुत्वानि चाकाशधर्माः ॥ ५ ॥ मूर्तिमतां च संस्थानोपपत्तेरवयवसद्भावः ॥ ६ ॥ संयोगोपपत्तेश्च ॥ ७ ॥ अनवस्थाकारित्वादनवस्थानुपपत्तेश्चाप्रतिषेधः ॥ ८ ॥

इत्यष्टभिः सूत्रैरौपोद्घातिकं निरवयवप्रकरणम् ॥ ३ ॥

बुद्ध्या विवेचनात्तु भावानां याथात्म्यानुपलब्धिस्तन्त्वपकर्षणे पटसद्भावानुपलब्धिवत् तदनुपलब्धिः ॥ १ ॥ व्याहतत्वादहेतुः ॥ २ ॥ तदाश्रयत्वादपृथग्ग्रहणम् ॥ ३ ॥ प्रमाणतश्चार्थप्रतिपत्तेः ॥४॥ प्रमाणानुपपत्त्युपपत्तिभ्याम् ॥५॥ स्वप्नविषयाभिमानवदयं प्रमाणप्रमेयाभिमानः ॥ ६ ॥ मायागन्धर्वनगरमृगतृष्णिकावद्वा ॥ ७ ॥ हेत्वभावादसिद्धिः ॥ ८ ॥ स्मृतिसंकल्पवच्च स्वप्नविषयाभिमानः ॥ ९ ॥ मिथ्योपलब्धेर्विनाशस्तत्त्वज्ञानात् स्वप्नविषयाभिमानप्रणाशवत् प्रतिबोधे ॥ १० ॥ बुद्धेश्चैवं निमित्तसद्भावोपलम्भात् ॥ ११ ॥ तत्वप्रधानभेदाच्च मिथ्याबुद्धेर्द्वैविध्योपपत्तिः ॥ १२ ॥

इति द्वादशभिः सूत्रैः प्रासङ्गिकं बाह्यार्थभङ्गनिराकरणप्रकरणम् ॥ ४ ॥

समाधिविशेषाभ्यासात् ॥ १ ॥ नार्थविशेषप्राबल्यात् ॥२॥ क्षुदादिभिः प्रवर्तनाच्च ॥ ३ ॥ पूर्वकृतफलानुबन्धात् तदुत्पत्तिः ॥ ४ ॥ अरण्यगुहापुलिनादिषु योगाभ्यासोपदेशः॥५॥ अपवर्गेऽप्येवंप्रसङ्गः ॥ ६ ॥ न निष्पन्नावश्यम्भावित्वात् ॥ ७ ॥ तदभावश्चापवर्गे ॥ ८ ॥ तदर्थं यमनियमाभ्यामात्मसंस्कारो योगाच्चाध्यात्मविध्युपायैः ॥ ९ ॥ ज्ञानग्रहणाभ्यासस्तद्विद्यैश्च सह संवादः ॥ १० ॥ तं शिष्यगुरुसब्रह्मचारिविशिष्टश्रेयो-

र्थिभिरनसूयुभिरभ्युपेयात् ॥ ११ ॥ प्रतिपक्षहीनमपि वा प्रयोजनार्थमर्थित्वे ॥ १२ ॥

इति द्वादशभिः सूत्रैस्तत्वज्ञानविवृद्धिप्रकरणम् ॥ ५ ॥

तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे बीजप्ररोहसंरक्षणार्थं कण्टकशाखावरणवत् ॥ १ ॥ ताभ्यां विगृह्य कथनम् ॥२॥

इति द्वाभ्यां सूत्राभ्यां तत्वज्ञानपरिपालनप्रकरणम् ॥ ६ ॥

इति एकपञ्चाशता ५१ सूत्रैः षड्भिः ६ प्रकरणैश्चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकं समाप्तम् ॥

समाप्तश्चायं चतुर्थोऽध्यायः ॥

अत्र प्रकरणानि २० सूत्राणि ११८

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

साधर्म्यवैधर्म्योत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्यप्राप्त्यप्राप्तिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तानुत्पत्तिसंशयप्रकरणहेत्वर्थापत्त्यविशेषोपपत्त्युपलब्ध्यनुपलब्धिनित्यानित्यकार्यसमाः ॥ १ ॥ साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामुपसंहारे तद्धर्मविपर्ययोपपत्तेः साधर्म्यवैधर्म्यसमौ ॥ २ ॥ गोत्वादेर्गोसिद्धिवत् तत्सिद्धिः ॥ ३ ॥

इति त्रिभिः सूत्रैः सत्प्रतिपक्षदेशनाभासप्रकरणम् ॥ १ ॥

साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पादुभयसाध्यत्वाच्चोत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्यसमाः ॥ १ ॥ किञ्चित्साधर्म्यादुपसंहारसिद्धेर्वैधर्म्यादप्रतिषेधः ॥ २ ॥ साध्यातिदेशाच्च दृष्टान्तोपपत्तेः ॥ ३ ॥

इति त्रिभिः सूत्रैः साध्यदृष्टान्तधर्मविकल्पप्रभवोत्कर्षसमादिजातिषट्कप्रकरणम् ॥ २ ॥

प्राप्य साध्यमप्राप्य वा हेतोः प्राप्त्याविशिष्टत्वादप्राप्त्या- साधकत्वाच्च प्राप्त्यप्राप्तिसमौ ॥ १ ॥ घटादिनिष्पत्तिदर्शनात् पीडने चाव्यभिचारादप्रतिषेधः ॥ २ ॥

इति द्वाभ्यां सूत्राभ्यां प्राप्त्यप्राप्तियुगनद्धवाहिविकल्पो- पक्रमजातिद्वयप्रकरणम् ॥ ३ ॥

दृष्टान्तस्य कारणानपदेशात् प्रत्यवस्थानाच्च प्रतिदृष्टा- न्तेन प्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तसमौ ॥ १ ॥ प्रदीपोपादानप्रसङ्गविनि- वृत्तिवत् तद्विनिवृत्तिः ॥ २ ॥ प्रतिदृष्टान्तहेतुत्वे च नाहेतुर्दृष्टा- न्तः ॥ ३ ॥

इति त्रिभिः सूत्रैर्युगनद्धवाहिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तसम- जातिद्वयप्रकरणम् ॥ ४ ॥

प्रागुत्पत्तेः कारणाभावादनुत्पत्तिसमः ॥ १ ॥ तथाभावा- दुत्पन्नस्य कारणोपपत्तेर्न कारणप्रतिषेधः ॥ २ ॥

इति द्वाभ्यां सूत्राभ्यामनुत्पत्तिसमप्रकरणम् ॥ ५ ॥

सामान्यदृष्टान्तयोरैन्द्रियकत्वे समाने नित्यानित्यसाधर्म्यात् संशयसमः ॥ १ ॥ साधर्म्यात् संशये न संशयो वैधर्म्यादुभयथा वा संशये ऽत्यन्तसंशयप्रसङ्गो नित्यत्वानभ्युपगमाच्च सामान्यस्या- प्रतिषेधः ॥ २ ॥

इति द्वाभ्यां सूत्राभ्यां संशयसमप्रकरणम् ॥ ६ ॥

उभयसाधर्म्यात् प्रक्रियासिद्धेः प्रकरणसमः ॥ १ ॥ प्रति- पक्षात् प्रकरणसिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिः प्रतिपक्षोपपत्तेः ॥ २ ॥

इति द्वाभ्यां सूत्राभ्यां प्रकरणसमप्रकरणम् ॥ ७ ॥

त्रैकाल्यानुपपत्तेर्हेतोरहेतुसमः ॥ १ ॥ न हेतुतः साध्यासि- द्धेस्त्रैकाल्यासिद्धिः ॥ २ ॥ प्रतिषेधानुपपत्तेश्च प्रतिषेद्धव्याप्रति-

पेधः ॥ ३ ॥

इति त्रिभिः सूत्रैर्हेतुसमप्रकरणम् ॥ ८ ॥

अर्थापत्तितः प्रतिपक्षसिद्धेरर्थापत्तिसमः ॥ १ ॥ अनुक्तस्यार्थापत्तेः पक्षहानेरुपपत्तिरनुक्तत्वादनैकान्तिकत्वाच्चार्थापत्तेः ॥ २ ॥

इति द्वाभ्यां सूत्राभ्यामर्थापत्तिसमप्रकरणम् ॥ ९ ॥

एकधर्मोपपत्तेरविशेषे सर्वाविशेषप्रसङ्गात् सद्भावोपपत्तेरविशेषसमः ॥ १ ॥ क्वचित् तद्धर्मोपपत्तेः क्वचिच्चानुपपत्तेः प्रतिषेधाभावः ॥ २ ॥

इति द्वाभ्यां सूत्राभ्यामविशेषसमप्रकरणम् ॥ १० ॥

उभयकारणोपपत्तेरुपपत्तिसमः ॥ १ ॥ उपपत्तिकारणाभ्यनुज्ञानादप्रतिषेधः ॥ २ ॥

इति द्वाभ्यां सूत्राभ्यामुपपत्तिसमप्रकरणम् ॥ ११ ॥

निर्दिष्टकारणाभावेऽप्युपलम्भादुपलब्धिसमः ॥ १ ॥ कारणान्तरादपि तद्धर्मोपपत्तेरप्रतिषेधः ॥ २ ॥

इति द्वाभ्यां सूत्राभ्यामुपलब्धिसमप्रकरणम् ॥ १२ ॥

तदनुपलब्धेरनुपलम्भादभावसिद्धौ तद्विपरीतोपपत्तेरनुपलब्धिसमः ॥ १ ॥ अनुपलम्भात्मकत्वादनुपलब्धेरहेतुः ॥ २ ॥ ज्ञानविकल्पानां च भावाभावसंवेदनादध्यात्मम् ॥ ३ ॥

इति त्रिभिः सूत्रैरनुपलब्धिसमप्रकरणम् ॥ १३ ॥

साधर्म्यात् तुल्यधर्मोपपत्तेः सर्वानित्यत्वप्रसङ्गादनित्यसमः ॥ १ ॥ साधर्म्यादसिद्धेः प्रतिषेधासिद्धिः प्रतिषेध्यसामर्थ्यात् ॥ २ ॥ दृष्टान्ते च साध्यसाधनभावेन प्रज्ञातस्य धर्मस्य

हेतुत्वात् तस्य चोभयथाभावान्नाविशेषः ॥ ३ ॥

इति त्रिभिः सूत्रैरनित्यसमप्रकरणम् ॥ १४ ॥

नित्यमनित्यभावादनित्ये नित्यत्वोपपत्तेर्नित्यसमः ॥ १ ॥ प्रतिषेध्ये नित्यमनित्यभावादनित्येऽनित्यत्वोपपत्तेः प्रतिषेधाभावः ॥ २ ॥ इति द्वाभ्यां सूत्राभ्यां नित्यसमप्रकरणम् ॥१५॥

प्रयत्नकार्यानेकत्वात् कार्यसमः ॥ १ ॥ कार्यान्यत्वे प्रयत्नाहेतुत्वमनुपलब्धिकारणोपपत्तेः ॥ २ ॥

इति द्वाभ्यां सूत्राभ्यां कार्यसमप्रकरणम् ॥ १६ ॥

प्रतिषेधेऽपि समानो दोषः ॥ १ ॥ सर्वत्रैवम् ॥ २ ॥ प्रतिषेधविप्रतिषेधे प्रतिषेधदोषवद्दोषः ॥ ३ ॥ प्रतिषेधं सदोषमभ्युपेत्य प्रतिषेधविप्रतिषेधे समानो दोषप्रसङ्गो मतानुज्ञा ॥ ४ ॥ स्वपक्षलक्षणापेक्षोपपत्त्युपसंहारे हेतुनिर्देशे परपक्षदोषाभ्युपगमात् समानो दोषः ॥ ५ ॥

इति पञ्चभिः सूत्रैः षट्पक्षीरूपकथाभासप्रकरणम् ॥ १७ ॥

इति त्रिचत्वारिंशता ४३ सूत्रैः सप्तदशभिः १७ प्रकरणैः पञ्चमस्याद्यमाह्निकं समाप्तम् ॥

अथ द्वितीयमाह्निकम् ।

प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासंन्यासो हेत्वन्तरमर्थान्तरं निरर्थकमविज्ञातार्थमपार्थकमप्राप्तकालं न्यूनमधिकं पुनरुक्तमननुभाषणमज्ञानमप्रतिभा विक्षेपो मतानुज्ञा पर्यनुयोज्योपेक्षणं निरनुयोज्यानुयोगोऽपसिद्धान्तो हेत्वाभासाश्च निग्रहस्थानानि ॥ १ ॥ प्रतिदृष्टान्तधर्माभ्यनुज्ञा स्वदृष्टान्ते प्रतिज्ञाहानिः ॥ २ ॥ प्रतिज्ञातार्थप्रतिषेधे धर्मविकल्पात् तदर्थनिर्देशः

प्रतिज्ञान्तरम् ॥ ३ ॥ प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः प्रतिज्ञाविरोधः ॥ ४ ॥ पक्षप्रतिषेधे प्रतिज्ञातार्थापनयनं प्रतिज्ञासंन्यासः ॥ ५ ॥ अविशेषोक्ते हेतौ प्रतिषिद्धे विशेषमिच्छतो हेत्वन्तरम् ॥ ६ ॥

इति षड्भिः सूत्रैः प्रतिज्ञाहेत्वन्यतराश्रितनिग्रहस्थानपञ्चक-
विशेषलक्षणप्रकरणम् ॥ १ ॥

प्रकृतादर्थादप्रतिसम्बन्धार्थमर्थान्तरम् ॥१॥ वर्णक्रमनिर्देशवन्निरर्थकम् ॥२॥ परिषत्प्रतिवादिभ्यां त्रिरभिहितमप्यविज्ञातमविज्ञातार्थम् ॥३॥ पौर्वापर्यायोगादप्रतिसम्बद्धार्थमपार्थकम् ॥ ४ ॥

इति चतुर्भिः सूत्रैः प्रकृतोपयोगिवाक्यार्थप्रतिपत्तिफलशून्य-
निग्रहस्थानचतुष्कप्रकरणम् ॥ २ ॥

अवयवविपर्यासवचनमप्राप्तकालम् ॥ १ ॥ हीनमन्यतमेनाप्यवयवेन न्यूनम् ॥ २ ॥ हेतूदाहरणाधिकमधिकम् ॥ ३ ॥

इति त्रिभिः सूत्रैः स्वसिद्धान्तानुरूपप्रयोगाभासनिग्रहस्थान-
त्रिकप्रकरणम् ॥ ३ ॥

शब्दार्थयोः पुनर्वचनं पुनरुक्तमन्यत्रानुवादात् ॥ १ ॥ अर्थादापन्नस्य स्वशब्देन पुनर्वचनं पुनरुक्तम् ॥ २ ॥

इति द्वाभ्यां सूत्राभ्यां पुनरुक्तनिग्रहस्थानप्रकरणम् ॥ ४ ॥

विज्ञातस्य परिषदा त्रिरभिहितस्याप्यप्रत्युच्चारणमननुभाषणम् ॥ १ ॥ अविज्ञातं चाज्ञानम् ॥ २ ॥ उत्तरस्याप्रतिपत्तिरप्रतिभा ॥ ३ ॥ कार्यव्यासङ्गात् कथाविच्छेदो विक्षेपः ॥ ४ ॥

इति चतुर्भिः सूत्रैरुत्तरविरोधिनिग्रहस्थानचतुष्कप्रकरणम् ॥५॥

स्वपक्षे दोषाभ्युपगमात् परपक्षे दोषप्रसङ्गो मतानुज्ञा ॥ १ ॥ निग्रहस्थानप्राप्तस्यानिग्रहः पर्यनुयोज्योपेक्षणम् ॥ २ ॥ अनि-

ग्रहस्थाने निग्रहस्थानाभियोगो निरनुयोज्यानुयोगः ॥ ३ ॥

इति त्रिभिः सूत्रैर्दोषनिरूप्यमतानुज्ञादिनिग्रहस्थान
त्रिकप्रकरणम् ॥ ६ ॥

सिद्धान्तमभ्युपेत्यानियमात् कथाप्रसङ्गोऽपसिद्धान्तः ॥ १ ॥

हेत्वाभासाश्च यथोक्ताः ॥ २ ॥

इति द्वाभ्यां सूत्राभ्यां कथका
न्योक्तिनिरूप्यनिग्रहस्थानद्वयप्रकरणम् ॥ ७ ॥

इति चतुर्विंशत्या २४ सूत्रैः सप्तभिः ७ प्रकरणैः
पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकं समाप्तम् ।
समाप्तश्च पञ्चमोऽध्यायः ॥

अत्र प्रकरणानि २४ सूत्राणि ॥ ६७ ॥

अस्मिन् न्यायशास्त्रे ऽध्यायाः ५ आह्निकानि १०
प्रकरणानि ८४ सूत्राणि ५२८ पदानि १९६ अक्षराणि ८३८५ ॥

यदलम्भि किमपि पुण्यं दुस्तरकुनिबन्धपङ्कमग्नानाम् ।
श्रीगोतमसुगवीनामतिजरतीनां समुद्धरणात् ॥ १ ॥
संसारजलधिसेतौ वृषकेतौ सकलदुःखशमहेतौ ।
एतस्य फलमखिलमर्पितमेतेन प्रीयतामीशः ॥ २ ॥
न्यायसूचीनिबन्धोसावकारि सुधियां मुदे ।
श्रीवाचस्पतिमिश्रेण वस्वङ्कवसुवत्सरे ॥ ३ ॥

इति न्यायाचार्यसन्मिश्रश्रीवाचस्पतिविरचितो
न्यायसूचीनिबन्धः समाप्तः ।

शुभमस्तु ॥

ॐ नमः परमात्मने ।

न्यायसूत्रम् ।

महर्षिगोतमप्रणीतम् ।

महर्षिवात्स्यायनप्रणीतभाष्यसहितम् ।

श्रीविश्वनाथन्यायपञ्चाननविरचितवृत्त्यनुगतम् ।

प्रमाणतोऽर्थप्रतिपत्तौ(१) प्रवृत्तिसामर्थ्यादर्थवत्प्रमाणम् । प्रमाणमन्तरेण नार्थप्रतिपत्तिः, नार्थप्रतिपत्तिमन्तरेण प्रवृत्तिसामर्थ्यम् । प्रमाणेन खल्वयं ज्ञाताऽर्थमुपलभ्य तमर्थमभीप्सति जिहासति वा । तस्येप्साजिहासाप्रयुक्तस्य समीहा प्रवृत्तिरित्युच्यते । सामर्थ्यं पुनरस्याः फलेनाऽभिसम्बन्धः । समीहमानस्तमर्थमभीप्सन् जिहासन् वा तमर्थमाप्नोति जहाति वा । अर्थस्तु सुखं सुखहेतुश्च, दुःखं दुःखहेतुश्च । सोऽयं प्रमाणार्थोऽपरिसङ्ख्येयः,(२) प्राणभृद्भेदस्याऽपरिसङ्ख्येयत्वात् । अर्थवति(३) च प्रमाणे प्रमाता प्रमेयं प्रमितिरित्यर्थवन्ति भवन्ति । कस्मात् ? अन्यतमापाये(४)ऽर्थस्यानुपपत्तेः । तत्र यस्येप्साजिहासाप्रयुक्तस्य

---

(१) प्रामाण्यज्ञानोपायप्रतिपादनद्वारा शास्त्रस्य प्रयोजनकथनपरं, किं वा प्रमाणप्रवृत्त्योर्बलाबलजिज्ञासायामुभयसामर्थ्यप्रतिपादनार्थं लोकवृत्तानुवादपरं प्रमाणादिचतुर्वर्गे हेयादिचतुर्वर्गे च प्रमाणस्य प्राधान्यप्रतिपादनार्थं वा इदं भाष्यम् । प्रमाणमर्थाव्यभिचारि, समर्थप्रवृत्तिजनकत्वात्, यन्नैवं तन्नैवं, यथा प्रमाणाभासः । प्रवृत्तिजनकत्वन्तु प्रमाणस्य न साक्षात् किन्त्वर्थप्रतिपत्तिजननद्वारेणेत्याह—प्रमाणतोऽर्थप्रतिपत्ताविति ।

(२) अनियतः । (३) प्रयोजनवति । (४) साधकतमप्रमाणाभावे ।

प्रवृत्तिः स प्रमाता, स येनाऽर्थं प्रमिणोति तत्प्रमाणं, योऽर्थः प्रमीयते तत् प्रमेयं, यत् अर्थविज्ञानं सा प्रमितिः, चतसृषु चैवं-विधास्वर्थतत्त्वं(१) परिसमाप्यते ।

किं पुनस्तत्त्वम् ? सतश्च सद्भावोऽसतश्चाऽसद्भावः । सत्सदिति गृह्यमाणं यथाभूतमविपरीतं तत्त्वं भवति । असच्चाऽसदिति गृह्यमाणं यथाभूतमविपरीतं तत्त्वं भवति ।

कथमुत्तरस्य प्रमाणेनोपलब्धिरिति ? । सत्युपलभ्यमाने तदनुपलब्धेः(२) प्रदीपवत् । यथा दर्शकेन दीपेन दृश्ये गृह्यमाणे तादिव यन्न गृह्यते, तन्नास्ति । यद्यभविष्यदिदमिव व्यज्ञास्यत, विज्ञानाभावान्नास्तीति (एवं प्रमाणेन सति गृह्यमाणे तदिव यन्न गृह्यते, तन्नास्ति । यद्यभविष्यदिदमिव व्यज्ञास्यत, विज्ञानाभावान्नास्तीति) । तदेवं सतः प्रकाशकं प्रमाणमसदपि प्रकाशयतीति ।

सच खलु षोडशधा व्यूढमु(४)पदेक्ष्यते । तासां खल्वासां सद्विधानाम्—

प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः ॥ १ ॥

निर्देशे यथावचनं विग्रहः । चार्थे द्वन्द्वसमासः(५) । प्रमाणादीनां तत्त्वमिति शैषिकी षष्ठी । तत्त्वस्य ज्ञानं निःश्रेयसस्याऽधिगम इति

---

(१) अर्थतत्त्वमित्यत्राऽर्थेति ३ पु० नास्ति ।

(२) तद्वदनुपलब्धेरिति ३ पु० पा० । (४) व्यूहः सङ्क्षेपः ।

( ) एतच्चिह्नमध्यस्थपाठः २ । ४ पुस्तकयोर्नास्ति ।

(५) सर्वपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः समास इति टीकावार्तिकयोः सम्मतः पाठः ।

कर्मणि षष्ठ्यौ। (१)त एतावन्तो विद्यमानार्थाः, येषा(२)मविपरीतज्ञानार्थमिहोपदेशः। सोऽयमनवयवेन(३) तन्त्रार्थ उद्दिष्टो वेदितव्यः। आत्मादेः खलु प्रमेयस्य तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः। तच्चैतदुत्तरसूत्रेणाऽनूद्यत इति। हेयं, तस्य निर्वर्तकं, हानमात्यन्तिकं, तस्योपायोऽधिगन्तव्य इत्येतानि चत्वार्यर्थ(४)पदानि सम्यग्बुद्ध्वा निःश्रेयसमधिगच्छति।

तत्र संशयादीनां पृथग्वचनमनर्थकम्—संशयादयो यथासम्भवं प्रमाणेषु प्रमेयेषु चान्तर्भवन्तो न व्यतिरिच्यन्त इति? सत्यमेतत्। इमास्तु चतस्रो विद्याः पृथक्प्रस्थानाः(५) प्राणभृतामनुग्रहायोपदिश्यन्ते। यासां चतुर्थीयमान्वीक्षिकी न्यायविद्या। तस्याः पृथक्प्रस्थानाः(६) संशयादयः पदार्थाः। तेषां पृथग्वचनमन्तरेणाऽध्यात्म*विद्यामात्रमियं स्यात्, यथोपनिषदः। तस्मात् संशयादिभिः पदार्थैः पृथक् प्रस्थाप्यते(७)। तत्र नानुपलब्धे न निर्णीतेऽर्थे न्यायः प्रवर्तते, किं तर्हि? संशयितेऽर्थे। यथोक्तं—'विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णयः'(अ० १ आ० १ सू० ४१) इति। विमर्शः—संशयः। पक्षप्रतिपक्षौ—न्यायप्रवृत्तिः। अर्थावधारणं—निर्णयस्तत्त्वज्ञानमिति। स चायं किंस्विदिति वस्तुविमर्शमात्रमनवधारणं ज्ञानं संशयः प्रमेयेऽन्तर्भवन्नेवमर्थं पृथगुच्यते।

अथ प्रयोजनम्—येन प्रयुक्तः प्रवर्तते, तत् प्रयोजनम्। यमर्थमभीप्सन् जिहासन् वा कर्मारभते, तेनाऽनेन

(१) गमकतया समास इत्यधिकं पुस्तकान्तरे।

(२) एषामिति पु० पा०। (३) साकल्येन। (४) पुरुषार्थस्थानानि।

(५) प्र इति क० पु० नास्ति। प्रस्थानं व्यापारः।

(६) प्र इति क० पु० नास्ति। * आत्मेति २।४ पुस्तकयोः पाठः।

(७) प्र इति क० पु० नास्ति।

सर्वे प्राणिनः सर्वाणि कर्माणि सर्वाश्च विद्या व्याप्ताः, तदाश्रयश्च न्यायः प्रवर्तते। कः पुनरयं न्यायः ?। प्रमाणैरर्थपरीक्षणं न्यायः। प्रत्यक्षागमाश्रितमनुमानं साऽन्वीक्षा। प्रत्यक्षागमाभ्यामीक्षितस्याऽन्वीक्षणमन्वीक्षा। तया प्रवर्त्तत इत्यान्वीक्षिकी—न्यायविद्या—न्यायशास्त्रम्। यत् पुनरनुमानं प्रत्यक्षागमविरुद्धं न्यायाभासः स इति। तत्र(१) वादजल्पौ सप्रयोजनौ। वितण्डा तु परीक्ष्यते। वितण्डया प्रवर्तमानो वैतण्डिकः। स प्रयोजनमनुयुक्तो यदि प्रतिपद्यते ? सोऽस्य पक्षः सोऽस्य सिद्धान्त इति वैतण्डिकत्वं जहाति। अथ न प्रतिपद्यते ? नायं लौकिको न परीक्षक इत्यापद्यते। अथापि परपक्षप्रतिषेधज्ञापनं प्रयोजनं ब्रवीति ? एतदपि तादृगेव—यो ज्ञापयति यो जानाति येन ज्ञाप्यते यच्च ज्ञाप्यते(२) एतच्च प्रतिपद्यते(३) यदि ? तदा वैतण्डिकत्वं जहाति। अथ न प्रतिपद्यते ? परपक्षप्रतिषेधज्ञापनं प्रयोजनमित्येतदस्य वाक्यमनर्थकं भवति। वाक्यसमूहश्च स्थापनाहीनो वितण्डा, तस्य यद्यभिधेयं प्रतिपद्यते ? सोऽस्य पक्षः स्थापनीयो भवति। अथ न प्रतिपद्यते ? प्रलापमात्रमनर्थकं भवति, वितण्डात्वं निवर्तत इति।

अथ दृष्टान्तः प्रत्यक्षविषयोऽर्थः—यत्र लौकिकपरीक्षकाणां दर्शनं न व्याहन्यते। स च प्रमेयम्। तस्य पृथग्वचनं च—तदाश्रयावनुमानागमौ—तस्मिन् सति स्यातामनुमानागमावसति च न स्याताम्। तदाश्रया च न्यायप्रवृत्तिः। दृष्टान्तविरोधेन च परपक्षप्रतिषेधो वचनीयो भवति दृष्टान्तसमाधिना च स्वपक्षः

---

(१) न्यायाभासे। (२) यच्च ज्ञाप्यते इति क० पु० नास्ति ५।४।२ पु० अस्ति।

(३) एतच्च प्रतिपद्यते इति ५।४।२ पु० पा०।

साधनीयो भवति । नास्तिकश्च दृष्टान्तमभ्युपगच्छन्नास्तिकत्वं जहाति । अनभ्युपगच्छन्(१) किंसाधनः परमुपालभेतेति(२) । निरुक्तेन च दृष्टान्तेन शक्यमभिधातुं–'साध्यसाधर्म्यात्(३) तद्धर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणम्(अ० १ आ० १ सू० ३६) । तद्विपर्ययाद्विपरीतम्'*(अ० १ आ० १ सू० ३७)इति ।

अस्त्ययमित्यनुज्ञायमानोऽर्थः सिद्धान्तः । स च प्रमेयम् । तस्य पृथग्वचनं–सत्सु सिद्धान्तभेदेषु वादजल्पवितण्डाः प्रवर्तन्ते, नातोऽन्यथेति ।

साधनीयार्थस्य यावति शब्दसमूहे सिद्धिः परिसमाप्यते, तस्य पञ्चावयवाः प्रतिज्ञादयः समूहमपेक्ष्याऽवयवा उच्यन्ते । तेषु प्रमाणसमवायः–आगमः प्रतिज्ञा । हेतुरनुमानम् । उदाहरणं प्रत्यक्षम् । उपनयनमुपमानम् । सर्वेषामेकार्थसमवाये सामर्थ्यप्रदर्शनं निगमनमिति । सोऽयं परमो न्याय इति । एतेन वादजल्पवितण्डाः प्रवर्तन्ते नातोऽन्यथेति । तदाश्रया च तत्त्वव्यवस्था । ते चैतेऽवयवाः शब्दविशेषाः सन्तः प्रमेयेऽन्तर्भूता एवमर्थं पृथगुच्यन्त इति ।

तर्को न प्रमाणसंगृहीतो,(४) न प्रमाणान्तरं, प्रमाणानामनुग्राहकस्तत्त्वज्ञानाय कल्पते । तस्योदाहरणम्–किमिदं जन्म कृतकेन हेतुना निर्वर्त्यते, आहो स्विदकृतकेन ? एवमविज्ञातेऽर्थे कारणोपपत्त्या ऊहः प्रवर्तते–यदि कृतकेन हेतुना निर्वर्त्यते ? हेतूच्छेदादुपपन्नोऽयं जन्मोच्छेदः । अथाऽकृतकेन हेतुना ? ततो हेतूच्छेदस्याऽशक्यत्वादनुपपन्नो(५) ज-

(१) अनुपगच्छन् ४ । २ पा० । (२) उपालभेत ४ । २ पा० ।
(३) साध्यसाधनसाधर्म्यादिति १ पु० पा० ।
* सूत्रं तु—तद्विपर्ययाद्वा विपरीतमिति ।
(४) न चतुर्षु प्रमाणेष्वन्यतमः । (५) अनुपपन्नोऽयमिति क०पु०पा० ।

न्मोच्छेदः। अथाऽकस्मिकम्? अतोऽकस्मान्निर्वर्त्यमानं न पुनर्निवर्त्स्यतीति(१) निवृत्ति(२)कारणं नोपपद्यते, तेन जन्मानुच्छेद इति। एतस्मिंस्तर्कविषये कर्मनिमित्तं जन्मेति प्रमाणानि प्रवर्तमानानि(३) तर्केणाऽनुगृह्यन्ते, तत्त्वज्ञानविषयस्य विभागात् तत्त्वज्ञानाय कल्पते (४)तर्क इति। सोऽयमित्थम्भूतस्तर्कः प्रमाणसहितो वादे साधनायोपालम्भाय (५)चाऽर्थस्य भवतीत्येवमर्थं पृथगुच्यते प्रमेयान्तर्भूतोऽपीति।

निर्णयस्तत्त्वज्ञानं प्रमाणानां फलं, तदवसानो वादः। तस्य पालनार्थं जल्पवितण्डे। तावेतौ तर्कनिर्णयौ लोकयात्रां वहत इति। सोऽयं निर्णयः प्रमेयान्तर्भूत एवमर्थं पृथगुद्दिष्ट इति।

वादः खलु नानाप्रवक्तृकः प्रत्यधिकरणसाधनोऽन्यतराधिकरणनिर्णयावसानो वाक्यसमूहः पृथगुद्दिष्ट उपलक्षणार्थम्(६)। उपलक्षितेन व्यवहारस्तत्त्वज्ञानाय भवतीति। तद्विशेषौ जल्पवितण्डे तत्त्वाध्यवसायसं*रक्षणार्थमित्युक्तम् (अ० ४ आ० २ सू० ५०)।

निग्रहस्थानेभ्यः पृथगुद्दिष्टा हेत्वाभासा वादे चोदनीया भविष्यन्तीति। जल्पवितण्डयोस्तु (निग्रहस्थानानीति। छलजातिनिग्रहस्थानानां पृथगुपदेश उपलक्षणार्थमिति(७)। उपलक्षितानां स्ववाक्ये परिवर्जनं, छलजाति)

---

(१) निर्वर्त्स्यतीति पु० पा०। निर्वर्तयति इति क० पु० पा०।
(२) निर्वृत्ति इति पु० पा०। (३) प्र इति क० पु० नास्ति।
(४) कल्प्यते इति पु० पा०। (५) वार्थस्येति पु० पा०।
(६) ज्ञानार्थम्। * सं ५। ४। २। ३। क० पु० ना०
( ) एतच्चिह्नमध्यस्थः पाठः ४। २ पु० ना०।
(७) उपलक्षणार्थं इति पु० पा०।

निग्रहस्थानानां परवाक्ये पर्य्यनुयोगः। जातेश्च परेण प्रयुज्यमानायाः सुलभः समाधिः, स्वयं च सुकरः प्रयोग इति।

सेयमान्वीक्षिकी प्रमाणादिभिः पदार्थैर्विभज्यमाना–
प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम्।
आश्रयः सर्वधर्माणां विद्योद्देशे प्रकीर्त्तिता(१)॥

तदिदं तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसाधिगमार्थं यथाविद्यं(२) वेदितव्यम्। इह त्वध्यात्मविद्यायामात्मादितत्त्वज्ञानं (तत्त्वज्ञानम्)। निःश्रेयसाधिगमोऽपवर्गप्राप्तिः ॥ १ ॥

श्रीविश्वनाथन्यायपञ्चाननभट्टाचार्यविरचिता

न्यायसूत्रवृत्तिः।

वपुर्लीलालक्ष्मीजितमदनकोटिर्व्रजवधू–
जनानामानन्दं कमपि कमनीयं विरचयन्।
स कोऽपि प्रेमाणं प्रथयतु मनोमन्दिरचर–
स्त्रिलोकीलोकानां सजलजलदश्यामलतनुः(३) ॥ १ ॥
संयुक्तां युक्तरूपामभिनवनिहितालक्तकारक्तभासा
सन्ध्यापीयूषभानोरतिरुचिरतरां चूर्णयन्तीमभिख्याम्।

---

(१) परीक्षितेति जयन्तवृत्तिधृतः पाठः।

(२) यथाविधमिति २। ३ पु० पा०।

( ) एतच्चिह्नमध्यस्थपाठो नास्ति।

(३) वपुः—पा० २ पु०।

मानव्यामोकनम्रत्रिपुरहरशिरोरम्यभूषाविशेषं
भूयो भव्यं विधातुं चरणनखरुचं भावयामो भवान्याः ॥ २ ॥
यदीयतर्ककिरणैरान्तरध्वान्तसन्ततिम् ।
सन्तस्तरन्ति भास्वन्तमक्षपादं नमामि तम् ॥ ३ ॥
अद्वैतं गुरुधर्मयोरिव लसत्क्ष्मामण्डलीमण्डनं
रूपं किञ्चन पौरुषं गिर इव प्रागल्भ्यसम्पादकम् ।
दाने कर्णमिवावतीर्णमपरं दीने दयादक्षिणं
तातं विश्वविसारिचारुयशसं विद्यानिवासं नुमः ॥ ४ ॥
अलसमतिरपीदं विस्तृतं न्यायशास्त्रं
विरहितबहुयत्नो लीलया वेत्तु विज्ञः ।
इति विनिहितचेताः कौशलं कर्तुकामो
गुरुचरणरजोऽहं कर्णधारीकरोमि ॥ ५ ॥
विद्यानिवाससूनोः कृतिरेषा विश्वनाथस्य ।
विदुषामतिसूक्ष्मधियाममत्सराणां मुदे भवतु ॥ ६ ॥

प्रयोजनमनभिसन्धाय प्रेक्षावन्तो न प्रवर्तन्ते, अतः प्रथमं प्रयोजनमभिधानीयम् । तथा चाहुः—

सिद्धार्थं सिद्धसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते ।
शास्त्रादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सप्रयोजनः ॥ इति

सिद्धः—ज्ञातः अर्थः—प्रयोजनं यस्य तत् तथा, एवं सिद्धसम्बन्धमित्यपि, अतस्तत्प्रतिपादनाय भगवानक्षपादः प्रथमं सूत्रयति ।

प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः ॥ १ ॥

अत्र तत्त्वज्ञाननिःश्रेयसयोः शास्त्रतत्त्वज्ञानयोश्च हेतुहेतुमद्भावः,

प्रमाणादितत्त्वज्ञानयोर्विषयविषयिभावः, प्रमाणादिशास्त्रयोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः, शास्त्रनिःश्रेयसयोश्च प्रयोज्यप्रयोजकभावः सम्बन्धः। तत्त्वं ज्ञायतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या तत्त्वज्ञानं शास्त्रं, तथा च शास्त्रनिःश्रेयसयोरपि तत्त्वज्ञानद्वारकहेतुहेतुमद्भाव एव सम्बन्ध इति सम्प्रदायविदः।

अत्र च सर्वपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः समासः। यद्यपि भेदे द्वन्द्वविधानादत्र च बहूनां पदार्थानामभेदान्न द्वन्द्वसम्भव, तथाऽपि पदार्थतावच्छेदकभेदादेव द्वन्द्व इति न दोष इत्यन्यत्र विस्तरः।

तत्र च 'निर्देशे यथा वचनं विग्रहः' इतियथाश्रुतभाष्यानुसारिणः—प्रमाणानि च प्रमेयं च संशयश्च प्रयोजनं च दृष्टान्तश्च सिद्धान्तश्च अवयवाश्च तर्कश्च निर्णयश्च वादश्च जल्पश्च वितण्डा च हेत्वाभासाश्च छलं च जातयश्च निग्रहस्थानानि चेति विग्रहं वर्णयन्ति।

सम्प्रदायविदस्तु—भाष्यस्थवचनपदेन क्वचित् सौत्रं, क्वचिदार्थं च वचनं गृह्यते। तत्र प्रमाणे प्रमेये च सौत्रं वचनं गृह्यते, सप्रयोजनत्वात्, तच्च वक्ष्यते। न तु दृष्टान्तादावेकवचनं सप्रयोजनम्, तथा च दृष्टान्ते द्विवचनम्, अन्वयिव्यतिरेकिभेदेन दृष्टान्तद्वैविध्यस्य वक्ष्यमाणत्वात्। संशये सिद्धान्ते छले च बहुवचनम्, संशये छले च त्रैविध्यस्य, सिद्धान्ते चातुर्विध्यस्य वक्ष्यमाणत्वात्। अन्यथा जातिनिग्रहस्थानयोर्बहुवचनं तवाऽपि(१) व्याहन्येत, एकवचनस्यैव लक्षणसूत्रे सत्त्वादिति वदन्ति।

नव्यास्तु—सर्वत्र प्रथमोपस्थितैकवचनेनैव विग्रहः। न ह्यत्र बहुवचनेनैव प्रमाणादीनां चतुष्ट्वं परिच्छिद्यते। किं नाम? अग्रिमविभागेन, न ह्येकद्वि(२)त्रधवखदिरादौ धवश्च खदिरश्च पलाशश्चेति न विगृह्यते। अत एव प्रयोजनस्यैकवचनान्तत्वे तद्विभागाकरणेऽपि सुखदुःखाभावतत्साधनभेदेन तस्य बहुत्वं न विरुध्यत इति प्राहुः।

(१) तथापि इति २ पु० पा०। (२) न ह्येकद्वित्रि इति २ पु० पा०।

अत्र च निःश्रेयसे सिद्धे पटादिवत्(१) तत्प्राप्तये न प्रयत्नान्तरमपेक्षितमिति प्रतिपादनायाऽधिगमपदम् ।

ननु प्रमाणादयः पदार्था इति शब्दात्, प्रथमसूत्रादेव वा तत्त्वज्ञानं स्यादिति चेन्न । तेषां विशिष्य ज्ञानं हि तत्त्वज्ञानं, तच्चोद्देशलक्षणपरीक्षाप्रकाशकाच्छास्त्रादेव । शास्त्रं हि विशिष्टानुपूर्वीका पञ्चाध्यायी । अध्यायस्तु—आह्निकसमूहः । आह्निकं तु—तादृशप्रकरणसमूहः । प्रकरणं तु—तादृशसूत्रसमूहः । सूत्रं तु—तादृशवाक्यसमूहः । वाक्यं तु—तादृशपदसमूह इति वदन्ति । अत्र समूहशब्देनाऽनेकत्वं विवक्षितं, तेनाऽध्यायादेराह्निकादिद्वयाद्यात्मकत्वेऽपि न क्षतिः ।

अत्र च यद्यपि मोक्षजनकज्ञानविषयत्वेन प्रमेयमेवाऽऽदौ निरूपयितुमर्हं, तथापि प्रमाणस्य सकलपदार्थव्यवस्थापकत्वेन प्राधान्यात् प्रथममुद्देशः, ततोऽवसरतो बुभुत्सितप्रमेयस्य, ततश्च पदार्थव्यवस्थापनस्य न्यायाधीनतया न्याये निरूपणीयेऽभ्यर्हितयोर्न्यायपूर्वाङ्गयोः संशयप्रयोजनयोः, तत्राऽप्यभ्यर्हिततया संशयस्य प्रथमम् ।

न च निर्णीतेऽपि मननविधानान्न संशयस्य न्यायाङ्गत्वमिति वाच्यम् । आहार्यसंशयोपगमात् ।

यद्यपि प्रयोजनं न न्यायाङ्गं अपि तु तज्ज्ञानं, तथाऽपि तदेव निरूपणीयं, न तु ज्ञाननिरूपणापेक्षेति ।

परप्रत्यायने दृष्टान्तस्य मूलत्वादनन्तरं दृष्टान्तस्य, दृष्टान्तमूलको न्यायः सिद्धान्तविषय इत्यतोऽनन्तरं सिद्धान्तस्य, ततश्चाऽवसरतः सिद्धान्ताधीनस्य पञ्चावयवरूपस्य न्यायस्य, ततश्चैककार्यकारितया(२) न्यायसहकारिणस्तर्कस्य, ततश्च तर्कजन्यतया निर्णयस्य, ततश्च

---

(१) पदादिवत् इति २ पु०पा० । पटोत्पादनप्रयत्नापेक्षया तत्प्राप्तये यत्नान्तरवन्निःश्रेयसोत्पादकप्रयत्नादन्यत्तत्प्राप्तये नापेक्षितमित्यर्थः ।

(२) एककार्यतया-इति २ पु० पा० ।

निर्णयानुकूलत्वाद्वादस्य, जल्पस्याऽपि वादकार्यकारित्वादनन्तरं जल्पस्य, ततश्च विजयरूपैककार्यानुकूलतया वितण्डायाः, कथात्रयस्याऽपि दूषणसापेक्षतयाऽनन्तरं दूषणेषु निरूपणीयेषु वादे देशनीयत्वरूपोत्कर्षवत्त्वाद्धेतुवदाभासमानत्वाच्चाऽऽदौ हेत्वाभासानां, ततश्च हेत्वाभासोपजीवनेन छलस्य, स्वव्याघातकत्वेनाऽत्यन्तासदुत्तरत्वात्ततो जातेः, कथावसानत्वेनाऽर्थात्(१) अनन्तरं निग्रहस्थानानामिति ।

अत्र च प्रमेयान्तःपातिबुद्धिरूपस्याऽपि संशयादेः, निरनुयोज्यानुयोगरूपनिग्रहस्थानान्तःपातिनोश्छलजात्योश्च प्रकारभेदेन प्रतिपादनं शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थमस्तु, निग्रहस्थानान्तःपातिनां हेत्वाभासानां पृथगभिधानप्रयोजनं तु जानाति भगवानक्षपाद एव ।

भाष्ये तु 'वादे देशनीयतया हेत्वाभासानां पृथगुपन्यासः'- इत्युक्तम् (पृ. ६ पं. १७) ।

अत्र वार्तिकम्–'यदि वादे देशनीयत्वात् पृथगभिधानं, तदा न्यूनाधिकापसिद्धान्तानां वादे देशनीयत्वात् पृथगभिधानं स्यात्, यदि पृथगभिधानाद्वादे देशनीयत्वं, तदा संशयादीनामपि वादे देशनीयत्वं स्यात्, तस्मादान्वीक्षिकीत्रयीवार्त्तादण्डनीतिरूपविद्याप्रस्थानप्रभेदज्ञापनार्थं संशयादेर्हेत्वाभासस्य पृथग्वचनम्, (पृ. १९ पं. ९) इति, तदप्यसत्, निग्रहस्थानान्तर्गतत्वेनैव तन्निरूपणेन प्रस्थानभेदसम्भवात् ।

वयं तु–हेत्वाभासानां न निग्रहस्थानत्वं, तथा सति सर्वत्र हेत्वाभाससत्त्वात् सर्वस्यैव निगृहीतत्वापत्तेः, तस्माद्धेत्वाभासप्रयोगो निग्रहस्थानं, तद्विभाजकसूत्रस्थहेत्वाभासपदं च तत्प्रयोगपरम्, तत्र च प्रयोगस्य न लक्षणमपेक्षणीयम्, अपि तु हेत्वाभासानामित्यत उक्तं 'हेत्वाभासाश्च यथोक्ताः' (अ० ५ आ० २ सू० २५) इति चरमसूत्रम् । न च हेत्वाभासस्याऽवच्छेदकप्रवेशादेव न पृथङ्निरूपणापेक्षेति

(१) अर्थादिति कलिकातास्थमुद्रितपु० पा० ।

वाच्यम् । तथा सति प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भ इति वादाद्यवच्छेदक-प्रमाणादेरपि पृथङ्निरूपणानापत्तेरिति युक्तमुत्पश्यामः ।

अत्र केचित्—सूत्रादौ मङ्गलाकरणेन मङ्गलं न प्रामाणिकमित्यत्र सूत्रकृतां तात्पर्यं वर्णयन्ति, तदसत्, कृतस्याऽप्यनिबन्धनसम्भवात्, विघ्नाभावनिर्णयेनाऽकरणसम्भवाच्च(१) ।

वयं तु 'प्रमाणं प्राणनिलयः(२)—'इतिभगवन्नामगणान्तःपाति-प्रमाणशब्दस्योच्चारणमेव मङ्गलमिति ब्रूमः ।

अत्र चोद्देशलक्षणपरीक्षाणां पूर्वपूर्वसापेक्षतया प्रथममुद्देशोऽनन्तरं लक्षणं प्रसङ्गाच्छलपरीक्षेति सोद्देशपदार्थलक्षणच्छलपरीक्षा प्रथमाध्यायार्थः । तत्र च सपरिकरन्यायलक्षणं प्रथमाह्निकार्थः । तत्र च स(३)प्रयोजनाभिधेयप्रतिपादकं प्रथमद्वितीयसूत्राभ्यामेकं प्रकरणम्, ततः प्रमाणलक्षणप्रकरणं, ततः प्रमेयलक्षणप्रकरणं, ततो न्यायपूर्वाङ्ग-प्रकरणं, ततो न्यायाश्रयसिद्धान्तप्रकरणं, ततो न्यायस्वरूपप्रकरणं, ततो न्यायोत्तराङ्गप्रकरणमिति प्रथमाह्निके सप्त प्रकरणानि ।

श्रवणादनु पश्चादीक्षा अन्वीक्षा मननं(४), तन्निर्वाहिका सेयमान्वीक्षिकी न्यायतर्कादिशब्दैरपि व्यवह्रियते । तथा च—

'न्यायो मीमांसा धर्मशास्त्राणि—'इति श्रुतिः(५) ।

'पुराणन्यायमीमांसा—'इत्यादिः स्मृतिः(६) ।

'मीमांसान्यायतर्का(७)श्च उपाङ्गः परिकीर्तितः—'(८)इति

---

(१) च इति २ पु० नास्ति । (२) प्रमाणः प्राणनिलय इत्यपि क्वचित् । (३) स इति २ पु० नास्ति । (४) उन्नयनमित्यपि क्वचित्पाठः । (५) मुण्डकोपनिषदि प्रथममुण्डके । मुद्रितपुस्तकेऽयं पाठो नास्तीत्यादिविचारस्तु न्यायवार्त्तिकभूमिकायां द्रष्टव्यः, चरणव्यूहेऽपि ।
(६) याज्ञवल्क्यस्मृतौ । (७) तर्कश्च इति २पु० पा० ।
(८) उपाङ्गं परिकीर्तितमिति २ पु० पा० ।

पुराणम् ।(१)

'त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यां दण्डनीतिं च शाश्वतीम् ।
आन्वीक्षिकीं चाऽऽत्मविद्यां वार्तारम्भांश्च लोकतः—'इति मनुः ।

तथा—

'यस्तर्केणाऽनुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः—'इत्यादि ।

मोक्षधर्मे—

'तत्रोपनिषदं तावत्(२) परिशेषञ्च पार्थिव ।
मथ्नामि(३) मनसा तात दृष्ट्वा चाऽऽन्वीक्षिकीं पराम्—'

इति उपनिषदर्थ(४)श्चाऽऽन्वीक्षिक्यनुसारी ग्राह्य(५) इत्युक्तमिति ॥१॥

(भा०) तत् खलु(६) निःश्रेयसं किं तत्त्वज्ञानानन्तरमेव भवति? नेत्युच्यते । किं तर्हि? तत्त्वज्ञानात्—

दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरा(७)भावादपवर्गः ॥ २ ॥

तत्रात्माद्यपवर्गपर्यन्ते(८) प्रमेये मिथ्याज्ञानमनेक-

---

(१) विष्णुपुराणम् । (२) तात—इति क्वचित् ।
(३) मथ्नांति इति २ पु० पा० ।(४) उपनिषदर्थं आ—इति २ पु० पा० ।
(५) आन्वीक्षिक्यनुसारी एव यः स ग्राह्यः इत्यपि पाठः ।
( ) एतन्मध्यस्थं क्वचिन्नास्ति ।
(६) वै० इत्यधिकं २ पु० ।
(७) अपायादिति ५ । ३ कलिकाता० पु० पाठः ।
(८) अपवर्गान्ते ५ । ३ पा० । अपवर्गपर्यन्ते २ पु० पा० ।

प्रकारकं (१)वर्त्तते । आत्मनि तावत्(२)-नास्तीति, अनात्मनि-आत्मेति, दुःखे-सुखमिति, अनित्ये-नित्यमिति, अत्राणे-त्राणमिति, सभये-निर्भयमिति, जुगुप्सिते-अभिमतमिति, हातव्ये-अप्रतिहातव्यमिति, प्रवृत्तौ-नाऽस्ति कर्म, नाऽस्ति कर्मफलमिति, दोषेषु-नायं दोषनिमित्तः संसार इति, प्रेत्यभावे-नास्ति जन्तुर्जीवो वा-सत्त्व आत्मा वा, यः प्रेयात्, प्रेत्य च भवेदिति, अनिमित्तं जन्म, अनिमित्तो जन्मोपरम इत्यादिमान् प्रेत्यभावः, अनन्तश्चेति, नैमित्तिकः सन्नकर्मनिमित्तः प्रेत्यभाव इति, देहेन्द्रियबुद्धिवेदनासन्तानोच्छेदप्रतिसन्धानाभ्यां निरात्मकः प्रेत्यभाव इति, अपवर्गे-भीष्मः (३)खल्वयं सर्वकार्य्योपरमः-सर्वविप्रयोगेऽपवर्गे बहु भद्रकं लुप्यत इति कथं बुद्धिमान्सर्वसुखोच्छेदमचैतन्यममु(४)मपवर्गं रोचयेदिति ।

एतस्मान्मिथ्याज्ञानादनुकूलेषु रागः, प्रतिकूलेषु द्वेषः ।

रागद्वेषाधिकाराच्चा(५)ऽसत्येर्ष्यामायालोभादयो दोषा भवन्ति । दोषैः प्रयुक्तः शरीरेण प्रवर्त्तमानो हिंसास्तेयप्रतिषिद्धमैथुनान्याचरति, वाचाऽनृतपरुषसूचनाऽसम्बद्धानि, मनसा परद्रोहं परद्रव्याभीप्सां नास्तिक्यं चेति । सेयं पापात्मिका प्रवृत्तिरधर्माय ।

अथ शुभा-शरीरेण दानं परित्राणं परिचरणं च, वाचा सत्यं हितं प्रियं स्वाध्यायं चेति, मनसा दयामस्पृहां श्रद्धां

---

(१) प्रेत्यधिकम् २ पु० पा० ।
(२) तावदिति ४ । ३ पु० पा० ना० ।
(३) स इत्यधिकम् ५ । ३ कलिकाता० पु० पा० ।
(४) अमुमिति क० २ । ३ ना० ।
(५) असत्येति क० २ । ३ ना० ।

चेति(१)। सेयं धर्माय।

अत्र प्रवृत्तिसाधनौ धर्माधर्मौ प्रवृत्तिशब्देनोक्तौ। यथाऽन्नसाधनाः प्राणाः 'अन्नं वै प्राणिनः प्राणा'इति।

सेयं प्रवृत्तिः कुत्सितस्याऽभिपूजितस्य च जन्मनः कारणम्। जन्म पुनः-शरीरेन्द्रियबुद्धीनां निकायविशिष्टः प्रादुर्भावः। तस्मिन् सति दुःखम्। तत्पुनः प्रतिकूलवेदनीयं-बाधना-पीडा-ताप इति। त इमे मिथ्याज्ञानादयो दुःखान्ता धर्मा अविच्छेदेनैव प्रवर्तमानाः संसार इति।

यदा तु तत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञानमपैति, तदा मिथ्याज्ञानापाये दोषा अपयन्ति, दोषापाये प्रवृत्तिरपैति, प्रवृत्त्यपाये जन्माऽपैति, जन्मापाये दुःखमपैति, दुःखापाये च आत्यन्तिकोऽपवर्गो निःश्रेयसमिति।

तत्त्वज्ञानं तु खलु मिथ्याज्ञानविपर्ययेण व्याख्यातम्। आत्मनि-तावदस्तीति, अनात्मनि-अनात्मेति, एवं दुःखे, नित्ये, त्राणे, सभये, जुगुप्सिते, हातव्ये च यथाविषयं वेदितव्यम्, प्रवृत्तौ-अस्ति कर्म्म, अस्ति कर्मफलमिति, दोषेषु-दोषनिमित्तोऽयं संसार इति, प्रेत्यभावे खलु-अस्ति जन्तुर्जीवः सत्त्वः आत्मा वा, यः प्रेत्य भवेदिति, निमित्तवज्जन्म, निमित्तवान् जन्मोपरम इत्यनादिः प्रेत्यभावोऽपवर्गान्त इति, नैमित्तिकः सन् प्रेत्यभावः प्रवृत्तिनिमित्त इति, सात्मकः सन् देहेन्द्रियबुद्धिवेदनासन्तानोच्छेदप्रतिसन्धानाभ्यां प्रवर्त्तत इति, अपवर्गे-शान्तः खल्वयं सर्वविप्रयोगः सर्वोपरमोऽपवर्गः, बहु च कृच्छ्रं घोरं पापकं लुप्यत इति कथं बुद्धिमान्

---

(१) चेत्याचरतीति क० पु० पा०।

सर्वदुःखोच्छेदं सर्वदुःखासंविद(१)मपवर्गं न रोचयेदिति, तद्यथा मधुविषसम्पृक्तान्नमनादेयमिति, एवं सुखं दुःखानुषक्त(२)मनादेयमिति ॥ २ ॥

(वृ०) ननु तत्त्वज्ञानस्य न साक्षादेव निःश्रेयसहेतुत्वं, (तत्त्वज्ञानिनामप्यनवस्थितिदर्शनादतः क्रमाकाङ्क्षायामाह—

दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः ॥ २ ॥

अत्र वार्तिकम् (पृ० २३ पं० १०)-) निःश्रेयसं तावद्द्विविधम्—परापरभेदात्। तत्राऽपरं जीवन्मुक्तिलक्षणं तत्त्वज्ञानानन्तरमेव, तदप्यवधारितात्मतत्त्वस्य नैरन्तर्याभ्यासापहृतमिथ्याज्ञानस्य प्रारब्धं कर्म उपभुञ्जानस्य। परं तु क्रमेण, तत्र क्रमप्रतिपादनायेदं सूत्रमिति। दुःखादीनां मध्ये यदुत्तरोत्तरं, तेषामपाये तदनन्तरस्य—तत्सन्निहितस्य पूर्वपूर्वस्याऽपायादपवर्गः। प्रयोजकत्वं प्रयोज्यत्वं वा पञ्चम्यर्थः। दण्डाभावाद्घटाभाव इतिवत्स्वरूपसम्बन्ध विशेष एव तत्। तदयमर्थः—'तत्त्वज्ञानेन विरोधितयाऽपहृते मिथ्याज्ञाने, कारणाभावाच्च निवृत्ते रागद्वेषात्मके दोषे, तदभावाच्च प्रवृत्तेर्धर्माधर्मात्मिकाया अनुत्पत्तौ, तदभावाच्च जन्मनो विशिष्टशरीरसम्बन्धस्याऽभावात् दुःखाभावादपवर्गः'।

यद्यपि ज्ञानिनोऽपि रागादयस्तिष्ठन्ति, तथाऽप्युत्कटरागाद्यभावे तात्पर्यम्।

यद्यपि दोषाणां न धर्मादिजनकत्वं, तथाऽपि तत्तद्दोषाणां तत्तद्धर्मादिहेतुत्वाद्दोषापाये धर्माद्यपायः।

---

(१) संविदपवर्गम् ४ पु० पा०।

(२) दुःखात्कम् १ पु० पा०।

( ) एतच्चिह्नमध्यस्थपाठः क्वचिन्नास्ति।

वस्तुतो विनाऽपीच्छां गङ्गाजलसंयोगादिना(१) धर्मादिसम्भवा-व्यभिचारः, तस्मान्मिथ्याज्ञानवासनैवाऽत्र दोषः, तस्याश्च मिथ्याज्ञान-नाशात्, तत्कालीनतत्त्वज्ञानवासनातो वा नाश इत्यपि वदन्ति।

यद्यपि दुःखापायान्नाऽपवर्गः, किन्तु स एव सः, तथाप्यभेद एव तत्र पञ्चम्यर्थः। अपवर्गपदं वा तद्व्यवहारपरम्।

अनन्तरपदेन जन्मान्तरमेव परामृश्यत इति तु न व्याख्यानम्, दुःखपदवैयर्थ्यापत्तेः।

दुःखानुत्पत्तेश्चरमदुःखध्वंसप्रयोजकत्वं कल्प्यत इत्याशयेनेद-मित्यपि कश्चित्॥ २॥

इति न्यायसूत्रवृत्तौ सप्रयोजनाभिधेयप्रकरणम्॥ १॥

(भा०) त्रिविधा चाऽस्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिः,—उद्देशो लक्षणं परीक्षा चेति। तत्र नामधेयेन पदार्थमात्रस्याऽभि-धानमुद्देशः। तत्रोद्दिष्टस्य तत्त्वव्यवच्छेदको धर्मो लक्षणम्। लक्षितस्य यथालक्षणमुपपद्यते न वेति प्रमाणैरवधारणं परीक्षा। तत्रोद्दिष्टस्य प्रविभक्तस्य लक्षणमुच्यते, यथा—प्रमाणानां प्रमेयस्य च। उद्दिष्टस्य लक्षितस्य च विभागवचनं, यथा—छलस्य 'वचन-विघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या(२)च्छलम्', 'तत्त्रिविधम्'-(अ० १ आ० २ सू० ५१-५२)इति। अथोद्दिष्टस्य विभागवचनम्—

प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि॥ ३॥

अक्षस्याऽक्षस्य प्रतिविषयं वृत्तिः प्रत्यक्षम्। वृत्तिस्तु—सन्नि-कर्षः, ज्ञानं वा। यदा सन्निकर्षस्तदा ज्ञानं प्रमितिः, यदा ज्ञानं, तदा हानोपादानोपेक्षाबुद्धयः फलम्।

(१) संयोगादितो इति पु० पा०। (२) अर्थोपपत्त्येत्यपि पाठः।

अनुमानं—मितेन लिङ्गेना(१)ऽर्थस्य पश्चान्मानमनुमानम् ।

उपमानं(२)—सामीप्यज्ञानं(३)—यथा गौरेवं गवय इति । सामीप्यं(४) तु सामान्ययोगः ।

शब्दः—शब्यतेऽनेनार्थ इत्यभिधीयते ज्ञाप्यते ।

उपलब्धिसाधनानि प्रमाणानीति समाख्यानिर्वचनसामर्थ्यात् बोद्धव्यम् । प्रमीयतेऽनेनेति करणार्थाभिधानो हि प्रमाणशब्दः । तद्विशेषसमाख्याया अपि तथैव व्याख्यानम् ।

किं पुनः प्रमाणानि प्रमेयमभिसंप्लवन्ते ? अथ(५) प्रमेयं व्यवतिष्ठन्त इति ? उभयथा दर्शनम्—'अस्त्यात्मा' इत्याप्तोपदेशात्प्रतीयते, तत्राऽनुमानम्—'इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गम्(अ० १ आ० १ सू० १०)' इति, प्रत्यक्षं—युञ्जानस्य योगसमाधिजमात्ममनसोः संयोगविशेषादात्मा प्रत्यक्ष इति । अग्निराप्तोपदेशात्प्रतीयते 'अत्राऽग्निः' इति, प्रत्यासीदता धूमदर्शनेनानुमीयते, प्रत्यासन्नेन च प्रत्यक्षत उपलभ्यते । व्यवस्था पुनः—'अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः' इति । लौकिकस्य स्वर्गे न लिङ्गदर्शनं(६), न प्रत्यक्षम् । स्तनयित्नुशब्दे श्रूयमाणे शब्दहेतोरनुमानम् । तत्र न प्रत्यक्षं, नागमः । पाणौ प्रत्यक्षत उपलभ्यमाने नानुमानं, नागम इति । सा चेयं प्रमितिः प्रत्यक्षपरा । जिज्ञासितमर्थमाप्तोपदेशात्प्रतिपद्यमानो लिङ्गदर्शनेनापि बुभुत्सते,

---

(१) लिङ्गिन इति कलि० । ४ । २ । ३ । पा० ।
(२) उपमानमुपमानमिति ४ । २ । ३ । पा० ।
(३) सादृश्यज्ञानमिति कलिकाता० पु० पा० ।
(४) सादृश्यमिति कलि० पु० पा० ।
(५) प्रतिप्रमेयमिति ५ । ४ । २ । ३ । पा० ।
(६) न लिङ्गदर्शनप्रत्यक्षमिति ४ । ३ । पु० पा० ।

लिङ्गदर्शनानुमितं च प्रत्यक्षतो दिदृक्षते, उपलब्धेऽर्थे जिज्ञासा निवर्त्तते। पूर्वोक्तमुदाहरणम् 'अग्निः' इति। प्रमातुः प्रमाणानां(१) सम्भवोऽभिसंप्लवः, असम्भवो व्यवस्थेति ॥ ३ ॥

इति त्रिसूत्रीभाष्यम्।

(वृ०) अथ यथोद्देशं लक्षणस्याऽपेक्षितत्वात् प्रथमोद्दिष्टं प्रमाणं लक्षयति, विभजते च—

प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि ॥ ३ ॥

अत्र तद्वति तत्प्रकारकत्वरूप–प्रकर्ष–विशिष्टज्ञानं प्रशब्दविशिष्टेन माधातुना प्रत्याय्यते, तत्करणत्वं प्रमाणत्वम्। ज्ञानं चाऽत्राऽनुभवो विवक्षितः, तेन स्मृतिकरणे नाऽतिव्याप्तिः। लक्षितानां प्रमाणानां विभागः–प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दा इति। विभागस्योद्देश एवाऽन्तर्भूतत्वादयं विशेषोद्देशः। प्रत्येकलक्षणं तु वक्ष्यते ॥ ३ ॥

इति त्रिसूत्रीवृत्तिः समाप्ता ॥

(भा०) अथ विभक्तानां लक्षणमिति—

इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम् ॥ ४ ॥

इन्द्रियस्यार्थेन सन्निकर्षादुत्पद्यते यज्ज्ञानं तत् प्रत्यक्षम्।

न तर्हीदानीमिदं भवति, आत्मा मनसा संयुज्यते, मन इन्द्रियेण, इन्द्रियमर्थेनेति ? नेदं कारणावधारणम्–एतावत्प्रत्यक्षे कारणमिति, किं तु विशिष्टकारणवचनमिति।

(१) सङ्कर इति ५।४।२।३ क.लि०.पु०.पा०।

यत्प्रत्यक्षज्ञानस्य विशिष्टकारणं, तदुच्यते, यत्तु समानमनुमानादिज्ञानस्य, न तन्निवर्त्तत(१) इति ।

मनसस्तर्हीन्द्रियेण संयोगो वक्तव्यः? भिद्यमानस्य प्रत्यक्षज्ञानस्य नायं भिद्यत इति समानत्वान्नोक्त इति ।

यावदर्थं वै नामधेयशब्दास्तैरर्थसम्प्रत्ययः, अर्थसम्प्रत्ययाच्च व्यवहारः। तत्रेदमिन्द्रियार्थसन्निकर्षादुत्पन्नमर्थज्ञानं 'रूपम्'इति वा, 'रसः'इत्येवं वा भवति, रूपरसशब्दाश्च विषयनामधेयम्। तेन व्यपदिश्यते ज्ञानं–रूपमिति जानीते, रस इति जानीते । नामधेयशब्देन व्यपदिश्यमानं सत् शाब्दं प्रसज्यते, अत आह । अव्यपदेश्यमिति । यदिदमनुपयुक्ते शब्दार्थसम्बन्धेऽर्थज्ञानं,न तत् नामधेयशब्देन व्यपदिश्यते,गृहीतेऽपि च शब्दार्थसम्बन्धेऽस्यार्थस्यायं(२) शब्दो नामधेयमिति। यदा तु सोऽर्थो गृह्यते, तदा तत् पूर्वस्मादर्थज्ञानात्(३) न विशिष्यते, तत् अर्थविज्ञानं तादृगेव भवति । तस्य त्वर्थज्ञानस्याऽन्यः समाख्याशब्दो नास्तीति,येन प्रतीयमानं व्यवहाराय कल्पते। न चाऽप्रतीयमानेन व्यवहारः(४) । तस्माज्ज्ञेयस्यार्थस्य संज्ञाशब्देनेतिकरणयुक्तेन निर्दिश्यते–रूपमिति ज्ञानं,रस इति ज्ञानमिति । तदेवमर्थज्ञानकाले स न समाख्याशब्दो व्याप्रियते, व्यवहारकाले तु व्याप्रियते । तस्मादशाब्दमर्थज्ञानमिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमिति ।

ग्रीष्मे मरीचयो भौमेनोष्मणा संसृष्टाः स्पन्दमाना दूरस्थस्य

---

(१) निवर्त्यत इति कलि० पु० पा० ।

(२) अर्थस्येति पाठः कलि० पु० ना० ।

(३) अर्थज्ञानं विशिष्यत इति का०ला०पा० । विशिष्यते इति–कलि० पु० पा० ।

(४) तस्याऽज्ञेयस्येति प्रा० काशी० लाज० । कलिका० ।

चक्षुषा सन्निकृष्यन्ते, तत्रेन्द्रियार्थसन्निकर्षादुदकमिति ज्ञानमुत्पद्यते, तच्च प्रत्यक्षं प्रसज्यत इत्यत आह । अव्यभिचारीति । यदतस्मिंस्तदिति तद्व्यभिचारि, यत्तु तस्मिंस्तदिति तदव्यभिचारि प्रत्यक्षमिति ।

दूराच्चक्षुषा ह्ययमर्थं पश्यन्नावधारयतिधूम इति वा रेणुरिति वा । तदेतदिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमनवधारणज्ञानं प्रत्यक्षं प्रसज्यत इत्यत आह । व्यवसायात्मकमिति । न चैतन्मन्तव्यम्—आत्ममनःसन्निकर्षजमेवाऽनवधारणज्ञानमिति । चक्षुषा ह्ययमर्थं पश्यन्नावधारयति, यथा चेन्द्रियेणोपलब्धमर्थं मनसोपलभते, एवमिन्द्रियेणाऽनवधारयन्मनसा नावधारयति । यच्चैतदिन्द्रियानवधारणपूर्वकं मनसाऽनवधारणं तद्विशेषापेक्षं(१) विमर्शमात्रं संशयः, न पूर्वमिति । सर्वत्र प्रत्यक्षविषये ज्ञातुरिन्द्रियेण व्यवसायः, पश्चान्मनसाऽनुव्यवसायः, उपहतेन्द्रियाणामनुव्यवसायाभावादिति ।

आत्मादिषु सुखादिषु च प्रत्यक्षलक्षणं वक्तव्यम्, अनिन्द्रियार्थसन्निकर्षजं(२) हि तदिति ? इन्द्रियस्य वै सतो मनस इन्द्रियेभ्यः पृथगुपदेशो धर्मभेदात्, भौतिकानीन्द्रियाणि नियतविषयाणि, सगुणानां चैषामिन्द्रियभाव इति, मनस्त्वभौतिकं सर्वविषयं च, नाऽस्य सगुणस्येन्द्रियभाव इति । सति चेन्द्रियार्थसन्निकर्षे सन्निधिमसन्निधिं चास्य युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिकारणं वक्ष्यामः (अ० १ आ० १ सू० १६) इति । मनसश्चेन्द्रियभावात्तन्न वाच्यं लक्षणान्तरमिति । तन्त्रान्तरसमाचाराच्चैतत्प्रत्येतव्यमिति । परमतमप्रतिषिद्धमनुमतमिति हि तन्त्रयुक्तिः ॥ ४ ॥

---

(१) तद्विमर्शमात्रमिति ५ । ४ । २ । ३ । क० पु० पा० ।

(२) अनिन्द्रियजमिति क० । ५ । ४ । २ पु० पा० ।

× उपहतेन्द्रियाणामप्यस्य संशयज्ञानं दृष्टान्ततयाऽऽहृत्येति शङ्कितुरित्यर्थः ॥

(वृ०) अथ विभक्तानि यथाक्रमं लक्षयितुमारभते—

इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम् ॥ ४ ॥

अत्र प्रतिगतमक्षं प्रत्यक्षमिति योगादिन्द्रियवाचकत्वात् प्रत्यक्षशब्दस्य, प्रस्तुतत्वाच्च करणलक्षणस्य प्रमितिलक्षणं यद्यप्यनुचितं, तथाऽपि यत इत्यध्याहारेण, प्रत्यक्षप्रमाकरणलक्षणे वाच्ये तदेकदेशप्रमास्वरूपे ज्ञाते तत्करणत्वं सुज्ञेयमित्याशयेन वा सङ्गमनीयम् ।

आत्ममनःसंयोगजन्यसुखादिवारणाय—**ज्ञानमिति** । यद्यपि तज्जन्यत्वाज्ज्ञानमात्रेऽतिव्याप्तिः, ईश्वरप्रत्यक्षे चाऽव्याप्तिः, तथाऽपि साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायसिद्ध-साक्षात्त्वजात्यवच्छिन्ने '**ज्ञानं**'इत्यन्तस्य तात्पर्यम् ।

यद्वा-**इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्न**मिति सावधारणम्—इन्द्रियार्थसन्निकर्षातिरिक्तादनुत्पन्नम्, अतिरिक्तं चाऽत्र ज्ञानम्, तेन ज्ञानाकरणकमित्यर्थः। भ्रमवारकम्—**अव्यभिचारि**, भ्रमभिन्नमित्यर्थः । इदं चांशिकभ्रमस्यालक्ष्यत्वे, तल्लक्ष्यत्वे तु तद्वति तत्प्रकारकत्वं, निर्विकल्पस्य लक्ष्यत्वे तदभाववति तदप्रकारकत्वमित्यर्थः ।

तस्य विभागः—**अव्यपदेश्यं व्यवसायात्मकमिति** । निर्विकल्पकं सविकल्पकं चेति द्विविधं प्रत्यक्षमित्यर्थः ॥ ४ ॥

सविकल्पकं च संस्कारोद्भवत्वतदनु(१)भवत्वाभ्यां विभजते—

(संस्कारोद्भवा प्रत्यभिज्ञा ॥ १ ॥)

---

(१) लिखितपुस्तकेऽयमेव पाठः । तदनुद्भवत्वाभ्यामित्युचितमिव प्रतिभाति ।

( ) एतच्चिह्नमध्यस्थं सूत्रं भाष्यवार्त्तिकादौ कलिकातास्थमुद्रितवृत्तौ च नास्ति ।

(भा०) व्याख्यातं प्रत्यक्षम्,

अथ तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानं पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतोदृष्टं च ॥ ५ ॥

तत्पूर्वकमित्यनेन लिङ्गलिङ्गिनोः सम्बन्धदर्शनं लिङ्गदर्शनं चाऽभिसम्बध्यते । लिङ्गलिङ्गिनोः सम्बद्धयोर्दर्शनेन लिङ्गस्मृतिरभिसम्बध्यते । स्मृत्या लिङ्गदर्शनेन चाऽप्रत्यक्षोऽर्थोऽनुमीयते ।

पूर्ववदिति—यत्र कारणेन कार्यमनुमीयते, यथा मेघोन्नत्या भविष्यति वृष्टिरिति । शेषवत्तत्—यत्र कार्येण कारणमनुमीयते, पूर्वोदकविपरीतमुदकं नद्याः पूर्णत्वं शीघ्रत्वञ्च दृष्ट्वा स्रोतसोऽनुमीयते भूता वृष्टिरिति । सामान्यतोदृष्टं—व्रज्यापूर्वकमन्यत्र दृष्टस्याऽन्यत्र दर्शनमिति, तथा चाऽऽदित्यस्य, तस्मादस्त्यप्रत्यक्षाऽप्यादित्यस्य व्रज्येति ।

अथवा पूर्ववदिति—यत्र यथापूर्वं प्रत्यक्षभूतयोरन्यतरदर्शनेनाऽन्यतरस्याऽप्रत्यक्षस्याऽनुमानं, यथा धूमेनाऽग्निरिति । शेषवन्नाम परिशेषः, स च प्रसक्तप्रतिषेधेऽन्यत्राऽप्रसङ्गाच्छिष्यमाणे सम्प्रत्ययः, यथा सदनित्यमेवमादिना द्रव्यगुणकर्मणामविशेषेण सामान्यविशेषसमवायेभ्यो विभक्तस्य शब्दस्य तस्मिन् द्रव्यकर्मगुणसंशये, न द्रव्यम्, एकद्रव्यत्वात्, न कर्म, शब्दान्तरहेतुत्वात्, यस्तु शिष्यते सोऽयमिति शब्दस्य गुणत्वप्रतिपत्तिः । सामान्यतोदृष्टं नाम—यत्राऽप्रत्यक्षे लिङ्गलिङ्गिनोः सम्बन्धे केनचिदर्थेन लिङ्गस्य सामान्यादप्रत्यक्षो लिङ्गी गम्यते, यथेच्छादिभिरात्मा, इच्छादयो गुणाः, गुणाश्च द्रव्यसंस्थानाः, तद्यदेषां स्थानं स आत्मेति ।

विभागवचनादेव त्रिविधमिति सिद्धे त्रिविधवचनं महतो महाविषयस्य न्यायस्य लघीयसा सूत्रेणोपदेशात् परं वाक्यलाघवं मन्यमानस्याऽन्यस्मिन् वाक्यलाघवेऽनादरः, तथा चाऽयमित्थं-भूतेन वाक्यविकल्पेन प्रवृत्तः सिद्धान्ते च्छले शब्दादिषु च बहुलं समाचारः शास्त्र इति ।

सद्विषयं च प्रत्यक्षं सदसद्विषयं चानुमानम् । कस्मात् ? । त्रैकाल्यग्रहणात्—त्रिकालयुक्ता अर्था अनुमानेन गृह्यन्ते, भविष्यतीत्यनुमीयते भवतीति चाभूदिति च, असच्च खल्वतीतमनागतं चेति ॥ ५ ॥

(वृ०) अनुमानं लक्षयति, विभजते च —

अथ तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानं पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतोदृष्टं च ॥५॥

आनन्तर्यवाचकोऽथशब्दो हेतुहेतुमद्भावसङ्गतिसूचनाय । **तत्पूर्वकं**—प्रत्यक्षपूर्वकम्, प्रत्यक्षं—प्रत्यक्षविशेषो व्याप्त्यादिविषयकः, तेन व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यत्वं लभ्यते । **अनुमानं**—अनुमितिः । यत इत्यध्याहारेण च करणलक्षणम् ।

अथवा करणलक्षणमेवेदं तत्र **अनुमानमिति** करणल्युटा अनुमितिकरणमिति समाख्याबलादेव लब्धम् ।

तच्च व्याप्तिज्ञानं प्रत्यक्षपूर्वकं—सहचारप्रत्यक्षपूर्वकम् । विभजते—**त्रिविधमिति** । **पूर्वं**—कारणं, **तद्वत्**—तल्लिङ्गकम् । यथा मेघोन्नतिविशेषेण वृष्ट्यनुमानम् । **शेषः** कार्यं, तल्लिङ्गकं **शेषवत्** । यथा नदीवृद्ध्या वृष्ट्यनुमानम् । **सामान्यतोदृष्टं**—कार्यकारणभिन्न-लिङ्गकम् । यथा पृथिवीत्वेन द्रव्यत्वानुमानम् ।

अथवा पूर्वम्—अन्वयः, **तद्वत्**—केवलान्वयीत्यर्थः । यथा

अभिधेयं प्रमेयत्वादित्यादि । शेषः-व्यतिरेकः, तद्वत् केवल-व्यतिरेकीत्यर्थः । यथा पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते, गन्धवत्त्वादित्यादि । सामान्यतोदृष्टं-अन्वयव्यतिरेकि(१) । यथा वह्निमान् धूमादि-त्यादि ॥ ५ ॥

(भा०) अथोपमानम्—

प्रसिद्धसाधर्म्यात्साध्यसाधनमुपमानम् ॥ ६ ॥

प्रज्ञातेन सामान्यात्प्रज्ञापनीयस्य प्रज्ञापनमुपमा-नामिति । यथा गौरेवं गवय इति । किं पुनरत्रोपमानेन क्रियते ? यदा खल्वयं गवा समानधर्मं प्रतिपद्यते तदा प्रत्यक्ष-तस्तमर्थं प्रतिपद्यत इति ? समाख्यासम्बन्धप्रतिपत्तिरुप-मानार्थ इत्याह । यथा गौरेवं गवय इत्युपमाने प्रयुक्ते गवा समानधर्ममर्थमिन्द्रियार्थसन्निकर्षादुपलभमानोऽस्य गवयशब्दः संज्ञेति संज्ञासंज्ञिसम्बन्धं प्रतिपद्यत इति । यथा मुद्गस्तथा मुद्ग-पर्णी, यथा माषस्तथा माषपर्णीत्युपमाने प्रयुक्ते उपमानात्संज्ञा-संज्ञिसम्बन्धं प्रतिपद्यमानस्तामोषधीं(१) भैषज्यायाऽऽहरति । एवमन्योऽप्युपमानस्य लोके विषयो बुभुत्सितव्य इति ॥ ६ ॥

(वृ०) उपमानं लक्षयति—

प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानम् ॥ ६ ॥

प्रसिद्धस्य-पूर्वप्रमितस्य गवादेः साधर्म्यात्-सादृश्यात् ।

---

(१) व्यतिरेकी-इ० पा० १ ।

४

तज्ज्ञानात् **साध्यस्य** गवयादिपदवाच्यत्वस्य **साधनं**-सिद्धिरुप**मानं**-उपमितिः, यत इत्यध्याहारेण च करणलक्षणम् । अथ वा **साध्यसाधन**मिति करणल्युटा करणलक्षणमेवेदम् । अत्र च वैधर्म्योपमितिमपि मन्यन्ते **टीकाकृतः** । यथाऽतिदीर्घग्रीवत्वादिपश्वन्तरवैधर्म्यज्ञानादुष्ट्रे करभपदवाच्यताग्रहः । एवमन्योऽप्युपमानस्य विषय इति **भाष्यम्** । तथा च मुद्गपर्णीसदृशी ओषधी विषं हन्ती(१)त्यतिदेशवाक्यार्थे ज्ञाते, मुद्गपर्णीसादृश्यज्ञाने जाते इयमोषधी विषहरणीत्युपमित्या विषयीक्रियत इत्यादि ॥ ६ ॥

(भा०) अथ शब्दः—

आप्तोपदेशः शब्दः ॥ ७ ॥

आप्तः खलु साक्षात्कृतधर्मा यथादृष्टस्यार्थस्य चिख्यापयिषया प्रयुक्त उपदेष्टा । **साक्षात्करणमर्थस्याऽऽप्तिः**, तया (प्र)वर्तत इत्याप्तः । ऋष्यार्यम्लेच्छानां समानं लक्षणम् । तथा च सर्वेषां व्यवहाराः प्रवर्त्तन्त इति । एवमेभिः प्रमाणैर्देवमनुष्यतिरश्चां व्यवहाराः प्रकल्पन्ते, नाऽतोऽन्यथेति ॥ ७ ॥

(वृ०) शब्दं लक्षयति—

आप्तोपदेशः शब्दः ॥ ७ ॥

शब्द इति लक्ष्यकथनम्, तदर्थः प्रमाणशब्द इति । **आप्तोपदेश** इति लक्षणम् । **आप्तः**-प्रकृतवाक्यार्थयथार्थज्ञानवान्, तस्यो**पदेश** इत्यर्थः । प्रकृतवाक्यार्थयथार्थज्ञानप्रयुक्तः शब्द इति फलिता-

---

(१) हन्त्री-इ० पा० १ ।

र्थः । अथ वा आप्तः-यथार्थः उपदेशः-शाब्दबोधो यस्मात् । शाब्दत्वं च जातिविशेषः । तथा च यथार्थशाब्दज्ञानकरणत्वमर्थः । अत्र च विशेष्यावृत्त्यप्रकारकत्व-तद्वति तत्प्रकारकत्वादिप्रमालक्षणानामेकं लक्षणे परं च लक्ष्यतावच्छेदके निवेशनीयमतो नाऽभेदः ॥ ७ ॥

स द्विविधो दृष्टादृष्टार्थत्वात् ॥ ८ ॥

(भा०) यस्येह दृश्यतेऽर्थः स दृष्टार्थः । यस्याऽमुत्र प्रतीयते सोऽदृष्टार्थः । एवमृषिलौकिकवाक्यानां विभाग इति । किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? स न मन्येत दृष्टार्थ एवाऽऽप्तोपदेशः प्रमाणम्, अर्थस्याऽवधारणादिति, अदृष्टार्थोऽपि प्रमाणमर्थस्याऽनुमानादिति ॥ ८ ॥

इति प्रमाणभाष्यम् ।

(वृ०) विभजते—

स द्विविधो दृष्टादृष्टार्थत्वात् ॥ ८ ॥

(१)सः-प्रमाणशब्दः । शब्दतदुपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणगम्यार्थको दृष्टार्थकः । शब्दतदुपजीविप्रमाणमात्रगम्यार्थकोऽदृष्टार्थकः । तथा च दृष्टार्थकत्वादृष्टार्थकत्वभेदात् प्रमाणशब्दस्य द्वैविध्यमित्यर्थः ॥ ८ ॥

समाप्तं प्रमाणलक्षणप्रकरणम् ॥ २ ॥

---

(१) शब्दपूर्वक उपनीतभानादि इत्यधिकं पु० १ ।

(भा०) किं पुनरनेन प्रमाणेनाऽर्थजातं प्रमातव्यमिति ? तदुच्यते—

आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभाव-
फलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम् ॥ ९ ॥

तत्राऽऽत्मा सर्वस्य द्रष्टा सर्वस्य भोक्ता सर्वानुभावी। तस्य भोगायतनं शरीरम्। भोगसाधनानीन्द्रियाणि। भोक्तव्या इन्द्रियार्थाः। भोगो बुद्धिः। सर्वार्थोपलब्धौ नेन्द्रियाणि प्रभवन्तीति सर्वविषयमन्तःकरणं मनः। शरीरेन्द्रियार्थबुद्धिसुखवेदनानां निर्वृत्तिकारणं प्रवृत्तिः, दोषाश्च। नाऽस्येदं शरीरमपूर्वमनुत्तरं च, पूर्वशरीराणामादिर्नास्ति उत्तरेषामपवर्गोऽन्त(१) इति प्रेत्यभावः। ससाधनसुखदुःखोपभोगः फलम्। दुःखमिति नेदमनुकूलवेदनीयस्य सुखस्य प्रतीतेः प्रत्याख्यानम्। किं तर्हि ? जन्मन एवेदं ससुखसाधनस्य दुःखानुषङ्गात् दुःखेनाऽविप्रयोगाद्वि(विध)बाधनायोगाद्दुःखमिति समाधिभावनमुपदिश्यते। समाहितो भावयति, भावयन्निर्विद्यते, निर्विण्णस्य वैराग्यं, विरक्तस्याऽपवर्ग इति। जन्ममरणप्रबन्धोच्छेदः सर्वदुःखप्रहाणमपवर्ग इति। अस्त्यन्यदपि द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाः प्रमेयम्, तद्भेदेन चाऽपरिसङ्ख्येयम्। अस्य तु तत्त्वज्ञानादपवर्गो मिथ्याज्ञानात्संसार इत्यत एतदुपदिष्टं विशेषेणेति ॥ ९ ॥

(वृ०) प्रमेयं विभजते, लक्षयति च—

आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखाप-

---

(१) अपवर्गान्त इ० पा० विजय० १ । २ । ३ । ४ ।

वर्गास्तु प्रमेयम् ॥ ९ ॥

अत्र तुशब्दः पुनरर्थे। तथा चैतेषां पुनः प्रमेयत्वं, न तु प्रमाविषयत्वेन संयोगादीनामपि। प्रमेयशब्दो हि वादादिशब्दवत् परिभाषाविशेषेण द्वादशसु प्रवर्त्तते। तत्र च प्रकृष्टं मेयं प्रमेयमिति योगार्थः। प्रकर्षश्च संसारहेतुमिथ्याज्ञानविषयत्वं, मोक्षहेतुधीविषयत्वं वा। रूढ्या च तावदन्यान्यत्वमर्थः। लक्षणमपि तदेव। प्रमेयं किमित्याकाङ्क्षायामात्मादयो दर्शिता इत्यतो वचनभेदेऽपि नाऽनन्वयः। वेदाः प्रमाणमित्यादावप्येवम्। अन्यथा आत्मसूत्रे विगतिः स्यात्। तथा च वक्ष्यते।

प्रमेयत्वेनैक्यमिति प्रतिपादनाय अन्यतमाज्ञानेऽपि नापवर्ग इति प्रतिपादनाय वा प्रमेयमित्येकवचनमित्यन्ये। तच्चिन्त्यम्।

अत्राऽपि आत्मा च शरीरं च इन्द्रियाणि चाऽर्थाश्च बुद्धिश्च मनश्च प्रवृत्तिश्च दोषाश्च प्रेत्यभावश्च फलं च दुःखं चाऽपवर्गश्चेति यथावचनं विग्रहं वर्णयन्ति। अत्र प्राधान्यात् कारणरूपप्रमेयषट्कमभिधाय कार्यरूपप्रमेयषट्कमभिहितम्। तत्र पूर्वपूर्वस्य प्राधान्यात् प्रथममुद्देश इति वदन्ति ॥ ९ ॥

(भा०) तत्राऽऽत्मा तावत्प्रत्यक्षतो न गृह्यते। स किमाप्तोपदेशमात्रादेव प्रतिपद्यत इति? नेत्युच्यते। अनुमानाच्च प्रतिपत्तव्य इति। कथम्?

इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गमिति॥१०॥

यज्जातीयस्याऽर्थस्य सन्निकर्षात्सुखमात्मोपलब्धवान्, तज्जातीयमेवाऽर्थं पश्यन्नुपादातुमिच्छति, सेयमादातु(१)मिच्छा

---

(१) सेयमुपादातुम् इ० पा० विजय० ५।

एकस्यानेकार्थदर्शिनो(१) दर्शनप्रतिसन्धानाद्भवन्ती लिङ्गमात्मनः। नियतविषये हि बुद्धिभेदमात्रे न सम्भवति, देहान्तरवदिति। एवमेकस्याऽनेकार्थदर्शिनो दर्शनप्रतिसन्धानात् दुःखहेतौ द्वेषः। यज्जातीयोऽस्यार्थः सुखहेतुः प्रसिद्धस्तज्जातीयमर्थं पश्यन्नादातुं प्रयत्नः एकमनेकार्थदर्शिनं दर्शनप्रतिसन्धातारमन्तरेण न स्यात्। नियतविषये बुद्धिमात्रे न सम्भवति, देहान्तरवदिति। एतेन दुःखहेतौ प्रयत्नो व्याख्यातः। सुखदुःखस्मृत्या चाऽयं तत्साधनमाददानः सुखमुपलभते दुःखमुपलभते, सुखदुःखे वेदयते। पूर्वोक्त एव हेतुः। बुभुत्समानः खल्वयं विमृशति किं स्विदिति, विमृशँश्च जानीते इदमिति, तदिदं ज्ञानं बुभुत्साविमर्शाभ्यामभिन्नकर्तृकं गृह्यमाणमात्मलिङ्गम्। पूर्वोक्त एव हेतुरिति। तत्र देहान्तरवदिति विभज्यते। यथाऽनात्मवादिनो देहान्तरेषु नियतविषया बुद्धिभेदा न प्रतिसन्धीयन्ते तथैकदेहविषया अपि न प्रतिसन्धीयेरन्, अविशेषात्। सोऽयमेकसत्त्वस्य समाचारः, स्वयं दृष्टस्य स्मरणं, नाऽन्यदृष्टस्य नाऽदृष्टस्येति(२)। एवं खलु नानासत्त्वानां समाचारोऽन्यदृष्टमन्यो न स्मरतीति। तदेतदुभयमशक्यमनात्मवादिना व्यवस्थापयितुमित्येवमुपपन्नमस्त्यात्मेति ॥ १० ॥

(वृ०) तत्र प्रथमोद्दिष्टमात्मानं लक्षयति—

इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गम् ॥ १० ॥

अत्र चाऽऽत्मनः प्रत्यक्षत्वाल्लिङ्गकथनमसङ्गतम्। न च शरीरा-

---

(१) अनेकदर्शिन इ० पा० विजय० ५।

(२) नादृष्टस्य इ० विजय० ३।४।५ पु० नास्ति।

तिरिक्तात्सव्युत्पादनार्थं तदिति वाच्यम् । अग्रिमपरीक्षावैयर्थ्यापत्तेः, लक्षणाकथनेन न्यूनत्वं चेति चेन्न । लिङ्गपदस्य लक्षणार्थत्वात् । न च लिङ्गमित्येकवचनेन मिलितानां लक्षणत्वं प्रतीयते, तच्चाऽयुक्तं, वैयर्थ्यादिति वाच्यम् । किं लक्षणमित्याकाङ्क्षायामिच्छादीनामभिधानात् मिलितं लक्षणमितिप्रत्यायकाभावात् । तथा च प्रत्येकमेव लक्षणम् । अत्र ज्ञानेच्छाप्रयत्नानामात्ममात्रस्य लक्षणत्वम्, सुखदुःखद्वेषाणां संसारिणो लक्षणत्वादिति ॥ १० ॥

(भा०) तस्य भोगाधिष्ठानम्—

चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः शरीरम् ॥ ११ ॥

कथं चेष्टाश्रयः ? ईप्सितं जिहासितं वाऽर्थमधिकृत्येप्साजिहासाप्रयुक्तस्य तदुपायानुष्ठानलक्षणा समीहा चेष्टा, सा यत्र वर्त्तते तच्छरीरम् । कथमिन्द्रियाश्रयः ? यस्याऽनुग्रहेणाऽनुगृहीतानि उपघाते चोपहतानि स्वविषयेषु साध्वसाधुषु वर्तन्ते स एषामाश्रयः तच्छरीरम् । कथमर्थाश्रयः ? यस्मिन्नायतने(१) इन्द्रियार्थसन्निकर्षादुत्पन्नयोः सुखदुःखयोः प्रतिसंवेदनं प्रवर्तते स एषामाश्रयः तच्छरीरमिति ॥ ११ ॥

(वृ०) क्रमप्राप्तं शरीरं लक्षयति—

चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः शरीरम् ॥ ११ ॥

अत्र चेष्टादिमिलिताश्रयत्वं न लक्षणं, वैयर्थ्यात्, अपि त्वाश्रयपदस्य प्रत्येकमन्वयात् चेष्टाश्रयत्वादिलक्षणत्रये तात्पर्यम् । चेष्टा-

(१) इन्द्रियार्थसन्निकर्षादुत्पन्नयोरिति विजय० ३ पु० नास्ति ।

अन्त्यावयवित्वं च द्रव्यासमवायिकारणासमवेतद्रव्यत्वम्।
अन्त्यावयवित्वं च द्रव्यासमवायिकारणासमवेतत्वम्।

त्वं च प्रयत्नजन्यतावच्छेदको जातिविशेषः । न च शरीरावयवेऽति-व्याप्तिः, अन्त्यावयवित्वेन विशेषणात्। न च निष्क्रियविनष्टशरीरेऽव्याप्तिः, तादृशे मानाभावात्। अत एव वाऽऽह । **इन्द्रियार्थाश्रय इति**। इन्द्रियाश्रयत्वं च अवच्छेदकताख्यस्वरूपसम्बन्धविशेषेण चक्षुष्मान्देवदत्तोऽयमित्यादिप्रतीतेः। **अर्थाश्रयत्वमित्यत्रार्थशब्दो** न-रूपादिपरः, तदाश्रयत्वस्य घटादावतिव्याप्तेः, किन्तु सुखदुःखान्यतर-परः। अत एव **भाष्यम्** 'यस्मिन्नायतने सुखदुःखयोः प्रतिसंवेदनं प्रवर्त्तते स एषामाश्रयस्तच्छरीरम्'इति। **वस्तुतस्तु** अन्यतराश्रयत्वमपि न लक्षणं, किन्तु सुखाश्रयत्वं दुःखाश्रयत्वं चेति लक्षणद्वये तात्पर्यम्। शरीरस्यं तदाश्रयत्वमवच्छेदकतासम्बन्धेन। हस्तादेरलक्ष्यत्वे त्वन्त्याव-यवित्वेन विशेषणीयम् । स्वर्गिशरीरे नारकिशरीरे वृक्षादौ च सुख-दुःखस्वीकारान्नाऽव्याप्तिः । न च तच्छून्यखण्डशरीरेऽव्याप्तिः, सुखा-द्याश्रयवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात्। तादृशजातिश्च मनुष्यत्वचैत्रत्वादिः। कल्पभेदेन नरसिंहशरीराणां भेदान्नरसिंहत्वजा-तिमादाय नरसिंहशरीरे लक्षणसमन्वय इति ॥ ११ ॥

(भा०) भोगसाधनानि पुनः—

घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्यः ॥१२॥

जिघ्रत्यनेन घ्राणं गन्धं गृह्णातीति। रसयत्यनेनेति रसनं रसं गृह्णातीति । चष्टेऽनेनेति चक्षू रूपं पश्यतीति । त्वक्स्थानमिन्द्रियं त्वक्। तदुपचारः स्थानादिति। शृणो-त्यनेनेति श्रोत्रं शब्दं गृह्णातीति। एवं समाख्यानिर्वचनसाम-र्थ्याद्बोध्यं स्वविषयग्रहणलक्षणानीन्द्रियाणीति(१) । भूतेभ्य

---

(१) सुखदुःखयोः प्रवर्त्तते स एषामाश्रयः प्रतिसंवेदनम् इ० पु०।

इति। नानाप्रकृतीनामेषां सतां विषयनियमः, नैकप्रकृतीनाम्। सति च विषयनियमे स्वविषयग्रहणलक्षणत्वं भवतीति ॥ १२ ॥

(वृ०) इन्द्रियं विभजते लक्षयति च—

घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्यः ॥ १२ ॥

यद्यपि मनसोऽपीन्द्रियत्वमस्त्येव, तथाऽपि **घ्राणे**त्यादेरुपलक्षणपरत्वान्न दोषः। वस्तुतस्तु '**इन्द्रियाणि**'इत्यस्य बहिरिन्द्रियाणीत्यर्थः। तेन '**भूतेभ्यः**' इत्यस्य नाऽसङ्गतिः। अत्र चैतानि **इन्द्रियाणी**ति वदता **घ्राणा**द्यन्यान्यत्वं लक्षणमिति सूचितम्।

प्रत्यक्षजनकतावच्छेदकतया इन्द्रियत्वमखण्डोपाधिरूपमित्यन्ये।

घ्राणत्वादिकं जातिविशेषरूपम्। कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नं नभः **श्रोत्रम्**।

घ्राणादीनि किंप्रकृतिकानीत्याकाङ्क्षायामाह। **भूतेभ्य इति**। तेनेन्द्रियाणामहङ्कारप्रकृतिकत्वं नेति मन्तव्यम्। व्युत्पादयिष्यते चेदं **तृतीयाध्याये**।

अत्र **घ्राणा**दीनां चतुर्णां पृथिव्यादिजन्यत्वं सम्भवति, **श्रोत्र**स्य कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नाकाशस्य कर्णशष्कुल्या जन्यत्वादेव जन्यत्वव्यपदेशः।

अथ वा अभिन्नानीति पूरयित्वा भूताभिन्नानीति व्याख्येयम्। **घ्राणा**दीत्यस्योपलक्षणपरत्वे तु **भूतेभ्य** इति बहिरिन्द्रियपरम्(१) ॥ १२ ॥

---

(१) घ्राणादीत्यस्योपलक्षणत्वपक्षे 'भूतेभ्यः' इत्यंशस्य भूतप्रकृतिकानीति भूताभिन्नानीति वाऽर्थकल्पनेऽसङ्गतिः, घ्राणादिषु मनसोऽपि निवेशेन तस्य भूतप्रकृतिकताया भूताभेदस्य वा-

(भा०) कानि पुनरिन्द्रियकारणानि ?

पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशमिति भूतानि ॥ १३ ॥

संज्ञाशब्दैः पृथगुपदेशो भूतानां—सुवचं कार्यं भविष्यतीति ॥ १३ ॥

(वृ०) भूतान्येव कानीत्याकाङ्क्षायामाह—

पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशमिति भूतानि ॥ १३ ॥

आरम्भे परस्परानपेक्षत्वसूचनायाऽसमासकरणम् । भूतत्वं तु बहिरिन्द्रियग्रहणयोग्यविशेषगुणवत्त्वम् । पृथिवीत्वादयस्तु जातिविशेषा इति ॥ १३ ॥

(भा०) इमे तु खलु—

गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाः पृथिव्यादिगुणास्तदर्थाः ॥१४॥

पृथिव्यादीनां यथाविनियोगं गुणा इन्द्रियाणां यथाक्रममर्था विषया इति ॥ १४ ॥

(वृ०) क्रमप्राप्तमर्थं विभजते लक्षयति च—

गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाः पृथिव्यादिगुणास्तदर्थाः ॥ १४ ॥

ऽसम्भवादित्यतस्तत्पक्षे 'भूतेभ्यः' इत्यंशस्याऽर्थं सङ्गमयितुमाह । घ्राणादीत्यादि । तथा च 'भूतेभ्यः' इत्यनेन न सर्वेषामिन्द्रियाणां भूतप्रकृतिकत्वं तदभिन्नत्वं वा कथ्यते, किन्तु बहिरिन्द्रियाणामेवेति इन्द्रियोद्देशावसरे मनस उपलक्षणावश्यकत्वेऽपि नाऽसङ्गतिरिति भावः ।

वैशेषिकाणां द्रव्यगुणकर्मस्वर्थशब्दाभिधेयत्वमतः पञ्चानां गन्धादीनामेव कथं तत्त्वमित्याशङ्कानिरासाय **तदि**त्युक्तम्। **तेषां**–इन्द्रियाणाम**र्थाः**-विषयाः, उद्दिष्टा अपि त एवेत्याशयः। इत्थं च तदर्थत्वं लक्षणमिति मन्तव्यम्। तच्छब्देन बहिरिन्द्रियाणि परामृश्यन्ते। तथा चैकैकबहिरिन्द्रियमात्रग्राह्यविशेषगुणत्वमर्थत्वम्, बहिरिन्द्रियद्वयाग्राह्यबहिरिन्द्रियग्राह्यगुणत्वं वा तदर्थः। **पृथिव्यादिगुणा** इति लक्ष्यनिर्देशः। ते के गुणा इत्याकाङ्क्षायां **गन्धे**त्यादि। पृथिव्यादीनां गुणा इति षष्ठीसमासो (१)**भाष्यादि**सम्मतः, तेन गुणगुणिनोरभेदो नेति सूचितम् ॥ १४ ॥

(भा०) अचेतनस्य करणस्य बुद्धेर्ज्ञानं वृत्तिः चेतनस्याकर्तुरुपलब्धिरिति युक्तिविरुद्धमर्थं प्रत्याचक्षाणक इवेदमाह—

बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरम् ॥ १५ ॥

नाचेतनस्य करणस्य बुद्धेर्ज्ञानं भवितुमर्हति, तद्धि चेतनं स्यात्, एकश्चायं चेतनो देहेन्द्रियसंघातव्यतिरिक्त इति। प्रमेयलक्षणार्थस्य वाक्यस्यान्यार्थप्रकाशनमुपपत्तिसामर्थ्यादिति ॥१५॥

(वृ०) बुद्धिं लक्षयितुमाह —

बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरम् ॥ १५ ॥

अनर्थान्तरं–समानार्थकं, न तु **साङ्ख्याना**मिव बुद्धितत्त्वस्य महत्तत्त्वापरपर्यायस्य परिणामविशेषो ज्ञानम्। यथा चैतत्तथा वक्ष्यते। तथा च बुद्ध्यादिपदवाच्यत्वमनुभवसिद्धज्ञानत्वजातिरेव वा

---

(१) 'स्पष्टसमासो' इति १ पु० पा०।

लक्षणमिति भावः ॥ १५ ॥

(भा०) स्मृत्यनुमानागमसंशयप्रतिभास्वप्नज्ञानोहाः सुखादिप्रत्यक्षमिच्छादयश्च मनसो लिङ्गानि । तेषु सत्स्वयमपि—

युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम् ॥ १६ ॥

अनिन्द्रियनिमित्ताः स्मृत्यादयः करणान्तरनिमित्ता भवितुमर्हन्तीति । युगपच्च खलु घ्राणादीनां गन्धादीनां च सन्निकर्षेषु सत्सु युगपज्ज्ञानानि नोत्पद्यन्ते (तेनानुमीयते अस्ति तत्तदिन्द्रियसंयोगि सहकारि निमित्तान्तरमव्यापि यस्यासन्निधेर्नोत्पद्यते ज्ञानं सन्निधेश्चोत्पद्यत इति) । मनःसंयोगानपेक्षस्य हीन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य ज्ञानहेतुत्वे युगपदुत्पद्येरन् ज्ञानानीति ॥१६॥

(वृ०) मनो लक्षयति—

युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम् ॥ १६ ॥

युगपत्–एककाले,एकात्मनीति पूरणीयम् । ज्ञानानामनुत्पत्तिर्यतः स एव धर्मो ज्ञानकरणाणुत्वं मनसो लिङ्गं–लक्षणमित्यर्थः। तथा हि चक्षुरादिषु विषयसम्बद्धेष्वपि यस्याऽसन्निधाना(१)देकं न ज्ञानं जनयति तत्सम्बन्धा(२)दपरं च ज्ञानं जनयति तदेव चाणु(३) निखिलज्ञानजनकं सुखादिसाक्षात्कारासाधारणकारणं, तदेकमेव लाघवात्सिद्धं मन इत्यर्थः । एवमव्याख्याने च लक्षणप्रकरणे प्रमाणोपन्यासोऽसङ्गतः स्यादिति ॥

---

(१) यस्याऽऽसत्त्यभावादिति २ पु० पा० ।
(२) यत्सम्बन्धादिति २ पु० पा० (३) तदेवास्तु २ पु० पा० ।

अन्ये तु सति धर्मिणि लक्षणचिन्तेत्यतो मनःसाधनाय 'युगपत्-'इति सूत्रम् । इत्थञ्च मनःसिद्धौ निःस्पर्शाणुत्वादिकं लक्षणं सुकरमित्याशय इति वदन्ति ॥ १६ ॥

(भा०) क्रमप्राप्ता तु-

प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारम्भ इति ॥ १७ ॥

मनोऽत्र बुद्धिरित्यभिप्रेतं, बुध्यतेऽनेनेति बुद्धिः । सोऽयमारम्भः शरीरेण वाचा मनसा च पुण्यः पापश्च दशविधः । तदेतत्कृतभाष्यं द्वितीयसूत्र इति ॥ १७ ॥

(वृ०) प्रवृत्तिं लक्षयति विभजते च—

प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारम्भः ॥ १७ ॥

अत्र च प्रवृत्तित्वं रागजन्यतावच्छेदको जातिविशेषः, स एव लक्षणम् । ईश्वरकृतेरपि लक्ष्यत्वे यत्नत्वमेव तथा, जीवनयोनियत्ने निवृत्तौ च मानाभावात् । तत्सद्भावेऽपि प्रवृत्तित्वं नित्ययत्नसाधारणं तद्व्यावृत्तं वा तथा, द्वन्द्वानन्तरश्रुतारम्भपदस्य प्रत्येकमन्वयाद्वागारम्भादिभेदेन त्रिविधा प्रवृत्तिः । 'बुद्धिशब्देनात्र मनोऽभिप्रेतम्'इति भाष्यम् । शरीरशब्दश्च चेष्टावत्त्वेन हस्तादिसाधारणः । तथा वचनानुकूलो यत्नो वागारम्भः, वचनाननुकूलः शरीरगोचरो यत्नश्चेष्टानुकूलयत्नो वा शरीरारम्भः, एतद्द्वयभिन्नो यत्नो बुद्ध्यारम्भः, स च ध्यानदयादेवदर्शना(१)द्यनुकूलः पर्यवस्यति ।

प्राञ्चस्तु सामान्यविशेषलक्षणेष्वदृष्टजनकत्वं निवेशयन्ति ।

---

(१) स च ध्यानोदयादेव आत्मदर्शना इति क० मु० पु० पा० ।

इयं च कारणरूपा प्रवृत्तिः, कार्यरूपा तु धर्माधर्मात्मिकेति॥१७॥

प्रवर्त्तनालक्षणा दोषाः ॥ १८ ॥

(भा०) प्रवर्त्तना-प्रवृत्तिहेतुत्वं, ज्ञातारं हि रागादयः प्रवर्तयन्ति पुण्ये पापे वा। यत्र मिथ्याज्ञानं तत्र रागद्वेषाविति। प्रत्यात्मवेदनीया हीमे दोषाः कस्माल्लक्षणतो निर्दिश्यन्त इति? कर्मलक्षणाः, खलु रक्तद्विष्टमूढा रक्तो हि तत्कर्म कुरुते येन कर्मणा सुखं दुःखं वा लभते तथा द्विष्टस्तथा मूढ इति। रागद्वेषमोहा इत्युच्यमाने बहुनोक्तं भवतीति ॥ १८ ॥

(वृ०) दोषं लक्षयति—

प्रवर्तनालक्षणा दोषाः ॥ १८ ॥

दोषा इति बहुवचनं रागद्वेषमोहात्मकलक्ष्यत्रयज्ञापनाय। प्रवर्त्तना-प्रवृत्तिजनकत्वं, तदेव लक्षणं येषाम्। यद्यपीदं शरीरादृष्टेश्वरेच्छादावतिव्याप्तं, तथापि लौकिकमानसप्रत्यक्षविषयत्वे सतीति विशेषणीयम्। यागादिगोचरप्रमावारणाय प्रमान्यत्वे सतीति विशेषयन्ति ॥ १८ ॥

पुनरुत्पत्तिः प्रेत्यभावः ॥ १९ ॥

(भा०) उत्पन्नस्य क्वचित्सत्त्वनिकाये मृत्वा या पुनरुत्पत्तिः स प्रेत्यभावः। उत्पन्नस्य-सम्बद्धस्य। सम्बन्धस्तु देहेन्द्रियमनोबुद्धिवेदनाभिः। पुनरुत्पत्तिः-पुनर्देहादिभिः सम्बन्धः। पुनरित्यभ्यासाभिधानं यत्र क्वचित्प्राणभृन्निकाये

वर्त्तमानः पूर्वोपात्तान्देहादीन् जहाति तत्प्रैति । यत् तत्रान्यत्र वा देहादीनन्यानुपादत्ते तद्भवति । प्रेत्य भावः—मृत्वा पुनर्जन्म सोऽयं जन्ममरणप्रबन्धाभ्यासोऽनादिरपवर्गान्तः प्रेत्यभावो वेदितव्य इति ॥ १९ ॥

(वृ०) प्रेत्यभावं लक्षयति—

पुनरुत्पत्तिः प्रेत्यभावः ॥ १९ ॥

प्रेत्य—मृत्वा भावः—जननं प्रेत्यभावः । तत्र पुनरित्यनेनाभ्यासकथनात् प्रागुत्पत्तिस्ततो मरणं तत उत्पत्तिरिति प्रेत्यभावोऽयमनादिरपवर्गान्तः । एतज्ज्ञानं च वैराग्य उपयुज्यते, तेन न प्रेत्येति व्यर्थम् । तदीयमरणं च तदीयजीवनादृष्टनाशः, तदीयचरमप्राणसंयोगध्वंसः, तदीयप्राणध्वंसो वा । तदीयोत्पत्तिस्तु तदीयविजातीयशरीराद्यप्राणसंयोग इति ॥ १९ ॥

प्रवृत्तिदोषजनितोऽर्थः फलम् ॥ २० ॥

(भा०) सुखदुःखसम्वेदनं फलम् । सुखविपाकं कर्मदुःखविपाकं च । तत्पुनर्देहेन्द्रियविषयबुद्धिषु सतीषु भवतीति सह देहादिभिः फलमभिप्रेतम् । तथा हि प्रवृत्तिदोषजनितोऽर्थः फलमेतत्सर्वं भवति । तदेतत्फलमुपात्तमुपात्तं हेयं त्यक्तं त्यक्तमुपादेयमिति नास्य हानोपादानयोर्निष्ठा पर्यवसानं वास्ति, स खल्वयं फलस्य हानोपादानस्रोतसोह्यते लोक इति ॥ २० ॥

(वृ०) फलं लक्षयति—

प्रवृत्तिदोषजनितोऽर्थः फलम् ॥ २० ॥

अत्र च मुख्यं फलं सुखदुःखोपभोगः, तथा च **भाष्यम्**—'सुखदुःखसंवेदनं फलम्'। तत्र च धर्माधर्मात्मकप्रवृत्तेः प्रयोजकत्वात्तत्र दोषस्य हेतुत्वात् **प्रवृत्तिदोषजनित** इत्युक्तम्। **लक्षणं** तु सुखदुःखान्यतरसाक्षात्कार इति। गौणं फलं तु शरीरादिकं सर्वमेव। तथा च **भाष्यम्**—'तत्पुनर्देहेन्द्रियबुद्धिषु सतीषु भवतीति सह देहेन्द्रियादिभिः फलमभिप्रेतम्, तथाहि प्रवृत्तिदोषजनितोऽर्थः फलमेतत्सर्वं भवति'इति। इत्थं च जन्यत्वमेव फलत्वं, **प्रवृत्तिदोषजनित** इति तु निर्वेदोपयोगादुक्तम् ॥ २० ॥

(भा०) (अथैतदेव)—

बाधनालक्षणं दुःखम् ॥ २१ ॥

बाधना पीडा ताप इति। तयाऽनुविद्धमनुषक्तमविनिर्भागेन वर्तमानं दुःखयोगाद् दुःखमिति। सोऽयं सर्वं दुःखेनानुविद्धमिति पश्यन् दुःखं जिहासुर्जन्मनि दुःखदर्शी निर्विद्यते निर्विण्णो विरज्यते विरक्तो विमुच्यते ॥ २१ ॥

(वृ०) दुःखं लक्षयति—

बाधनालक्षणं दुःखम् ॥ २१ ॥

बाधना—पीडा तदेव **लक्षणं** स्वरूपं यस्य। तथा चाऽनुभवसिद्धदुःखत्वजातिरेव लक्षणम्। शरीरेन्द्रियार्थेषु दुःखसाधनत्वात्सुखे च दुःखानुषङ्गाद्दुःखव्यवहारो गौण इति। अत **एवाग्रिमसूत्रे** तत्पदेन मुख्यदुःखपरामर्शः ॥ २१ ॥

(भा०) यत्र तु निष्ठा यत्र तु पर्यवसानं सोऽयम्—

तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्गः ॥ २२ ॥

तेन—दुःखेन जन्मना अत्यन्तं विमुक्तिरपवर्गः। कथम्? उपात्तस्य जन्मनो हानम्, अन्यस्य चाऽनुपादानम्। एतामवस्थामपर्यन्तामपवर्गं वेदयन्तेऽपवर्गविदः। तदभयमजरममृत्युपदं ब्रह्म क्षेमप्राप्तिरिति।

नित्यं सुखमात्मनो महत्त्ववन्मोक्षे व्यज्यते, तेनाऽभिव्यक्तेनाऽत्यन्तं विमुक्तः सुखी भवतीति केचिन्मन्यन्ते। तेषां प्रमाणाभावादनुपपत्तिः। न प्रत्यक्षं नानुमानं नागमो वा विद्यते नित्यं सुखमात्मनो महत्त्ववन्मोक्षेऽभिव्यज्यत इति।

नित्यस्याभिव्यक्तिः—सम्वेदनम्, तस्य हेतुवचनम्। नित्यस्याऽभिव्यक्तिः—संवेदनम्—ज्ञानमिति, तस्य हेतुर्वाच्यो यतस्तदुत्पद्यत इति।

सुखवन्नित्यमिति चेत्? संसारस्थस्य मुक्तेनाऽविशेषः। यथा मुक्तः सुखेन तत्संवेदनेन च (१)सन्नित्येनोपपन्नस्तथा संसारस्थोऽपि प्रसज्यत इति, उभयस्य नित्यत्वात्।

अभ्यनुज्ञाने च धर्माधर्मफलेन साहचर्यं यौगपद्यं गृह्येत। यदिदमुत्पत्तिस्थानेषु धर्माधर्मफलं सुखं दुःखं वा संवेद्यते पर्यायेण, तस्य च नित्य(२)संवेदनस्य च सहभावो यौगपद्यं गृह्येत, न सुखाभावो नानभिव्यक्तिरस्ति, उभयस्य नित्यत्वात्।

अनित्यत्वे हेतुवचनम्। अथ मोक्षे नित्यस्य सुखस्य

(१) मुक्तः सन्नित्यन्वयः। (२) 'नित्यस्व'इ० क० मु० पु० पा०।

संवेदनमनित्यं ? यत उत्पद्यते स हेतुर्वाच्यः ।

आत्ममनःसंयोगस्य निमित्तान्तरसहितस्य हेतुत्वम् । आत्ममनःसंयोगो हेतुरिति चेत् ? एवमपि तस्य सहकारि निमित्तान्तरं वचनीयमिति ।(१)

धर्मस्य कारणवचनम् । यदि धर्मो निमित्तान्तरं ? तस्य हेतुर्वाच्यो यत उत्पद्यत इति ।

योगसमाधिजस्य कार्यावसायविरोधात्प्रक्षये संवेदननिवृत्तिः ।(२)यदि योगसमाधिजो धर्मो हेतुः ? तस्य कार्यावसायविरोधात्प्रक्षये संवेदनमत्यन्तं निवर्तते ।

असंवेदनं चाऽविद्यमानेनाऽविशेषः । यदि धर्मक्षयात्संवेदनोपरमो नित्यं सुखं न संवेद्यत इति ? किं विद्यमानं न संवेद्यते, अथाविद्यमानमिति नानुमानं विशिष्टेऽस्तीति ।

अप्रक्षयश्च धर्मस्य निरनुमानमु(३)त्पत्तिधर्मकत्वात् । योगसमाधिजो धर्मो न क्षीयत इति नास्त्यनुमानम् । उत्पत्तिधर्मकमनित्यमिति विपर्ययस्य त्वनुमानम् । यस्य तु संवेदनोपरमो नास्ति तेन संवेदनहेतुर्नित्य इत्यनुमेयम् ।

नित्ये च मुक्तसंसारस्थयो(४)रविशेष इत्युक्तम् । यथा मुक्तस्य नित्यं सुखं तत्संवेदनहेतुश्च, संवेदनस्य तूपरमो

---

(१) 'आत्ममनःसंयोगो हेतुरिति चेत् एवमपि तस्य सहकारिनिमित्तान्तरसहितस्य हेतुत्वम् । आत्ममनःसंयोगस्य सहकारिनिमित्तान्तरवचनमिति ।' इ० क० पु० पा० ।

(२) 'प्रलये सम्वेदनानिवृत्तिः' इ० क० मु० पु० पा० । 'प्रलये संवेदनमत्यन्तं निवर्तते' इ० क० मु० पु० पा० ।

(३) 'निरनुमान उ' इ० क० मु० पु० पा० ।

(४) 'मुक्तसंसारयो' इ० क० पु० पा० ।

नास्ति, कारणस्य नित्यत्वात्, तथा संसारस्थस्यापीति। एवं च सति धर्माधर्मफलेन सुखदुःखसंवेदनेन साहचर्यं गृह्येतेति।

शरीरादिसम्बन्धः प्रतिबन्धहेतुरिति चेत्? न, शरीरादीनामुपभोगार्थत्वात् विपर्ययस्य चाननुमानात्। स्यान्मतम्—संसारावस्थस्य शरीरादिसम्बन्धो नित्यसुखसंवेदनहेतोः प्रतिबन्धकः, तेनाविशेषो नास्तीति। एतच्चायुक्तम्, शरीरादय उपभोगार्थास्ते भोगप्रतिबन्धं करिष्यन्तीत्यनुपपन्नम्; न चास्त्यनुमानमशरीरस्यात्मनो भोगः कश्चिदस्तीति।

इष्टाधिगमार्था प्रवृत्तिरिति चेत्? न, अनिष्टोपरमार्थत्वात्। इदमनुमानम्—इष्टाधिगमार्थो मोक्षोपदेशः प्रवृत्तिश्च मुमुक्षूणां, नोभयमनर्थकमिति। एतच्चायुक्तम्, अनिष्टोपरमार्थो मोक्षोपदेशः, प्रवृत्तिश्च मुमुक्षूणामिति। नेष्टमनिष्टेनाननुविद्धं सम्भवतीति इष्टमप्यनिष्टं सम्पद्यते, अनिष्टहानाय घटमान इष्टमपि जहाति, विवेकहानस्याशक्यत्वादिति।

दृष्टातिक्रमश्च देहादिषु तुल्यः। यथा दृष्टमनित्यं सुखं परित्यज्य नित्यं सुखं कामयते, एवं देहेन्द्रियबुद्धीरनित्या दृष्टा अतिक्रम्य मुक्तस्य नित्या देहेन्द्रियबुद्धयः कल्पयितव्याः, साधीयश्चैवं मुक्तस्य चैकात्म्यं कल्पितं भवतीति।

उपपत्तिविरुद्धमिति चेत्? समानम्। देहादीनां नित्यत्वं प्रमाणविरुद्धं कल्पयितुमशक्यमिति? समानं सुखस्यापि प्रमाणविरुद्धं कल्पयितुमशक्यमिति।

आत्यन्तिके च संसारदुःखाभावे सुखवचनादागमेऽपि सत्यविरोधः। यद्यपि कश्चिदागमः स्यात् मुक्तस्यात्यान्तिकं सुखमिति? सुखशब्द आत्यन्तिके दुःखाभावे

प्रयुक्त इत्येवमुपपद्यते, दृष्टो हि दुःखादेरभावे सुखशब्दप्रयोगो बहुलं लोक इति।

नित्यसुखरागस्याप्रहाणे मोक्षाधिगमाभावो रागस्य बन्धनसमाज्ञानात्। यद्ययं मोक्षो(१) नित्यं सुखमभिव्यज्यत इति? नित्यसुखरागेण मोक्षाय घटमानो न मोक्षमधिगच्छेत्, नाधिगन्तुमर्हतीति। बन्धनसमाज्ञातो हि रागः। न च बन्धने सत्यपि कश्चिन्मुक्त इत्युपपद्यत इति।

प्रहाणे नित्यसुखरागस्याप्रतिकूलत्वम्। अथास्य नित्यसुखरागः प्रहीयते, तस्मिन्प्रहीणे नास्य नित्यसुखरागः प्रतिकूलो भवति? यद्येवं,—मुक्तस्य नित्यं सुखं भवति; अथाऽपि न भवति; नास्योभयोः पक्षयोर्मोक्षाधिगमो विकल्पत इति॥ २२॥

(वृ०) अपवर्गं लक्षयति—

तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्गः॥ २२॥

तस्य—दुःखस्य, अत्यन्तविमोक्षः—स्वसमानाधिकरणदुःखासमानकालीनो ध्वंसः। तस्य च जन्मापायादेव सम्भव इत्याशयेन 'दुःखेन जन्मनाऽत्यन्तविमुक्तिरपवर्गः' इति भाष्यम्। दुःखेन—दुःखानुषक्तेनेत्यर्थः॥ २२॥

प्रमेयलक्षणप्रकरणं समाप्तम्॥

---

(१) 'मोक्षे' इ० क० मु० पु० पा०।

(१) 'प्रहीणे' इ० क० मु० पु० पा०।

(भा०) स्थानवत(१) एव तर्हि संशयस्य लक्षणं वाच्यमिति तदुच्यते—

समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्शः संशयः ॥ २३ ॥

समानधर्मोपपत्तेर्विशेषापेक्षो विमर्शः संशय इति । स्थाणुपुरुषयोः समानं धर्ममारोहपरिणाहौ पश्यन् पूर्वदृष्टं च तयोर्विशेषं बुभुत्समानः किंस्विदित्यन्यतरं नावधारयति, तदनवधारणं ज्ञानं संशयः । समानमनयोर्धर्ममुपलभे विशेषमन्यतरस्य नोपलभ इत्येषा बुद्धिः अपेक्षा—संशयस्य प्रवर्त्तिका वर्त्तते, तेन विशेषापेक्षो विमर्शः संशयः ।

अनेकधर्मोपपत्तेरिति । समानजातीयमसमानजातीयं चाऽनेकम् । तस्यानेकस्य धर्मोपपत्तेः—विशेषस्योभयथा दृष्टत्वात् । समानजातीयेभ्योऽसमानजातीयेभ्यश्चाऽर्था विशिष्यन्ते, गन्धवत्त्वात्पृथिव्यबादिभ्यो विशिष्यते गुणकर्मभ्यश्च । अस्ति च शब्दे विभागजन्यत्वं विशेषः । तस्मिन्द्रव्यं गुणः कर्म वेति सन्देहः विशेषस्योभयथा दृष्टत्वात् । किं द्रव्यस्य सतो गुणकर्मभ्यो विशेषः, आहोस्विद्गुणस्य सत इति,अथ कर्मणः सत इति विशेषापेक्षा अन्यतमस्य व्यवस्थापकं धर्मं नोपलभ इति बुद्धिरिति ।

विप्रतिपत्तेरिति । व्याहतमेकार्थदर्शनं विप्रतिपत्तिः, व्याघातः—विरोधोऽसहभाव इति । अस्त्यात्मेत्येकं दर्शनम्, नास्त्यात्मेत्यपरम्, न च सद्भावासद्भावौ सहैकत्र सम्भवतः, न

---

(१) क्रमवत एव ।

चान्यतरसाधको हेतुरुपलभ्यते, तत्र तत्त्वानवधारणं संशय इति।

उपलब्ध्यव्यवस्थातः खल्वपि। सच्चोदकमुपलभ्यते तडागादिषु, मरीचिषु चाऽविद्यमानमुदकमिति, अतः क्वचिदुपलभ्यमाने तत्त्वव्यवस्थापकस्य प्रमाणस्यानुपलब्धेः किं सदुपलभ्यतेऽथासदिति संशयो भवति।

अनुपलब्ध्यव्यवस्थातः। सच्च नोपलभ्यते मूलकीलकोदकादि, असच्चानुत्पन्नं निरुद्धं वा, ततः क्वचिदनुपलभ्यमाने संशयः, किं सन्नोपलभ्यते उताऽसदिति संशयो भवति। विशेषापेक्षा पूर्ववत्।

पूर्वः समानोऽनेकश्च धर्मो ज्ञेयस्थः, उपलब्ध्यनुपलब्धी पुनर्ज्ञातृस्थे, एतावता विशेषेण पुनर्वचनम्। समानधर्माधिगमात्समानधर्मोपपत्तेर्विशेषस्मृत्यपेक्षो विमर्श इति॥ २३॥

(वृ०) क्रमप्राप्तं संशयं लक्षयति—

समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्शः संशयः॥ २३॥

संशय इति लक्ष्यनिर्देशः। **विमर्श** इत्यत्र विशब्दो विरोधार्थः, **मृशिर्ज्ञानार्थः**, एकस्मिन् धर्मिणीति पूरणीयम्। तेनैकस्मिन् धर्मिणि विरोधेन भावाभावप्रकारकज्ञानं संशयः।

तत्र कारणमुखेन विशेषलक्षणान्याह। **समानेत्यादि**। उपपत्तिः—ज्ञानम्, तथा च **समानस्य**—विरुद्धकोटिद्वयसाधारणधर्मस्य ज्ञानादित्यर्थः। **अनेकधर्मः**—असाधारणधर्मः, तज्ज्ञानादित्यर्थः। साधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानजन्योऽसाधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानजन्यश्चेत्यर्थः। **विप्रतिपत्तिः**—विरुद्धकोटिद्वयोपस्थापकः शब्दः, तस्मादित्यर्थः।

यद्यपि शब्दस्य न संशायकत्वं, तथापि शब्दात्कोटिद्वयोपस्थितौ मानसः संशय इति वदन्ति ।

उपलब्धेः—ज्ञानस्य, अनुपलब्धेः—व्यतिरेकज्ञानस्य, याऽव्यवस्था—सद्विषयत्वानिर्धारणं, प्रामाण्यसंशय इति फलितोऽर्थः ।

अन्ये तु उपलब्ध्यव्यवस्था—प्रामाण्यसंशयः, अनुपलब्धिः—उपलब्धिविरोधि भ्रमत्वम्, तदव्यवस्था—तत्संशय इत्याहुः ।

वस्तुतस्तु प्रामाण्यसंशयस्य न संशयहेतुत्वं, किन्तु अगृहीताप्रामाण्यकज्ञानस्य विरोधितया सति प्रामाण्यसंशये तज्ज्ञानस्याऽविरोधितया साधारणधर्मदर्शनादित एव संशयोत्पत्तेरिति । उपलब्धीत्यादिकं तादृशस्थले संशयो भवतीत्येतावन्मात्रपरम् । चकारो व्याप्यसंशयस्य व्यापकसंशयहेतुत्वं समुच्चिनोतीति वदन्ति ।

विशेषापेक्षः—कोटिस्मरणसापेक्षः ।

वस्तुतस्तु संशयस्य धारावाहिकत्वं स्यादत आह । विशेषेति । विशेषं विशेषदर्शनम्, अपेक्षते निवर्त्तकत्वेन । तथाच विशेषदर्शननिवर्त्यत्वकथनमुखेन विशेषादर्शनजन्यः संशय इत्युक्तम् ॥ २३ ॥

(भा०) स्थानवतो लक्षण(१)मिति समानम्,

यमर्थमधिकृत्य प्रवर्तते तत्प्रयोजनम् ॥ २४ ॥

यमर्थमाप्तव्यं हातव्यं वा व्यवसाय(२) तदाप्तिहानोपायमनुतिष्ठति, प्रयोजनं तद्वेदितव्यम्, प्रवृत्तिहेतुत्वात् । इममर्थमा-

---

(१) 'लक्षणवचन'इ० क० मु० पु० पा० ।
(२) 'अध्यवसाय'इ० क० मु० पु० पा० ।

स्यामि हास्यामि वेति व्यवसायोऽर्थस्याधिकारः, एवं व्यवसीयमानोऽर्थोऽधिक्रियत इति ॥ २४ ॥

(वृ०) क्रमप्राप्तं प्रयोजनं लक्षयति—

यमर्थमधिकृत्य प्रवर्त्तते तत्प्रयोजनम् ॥ २४ ॥

अधिकृत्य—उद्दिश्य। तथा च प्रवृत्तिहेत्विच्छाविषयत्वं तत्त्वम्। विषयत्वं साध्यताख्यविषयताविशेषः, तेन सुखत्वादिवारणम्। प्रवृत्तिहेत्विति स्वरूपकथनम्। तक्षकचूडामणिसुमेर्वादिप्राप्तिवारकं तदिति केचित्।

अत्र च निरुपाधीच्छाविषयत्वात्सुखदुःखाभावयोर्मुख्यं प्रयोजनत्वम्। तदुपायस्य तु तदिच्छाधीनेच्छाविषयत्वाद्गौणं प्रयोजनत्वमिति ॥ २४ ॥

लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्तः ॥ २५ ॥

(भा०) लोकसाम्य(१)मनतीताः लौकिकाः। नैसर्गिकं वैनयिकं बुद्ध्यतिशयमप्राप्ताः। तद्विपरीताः परीक्षकाः। तर्केण प्रमाणैरर्थं परीक्षितुमर्हन्तीति। यथा यमर्थं लौकिका बुध्यन्ते तथा परीक्षका अपि, सोऽर्थो दृष्टान्तः। दृष्टान्तविरोधेन हि प्रतिपक्षाः प्रतिषेद्धव्या भवन्तीति, दृष्टान्तसमाधिना च स्वपक्षाः स्थापनीया भवन्तीति; अवयवेषु चो-

---

(१) 'लोकसामान्य' इ० क० पु० पा०।

दाहरणाय कल्पत(१) इति ॥ २५ ॥

(वृ०) दृष्टान्तं लक्षयति—

लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्तः ॥ २५॥

लौकिकः—अप्राप्तशास्त्रपरिशीलनजन्य(२)बुद्धिप्रकर्षः, प्रतिपाद्य इति फलितार्थः। परीक्षकः—शास्त्रपरिशीलनप्राप्तबुद्धिप्रकर्षः, प्रतिपादक इति फलितार्थः।(३)तथा च प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोरिति पर्यवसन्नम्। 'बहुवचनं कथाबहुत्वमपेक्ष्य—'इति टीका। वस्तुतो लौकिकयोः परीक्षकयोर्वेत्यर्थाद्युक्तमेव बहुवचनम्। बुद्धिसाम्यमिति। बुद्धेः। साध्यसाधनोभयवत्त्वाविषयिण्याः,—तदभावविषयिण्या वा, साम्यं अविरोधो यस्मिन्नर्थे स दृष्टान्तः। वादिप्रतिवादिनोः साध्यसाधनोभयवत्त्वप्रकारकतदभाववत्त्वप्रकारकान्यतरनिश्चयविषयो दृष्टान्त इति पर्यवसितोऽर्थः ॥ २५ ॥

॥ समाप्तं न्यायपूर्वाङ्गप्रकरणम् ॥

(भा०) अथ सिद्धान्तः इदमित्थम्भूतञ्चेत्यभ्यनुज्ञायमानमर्थजातं सिद्धं सिद्धस्य संस्थितिः सिद्धान्तः संस्थितिरित्थम्भावव्यवस्था—धर्मनियमः।

---

(१) 'कल्प्यत' क० मु० पा०।

(२) 'जन्म' इति १ पु० पा०।

(३)'तथा च प्रतिपाद्यप्रतिपादक इति फलितार्थः' इति १ पु० अधिकः पा०।

स खल्वयम्—

तन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थितिः सिद्धान्तः ॥ २६ ॥

(वृ०) क्रमप्राप्तं सिद्धान्तं लक्षयति—

तन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थितिः सिद्धान्तः ॥ २६ ॥

तन्त्रं शास्त्रं तदेवाधिकरणं ज्ञापकतया यस्य तादृशोयोऽभ्युपगमस्तस्य समीचीनतयाऽसंशयरूपतया स्थितिः तथाच शास्त्रितार्थनिश्चयस्सिद्धान्तः । अत्र च 'अभ्युपगम्यमानोऽर्थः सिद्धान्त' इति भाष्यम् । 'अभ्युपगमः सिद्धान्त' इति वार्त्तिकटीके । नचात्र विरोधश्शङ्क्यः, आचार्यैः परिहृतत्वात् । तथा च त्रिसूत्रीनिबन्धः 'अर्थाभ्युपगमयोर्गुणप्रधानभावस्य विवक्षातन्त्रत्वादर्थोभ्युपगमोऽभ्युपगम्यमानोवाऽर्थः सिद्धान्तः' तेन सूत्रभाष्यवार्त्तिकटीकासु न विरोधः ।

अत्र च भाष्यानुसारात्सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगमासिद्धान्तान्यतमस्सिद्धान्त इति सूत्रार्थ इति तु न युक्तम्, अग्रिमसूत्रानुत्थानापत्तेः ।

तन्त्रसिद्धान्तत्वेन द्वयमनुगमय्य तन्त्राधिकरणाभ्युपगमान्यतमः सिद्धान्त इति कश्चित् ॥ २६ ॥

(भा०) तन्त्रार्थसंस्थितिः तन्त्रसंस्थितिः, तन्त्रमितरेतराभिसम्बद्धस्यार्थसमूहस्योपदेशः शास्त्रम् । अधिकरणानुषक्तार्थ(१) संस्थितिरधिकरणसंस्थितिः, अभ्युपगमसंस्थितिरनवधारितार्थपरिग्रहः, तद्विशेषपरीक्षणायाभ्युपगमसिद्धान्तः ।

---

(१) नुषक्तार्था इति पु० पा० ।

(भा०) तन्त्रभेदात्तु खलु स चतुर्विधः—

सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थित्यर्थान्तरभावात् ॥ २७ ॥

तत्रैताश्चतस्रः संस्थितयोऽर्थान्तरभूताः ॥ २७ ॥

(वृ०) विभजते—

सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थित्यर्थान्तरभावात् ॥ २७ ॥

स चतुर्विध इति शेषः सर्वतन्त्रादिसंस्थितीनामर्थान्तरभावाद्भेदादित्यर्थः ॥ २७ ॥

(भा०) तासाम्—

सर्वतन्त्राविरुद्धस्तन्त्रेऽधिकृतोऽर्थः सर्वतन्त्रसिद्धान्तः ॥ २८ ॥

यथा घ्राणादीनीन्द्रियाणि गन्धादय इन्द्रियार्थाः पृथिव्यादीनि भूतानि, प्रमाणैरर्थस्य ग्रहणमिति ॥ २८ ॥

(वृ०) सर्वतन्त्रसिद्धान्तं लक्षयति—

सर्वतन्त्राऽविरुद्धस्तन्त्रेऽधिकृतोऽर्थः सर्वतन्त्रसिद्धान्तः ॥ २८ ॥

सर्वतन्त्राविरुद्धः सर्वशास्त्राभ्युपगत इति बहवः । वस्तुतो यथाश्रुत एवार्थः अन्यथा तन्त्रेऽधिकृत इत्यस्य वै-

यर्थ्यापत्तेः। अतएव च जात्यादेरसदुत्तरत्वमपि सर्वतन्त्रसिद्धान्तः। नच तन्त्रेऽधिकृत इति स्पष्टार्थं लक्षणे तु न देयमेवेति वाच्यम्। मनस इन्द्रियत्वस्य सर्वतन्त्रसिद्धान्ततापत्तेः।

नव्यास्तु सूत्रस्योपलक्षणमात्रत्वाद्वादिप्रतिवाद्युभयाभ्युपगतः कथानुकूलोऽर्थःस इति वदन्ति ॥ २८ ॥

समानतन्त्रासिद्धः परतन्त्रासिद्धः प्रतितन्त्र-सिद्धान्तः ॥ २९ ॥

(भा०) यथा नासत आत्मलाभः, न सत आत्महानं, निरतिशयाश्चेतनाः, देहेन्द्रियमनःसु विषयेषु तत्तत्कारणेषु च विशेष इति साङ्ख्यानाम्, पुरुषकर्मादिनिमित्तो भूतसर्गः कर्महेतवो दोषाः प्रवृत्तिश्च, स्वगुणविशिष्टाश्चेतनाः, असदुत्पद्यते उत्पन्नं निरुध्यत इति योगानाम्(१) ॥ २९ ॥

(वृ०) प्रतितन्त्रसिद्धान्तं लक्षयति—

समानतन्त्रसिद्धः परतन्त्रासिद्धः प्रतितन्त्रसिद्धान्तः ॥ २९ ॥

समानशब्द एकार्थस्तेनैकतन्त्रसिद्ध इत्यर्थः स्वतन्त्रसिद्ध इति पर्यवसितोर्थः। तथाच वादिप्रतिवाद्येकतरमात्राभ्युपगतस्तदेकतरस्य **प्रतितन्त्रसिद्धान्त** इति फलितार्थः यथा मीमांसकानां शब्दनित्यत्वम् ॥ २९ ॥

---

(१) वैशेषिकाणाम्।

यत्सिद्धावन्यप्रकरणसिद्धिः सोऽधिकरणसिद्धान्तः ॥ ३० ॥

(भा०) यस्यार्थस्य सिद्धावन्येऽर्था अनुषज्यन्ते न तैर्विना सोऽर्थः सिद्ध्यति तेऽर्था यदधिष्ठानाः सोऽधिकरणसिद्धान्तः । यथा देहेन्द्रियव्यतिरिक्तो ज्ञाता दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणादिति(१) । अत्रानुषङ्गिणोऽर्था इन्द्रियनानात्वं नियतविषयाणीन्द्रियाणि स्वविषयग्रहणलिङ्गानि ज्ञातुर्ज्ञानसाधनानि, गन्धादिगुणव्यतिरिक्तं द्रव्यं गुणाधिकरणमनियतविषयाश्चेतना इति पूर्वार्थसिद्धावेतेऽर्थाः सिद्ध्यन्ति न तैर्विना सो ऽर्थः सम्भवतीति ॥ ३० ॥

(वृ०) अधिकरणसिद्धान्तं लक्षयति—

यत्सिद्धावन्यप्रकरणसिद्धिः सोऽधिकरणसिद्धान्तः ॥ ३० ॥

यस्यार्थस्य सिद्धौ जायमानायामेव **अन्यप्रकरणस्य** प्रस्तुतस्य **सिद्धि**र्भवति **सोऽधिकरणसिद्धान्त** इत्यर्थः यथाऽनन्त(?)-द्व्यणुकादिकं पक्षीकृत्योपादानगोचरज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यत्वे साध्यमाने सर्वज्ञत्वमीश्वरस्य । एवं हेतुबलादपि, यथा'दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणा'दिन्द्रियादिव्यतिरिक्त आत्मनि साधिते इन्द्रियनानात्वम् । तथा च यदर्थसिद्धिं विना योऽर्थः शब्दादनुमानाद्वा न सिद्ध्यति **सोऽधिकरणसिद्धान्त** इति तत्र तत्र विशिष्यैव लक्षणं कार्यम् ।

वस्तुतस्तु शब्दत्वमनुमानत्वं चाविवक्षितं प्रमाणमात्रमपेक्षित-

---

(१) ग्रहणादिभिः इति का० मु० पु० पा० ।

म् । अतएव प्रत्यक्षेण स्थूलत्वसाधनानन्तरमुक्तमात्मतत्त्वविवेके 'सोऽयमधिकरणसिद्धान्तन्यायेन स्थूलत्वसिद्धौ क्षणभङ्गभङ्ग' इति ।

तत्र 'वाक्यार्थसिद्धौ तदनुषङ्गी योऽर्थः सोऽधिकरणसिद्धान्त' इति वार्त्तिकफक्किकां लिखित्वा येन केनापि प्रमाणेन वाक्यार्थसिद्धौ जन्यमानायां योऽर्थः सिद्ध्यति स तथेत्यर्थ' इति व्याख्यातं दीधितिकृता । एवं 'हेतुरीदृशः पक्षश्च वाक्यार्थ' इतिटीकावचने चोपलक्षणमेतदित्युक्तम् ।

यत्तु जनकीभूतव्यापकताज्ञाने व्यापककोटावविषयः प्रकृतानुमित्या व्यापककोटौ विषयीभूतः शाब्दजनकपदार्थज्ञानाविषयत्वे सति शाब्दविषयश्चेतिद्वयमधिकरणसिद्धान्त इति । तन्न । इन्द्रियनानात्ववादौ भाष्याद्युदाहृतेऽव्याप्तेरिति ॥ ३० ॥

अपरीक्षिताभ्युपगमात्तद्विशेषपरीक्षणमभ्युपगमसिद्धान्तः ॥ ३१ ॥

(भा०) यत्र किञ्चिदर्थजातमपरीक्षितमभ्युपगम्यते अस्ति द्रव्यं शब्दः स तु नित्योऽथानित्य इति ?, द्रव्यस्य सतो नित्यताऽनित्यता वा तद्विशेषः परीक्ष्यते सोऽभ्युपगमसिद्धान्तः स्वबुद्ध्यतिशयचिख्यापयिषया परबुद्ध्यवज्ञानाच्च प्रवर्तत इति ॥ ३१ ॥

(वृ०) अभ्युपगमसिद्धान्तं लक्षयति—

अपरीक्षिताभ्युपगमात्तद्विशेषपरीक्षणमभ्युपगमसिद्धान्तः ॥३१॥

अपरीक्षितस्य साक्षादसूत्रितस्य **विशेषपरीक्षणं** विशेषधर्मकथनम् । **अभ्युपगमादिति** ज्ञापकत्वे पञ्चमी, अभ्युपगम-

ज्ञापकमित्यर्थः । विशेषपरीक्षया(१) ज्ञायते सूत्रकृतोऽभ्युपगतमिदमिति । तथाच साक्षादसूत्रिताभ्युपगमोऽभ्युपगमसिद्धान्तः यथा मनस इन्द्रियत्वमिति ॥ ३१ ॥

समाप्तं न्यायाश्रयसिद्धान्तलक्षणप्रकरणम् ।

(भा०) अथावयवाः—

प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनान्यवयवाः ॥ ३२ ॥

दशावयवानेके नैयायिका वाक्ये सञ्चक्षते जिज्ञासा संशयः शक्यप्राप्तिः प्रयोजनं संशयव्युदास इति, ते कस्मान्नोच्यन्त इति ? । तत्राप्रतीयमानेऽर्थे प्रत्ययार्थस्य प्रवर्तिका जिज्ञासा । अप्रतीयमानमर्थं कस्माज्जिज्ञासते ? तं तत्त्वतो ज्ञातं हास्यामि वोपादास्य उपेक्षिष्ये वेति । ता एता(२) हानोपादानोपेक्षाबुद्धयस्तत्त्वज्ञानस्यार्थस्तदर्थमयं जिज्ञासते । सा खल्वियमसाधनमर्थस्येति । जिज्ञासाधिष्ठानं संशयश्च व्याहतधर्मोपसङ्घातात् तत्त्वज्ञाने प्रत्यासन्नः व्याहतयोर्हि धर्मयोरन्यतरत्तत्त्वं भवितुमर्हतीति । स पृथगुपदिष्टो ऽप्यसाधनमर्थस्येति । प्रमातुः प्रमाणानि प्रमेयाधिगमार्थानि, सा शक्यप्राप्तिर्न साधकस्य वाक्यस्य भागेन युज्यते प्रतिज्ञादिवदिति । प्रयोजनं तत्त्वावधारणमर्थसाधकस्य वाक्यस्य फलं नैकदेश इति । संशयव्युदासः प्रतिपक्षोपवर्णनं तत्प्रतिषेधेन तत्त्वाभ्यनुज्ञानार्थम्, न त्वयं साधकवाक्यैकदेश इति । प्रकरणे तु जिज्ञासादयः समर्था अवधा-

---

(१) परीक्षणात् इति १ पु० पा० ।

(२) तावता इति क० सु० पु० पा० ।

रणीयार्थोपकारात् । तत्त्वार्थसाधकभावात्तु प्रतिज्ञादयः साधक-वाक्यस्य भागा एकदेशा अवयवा इति ॥ ३२ ॥

(वृ०) क्रमप्राप्तानवयवांल्लक्षयितुं विभजते—

प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनान्यवयवाः ॥ ३२ ॥

अनेन विभागेन प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वमवयत्वमिति लक्षणं सूचितम् । अत्र प्रतिज्ञादीनां पञ्चानामवयवत्वकथनाद्दशावयववादो व्युदस्त इति मन्तव्यम् । ते च यथा दर्शिता भाष्ये 'जिज्ञासा संशयः शक्यप्राप्तिः प्रयोजनं संशयव्युदासश्च' इति । एते प्रतिज्ञादिसहिता दश । व्याख्याताश्चैते **तात्पर्यटीकायां** प्रयोजन हानादिबुद्धयः, तत्प्रवर्त्तिका जिज्ञासा, तज्जनकः संशयः, शक्यप्राप्तिः प्रमाणानां ज्ञानजननसामर्थ्यम्, संशयव्युदासस्तर्कः । अयमेवार्थो निबन्धे निष्टङ्कितः ।

जिज्ञासा विप्रतिपत्तिरिति कश्चित् ।

एतेषां च न न्यायावयवत्वं न्यायाघटकत्वात् न वा न्यायजन्यबोधानुकूलत्वेनैवावयवत्व(१)मतिप्रसङ्गात्प्रयोजनाव्याप्तेश्च ॥ ३२ ॥

(भा०) तेषां तु यथाविभक्तानाम्—

साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा ॥ ३३ ॥

प्रज्ञापनीयेन धर्मेण धर्मिणो विशिष्टस्य परिग्रहवचनं प्रतिज्ञा साध्यनिर्देशः अनित्यः शब्द इति ॥ ३३ ॥

---

(१) मेकदेशस्यापि तत्त्वप्रसङ्गात इति क० मु० पु० अधिकः पा० ।

(वृ०) प्रतिज्ञां लक्षयति--

साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा ॥ ३३ ॥

साधनीयस्यार्थस्य यो निर्देशः स प्रतिज्ञा। साधनीयश्च वन्हिमत्वादिना पर्वतादिः, तथा च पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षे साध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यबोधकः शब्द इत्यर्थः। निगमनवारणाय च साध्यांशे साध्यतावच्छेदकातिरिक्ताप्रकारकत्वं वाच्यं, तदर्थश्च साध्यतावच्छेदकप्रकारताविलक्षणप्रकारताशून्यत्वं तेन प्रमेयवतः साध्यत्वे नाप्रसिद्धिः। उदासीनवाक्यवारणाय च न्यायान्तर्गतत्वेन विशेषणीयम्। न्यायत्वं च धातुत्वादिवत्परिभाषाविशेषविषयत्वं तत्तदानुपूर्वीकपदकदम्बत्वादिकं वा, तथा च न्यायान्तर्गतत्वे सति प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षकप्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यविषयताविलक्षणविषयताकबोधाजनकत्वे सति प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यबोधजनकत्वं तत्।

प्रतिज्ञात्वावयवत्वादिकं परिभाषाविषयत्वरूपं तत्तद्व्यक्तिरूपं वेत्यपि वदन्ति ॥ ३३ ॥

उदाहरणसाधर्म्यात्साध्यसाधनं हेतुः ॥ ३४ ॥

(भा०) उदाहरणेन सामान्यात्साध्यस्य धर्मस्य साधनं प्रज्ञापनं हेतुः, साध्ये प्रतिसन्धाय धर्ममुदाहरणे च प्रतिसन्धाय तस्य साधनतावचनं हेतुः उत्पत्तिधर्मकत्वादिति। उत्पत्तिधर्मकमनित्यं दृष्टमिति ॥ ३४ ॥

किमेतावद्धेतुलक्षणमिति? नेत्युच्यते। किं तर्हि?

तथा वैधर्म्यात् ॥ ३५ ॥

उदाहरणवैधर्म्याच्च साध्यसाधनं हेतुः। कथम्? अनित्यः शब्दः उत्पत्तिधर्मकत्वात् अनुत्पत्तिधर्मकं नित्यं यथा आत्मादिद्रव्यमिति ॥ ३५ ॥

(वृ०) क्रमप्राप्तं हेतुं लक्षयति विभजते च सूत्राभ्याम् —

उदाहरणसाधर्म्यात्साध्यसाधनं हेतुः ॥ ३४ ॥

तथा वैधर्म्यात् ॥ ३५ ॥

अत्र साध्यसाधनं हेतुरिति सामान्यलक्षणम्। साध्यसाधनं—साध्यसिद्ध्यनुकूलज्ञापकत्वबोधक इत्यर्थः। तथा च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यान्वितज्ञापकत्वबोधकः साध्यान्वितस्वार्थबोधकोऽवयव इति फलितार्थः।

तस्य द्वैविध्यमाह। उदाहरणसाधर्म्यात् तथा वैधर्म्यादिति। साधर्म्यमन्वयः वैधर्म्यं व्यतिरेकः तादृशव्याप्तिरितिफलितार्थः। उदाहरणसाधर्म्यमुदाहरणबोध्यान्वयव्याप्तिस्ततोऽन्वयी हेतुर्ज्ञातव्यः। उदाहरणेनेति स्पष्टार्थम्। तथा च ज्ञातान्वयव्याप्तिकहेतुबोधकोहेत्ववयवः अज्ञातव्यतिरेकव्याप्तिकहेतुबोधकोहेत्ववयव इति फलितार्थः। एवमप्रतीतान्वयव्याप्तिकहेतुबोधकोहेत्ववयवोऽव्यतिरेकी हेतुरिति।

अयमेव प्रतीतान्वयव्यतिरेकव्याप्तिकहेतुबोधकोहेत्ववयवोऽन्वयव्यतिरेकीत्यपि सूचितमिति वदन्ति ३४ ॥ ३५ ॥

साध्यसाधर्म्यात्तद्धर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणम् ॥ ३६ ॥

(भा०) साध्येन साधर्म्यं समानधर्मता। साध्यसाधर्म्या-

त्कारणात्तद्धर्मभावी दृष्टान्त इति। तस्य धर्मस्तद्धर्मः। तस्य—साध्यस्य। साध्यं च द्विविधं धर्मिविशिष्टो वा धर्मः शब्दस्यानित्यत्वं, धर्मविशिष्टो वा धर्मी अनित्यः शब्द इति। इहोत्तरं(१) तद्ग्रहणेन गृह्यतइति। कस्मात्? पृथग्धर्मवचनात्। तस्य धर्मस्तद्धर्मस्तस्य भावस्तद्धर्मभावः स यस्मिन् दृष्टान्ते वर्त्तते स दृष्टान्तः साध्यसाधर्म्यात्तद्धर्मभावी भवति, स चोदाहरणमिष्यते। तत्र यदुत्पद्यते तदुत्पत्तिधर्मकम्। तच्च भूत्वा न भवति आत्मानं जहाति निरुध्यत इत्यनित्यम्। एवमुत्पत्तिधर्मकत्वं साधनमनित्यत्वं साध्यम्। सो ऽयमेकस्मिन्द्वयोर्धर्मयोः साध्यसाधनभावः साधर्म्याद्व्यवस्थित उपलभ्यते, तं दृष्टान्त उपलभमानः शब्दे ऽप्यनुमिनोति—शब्दो ऽप्युत्पत्तिधर्मकत्वादनित्यः स्थाल्यादिवदिति, उदाह्रियते ऽनेन(२) धर्मयोः साध्यसाधनभाव इत्युदाहरणम्॥ ३६॥

(वृ०) क्रमप्राप्तमुदाहरणं लक्षयति—

साध्यसाधर्म्यात्तद्धर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणम्॥ ३६॥

दृष्टान्त उदाहरणमिति लक्षणम्। **दृष्टान्तो**दृष्टान्तवचनं—दृष्टान्तकथनयोग्यावयव इत्यर्थः तेन दृष्टान्तस्य सामयिकत्वेनासार्वत्रिकत्वेऽपि न क्षतिः। योग्यतावच्छेदकन्त्ववयवार्थानन्वितार्थकावयवत्वम्। तच्च द्विविधम् अन्वयिव्यतिरेकिभेदात्। तत्रान्वय्युदाहरणं

---

(१) धर्मी सूत्रस्थतच्छब्देन गृह्यते इत्यर्थः।

(२) तेन इति पु० पा०।

लक्षयति साध्यसाधर्म्यात्तद्धर्मभावीति । अन्वय्युदाहरण-
मिति शेषः ।

परे तु सम्पूर्णं सूत्रमन्वय्युदाहरणलक्षणमेव, सामान्यलक्षण-
न्तूह्यमित्याहुः ।

साध्यसाधर्म्यात्साध्यसहचरितधर्मात्प्रकृतसाधनादित्यर्थः । तं साध्यरूपं धर्मं भावयति तथाच साधनवत्ताप्रयुक्तसाध्यवत्तानुभावकोऽवयवः साध्यसाधनव्याप्त्युपदर्शकोदाहरणमितियावत् ॥ ३६ ॥

तद्विपर्ययाद्वा विपरीतम् ॥ ३७ ॥

(भा०) दृष्टान्त उदाहरणमिति प्रकृतम् । साध्यवैधर्म्यादतद्धर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणमिति । अनित्यः शब्द उत्पत्तिधर्मकत्वात् अनुत्पत्तिधर्मकं नित्यमात्मादि, सो ऽयमात्मादिर्दृष्टान्तः साध्यवैधर्म्यादनुत्पत्तिधर्मकत्वादतद्धर्मभावी—यो ऽसौ साध्यस्य धर्मो ऽनित्यत्वं स तस्मिन् न भवतीति । अत्रात्मादौ दृष्टान्त उत्पत्तिधर्मकत्वस्या ऽभावादनित्यत्वं न भवतीति उपलभमानः शब्दे विपर्ययमनुमिनोति उत्पत्तिधर्मकत्वस्य भावादनित्यः शब्द इति । साधर्म्योक्तस्य हेतोः साध्यसाधर्म्यात्तद्धर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणम् । वैधर्म्योक्तस्य हेतोः साध्यवैधर्म्यादतद्धर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणम् । पूर्वस्मिन् दृष्टान्ते यौ तौ धर्मौ साध्यसाधनभूतौ पश्यति साध्ये ऽपि तयोः साध्यसाधनभावमनुमिनोति । उत्तरस्मिन् दृष्टान्ते(१) तयोर्धर्मयोरेकस्याभावादितरस्याभावं पश्यति तयोरेकस्याभावादितरस्याभावं साध्ये ऽनुमिनोतीति । तदेतद्धेत्वा-

---

(१) ययोरिति पु० पा० ।

भासेषु न सम्भवतीत्यहेतवो हेत्वाभासाः। तदिदं हेतूदाहरणयोः सामर्थ्यं परमसूक्ष्मं दुःखबोधं पण्डितरूपवेदनीयमिति ॥ ३७ ॥

(सू०) व्यतिरेक्युदाहरणं लक्षयति—

तद्विपर्ययाद्वा विपरीतम् ॥ ३७ ॥

व्यतिरेक्युदाहरणं तद्विपर्ययात् साध्यसाधनव्यतिरेकव्याप्तिप्रदर्शनात्। तथा च साध्यसाधनव्यतिरेकव्याप्त्युपदर्शकोदाहरणं **व्यतिरेक्युदाहरणं** यथा जीवच्छरीरं सात्मकं प्राणादिमत्त्वाद्यन्नैवं तन्नैवं यथा घट इति। वाकारः प्रयोगमपेक्ष्य। तथाचान्वय्युदाहरणं व्यतिरेक्युदाहरणं वा प्रयोक्तव्यमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

उदाहरणापेक्षस्तथेत्युपसंहारो न तथेति वा साध्यस्योपनयः ॥ ३८ ॥

(भा०) उदाहरणापेक्षः उदाहरणतन्त्रः उदाहरणवशः। वशः—सामर्थ्यम्। साध्यसाधर्म्ययुक्ते उदाहरणे स्थाल्यादि द्रव्यमुत्पत्तिधर्मकमनित्यं दृष्टं तथा शब्द उत्पत्तिधर्मक इति साध्यस्य शब्दस्योत्पत्तिधर्मकत्वमुपसंह्रियते। साध्यवैधर्म्ययुक्ते पुनरुदाहरणे आत्मादि द्रव्यमनुत्पत्तिधर्मकं नित्यं दृष्टं न च तथा शब्द इति, अनुत्पत्तिधर्मकत्वस्योपसंहारप्रतिषेधेनोत्पत्तिधर्मकत्वमुपसंह्रियते। तदिदमुपसंहारद्वैतमुदाहरणद्वैताद्भवति। उपसंह्रियतेऽनेनेति चोपसंहारोवेदितव्य इति ॥ ३८ ॥

(वृ०) क्रमप्राप्तमुपनयं लक्षयति—

उदाहरणापेक्षस्तथेत्युपसंहारो न तथेति वा साध्यस्योपनयः ॥ ३८ ॥

साध्यस्य पक्षस्योदाहरणापेक्ष—उदाहरणानुसारी य उपसंहार उपन्यासः प्रकृतोदाहरणोपदर्शितव्याप्तिविशिष्टबोधजनको न्यायावयव इत्यर्थः। निगमनन्तु हेतुविशिष्टत्वेन न पक्षबोधकं, किन्तु पक्षवृत्तिहेतुबोधकमिति तद्व्युदासः।

अत्र चान्वयव्यतिरेकव्याप्त्योरन्यतरत्वादिनाऽनुगमः कार्यः उदाहरणोपदर्शितेति तु परिचायकमात्रमिति तु न वाच्यम्। उदाहरणविपरीतव्याप्त्युपदर्शकोपनयवारकत्वात्। वस्तुतोऽवयवपदेनैव तद्व्युदासः।

स चोपनयो द्विविधोऽन्वयव्यतिरेकिभेदात्। तथेतिसाध्यस्योपसंहारोन्वय्युपनयः, न तथेतिसाध्यस्योपसंहारो व्यतिरेक्युपनयः।

अत्र च तथाशब्दप्रयोगावश्यकत्वे न तात्पर्यं, किन्तु व्याप्तिविशिष्टबोधे, तथा च वन्हिव्याप्यधूमवांश्चायमिति वा तथाचायमितिवोपन्यासः, एवं व्यतिरेकिण्यपि वत्त्यभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिधूमवांश्चायमिति वा न तथेति वोपन्यासः ॥ ३८ ॥

(भा०) द्विविधस्य पुनर्हेतोर्द्विविधस्य चोदाहरणस्योपसंहारद्वैते च(१) समानम्—

हेत्वपदेशात्प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनम् ॥ ३९ ॥

---

(१) क० पु० नास्ति।

साधर्म्योक्ते वा वैधर्म्योक्ते वा यथोदाहरणमुपसंह्रियते तस्मादुत्पत्तिधर्मकत्वादनित्यः शब्द इति निगमनम् निगम्यन्ते अनेनेति प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनया एकत्रेति निगमनम् । निगम्यन्ते—समर्थ्यन्ते—सम्बध्यन्ते । तत्र साधर्म्योक्ते तावद्धेतौ वाक्यमनित्यः शब्द इति प्रतिज्ञा । उत्पत्तिधर्मकत्वादिति हेतुः । उत्पत्तिधर्मकं स्थाल्यादि द्रव्यमनित्यमित्युदाहरणम् । तथा चोत्पत्तिधर्मकः शब्द इत्युपनयः । तस्मादुत्पत्तिधर्मकत्वादनित्यः शब्द इति निगमनम् । वैधर्म्योक्तेऽपि अनित्यः शब्द उत्पत्तिधर्मकत्वात् अनुत्पत्तिधर्मकमात्मादि द्रव्यं नित्यं दृष्टं, न च तथा ऽनुत्पत्तिधर्मकः शब्दः तस्मादुत्पत्तिधर्मकत्वादनित्यः शब्द इति ।

अवयवसमुदाये च वाक्ये सम्भूये(१)तरेतराभिसम्बन्धात्प्रमाणान्यर्थान् साधयन्तीति। सम्भवस्तावत्—शब्दविषया प्रतिज्ञा, आप्तोपदेशस्य प्रत्यक्षानुमानाभ्यां प्रतिसन्धानादनृषेश्च स्वातन्त्र्यानुपपत्तेः । अनुमानं हेतुः उदाहरणे सादृश्यप्रतिपत्तेः । तच्चोदाहरणभाष्ये(२) व्याख्यातम् । प्रत्यक्षविषयमुदाहरणं दृष्टेनादृष्टसिद्धेः । उपमानमुपनयः तथेत्युपसंहारात् नच तथेति चोपमानधर्मप्रतिषेधे विपरीतधर्मोपसंहारसिद्धेः । सर्वेषामेकार्थप्रतिपत्तौ सामर्थ्यप्रदर्शनं निगमनमिति ।

इतरेतराभिसम्बन्धोऽपि—असत्यां प्रतिज्ञायामनाश्रया हेत्वादयो न प्रवर्त्तेरन् । असति हेतौ कस्य साधनभावः प्रदर्श्येत । उदाहरणे साध्ये च कस्योपसंहारः स्यात्कस्य चापदेशात्प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनं स्यादिति । असत्युदाहरणे केन साधर्म्यं

(१) सम्भूयसमुदायिनि इति क० पु० पा० ।
(२) उदाहरणसूत्रव्याख्याऽवसरे इत्यर्थः ।

वैधर्म्यं वा साध्यसाधनमुपादीयेत कस्य वा साधर्म्यवशादुपसंहारः प्रवर्त्तेत । उपनयं चान्तरेण साध्ये ऽनुपसंहृतः साधको धर्मो नार्थं साधयेत् । निगमनाभावे चानभिव्यक्तसम्बन्धानां प्रतिज्ञादीनामेकार्थेन प्रवर्तनं तथेति प्रतिपादनं कस्येति ।

अथावयवार्थः । साध्यस्य धर्मस्य धर्मिणा सम्बन्धोपादानं प्रतिज्ञार्थः । उदाहरणेन समानस्य विपरीतस्य वा साध्यस्य धर्मस्य साधकभाववचनं हेत्वर्थः । धर्मयोः साध्यसाधनभावप्रदर्शनमेकत्रोदाहरणार्थः । साधनभूतस्य धर्मस्य साध्येन धर्मेण सामानाधिकरण्योपपादनमुपनयार्थः । उदाहरणस्थयोर्द्धर्मयोः साध्यसाधनभावोपपत्तौ साध्ये विपरीतप्रसङ्गप्रतिषेधार्थं निगमनम् । न चैतस्यां हेतूदाहरणपरिशुद्धौ सत्यां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानस्य विकल्पाज्जातिनिग्रहस्थानबहुत्वं प्रक्रमते । अव्यवस्थाप्य खलु धर्मयोः साध्यसाधनभावमुदाहरणे जातिवादी प्रत्यवतिष्ठते । व्यवस्थिते तु खलु धर्मयोः साध्यसाधनभावे दृष्टान्तस्थे गृह्यमाणे साधनभूतस्य धर्मस्य हेतुत्वेनोपादानं न साधर्म्यमात्रस्य न वैधर्म्यमात्रस्य वेति ॥ ३९ ॥

(वृ०) निगमनं लक्षयति

हेत्वपदेशात्प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनम् ॥ ३९ ॥

हेतोः व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मस्य **अपदेशः** कथनं **प्रतिज्ञायाः** प्रतिज्ञातार्थस्य साध्यविशिष्टपक्षस्य **वचनं निगमनम्** । तथा च व्याप्तपक्षधर्महेतुकथनपूर्वकसाध्यविशिष्टपक्षप्रदर्शकः व्याप्तपक्षधर्महेतुज्ञाप्यसाध्यविशिष्टपक्षबोधकस्तादृशसाध्यबोधको वा न्यायावयवो **निगमनमिति** । अस्य त्वन्वयव्यतिरेकिभेदात्र भेद इत्याशयः ।

व्यतिरेकिणि तु तस्मान्न तथेत्येवाकार इत्यपरे ॥ ३९ ॥

समाप्तं न्यायस्वरूपप्रकरणम् ।

(भा०) इत(१) ऊर्ध्वं तर्को लक्षणीय इति अथेदमुच्यते—

अविज्ञाततत्त्वे ऽर्थे कारणोपपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्कः ॥ ४० ॥

अविज्ञायमानतत्त्वेऽर्थे जिज्ञासा तावज्जायते-जानीयेममर्थमिति। अथ जिज्ञासितस्य वस्तुनो व्याहतौ धर्मौ विभागेन विमृशति किं स्विदित्थमाहो स्विन्नेत्थमिति(२)। विमृश्यमानयोर्धर्मयोरेकं कारणोपपत्त्या ऽनुजानाति सम्भवत्यस्मिन् कारणं प्रमाणं हेतुरिति कारणोपपत्त्या स्यादेवमेतन्नेतरदिति।

तत्र निदर्शनं—योऽयं ज्ञाता ज्ञातव्यमर्थं जानीते तं तत्त्वतो (भो) (३)जानीयेति जिज्ञासते । स किमुत्पत्तिधर्मको ऽनुत्पत्तिधर्मक इति विमर्शः । विमृश्यमाने ऽविज्ञाततत्त्वे ऽर्थे यस्य धर्मस्याभ्यनुज्ञाकारणमुपपद्यते तमनुजानाति । यद्ययमनुत्पत्तिधर्मकः ततः स्वकृतस्य कर्मणः फलमनुभवति ज्ञाता, दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरमुत्तरं पूर्वस्य पूर्वस्य कारणमुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभावादपवर्ग इति स्यातां संसारापवर्गौ । उत्पत्तिधर्मके ज्ञातरि पुनर्न स्याताम् । उत्पन्नः खलु ज्ञाता देहेन्द्रियबुद्धिवेदनाभिः सम्बध्यत इति ना-

---

(१) अत इति पु० पा० ।
(२) किं स्विदित्येवमाहोस्विन्नेदमिति पु० पा० ।
(३) तं च भो इति क० सु० पु० पा० ।

स्येदं स्वकृतस्य कर्मणः फलमुत्पन्नश्च भूत्वा न भवतीति तस्याविद्यमानस्य निरुद्धस्य वा स्वकृतकर्मणः फलोपभोगो नास्ति, तदेवमेकस्यानेकशरीरयोगः शरीरवियोगश्चात्यन्तं न स्यादिति यत्र कारणमनुपपद्यमानं पश्यति तन्नानुजानाति । सोऽयमेवंलक्षण ऊहस्तर्क इत्युच्यते ।

कथं पुनरयं तत्त्वज्ञानार्थो न तत्त्वज्ञानमेवेति ? अनवधारणात् । अनुजानात्ययमेकतरं धर्मं कारणोपपत्त्या, न त्ववधारयति न व्यवस्यति न निश्चिनोति एवमेवेदमिति । कथं तत्त्वज्ञानार्थ इति ? तत्त्वज्ञानविषयाभ्यनुज्ञालक्षणानुग्रह(१)भावितात्प्रसन्नादनन्तरप्रमाणसामर्थ्यात्तत्त्वज्ञानमुत्पद्यत इत्येवं तत्त्वज्ञानार्थ इति ।

सोऽयं तर्कः प्रमाणानि प्रतिसन्दधानः प्रमाणाभ्यनुज्ञानात् प्रमाणसहितो वादे ऽपदिष्ट(२) इति अविज्ञाततत्त्वमनुजानाति । यथा सो ऽर्थो भवति तस्य यथाभावस्तत्त्वमविपर्ययो याथातथ्यम् ॥ ४० ॥

(वृ०) क्रमप्राप्तं तर्कं लक्षयति—

अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे कारणोपपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्कः ॥४०॥

तर्क इति लक्ष्यनिर्देशः । कारणोपपत्तित ऊह इति लक्षणम् । अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे तत्त्वज्ञानार्थमिति प्रयोजनकथनम् । कारणं व्याप्यं, तस्योपपत्तिरारोपः, तस्माच्च ऊह आरोपः अर्थाद्व्यापकस्य, तथाच व्यापकाभाववत्त्वेन निर्णीते व्याप्यस्याहा-

---

(१) प्रहोद्भावि० इति० क० पु० पु० पा ।
(२) उपदिष्टः कुत्रचित् प्रदिष्ट इति पा० पु० ।

योरोपाद्योव्यापकस्याहार्यारोपः स तर्कः, यथा निर्वह्नित्वारोपान्निर्धूमत्वारोपः निर्वह्निस्स्यान्निर्धूमस्स्यादिति । ह्रदोनिर्वह्निस्स्यान्निर्धूमस्स्यादित्यादिवारणाय व्यापकाभाववत्वेन निर्णीत इति । निर्वह्निः स्यात् अद्रव्यं स्यादित्यादिवारणाय व्याप्यस्येति । तद्व्याप्यारोपाधीनस्तदारोप इत्यर्थलाभाय व्यापकेति । न चानुमानादितोऽर्थसिद्धेस्तर्कोव्यर्थ इति वाच्यम् । अप्रयोजकत्वादिशङ्काकलङ्कितेन हेतुनाऽर्थस्य साधयितुमशक्यत्वात् । तदेतदुक्तम् **अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे तत्त्वज्ञानार्थम्** इति । तत्त्वनिर्णयार्थमित्यर्थः । यत्र नाप्रयोजकत्वाद्याशङ्का तत्र तर्कोनापेक्ष्यत एवेति भावः ।

परे तु ऊह इत्येव लक्षणम् । ऊहत्वं च मानसत्वव्याप्योजातिविशेषः तर्कयामीत्यनुभवसिद्धः । तर्कः किं स्वत एव निर्णायकः परम्परया वेत्यत आह । **कारणोपपत्तित** । कारणस्य व्याप्तिज्ञानादेरुपपादनद्वारेत्यर्थः । तथा च धूमोयदि वह्निव्यभिचारी स्याद्वह्निजन्योन स्यादित्यनेन व्यभिचारशङ्कानिरासे निरङ्कुशेन व्याप्तिज्ञानेनानुमितिरिति परम्परयैवास्योपयोग इत्याहुः ।

सचायं पञ्चविधः आत्माश्रयान्योन्याश्रयचक्रकानवस्थातदन्यबाधितार्थप्रसङ्गभेदात् । स्वस्य स्वापेक्षित्वेऽनिष्टप्रसङ्ग आत्माश्रयः । स चोत्पत्तिस्थितिज्ञप्तिद्वारा त्रेधा । यथा—यद्ययं घट एतद्घटजन्यस्स्यात्तदैतद्घटानधिकरणक्षणोत्तरवर्त्ती न स्यात् । यद्ययं घट एतद्घटवृत्तिः स्यादेतद्घटव्याप्यो न स्यात् । यद्ययं घट एतद्घटज्ञानाभिन्नःस्याज्ज्ञानसामग्रीजन्यस्स्यात् । एतद्घटभिन्नस्स्यादिति वा सर्वत्रापाद्यम् । तदपेक्षापेक्षित्वनिबन्धनोऽनिष्टप्रसङ्गोऽन्योन्याश्रयः । सोपि पूर्ववत्त्रेधा । तदपेक्षापेक्षापेक्षित्वनिबन्धनोऽनिष्टप्रसङ्गश्चक्रकम् । चतुःकक्षादावपि स्वस्य स्वापेक्षापेक्षापेक्षित्वसत्वान्नाधिक्यम् । अस्यापि पूर्ववत्त्रैविध्यम् । अनवस्थितपरम्परारोपाधीनानिष्टप्रसङ्गोऽनवस्था । यथा यदि घटत्वं घटजन्यत्वव्याप्यं स्या-

त्कपालसमेवतत्त्वव्याप्यं न स्यात्। तदन्यबाधितार्थप्रसङ्गस्तु धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्याद्वह्निजन्यो न स्यादित्यादिः। प्रथमोपस्थितत्वोत्सर्गविनिगमनाविरहलाघवगौरवादिकं तु प्रसङ्गात्मकत्वान्न तर्कः। किन्तु प्रमाणसहकारित्वरूपसाधर्म्यात्तथा व्यवहार इति सङ्क्षेपः॥ ४०॥

(भा०) एतस्मिंश्च तर्कविषये—

विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णयः॥ ४१॥

स्थापना साधनं, प्रतिषेध उपालम्भः। तौ साधनोपालम्भौ पक्षप्रतिपक्षाश्रयौ व्यतिषक्तावनुबन्धेन प्रवर्त्तमानौ पक्षप्रतिपक्षावित्युच्येते। तयोरन्यतरस्य निवृत्तिः एकतरस्यावस्थानमवश्यम्भावि। यस्यावस्थानं तस्यावधारणं निर्णयः।

नेदं पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं सम्भवतीति एको हि प्रतिज्ञातमर्थं हेतुतः स्थापयति प्रतिषिद्धं (१)चोद्धरति द्वितीयस्य। द्वितीयेन स्थापनाहेतुः प्रतिषिध्यते तस्यैव प्रतिषेधहेतुश्चोद्ध्रियते स निवर्त्तते। तस्य निवृत्तौ यो ऽवतिष्ठते तेनार्थावधारणं निर्णयः।

उभाभ्यामेवार्थावधारणमित्याह। कया युक्त्या ?, एकस्य सम्भवो द्वितीयस्यासम्भवः। तावेतौ सम्भवासम्भवौ विमर्शं सहनिवर्त्तयतः, उभयसम्भवे उभयासम्भवे त्वनिवृत्तो विमर्श इति। विमृश्येति विमर्शं कृत्वा। सो ऽयं विमर्शः पक्षप्रतिपक्षाववद्योत्य न्यायं प्रवर्तयतीत्युपादीयत इति। एतच्च विरुद्धयोरेकधर्मिस्थयोर्बोद्धव्यम्। यत्र तु धर्मिसामान्यगतौ विरुद्धौ धर्मौ हेतुतः सम्भवतः तत्र समुच्चयः, हेतुतो

---

(१) प्रतिषेधमित्यर्थः।

ऽर्थस्य तथाभावोपपत्तेः । यथा क्रियावद् द्रव्यमिति लक्षणवचने यस्य द्रव्यस्य क्रियायोगो हेतुतः सम्भवति तत् क्रियावत्, यस्य न सम्भवति तदक्रियमिति । एकधर्मिस्थयोश्च विरुद्धयोर्धर्मयोरयुगपद्भाविनोः कालविकल्पः यथा तदेव द्रव्यं क्रियायुक्तं क्रियावत्, अनुत्पन्नोपरतक्रियं पुनरक्रियमिति ।

न चायं निर्णये नियमः । विमृश्यैव पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णय इति, किं त्विन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नप्रत्यक्षे ऽर्थावधारणं निर्णय इति, परीक्षाविषये तु विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णयः । शास्त्रे वादे च विमर्शवर्जम् ॥ ४१ ॥

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथमाह्निकम् ।

(वृ०) क्रमप्राप्तं निर्णयं लक्षयति—

विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णयः ॥ ४१ ॥

विमृश्य सन्दिह्य । **पक्षप्रतिपक्षाभ्यां** साधनोपालम्भाभ्याम् । उपालम्भः परपक्षदूषणम् । **अर्थस्यावधारणं** तदभावाप्रकारकं ज्ञानम् । यद्यप्येतावदेव निर्णयसामान्यलक्षणं तथापि विमृश्येत्यादिकं जल्पवितण्डास्थलीयनिर्णयमधिकृत्य । तदुक्तं **भाष्ये** 'शास्त्रे वादे च विमर्शवर्जम्' इति । एवं प्रत्यक्षतः शब्दाच्च निर्णये न विमर्शपक्षप्रतिपक्षापेक्षेति ॥ ४१ ॥

न्यायोत्तराङ्गप्रकरणं समाप्तम् ॥ ० ॥

इति श्रीविश्वनाथभट्टाचार्यकृतायां न्यायसूत्रवृत्तौ प्रथमाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ॥

द्वितीयाह्निकम् ।

(भा०) तिस्रः कथा भवन्ति वादो जल्पो वितण्डा चेति । तासाम्—

प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः ॥ १ ॥

एकाधिकरणस्थौ विरुद्धौ धर्मौ पक्षप्रतिपक्षौ प्रत्यनीकभावादस्त्यात्मा नास्त्यात्मेति । नानाधिकरणस्थौ विरुद्धौ न पक्षप्रतिपक्षौ, यथा नित्य आत्मा अनित्या बुद्धिरिति । परिग्रहोऽभ्युपगमव्यवस्था । सोऽयंपक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः । तस्य विशेषणं प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः प्रमाणैस्तर्केण च साधनमुपालम्भश्चास्मिन् क्रियत इति । साधनं स्थापना । उपालम्भः प्रतिषेधः । तौ साधनोपालम्भौ उभयोरपि पक्षयोर्व्यतिषक्तावनुबद्धौ च यावदेको निवृत्त एकतरो व्यवस्थित इति निवृत्तस्योपालम्भो व्यवस्थितस्य साधनमिति ।

जल्पे निग्रहस्थानविनियोगाद्वादे तत्प्रतिषेधः । प्रतिषेधे कस्यचिदभ्यनुज्ञानार्थं सिद्धान्ताविरुद्ध इति वचनम् । 'सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्ध'(अ०१आ०२सू०४७) इति हेत्वाभासस्य निग्रहस्थानस्याभ्यनुज्ञा वादे । पञ्चावयवोपपन्न इति 'हीनमन्यतमेनाप्यवयवेन न्यूनम्' 'हेतुदाहरणाधिकमधिकम्'(अ०५आ०२सू०१२।१३)ति चैतयोरभ्यनुज्ञानार्थमिति । अवयवेषु प्रमाणतर्कान्तर्भावे पृथक् प्रमाणतर्कग्रहणं साधनोपालम्भव्यतिषङ्गज्ञापनार्थम् । अन्यथोभावपि पक्षौ स्थापनाहेतुकौ वाद इति स्यात् । अन्तरेणापि चावयवसम्बन्धं प्रमाणान्यर्थं साधयन्तीति दृष्टं, तेनापि कल्पेन साधनोपालम्भौ वादे भवत

इति ज्ञापयति । 'छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भो जल्प इति वचनाद्विनिग्रहो जल्प इति माविज्ञायि, च्छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भ एव जल्पः प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भो वाद एवेति मा विज्ञायीत्येवमर्थं पृथक् प्रमाणतर्कग्रहणमिति ॥ १ ॥

द्वितीयाह्निकम् ।

(वृ०) प्रथमान्हिकेन सपरिकरे न्याये लक्षिते वादादिलक्षणाय द्वितीयान्हिकारम्भः । छलपरीक्षा च प्रसङ्गाद्भविष्यति । तथा च छलपरीक्षासहितवादादिलक्षणं द्वितीयान्हिकार्थः । तत्र चत्वारि प्रकरणानि । आदौ कथाप्रकरणं, ततोहेत्वाभासप्रकरणं, छलप्रकरणं, दोषलक्षणप्रकरणं चेति । अत्र च कथासामान्यस्यायं विशेषोवादादिः । तथाच त्रिभिः सूत्रैरेकं प्रकरणमन्यथैकसूत्रस्य प्रकरणत्वाभावादसङ्गतिः स्यादित्याशयेनोक्तं भाष्यकृता 'तिस्रः खलु कथा भवन्ति वादोजल्पोवितण्डाच' इति ।

तत्र तत्त्वनिर्णयविजयान्यतरस्वरूपयोग्यन्यायानुगतवचनसन्दर्भः कथा । लौकिकविवादवारणाय न्यायेत्यादि । यत्रैकेन न्यायः प्रयुक्तोऽपरेण तु मतपरिग्रहोऽपि न कृतस्तद्वारणायाद्यं विशेषणमिति ।

कथाऽधिकारिणस्तु तत्त्वनिर्णयविजयान्यतराभिलाषिणः सर्वजनसिद्धानुभवानपलापिनः श्रवणादिपटवः अकलहकारिणः कथौपयिकव्यापारसमर्था इति ।

तत्र वादं लक्षयति सूत्रकारः—

प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहोवादः ॥ १ ॥

अत्र च वाद इतिलक्ष्यनिर्देशः । पक्षप्रतिपक्षौ विप्रतिपत्ति-

कोटी। तयोः परिग्रहस्तत्साधनोद्देश्यकोक्तिप्रत्युक्तिरूपवचनसन्दर्भः। एतावन्मात्रं च कथान्तरसाधारणमत आह प्रमाणेत्यादि। प्रमाणतर्काभ्यां तद्रूपेण ज्ञाताभ्यां साधनोपालम्भौ यत्र स तथा। उभयत्रापि प्रमाणादिसद्भावे कोटिद्वयस्यापि सिद्धिः स्यादतस्तद्रूपेण ज्ञाताभ्यामिति। ज्ञानमनाहार्यं विवक्षितम्। उपालम्भो दूषणम्। जल्पादौ तु प्रमाणाभासत्वादिना ज्ञाताभ्यामपि साधनोपालम्भौ भवत इति तद्वारणम्। इत्थं च प्रमाणाभासत्वप्रकारकज्ञानविषयकरणकसाधनोपालम्भयोग्यान्यत्वे सतीत्यर्थस्तेन तादृशजल्पविशेषे नातिव्याप्तिः। तत्र च निग्रहस्थानविशेषनियमार्थं सिद्धान्तेत्यादिविशेषणद्वयम्।

अन्ये तु तदपि लक्षणघटकमेव। तदर्थश्च तावन्मात्रनिग्रहस्थानयोग्यत्वं तावदतिरिक्तनिग्रहस्थानोपन्यासायोग्यत्वं वा। निग्रहस्थानं प्रतिज्ञाहान्यादिकमेकं धृत्वा तदुपन्यासायोग्यत्त्वमिति निष्कर्षः। तेनाक्तजल्पविशेषवारणमित्याहुः।

सिद्धान्ताविरुद्ध इत्यनेनापसिद्धान्तोद्भावनम्। पञ्चावयवोपपन्न इत्यनेन न्यूनाधिकोद्भावनमवयवाभासस्य दृष्टान्तासिद्ध्यादेश्चोद्भावनम्। प्रमाणेत्यनेन च प्रमाणाभासत्वेन हेत्वाभासानां तर्काभासस्य चोपन्यासोनियम्यते तथा चात्र हेत्वाभासन्यूनाधिकापसिद्धान्तरूपनिग्रहस्थानचतुष्टयोद्भावनमिति वदन्ति।

वस्तुतस्तु वादस्य वीतरागकथात्वेन तत्त्वनिर्णयस्योद्देश्यतया पुरुषदोषस्याविज्ञातार्थादेरिव न्यूनाधिकयोरपि नोद्भावनमुचितम्। अतएव पञ्चावयवावश्यकत्वं भाष्यकारोनानुमेने। हेत्वाभासाद्युद्भावनेनापि च तदैव कथाविच्छेदो यदि हेत्वन्तरेणापि साधयितुं न शक्यते, इतरथा तु तद्धेतोरेव दुष्टत्वम्। इत्थंच पञ्चावयवोपपन्न इति प्रायिकत्वाभिप्रायेणेति तत्त्वम्।

वादाधिकारिणस्तु तत्त्वबुभुत्सवः प्रकृतोक्तिका अविप्रलम्भका य-

आकालस्फूर्त्तिका अनपेक्षका(१) युक्तिसिद्धप्रत्येतारः। अनुविधेयस्थेय:-सभ्यपुरुषवती जनता सभा। अनुविधेयोराजादिः। स्थेयान् मध्यस्थः। सा च वादे नावश्यकी वीतरागकथात्वादिति ॥ १ ॥

यथोक्तोपपन्नश्छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भो जल्पः ॥ २ ॥

(भा०) यथोक्तोपपन्न इति प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहः। छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भ इति छलजातिनिग्रहस्थानैः साधनमुपालम्भश्चास्मिन् क्रियतइति एवंविशेषणो जल्पः, ।

न खलु वै छलजातिनिग्रहस्थानैः साधनं कस्य चिदर्थस्य सम्भवति ? प्रतिषेधार्थतैवैषां सामान्यलक्षणे विशेषलक्षणे च श्रूयते 'वचनविघातो ऽर्थविकल्पोपपत्त्या छलम्'इति 'साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिः' 'विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानम्'(अ०१आ०२सू०५१।५९।६०)इति। विशेषलक्षणेष्वपि यथास्वमिति। न चैतद्विजानीयात्प्रतिषेधार्थतयैवार्थं साधयन्तीति, छलजातिनिग्रहस्थानोपालम्भो जल्प इत्येवमप्युच्यमाने विज्ञायत एतदिति।

प्रमाणैः साधनोपालम्भयोश्छलजातिनिग्रहस्थानानामङ्गभावः स्वपक्षरक्षणार्थत्वात्। न स्वतन्त्राणां साधनभावः। यत्तत्प्रमाणैरर्थस्य साधनं तत्र छलजातिनिग्रहस्थानानामङ्गभावो रक्षणार्थत्वात्। तानि हि प्रयुज्यमानानि परपक्षविघातेन स्वपक्षं रक्षन्ति। तथा चोक्तं 'तत्त्वाध्यवसा-

---

(१) अनाक्षेपका इति क० मु० पु० पा०।

यसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे बीजप्ररोहसंरक्षणार्थं कण्टकशाखावरणवत्' (अ०४आ०२सू०५) इति । यश्चासौ प्रमाणैः प्रतिपक्षस्योपालम्भस्तस्य चैतानि प्रयुज्यमानानि (१)प्रतिषेधविघातात्सहकारीणि भवन्ति । तदेवमङ्गीभूतानां छलादीनामुपादानं जल्पे, न स्वतन्त्राणां साधनभावः । उपालम्भे तु स्वातन्त्र्यमप्यस्तीति ॥ २ ॥

(वृ०) जल्पं लक्षयति—

यथोक्तोपपन्नश्छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भोजल्पः ॥ २ ॥

यथोक्तेषु यदुपपन्नं तेनोपपन्न इत्यर्थः । मध्यमपदलोपी समासः । तथाच **प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रह** इत्यस्य योग्यतया परामर्शः, अन्यथा जल्पस्य वादविशेषत्वापत्तिः । प्रमाणतर्काभ्यां तद्रूपेण ज्ञाताभ्याम् । नतु ज्ञानेऽनाहार्य्यत्वं विवक्षितम् आरोपितप्रमाणभावेनापि जल्पस्य निर्वाहात् । यद्यपि छलादिभिरुपालम्भ एव न तु साधनं, तथापि साधनस्य परकीयानुमानस्योपालम्भोयत्रेत्यर्थान्न दोषः ।

परपक्षदूषणे सति स्वपक्षसिद्धिरित्यतः साधने तदुपयोग इत्यन्ये ।

उभयपक्षस्थापनावत्त्वेन च विशेषणीयमतोवितण्डायां नातिव्याप्तिः ।

स प्रतिपक्षस्थापनाहीन इत्युत्तरसूत्रात्प्रकृते उभयपक्षस्थापनावत्त्वलाभः स्थापनावत्त्वादेव च पञ्चावयवनियमोपि लभ्यते इति **वदन्ति** ।

अत्र च छलादिभिः सर्वैरुपालम्भो न विशेषणमव्याप्तेरपि तु तद्योग्यतैव । योग्यतावच्छेदकं तु वादभिन्नकथात्वमेव । तत्र चोक्तवा-

---

(१) निषेध इति पु० पा० ।

दत्वावच्छिन्नभेदस्तत्तद्वादभेदोवा विशेषणमिति ।

छलेत्यादिना विजिगीषुकथात्वं बोध्यते । विजिगीषुर्हि छलादिकं करोति तथा चोभयपक्षस्थापनावती विजिगीषुकथा जल्प इत्यर्थ इत्यपि वदन्ति ।

अत्र चायं क्रमः—वादिना स्वपक्षसाधनं प्रयुज्य नायं हेत्वाभासस्तल्लक्षणायोगादिति सामान्यतो, नायमसिद्ध इत्यादिविशेषतो वा स्वपक्षदूषण उद्धृते, प्रतिवादिना स्वस्याज्ञानादिनिरासाय परोक्तमनूद्यानुक्तग्राह्याणामज्ञानाननुभाषणाप्रतिभानामसम्भवादेवालाभे, उच्यमानग्राह्याणामप्राप्तकालार्थान्तरनिरर्थकापार्थकानामलाभे, उक्तग्राह्याणां प्रतिज्ञाहानिप्रतिज्ञान्तरप्रतिज्ञाविरोधप्रतिज्ञासंन्यासहेत्वन्तराविज्ञातार्थविक्षेपमतानुज्ञान्यूनाधिकपुनरुक्तनिरनुयोज्यानुयोगापसिद्धान्तानामलाभे, पर्यनुयोज्योपेक्षणस्य मध्यस्थोद्भाव्यत्वादेवानुपन्यासार्हतया यथासम्भवं हेत्वाभासैः परोक्तं(१) दूषयित्वा स्वपक्ष उपन्यसनीयः, ततोवादिना तृतीयकक्ष्याश्रितेन परोक्तमनूद्य स्वपक्षदूषणमुद्धृत्यानुक्तग्राह्योच्यमानग्राह्यहेत्वाभासातिरिक्तोक्तग्राह्याणामलाभे हेत्वाभासेन यथासम्भवं प्रतिवादिनः स्थापना दूषणीया, अन्यथा क्रमविपर्यासेऽप्राप्तकालमनवसरे दूषणोद्भावने च निरनुयोज्यानुयोगः यथा त्यक्षसि चेत्प्रतिज्ञाहानिर्विशेषयसि चेद्धेत्वन्तरमित्यादि । प्रतिज्ञाहान्यादिवद्धेत्वाभासानामुक्तग्राह्यत्वाविशेषेपि अर्थदोषत्वेनाप्रधानत्वाच्चरममनुसन्धानमिति ॥ २ ॥

स प्रतिपक्षस्थापनाहीनोवितण्डा ॥ ३ ॥

(भा०) स जल्पो वितण्डा भवति । किं विशेषणः ? प्रतिपक्षस्थापनया हीनः । यौ तौ समानाधिकरणौ विरुद्धौ धर्मौ

---

(१) हेत्वाभासेन परोक्तमिति क० मु० पु० पा० । हेत्वाभासैरपरोक्तमिति पु० पा० ।

पक्षावित्युक्तं तयोरेकतरं वैतण्डिको न स्थापयतीति परपक्षप्रतिषेधेनैव प्रवर्त्तत इति ।

अस्तु तर्हि स प्रतिपक्षहीनो वितण्डा ?, यद्वै खलु तत्परप्रतिषेधलक्षणं वाक्यं स वैतण्डिकस्य पक्षः, न त्वसौ साध्यं कं चिदर्थं प्रतिज्ञाय स्थापयतीति । तस्माद्यथान्यासमेवास्त्विति ॥ ३ ॥

(वृ०) वितण्डां क्रमप्राप्तां लक्षयति—

स प्रतिपक्षस्थापनाहीनोवितण्डा ॥ ३ ॥

यद्यपि तच्छब्देन जल्पो न परामष्टुं शक्यते जल्पस्य स्थापनाद्वयवतः प्रतिपक्षस्थापनाहीनत्त्वस्य विरुद्धत्त्वातथापि स्थापनाद्वयवत्वं विहाय जल्पैकदेशः परामृश्यते । प्रतिपक्षो द्वितीयपक्षस्तथाच प्रतिपक्षस्थापनाहीना विजिगीषुकथा वितण्डेति । नच स्वस्य स्थापनीयाभावात्कथमियं कथा प्रवर्ततामिति वाच्यम् । परपक्षखण्डनेन जयस्यैवोद्देश्यत्त्वात् ।

परे तु परपक्षखण्डनेनैव स्वपक्षस्यार्थादेव सिद्धे(१)स्तत्साधनाभावेपि न प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति वदन्ति ॥ ३ ॥

समाप्तं कथाप्रकरणम् ।

---

(१) सिद्धिस्त इति क० पु० पा० ।

(भा०) हेतुलक्षणाभावादहेतवो हेतुसामान्याद्धेतुवदाभासमानाः । त इमे—

सव्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमकालातीता हेत्वाभासाः ॥ ४ ॥

तेषाम्—

अनैकान्तिकः सव्यभिचारः ॥ ५ ॥

व्यभिचार एकत्राव्यवस्थितिः(१) । सह व्यभिचारेण वर्त्तते इति सव्यभिचारः । निदर्शनं—नित्यः शब्दोऽस्पर्शत्वात् स्पर्शवान् कुम्भोऽनित्यो दृष्टो, न च तथा स्पर्शवान् शब्दस्तस्मादस्पर्शत्वान्नित्यः शब्द इति । दृष्टान्ते स्पर्शवत्त्वमनित्यत्वं च धर्मौ न साध्यसाधनभूतौ दृश्येते, स्पर्शवांश्चाणुर्नित्यश्चेति । आत्मादौ च दृष्टान्ते 'उदाहरणसाधर्म्यात्साध्यसाधनं हेतुः' (अ०१आ१सू०३४) इति अस्पर्शत्वादिति हेतुर्नित्यत्वं व्यभिचरति, अस्पर्शा बुद्धिरनित्या चेति । एवं द्विविधे ऽपि दृष्टान्ते व्यभिचारात्साध्यसाधनभावो नास्तीति लक्षणाभावादहेतुरिति ।

नित्यत्वमप्येकोऽन्तः, अनित्यत्वमप्येकोऽन्तः, एकस्मिन्नन्ते विद्यतइति ऐकान्तिकः विपर्ययादनैकान्तिकः उभयान्त(२) व्यापकत्वादिति ॥ ५ ॥

---

(१) अव्यवस्था इति पु० पा० ।

(२) उभयत्र इति का० मु० पु० पा० ।

(वृ०) क्रमप्राप्तान् हेत्वाभासाँल्लक्षयति विभजते च—

सव्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमातीतकाला हेत्वाभासाः ॥ ४ ॥

न चात्र लक्षणं न प्रतीयत इति वाच्यम् । हेत्वाभासशब्दस्य हेतुवदाभासमानार्थकत्त्वेनैव तत्सूचनात् । सूचनाद्धि सूत्रम्, तथा हि पक्षसत्त्वसपक्षसत्त्वविपक्षाऽसत्त्वाऽबाधितत्वासत्प्रतिपक्षितत्वोपपन्नो हेतुर्गमकः, तद्वदाभासत इत्यत्र वत्यर्थस्तद्भिन्नत्वम्, तथा च पञ्चरूपोपपन्नत्वाभावे सति तद्रूपेण भासमान इति फलितार्थः । तत्र च लक्षणं सत्यन्तं, तस्यैव दूषकतायामुपयोगात् । न चाऽसाधकतायां पक्षसत्त्वाद्येकैकाभावस्यैव गमकत्त्वसम्भवेऽधिकवैयर्थ्यम्, एतेन पञ्चान्यतमत्त्वं लक्षणमित्यपि प्रत्युक्तमिति वाच्यम् । पञ्चान्यतमत्त्वावच्छिन्नाभावस्य पक्षसत्त्वाभावाद्यघटितत्वेन वैयर्थ्याभावात् ।

वस्तुतस्तु पृथिवीतरेभ्योभिद्यते स्पर्शवत्त्वात्प्रमेयमाकाशादित्यादौ सपक्षाद्यप्रसिद्धेर्न तस्य लक्षणत्वे तात्पर्यम् । परन्तु विपक्षासत्त्वसपक्षसत्त्वाभ्यामव्यभिचरितसामानाधिकरण्यं (व्यापकसामानाधिकरण्यं) फलितार्थः । पक्षसहितस्य चै(१)तस्य विरोधित्वं त्रिभिर्लब्धम्, तेन व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताविरोधित्वं, चरमयोस्त्वनुमितिविरोधिरूपानवच्छिन्नत्वार्थकयोरभावादनुमितिविरोधित्वं, तेनानुमितितत्करणज्ञानान्यतरविरोधित्वं पर्यवस्यति ॥ ४ ॥

(वृ०) सव्यभिचारं लक्षयति—

अनैकान्तिकस्सव्यभिचारः ॥ ५ ॥

एकस्य साध्यस्य तदभावस्य च योऽन्तः सहचारः अव्यभिच-

---

(१) सहितस्यैवैतस्य इति क० पु० पा० ।

रितसहचार इत्याशयः, स चात्र व्याप्तिग्राहकस्तथाचैकमात्रव्याप्तिग्राहकसहचारवानैकान्तिकस्तदन्योऽनैकान्तिकः ।

स च साधारणासाधारणानुपसंहारी चेति त्रिविधः । साधारणः साध्यवदन्यवृत्तिः यथा शब्दोनित्यः निःस्पर्शत्वात् । न च विरुद्धसाङ्कर्यदोषः उपधेयसङ्करेऽप्युपाधेरसङ्करात् । **असाधारणः** सपक्षविपक्षव्यावृत्तः । सपक्षः साध्यवत्त्वनिश्चयविषयः । यथा शब्दोनित्यः शब्दत्वादित्यादौ । **अनुपसंहारी** च केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नपक्षकः यथा सर्वं नित्यं मेयत्वादित्यादि । अत्र च साध्यसन्देहाद्व्याप्तिग्रहोन भवतीत्याशयः ।

नव्यास्तु असाधारणः साध्यवदवृत्तिः एतस्य साध्यसहचारग्रहप्रतिबन्धेन व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धो दूषकताबीजम् । अनुपसंहारी च केवलान्वयिसाध्यकस्तस्य चात्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यकत्त्वरूपस्य ज्ञानाद्व्यतिरेकव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धो दूषकताबीजमित्याहुः ॥ ५ ॥

सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्धः ॥ ६ ॥

(भा०) तं विरुणद्धीति तद्विरोधी, अभ्युपेतं सिद्धान्तं व्याहन्तीति । यथा सोऽयं विकारो व्यक्तेरपैति नित्यत्वप्रतिषेधात् । अपेतोऽपि विकारोऽप्यस्ति विनाशप्रतिषेधात् । न नित्यो विकार उपपद्यते इत्येवं हेतुर्व्यक्तेरपेतोऽपि विकारोऽस्तीत्यनेन स्वसिद्धान्तेन विरुध्यते । कथम् ? व्यक्तिरात्मलाभः । अपायःप्रच्युतिः । यद्या(१)त्मलाभात्प्रच्युतो विकारो ऽस्ति ? नित्यत्वप्रतिषेधो नोपपद्यते । यद्व्यक्तेरपेतस्यापि विकारस्यास्तित्वं तत् खलु नित्यत्वमिति । नित्यत्वप्रतिषेधो नाम विकारस्यात्मलाभात्प्रच्युतेरुपपत्तिः ।

(१) अथात्म इति ख पु० पा० ।

यदात्मलाभात्प्रच्यवते तदनित्यं दृष्टं, यदस्ति न तदात्मलाभात्प्रच्यवते। अस्तित्वं चात्मलाभात्प्रच्युतिरिति च विरुद्धावेतौ धर्मौ न सह सम्भवत इति। सो ऽयं हेतुर्यं सिद्धान्तमाश्रित्य प्रवर्त्तते तमेव व्याहन्तीति ॥ ६ ॥

(वृ०) क्रमप्राप्तं विरुद्धं लक्षयति—

सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्धः ॥ ६ ॥

अत्र च सिद्धान्तं साध्यं, प्रतिज्ञायां हि सिद्धस्यान्ते साध्यमभिधीयते तथा च साध्यमभ्युपेत्य उद्दिश्य प्रयुक्तस्तद्विरोधी साध्याभावव्याप्त इति फलितार्थः। यथा वह्निमान्ह्रदत्वादिति। एतस्य साध्याभावानुमितिसामग्रीत्वेन साध्यानुमितिप्रतिबन्धोदूषकताबीजम्। नच सत्प्रतिपक्षाविशेषः तत्र हेत्वन्तरं साध्याभावसाधकमिह तु हेतुरेव साध्याभावसाधकः साध्यसाधकत्वेन त्वयोपन्यस्त इत्यशक्तिविशेषोन्नायकत्वेन विशेषात् ॥ ६ ॥

यस्मात्प्रकरणचिन्ता स निर्णयार्थमपदिष्टः प्रकरणसमः ॥ ७ ॥

(भा०) विमर्शाधिष्ठानौ पक्षप्रतिपक्षा(वुभा)वनवसितौ प्रकरणम्। तस्य चिन्ता विमर्शात्प्रभृति प्राङ्निर्णयाद्यत्समीक्षणम्। सा जिज्ञासा यत्कृता-स निर्णयार्थं प्रयुक्त उभयपक्षसाम्यात् प्रकरणमनतिवर्तमानः प्रकरणसमो निर्णयाय न प्रकल्पते।

प्रज्ञापनं(१) त्वनित्यः शब्दो नित्यधर्मानुपलब्धेरित्यनुपल-

---

(१) निदर्शनमित्यर्थः।

भ्यमानानित्यधर्मकमनित्यं दृष्टं स्थाल्यादि । नित्यः शब्दोऽनित्यधर्मानुपलब्धेः अनुपलभ्यमानानित्यधर्मकं नित्यं दृष्टमाकाशादि ।

यत्र समानो धर्मः संशयकारणं हेतुत्वेनोपादीयते स संशयसमः सव्यभिचार एव । या तु विमर्शस्य विशेषापेक्षिता, उभयपक्षविशेषानुपलब्धिश्च सा प्रकरणं प्रवर्तयति । यथा शब्दे नित्यधर्मो नोपलभ्यते एवमनित्यधर्मोऽपि । सेयमुभयपक्षविशेषानुपलब्धिः प्रकरणचिन्तां प्रवर्तयति । कथम् ? विपर्यये हि प्रकरणनिवृत्तेः । यदि नित्यधर्मः शब्दे गृह्यते ? न स्यात्प्रकरणम् । यदि वा अनित्यधर्मो गृह्येत ? एवमपि निवर्त्तेत प्रकरणम् । सोऽयं हेतुरुभौ पक्षौ प्रवर्तयन्नन्यतरस्य निर्णयाय न प्रकल्पते ॥ ७ ॥

(वृ०) क्रमप्राप्तं प्रकरणसमं लक्षयति—

यस्मात्प्रकरणचिन्ता स निर्णयार्थमपदिष्टः प्रकरणसमः ॥ ७ ॥

स हेतुः स्वसाध्यस्य परसाध्याभावस्य वा **निर्णयार्थमपदिष्टः प्रकरणसम** उच्यते । संच क इत्याकाङ्क्षायामाह **यस्मात्प्रकरणचिन्तेति** । 'प्रकरणं पक्षप्रतिपक्षौ' इति भाष्यम् । साध्यतदभाववन्ताविति तदर्थः । तथा च निर्णयार्थं प्रयुक्तो हेतुर्यत्र निर्णयं जनयितुमशक्तस्तुल्यबलेन परेण प्रतिबन्धात्, किन्तु धर्मिणः साध्यवत्त्वं तदभाववत्त्वं वेति **चिन्तां** जिज्ञासां प्रवर्तयति, स प्रकरणसमः । **यद्वा** प्रकृष्टं करणं लिङ्गं परामर्शो वा, को हेतुरनयोः साधकः एतयोः कः परामर्शः प्रमेति वा यत्र जिज्ञासा भवतीत्यर्थः । **यस्मादित्यादि** तु वस्तुस्थितिमात्रम् ।

लक्षणन्तु तुल्यबलविरोधिपरामर्शकालीनपरामर्शविषयत्वं, स्वसाध्यपरामर्शकालीनतुल्यबलविरोधिपरामर्शोवा। विरोधिपरामर्शस्य स्वहेतुनिष्ठत्वमेकज्ञानविषयत्वसम्बन्धेन, अन्यथा हेतोर्दुष्टत्वं न स्यात्। अयं च दशाविशेषे दोष इत्यतस्सद्धेतोरपि विरोधिपरामर्शकाले दुष्टत्वमिष्टमेवेत्यवधेयम् ॥ ७ ॥

साध्याविशिष्टः साध्यत्वात्साध्यसमः ॥ ८ ॥

(भा०) द्रव्यं छायेति साध्यं गतिमत्त्वादिति हेतुः साध्येनाविशिष्टः साधनीयत्वात्साध्यसमः। अयमप्यसिद्धत्वात्साध्यवत्प्रज्ञापयितव्यः। साध्यं तावदेतत्-(१) किं पुरुषवच्छायाऽपि गच्छति, आहो स्विदावरकद्रव्ये संसर्पति आवरणसन्तानादसन्निधिसन्तानो ऽयं तेजसो गृह्यत इति?। सर्पता खलु द्रव्येण (ज्ञानाद्)*यो यस्तेजोभाग आव्रियते तस्य तस्यासन्निधिरेवाविच्छिन्नो(२) गृह्यत इति। आवरणं तु प्राप्तिप्रतिषेधः ॥ ८ ॥

(वृ०) क्रमप्राप्तं साध्यसमं लक्षयति—

साध्याविशिष्टश्च साध्यत्वात्साध्यसमः ॥ ८ ॥

साध्येन वह्न्यादिनाऽविशिष्टः। कुत इत्यत आह। साध्यत्वादिति। साधनीयत्वादित्यर्थः। यथा हि साध्यं साधनीयं तथा हेतुरपि चेत्साध्यसम इत्युच्यते। अत एवासिद्ध इति

---

(१) तावदेवम् इति क० पा० पु० पा० ३।
*( ) अयं पाठो नास्ति पुस्तकत्रये।
(२) रेवावच्छिन्न इति का० क० मु० पु० पा०।

व्यवह्रियते ।

अयं चाश्रयासिद्धिस्वरूपासिद्धिव्याप्यत्वासिद्धिभेदात्रिविधः। **आश्रयासिद्धिश्च** पक्षे पक्षतावच्छेदकाभावः यथा काञ्चनमयः पर्वतोवह्निमानित्यादौ । **स्वरूपासिद्धिश्च** पक्षे हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नस्याभावः यथा ह्रदोद्रव्यं धूमादित्यादौ । **व्याप्यत्वासिद्धिश्चा**व्यभिचरितसामानाधिकरण्यस्याभावः। नच स्वरूपासिद्धेरेव सूत्राल्लक्ष्यत्वप्रतीतेरितरयोर्न लक्ष्यत्वमिति वाच्यम्। हेतुरितिपदं ह्यत्र पूरणीयं, हेतुपदं च गमकहेतोर्व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मस्य वाचकम्। व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्म इत्येव वा पूर्यताम् । तथा च तस्य किञ्चिदंशसाध्यत्वेनैव **साध्यसमत्वम्** ।

अत एव साध्ये साध्यतावच्छेदकाभावः साधने साधनतावच्छेदकाभावश्च **व्याप्यत्वासिद्धिः**। यथा पक्षतावच्छेदकाभावपक्षतावच्छेदकवद्भेदादेरन्यतमत्वेनाश्रयासिद्धित्वम्, यथा च पक्षे हेत्वभावहेतुमद्भेदादेरन्यतमत्वेन स्वरूपासिद्धित्वम्, तथा साध्यतावच्छेदकाभावादेरन्यतमत्वेन व्याप्यत्त्वासिद्धित्वम् । त्रितयान्यतमत्वं चाऽसिद्धिसामान्यलक्षणम् ।

नीलधूमत्वादेरपि व्याप्यत्वासिद्धावन्तर्भावं वदन्ति तेषामयमाशयः–व्याप्तिर्हि साध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपा, गुरुधर्मश्च साध्यसम्बन्धितानवच्छेदकोऽतो नीलधूमत्वादेः साध्यसम्बन्धितानवच्छेदकत्वान्न व्याप्तिस्वरूपत्वम्। तथाच साध्यतावच्छेदकाभावादिरिव साधनतावच्छेदके व्याप्यतानवच्छेदकत्त्वमपि भवति व्याप्यत्वासिद्धिरिति ॥ ८ ॥

कालात्ययापदिष्टः कालातीतः ॥ ९ ॥

(भा०) कालात्ययेन युक्तो यस्यार्थै(१)कदेशो ऽपदिश्यमान-

(१) यदर्थ इति क० मु० पु०। यस्यार्थस्यै इति का० पु० १०।

स्य स कालात्ययापदिष्टः कालातीत इत्युच्यते। निदर्शनं नित्यः शब्दः संयोगव्यङ्ग्यत्वाद् रूपवत्। प्रागूर्द्धं च व्यक्तेरवस्थितं रूपं प्रदीपघटसंयोगेन व्यज्यते। तथा च शब्दोऽप्यवस्थितो भेरीदण्डसंयोगेन व्यज्यते, दारुपरशुसंयोगेन वा। तस्मात्संयोगव्यङ्ग्यत्वान्नित्यः शब्द इत्ययमहेतुः कालात्ययापदेशात्। व्यञ्जकस्य संयोगस्य कालं न व्यङ्ग्यस्य रूपस्य व्यक्तिरत्येति(१)। सति प्रदीपसंयोगे रूपस्य ग्रहणं भवति, न निवृत्ते संयोगे रूपं गृह्यते। (२)निवृत्ते दारुपरशुसंयोगे दूरस्थेन शब्दः श्रूयते विभागकाले, सेयं शब्दस्य व्यक्तिः संयोगकालमत्येतीति न संयोगनिमित्ता भवति। कस्मात्? कारणाभावाद्धि कार्याभाव इति। एवमुदाहरणसाधर्म्यस्याभावादसाधनमयं हेतुर्हेत्वाभास इति।

अवयवविपर्यासवचनं न सूत्रार्थः। कस्मात्?।

'यस्य येनार्थसम्बन्धो दूरस्थस्यापि तस्य सः।
अर्थतो ह्यसमर्थानामानन्तर्यमकारणम्'

इत्येतद्वचनाद्विपर्यासेनोक्तो हेतुरुदाहरणसाधर्म्यात्तथा वैधर्म्यात्साध्यसाधनं हेतुलक्षणं न जहाति। अजहद्धेतुलक्षणं न हेत्वाभासोभवतीति।

'अवयवविपर्यासवचनमप्राप्तकालम्'(अ०५आ०२ सू०११) इति निग्रहस्थानमुक्तं तदेवेदं पुनरुच्यत इति, अतस्तन्न सूत्रार्थः॥ ९॥

---

(१) दृष्टान्ते इति शेषः।
(२) दार्ष्टान्तिके तु इत्यादिः।

(वृ०) क्रमप्राप्तमतीतकालं लक्षयति—

कालात्ययापदिष्टः कालातीतः ॥ ९ ॥

अतीतकालस्य समानार्थकत्वात्**कालातीत**शब्देनोक्तम् । **का-लस्य** साधनकालस्य अत्यये ऽभावेऽ**पदिष्टः** प्रयुक्तोहेतुः । एतेन साध्याभावप्रमा लक्षणार्थ इति सूचितम् । साध्या-भावनिर्णये सति साधनासम्भवात् । अयमेव बाधितसाध्यक इति गीयते(१) । यथा वह्निरनुष्णः कृतकत्वादित्यादौ । नच बाधे आव-श्यकस्य व्यभिचारस्वरूपासिद्ध्यन्यतरस्यैव दोषत्वमुचितमिति वा-च्यम् । तदप्रातिसन्धानेन बाधस्य दोषत्त्वावश्यकत्वात्, उपधे-यसङ्करेऽप्युपाधेरसङ्करात् । उत्पत्तिकालावच्छिन्नोघटोगन्धवान् शिखरा-वच्छिन्नः पर्वतोवह्निमानित्यादावसङ्कराच्च, साध्याभाववत्पक्षताव-च्छेदकावच्छिन्नत्वस्य तत्र सत्त्वात् ।

परे तु घटः सकर्तृकः कार्यत्वादित्यादौ यत्र लाघवोपनीतमेक-मात्रकर्तृकत्त्वं भासत इत्युच्यते तत्र तदभावोऽसङ्कीर्णमुदारणमिति **वदन्ति** ॥ ९ ॥

हेत्वाभासप्रकरणं समाप्तम् ॥

(भा०) अथ छलम्—

वचनविघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या च्छलम् ॥ १० ॥

न सामान्यलक्षणे छलं शक्यमुदाहर्तुम्, विभागे तूदाह-रणानि ॥ १० ॥

---

(१) प्रतीयते इति क० पु० पा० ।

(वृ०) क्रमप्राप्तं छलं लक्षयति—

वचनविघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या छलम् ॥ १० ॥

अर्थस्य वाद्यभिमतस्य योविकल्पोविरुद्धः कल्पोऽर्थान्तरकल्पनेति यावत् । तदुपपत्त्या युक्तिविशेषेण योवचनस्य वाद्युक्तस्य विघातोदूषणं, तच्छलमित्यर्थः । वक्तृतात्पर्याऽविषयार्थकल्पेनन दूषणाभिधानमिति फलितम् ।

तात्पर्याविषयत्वं विशेष्ये विशेषणे संसर्गे वा । यथा नेपालादागतोऽयं नवकम्बलवत्त्वादित्यत्र नवसङ्ख्यापरत्वकल्पनयाऽसिद्ध्यभिधानम् । सर्वं प्रमेयं धर्मत्त्वादित्यत्र पुण्यत्वार्थकल्पनया भागासिद्ध्यभिधानम् । वह्निमान्धूमादित्यत्र धूमावयवे व्यभिचाराभिधानम् ॥ १० ॥

(भा०) विभागश्च—

तत्त्रिविधं वाक्छलं सामान्यच्छलमुपचारच्छलं चेति॥११॥

(वृ०) लक्षितं छलं विभजते—

तत्रिविधं वाक्छलं सामान्यच्छलमुपचारछलं च ॥ ११ ॥

(भा०) तेषाम्—

अविशेषाभिहिते ऽर्थे वक्तुरभिप्रायादर्थान्तरकल्पना वाक्छलम् ॥ १२ ॥

नवकम्बलोऽयं माणवक इति प्रयोगः । अत्र नवः

कम्बलो ऽस्येति वक्तुरभिप्रायः। विग्रहे तु विशेषो, न समासे। तत्रायं छलवादी वक्तुरभिप्रायादविवक्षितमन्यमर्थं नव कम्बला अस्येति तावदभिहितं भवतेति कल्पयति, कल्पयित्वा चासम्भवेन प्रतिषेधति एको ऽस्य कम्बलः कुतो नव कम्बला इति। तदिदं सामान्यशब्दे वाचि छलं वाक्छलमिति।

अस्य प्रत्यवस्थानम्—सामान्यशब्दस्यानेकार्थत्वे ऽन्यतराभिधानकल्पनायां विशेषवचनम्। नवकम्बल इत्यनेकार्थाभिधानं नवः कम्बलोऽस्येति नव कम्बला अस्येति। एतस्मिन्प्रयुक्ते येयं कल्पना नव कम्बला अस्येत्येतद्भवता ऽभिहितं तच्च न सम्भवतीति। एतस्यामन्यतराभिधानकल्पनायां विशेषो वक्तव्यः। यस्माद्विशेषो ऽर्थविशेषेषु विज्ञायते ऽयमर्थो ऽनेनाभिहित इति। स च विशेषो नास्ति। तस्मान्मिथ्याभियोगमात्रमेतदिति।

प्रसिद्धश्च लोके शब्दार्थसम्बन्धो ऽभिधानाभिधेयनियमनियोगः। अस्याभिधानस्यायमर्थो ऽभिधेय इति समानः सामान्यशब्दस्य, विशेषो विशिष्टशब्दस्य। प्रयुक्तपूर्वाश्चेमे शब्दा अर्थे प्रयुज्यन्ते नाप्रयुक्तपूर्वाः। प्रयोगश्चार्थसम्प्रत्ययार्थः। अर्थप्रत्ययाच्च व्यवहार इति। तत्रैवमर्थगत्यर्थे शब्दप्रयोगे सामर्थ्यात्सामान्यशब्दस्य प्रयोगनियमः। अजां ग्रामं नय, सर्पिराहर, ब्राह्मणं भोजयेति सामान्यशब्दाः सन्तो ऽर्थावयवेषु प्रयुज्यन्ते। सामर्थ्याद्यत्रार्थक्रियादेशना सम्भवति तत्र प्रवर्तन्ते नार्थसामान्ये, क्रियादेशनाऽसम्भवात्। एवमयं सामान्यशब्दो नवकम्बल इति यो ऽर्थः सम्भवति नवः कम्बलो ऽस्येति, तत्र प्रवर्तते। यस्तु न सम्भवति नव कम्बला अस्येति, तत्र न प्रवर्तते। सो ऽयमनुपपद्यमानार्थकल्पनया

परवाक्योपालम्भस्ते न कल्पत इति ॥ १२ ॥

(वृ०) तत्र वाक्छलं लक्षयति—

अविशेषाभिहितेऽर्थे वक्तुर(१)भिप्रायादर्थान्तरकल्पना वाक्छलम् ॥ १२ ॥

यत्र शक्यार्थद्वये सम्भवति एकार्थनिर्णायकविशेषाभावादनभिप्रेतशक्यार्थकल्पनेन दूषणाभिधानं तद्वाक्छलम् । शक्त्या एकार्थशाब्दबोधतात्पर्यकशब्दस्य शक्त्याऽर्थान्तरतात्पर्यकत्वकल्पनया दूषणाभिधानम् । यथा नेपालादागतोऽयं नवकम्बलवत्वादित्युक्ते कुतोऽस्य नवसङ्ख्याकाः कम्बला इति । गौर्विषाणीत्युक्ते कुतो-बाणस्य विषाणम् । गजोविषाणीत्युक्ते कुतो गजस्य शृङ्गम् । श्वेतोधावतीति श्वेतरूपवदभिप्रायेणोक्ते श्वा इतो न धावतीत्यभिधानमित्यादिकमूह्यम् ॥ १२ ॥

सम्भवतो ऽर्थस्यातिसामान्ययोगादसम्भूतार्थकल्पना सामान्यच्छलम् ॥ १३ ॥

(भा०) अहो खल्वसौ ब्राह्मणो विद्याचरणसम्पन्न इत्युक्ते कश्चिदाह सम्भवति ब्राह्मणे विद्याचरणसम्पदिति । अस्य वचनस्य विघातो ऽर्थविकल्पोपपत्त्या ऽसम्भूतार्थकल्पनया क्रियते यदि ब्राह्मणे विद्याचरणसम्पत्सम्भवति व्रात्ये ऽपि सम्भवेत्, व्रात्यो ऽपि ब्राह्मणः, सो ऽप्यस्तु विद्याचरणसम्पन्न इति । यद्विवक्षितमर्थमाप्नोति, चात्येति च तदतिसामान्यम् । यथा

(१) वक्त्राभिप्रात्यादिति कु० पु० पा० ।

ब्राह्मणत्वं विद्याचरणसम्पदं क्वचिदाप्नोति क्वचिदत्येति । सामान्यनिमित्तं छलं सामान्यच्छलमिति ।

अस्य च प्रत्यवस्थानम्—अविवक्षितहेतुकस्य(१)विषयानुवादः प्रशंसार्थत्वाद् वाक्यस्य । तदत्रासम्भूतार्थकल्पनानुपपत्तिः । यथा सम्भवन्त्यस्मिन्क्षेत्रे शालय इति । अनिराकृतमविवक्षितं च बीजजन्म । प्रवृत्तिविषयस्तु क्षेत्रं प्रशस्यते । सो ऽयं क्षेत्रानुवादो, नास्मिन् शालयो विधीयन्त इति । बीजात्तु शालिनिर्वृत्तिः सती न विवक्षिता । एवं सम्भवति ब्राह्मणे विद्याचरणसम्पदिति सम्पद्विषयो ब्राह्मणत्वं न सम्पद्धेतुः । न चात्र हेतुर्विवक्षितः । विषयानुवादस्त्वयं प्रशंसार्थत्वाद् वाक्यस्य,सति ब्राह्मणत्वे सम्पद्धेतुः समर्थ इति । विषयं च प्रशंसता वाक्येन यथाहेतुतः फलनिर्वृत्तिर्न प्रत्याख्यायते । तदेवं सति वचनविघातो ऽसम्भूतार्थकल्पनया नोपपद्यतइति ॥ १३ ॥

(वृ०) सामान्यच्छलं लक्षयति—

सम्भवतोऽर्थस्याऽतिसामान्ययोगादसम्भूतार्थकल्पना सामान्यच्छलम् ॥ १३ ॥

सामान्यविशिष्टसम्भवदर्थाभिप्रायेणोक्तस्य **अतिसामान्ययोगादसम्भवदर्थकल्पनया** दूषणाभिधानं **सामान्यच्छलम्** । यथा ब्राह्मणोऽयं विद्याचरणसम्पन्न इत्युक्ते ब्राह्मणत्वेन विद्याचरणसम्पदं साधयतीति कल्पयित्वा **परो वदति** कुतोब्राह्मणत्वेन

---

(१) पुंस इति शेषः ।

विद्याचरणसम्पद् ? व्रात्ये व्यभिचारात् ॥ १३ ॥

धर्मविकल्पानिर्देशे ऽर्थसद्भावप्रतिषेध उपचारच्छलम् ॥१४॥

(भा०) अभिधानस्य धर्मो यथार्थप्रयोगः । धर्मविकल्पो ऽन्यत्र दृष्टस्यान्यत्र प्रयोगः । तस्य निर्देशो धर्मविकल्पनिर्देशे । यथा मञ्चाः क्रोशन्तीति अर्थसद्भावेन प्रतिषेधः मञ्चस्थाः पुरुषा क्रोशन्ति नतु मञ्चाः क्रोशन्ति ।

का पुनरत्रार्थविकल्पोपपत्तिः ? अन्यथा प्रयुक्तस्यान्यथा ऽर्थकल्पनं=भक्त्या प्रयोगे प्राधान्येन कल्पनमुपचारविषयं छलमुपचारच्छलम् । उपचारो नीतार्थः (१)सहचरणादिनिमित्तेन, अतद्भावे तद्वदभिधानमुपचार इति ।

अत्र समाधिः—प्रसिद्धे प्रयोगे वक्तुर्यथाभिप्रायं शब्दार्थयोरभ्यनुज्ञा प्रतिषेधो वा न च्छन्दतः(२) । प्रधानभूतस्य शब्दस्य भाक्तस्य च गुणभूतस्य प्रयोग उभयोर्लोकसिद्धः । सिद्धे प्रयोगे यथा वक्तुरभिप्रायस्तथा शब्दार्थावनुज्ञेयौ प्रतिषेध्यौ वा न च्छन्दतः । यदि वक्ता प्रधानशब्दं प्रयुङ्क्ते ? यथाभूतस्याभ्यनुज्ञा, प्रतिषेधो वा न च्छन्दतः । अथ गुणभूतं ? तदा गुणभूतस्य । यत्र तु वक्ता गुणभूतं शब्दं प्रयुङ्क्ते प्रधानभूतमभिप्रेत्य परः प्रतिषेधति, स्वमनीषया प्रतिषेधो ऽसौ भवति न परोपालम्भ इति ॥ १४ ॥

---

(१) प्रापितार्थ इत्यर्थः ।

(२) छलत इति सर्वत्र क० लि० पु० पा० ।

(वृ०) उपचारच्छलं लक्षयति—

धर्मविकल्पनिर्देशेऽर्थसद्भावप्रतिषेध उपचारच्छलम् ॥ १४ ॥

धर्मः शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः। तस्य विकल्पो विविधः कल्पः शक्तिलक्षणान्यतररूपः। तथा च शक्तिलक्षणयोरेकतरवृत्त्या प्रयुक्ते शब्दे तदपरवृत्त्या यः प्रतिषेधः, स उपचारच्छलम्। यथा मञ्चाः क्रोशन्ति नीलो घट इत्यादौ मञ्चस्था एव क्रोशन्ति, नतु मञ्चाः, एवं घटस्य कथं नीलरूपाभेदः। एवमहं नित्य इति शक्त्या प्रयुक्तेऽमुकस्मादुत्पन्नस्त्वं कथं नित्य इति प्रतिषेधोऽप्युपचारच्छलम्।

वाद्यभिप्रेतार्थस्यादूषणेन छलस्यासदुत्तरत्वम्। नच श्लिष्टलाक्षणिकप्रयोगाद्वादिन एवापराधः स्यादिति वाच्यम्। तत्तदर्थबोधकतया प्रसिद्धस्य शब्दस्य प्रयोगे वादिनोऽनपराधात्। अन्यथा पर्वतोवह्निमानित्युक्तेऽपर्वतोऽयं कथं वह्निमानित्यादिदूषणेनानुमानाद्युच्छेदः स्यात् ॥ १४ ॥

वाक्छलमेवोपचारच्छलं तदविशेषात् ॥ १५ ॥

(भा०) न वाक्छलादुपचारच्छलं भिद्यते तस्याप्यर्थान्तरकल्पनाया अविशेषात्। इहापि स्थान्यर्थो गुणशब्दः, प्रधानशब्दः स्थानार्थ इति कल्पयित्वा प्रतिषिध्यत इति(१) ॥ १५ ॥

(वृ०) प्रसङ्गाच्छलं परीक्षितुं पूर्वपक्षयति—

वाक्छलमेवोपचारच्छं तदविशेषा(२)च्छब्दस्यार्थान्तरकल्प-

---

(१) स्थान्यर्थो गुणशब्दो यो वस्तुतः स स्थानार्थः प्रधानशब्द एवेति कल्पयित्वेति योजना।

(२) शब्दस्येत्यादि क० मु० पुस्तकेनास्ति।

नाऽविशेषात् ॥ १५ ॥

शब्दस्यार्थान्तरकल्पनाऽविशेषाद्वाक्छलमेवोपचारच्छलं स्यादिति छलस्य द्वित्वमेव, नतु त्रित्वमिति शङ्कार्थः ॥१५॥

न तदर्थान्तरभावात् ॥ १६ ॥

(भा०) न वाक्छलमेवोपचारच्छलं तस्यार्थसद्भावप्रतिषेधस्यार्थान्तरभावात् । कुतः(१) । अर्थान्तरकल्पनातः । अन्या ह्यर्थान्तरकल्पना(२) अन्यो ऽर्थसद्भावप्रतिषेध इति ॥ १६ ॥

(वृ०) समाधत्ते—

न तदर्थान्तरभावात् ॥ १६ ॥

उपचारच्छलस्य वाक्छलभेदो न तयोरर्थान्तरभावाद्भिन्नत्वात् । भिन्नतया प्रमाणसिद्धत्वादिति फलितार्थः । पूर्वोक्तभेदकधर्मेण भेदसम्भवेऽपि यत्किंचिद्धर्मेणाभेदे सामान्यधर्मेणाभेदस्य सर्वत्र सम्भवाद्विभागः कुत्रापि न स्यादिति ॥ १६ ॥

अविशेषे वा किञ्चित्साधर्म्यादेकच्छलप्रसङ्गः ॥ १७ ॥

(भा०) छलस्य द्वित्वमभ्यनुज्ञाय त्रित्वं प्रतिषिध्यते किञ्चित्साधर्म्यात् । यथा चायं हेतुस्त्रित्वं प्रतिषेधति तथा द्वित्वमप्यभ्यनुज्ञातं प्रतिषेधति । विद्यते हि किञ्चित्साधर्म्यं द्वयोरपीति ।

---

(१) कस्मादर्थान्तरभाव इत्यर्थः ।
(२) वाक्छलमित्यर्थः ।

अथ द्वित्वं किञ्चित्साधर्म्यान्न निवर्तते ? त्रित्वमपि न निवर्त्स्यति ॥ १७ ॥

(वृ०) विपक्षे बाधकमभिप्रेत्याह—

अविशेषे वा किञ्चित्साधर्म्यादेकच्छलप्रसङ्गः ॥ १७ ॥

यत्किञ्चिद्धर्मादविशेषे किञ्चित्साधर्म्याच्छलत्वादिरूपाच्छलस्यैक्यं स्यान्न तु त्वदभिमतं द्वित्वमपीति भावः ॥ १७ ॥

समाप्तं छलप्रकरणम् ॥

(भा०) अत ऊर्द्ध्वम्—

साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिः ॥ १८ ॥

प्रयुक्ते हि हेतौ यः प्रसङ्गो जायते स जातिः । स च प्रसङ्गः साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानमुपालम्भः प्रतिषेध इति । 'उदाहरणसाधर्म्यात्साध्यसाधनं हेतु'रित्यस्योदाहरणवैधर्म्येण प्रत्यवस्थानम् । 'उदाहरणवैधर्म्यात्साध्यसाधनं हेतु'रित्यस्योदाहरणसाधर्म्येण प्रत्यवस्थानम् ।-प्रत्यनीकभावाज्जायमानोऽर्थो जातिरिति ॥ १८ ॥

(वृ०) क्रमप्राप्तां जातिं लक्षयति—

साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिः ॥ १८ ॥

साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामिति सावधारणोनिर्देशः । तेन व्या-

सिनिरपेक्षाभ्यां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं दूषणाभिधानं जातिरित्यर्थः ।

यद्यप्युभाभ्यां प्रत्यवस्थानस्य प्रत्येकप्रत्यवस्थानेऽव्याप्तिः, एकप्रत्यवस्थानस्य लक्षणत्वेऽपरप्रत्यवस्थानेऽव्याप्ति,र्नवाऽन्यतरप्रत्यवस्थानं नियतं, सर्वत्र जातावभावात्, तथापि व्याप्तिनिरपेक्षतया दूषणाभिधानमित्येव वाच्यम् । तेन(१) सन्दर्भेण दूषणासमर्थत्वं स्वव्याघातकत्त्वं वा दर्शितम् । तथाच छलादिभिन्नदूषणासमर्थमुत्तरं स्वव्याघातकमुत्तरं वा जातिरिति सूचितम् ।

साधर्म्यसमादिचतुर्विंशत्यन्यान्यत्त्वं तदर्थ इत्यपि वदन्ति ॥ १८ ॥

विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानम् ॥ १९ ॥

(भा०) विपरीता वा कुत्सिता वा प्रतिपत्तिर्विप्रतिपत्तिः । विप्रतिपद्यमानः पराजयं प्राप्नोति । निग्रहस्थानं खलु पराजयप्राप्तिः । अप्रतिपत्तिस्त्वारम्भविषये ऽप्यप्रारम्भः । परेण स्थापितं वा न प्रतिषेधति प्रतिषेधं वा नोद्धरति । असमासाच्च नैते एव निग्रहस्थाने इति ॥ १९ ॥

(वृ०) क्रमप्राप्तं निग्रहस्थानं लक्षयति—

विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानम् ॥ १९ ॥

निग्रहस्य खलीकारस्य स्थानं ज्ञापकं निग्रहस्थानम् । तच्च विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च । विप्रतिपत्तिर्विरुद्धा प्रति-

---

(१) तेन च इति पु० पा० ।

पत्तिः । प्रतिपत्तिः प्रकृताज्ञानम् । यद्यप्येतदन्यतरत् परानिष्ठं नोद्भावयितुमर्हं प्रतिज्ञाहान्यादेनिग्रहस्थानत्वानुपपत्तिश्च, तथापि विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्यन्यतरोन्नायकधर्मवत्त्वं तदर्थः ।

उद्देश्यानुगुणसम्यक्ज्ञानाभावलिङ्गत्वं प्रतिज्ञाहान्याद्यन्यतमत्वं वा लक्षणमित्यपि वदन्ति ॥ १९ ॥

(भा०) किं पुनर्दृष्टान्तवज्जातिनिग्रहस्थानयोरभेदो ऽथ सिद्धान्तवद्भेद इत्यत आह—

तद्विकल्पाज्जातिनिग्रहस्थानबहुत्वम् ॥ २० ॥

तस्य साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानस्य विकल्पाज्जातिबहुत्वं, तयोश्च विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योर्विकल्पान्निग्रहस्थानबहुत्वम् । नानाकल्पो विकल्प । विविधो वा कल्पो विकल्पः । तत्राननुभाषणमज्ञानमप्रतिभा विक्षेपो मतानुज्ञा पर्यनुयोज्योपेक्षणमित्यप्रतिपत्तिर्निग्रहस्थाम् । शेषस्तु विप्रतिपत्तिरिति ।

इमे प्रमाणादयः पदार्था उद्दिष्टा लक्षिताः यथालक्षणं परीक्षिष्यन्त इति त्रिविधा (चा) ऽस्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिर्वेदितव्येति ॥ २० ॥

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये प्रथमाध्यायस्य
द्वितीयमाह्निकम् । समाप्तश्चायं
प्रथमोऽध्यायः ।

(वृ०) जातिनिग्रहस्थानयोर्विभागोनास्तीति भ्रमोमाभूदित्यत आह—

तद्विकल्पाज्जातिनिग्रहस्थानबहुत्वम् ॥ २० ॥

तद्विकल्पात्साधर्म्यादिना प्रत्यवस्थानस्य विप्रतिपत्त्याद्युन्नायकव्यापारस्य च **विकल्पा**द्भेदान्नानाप्रकारत्वादिति यावत् । इत्थंच तयोर्बहुत्वेऽपि प्रमाणादिपरीक्षाविषयकशिष्यजिज्ञासया प्रतिबन्धान्नेदानीं तद्विभागः क्रियते इति भावः ॥ २० ॥

समाप्तं पुरुषाशक्तिलिङ्गदोषसामान्यलक्षणप्रकणम् ॥
प्रथमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकं च ॥

इति श्रीविश्वनाथन्यायपञ्चाननभट्टाचार्यकृतन्यायसूत्रवृत्तौ

प्रथमाध्यायवृत्तिः समाप्ता ॥

प्रथमाध्याये १ आह्निके सूत्राणि ४१ । २ आह्निके सूत्राणि २० । मिलित्वा सूत्राणि ६१ ।

अथ द्वितीयाध्यायस्याद्यमाह्निकम् ।

(भा०) अत ऊर्ध्वं प्रमाणादिपरीक्षा । सा च 'विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णय(१ अ० १ आ० ४१ सू०)इत्यग्रे विमर्श एव परीक्ष्यते—

समानानेकधर्माध्यवसायादन्यतरधर्माध्यवसायाद्वा न संशयः ॥ १ ॥

समानस्य धर्मस्याध्यवसायात्संशयो न धर्ममात्रात् । अथ वा समानमनयोर्द्धर्ममुपलभ इति धर्मधर्मिग्रहणे संशयाभाव इति । अथ वा समानधर्माध्यवसायादर्थान्तरभूते धर्मिणि संशयो ऽनुपपन्नः, न जातु रूपस्यार्थान्तरभूतस्याध्यवसायादर्थान्तरभूते स्पर्शे संशय इति । अथवा नाध्यवसायादर्थावधारणादनवधारणज्ञानं संशय उपपद्यते, कार्यकारणयोः सारूप्याभावादिति । एतेनानेकधर्माध्यवसायादिति व्याख्यातम् । अन्यतरधर्माध्यवसायाच्च संशयो न भवति । ततो ह्यन्यतरावधारणमेवेति ॥ १ ॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमाह्निकम् ।

(वृ०) प्रमाणैः प्रथितैर्दोर्भिर्विवादेषु परीक्षितैः ।
हरिं द्वितीयमध्यायं भासमानमहं भजे ॥ १ ॥

अथ प्रमाणादिषु लक्षितेषु परीक्षणीयेषु संशयं विना परीक्षाया असम्भवादादौ संशय एव परीक्षणीयः शिष्यजिज्ञासाऽनुरोधात् सूचीकटाहन्यायाच्च । अतः संशयपरीक्षायाः प्रमाणादिपरी-

क्षोपयोगित्वात् प्रमाणपरीक्षैवाध्यायार्थ इति **वदन्ति** ।

वस्तुतस्तु छलस्य परीक्षितत्त्वात् तृतीयचतुर्थयोः प्रमेयस्य, पञ्चमे च जातेः परीक्षिष्यमाणत्वात् तदतिरिक्तयावत्पदार्थपरीक्षैवाध्यायार्थः । प्रयोजनादिपरीक्षाया अप्यत्रैवातिदेशेन करिष्यमाणत्वात् ।

तत्र विभागसापेक्षप्रमाणपरीक्षातिरिक्तोक्तयावत्पदार्थपरीक्षा प्रथमाह्निकार्थः । तत्र च नव प्रकरणानि । तत्रादौ संशयपरीक्षाप्रकरणम् । अन्यानि यथासम्भवं वक्ष्यन्ते ।

तत्र संशयपरीक्षणाय पूर्वपक्षसूत्रम्—

समानानेकधर्माध्यवसायादन्यतरधर्माध्यासायाद्वा न संशयः ॥ १ ॥

अत्र सूत्रकृता संशयस्याऽप्रदर्शनात् संशयपरीक्षायां संशयो नाङ्गमनवस्थाभयादित्वाशयं **सूत्रकृतो वर्णयन्ति** ।

तदसत् । न ह्यत्र संशयस्वरूपं परीक्ष्यते, येनानवस्था स्यात्, अपि तु लक्षणसूत्रोक्तं संशयकारणम् । तथा च संशयः **समानधर्मदर्शनादि**जन्यो न वेति संशयः सम्भवत्येव । परन्तु सूत्रकृतो निर्णयसत्त्वात् पूर्वपक्षनिरासमात्रस्याऽपेक्षणात् संशयो न दर्शितः । एवमेव प्रमाणादिपरीक्षायामपि ।

अत एवाऽभिहितं **भाष्ये** 'शास्त्रे वादे च विमर्शवर्जम्'इति ।

तत्र **समानादिधर्मदर्शनात्** न संशयः प्रत्येकं व्यभिचारात् । अन्यतरत्वेनाऽनुगतीकृततद्दर्शनादपि न संशयः, न हि स्थाणुधर्मसमानधर्मोऽयं पुरुषधर्मसमानधर्मोऽयमिति वा जानन् स्थाणुर्न वेति सन्दिग्धे, समानत्त्वस्य भेदगर्भत्वाद्भिन्नधर्मत्वेन ज्ञाते तद्भेदग्रहस्यैव सम्भवात् ।

यद्वा समानानेकधर्मोपपत्तेरिति लक्षणसूत्रे उपपत्तिपदं स्वरूपपरमिति भ्रान्तस्येयं शङ्का। तथा चायमर्थः न संशयः समानधर्मादितः स्वरूपसत इति शेषः, यतः समानधर्मादेरध्यवसायादन्यतरत्वेनानुगतीकृततदध्यवसायाद्वा संशयः, अन्यथा संशयस्य सार्वत्रिकत्वापत्तेः ॥ १ ॥

विप्रतिपत्त्यव्यवस्थाध्यवसायाच्च ॥ २ ॥

(भा०) न विप्रतिपत्तिमात्रादव्यवस्थामात्राद्वा संशयः। किं तर्हि? विप्रतिपत्तिमुपलभमानस्य संशयः। एवमव्यवस्थायामपीति। अथ वा ऽस्त्यात्मेत्येके नास्त्यात्मेत्यपरे मन्यन्त इत्युपलब्धेः कथं संशयः स्यादिति। तथो(१)पलब्धिरव्यवस्थिता अनुपलब्धिश्चाव्यवस्थितेति विभागेनाध्यवसिते संशयो नोपपद्यते इति ॥ २ ॥

(वृ०) विप्रतिपत्त्यादिजन्यसंशयत्रयं प्रतिक्षिपति—

विप्रतिपत्त्यव्यवस्थाऽध्यवसायाच्च ॥ २ ॥

न संशय इत्यनुवर्तते। विप्रतिपत्तेः उपलब्ध्यव्यवस्थाया अनुपलब्ध्यव्यवस्थायाश्च न संशयजनकत्वं प्रत्येकं व्यभिचारादित्यर्थः।

यद्वा स्वरूपसद्विप्रतिपत्त्यादितो न संशयः, किन्तु तदध्यवसायादित्यर्थः ॥ २ ॥

---

(१) अथो इति का० क० मु० पु० पा०।

विप्रतिपत्तौ च सम्प्रतिपत्तेः ॥ ३ ॥

(भा०) यां च विप्रतिपत्तिं भवान् संशयहेतुं मन्यते सा सम्प्रतिपत्तिः, सा हि द्वयोः प्रत्यनीकधर्मविषया । तत्र यदि विप्रतिपत्तेः संशयः ? सम्प्रतिपत्तेरेव संशय इति ॥ ३ ॥

(वृ०) विप्रतिपत्तिजसंशयमात्रप्रतिक्षेपाय सूत्रान्तरम्—

विप्रतिपत्तौ च सम्प्रतिपत्तेः ॥ ३ ॥

विप्रतिपत्तौ न संशयहेतुत्वं **सम्प्रतिपत्तेः** निश्चयात् वादिनोर्मध्यस्थस्य च निश्चयसत्त्वात् सति च निश्चये संशयायोगादिति भावः ॥ ३ ॥

अव्यवस्थात्मनि व्यवस्थितत्वाच्चाव्यवस्थायाः ॥ ४ ॥

(भा०) न संशयः । यदि तावदियमव्यवस्था आत्मनि(एव) व्यवस्थिता ? व्यवस्थानादव्यवस्था न भवतीत्यनुपपन्नः संशयः । अथ अव्यवस्था ऽऽत्मनि न व्यवस्थिता ? एवमतादात्म्यादव्यवस्था न भवतीति संशयाभाव इति ॥ ४ ॥

(वृ०) उपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातः संशयद्वयनिरासाय सूत्रम्—

अव्यवस्थात्मनि व्यवस्थितत्वाच्चाऽव्यवस्थायाः ॥ ४ ॥

उपलब्ध्यव्यवस्थाया अनुपलब्ध्यव्यवस्थायाश्च संशयजनकत्वं तदा स्यात् यदि स्वस्मिन्नप्यव्यवस्थितत्वं स्यात्, न त्वेवम्, तथा च स्वात्मनि व्यवस्थितायास्तस्याः कथमन्यत्राव्यवस्थात्वमित्यर्थः ॥ ४ ॥

तथाऽत्यन्तसंशयस्तद्धर्मसातत्यो(१)पपत्तेः ॥ ५ ॥

(भा०)येन कल्पेन भवान् समानधर्मोपपत्तेः संशय इति मन्यते, तेन खल्वत्यन्तसंशयः प्रसज्यते, समानधर्मोपपत्तेरनुच्छेदाद् संशयानुच्छेदः, न ह्ययमतद्धर्मा धर्मी विमृष्यमाणो गृह्यते, सततं तु तद्धर्मा भवतीति ॥ ५ ॥

(वृ०) ननु अव्यवस्था प्रामाण्यसंशयस्तस्य च न स्वसंशयरूपत्वं, संशयस्य विषयविशेषघटितत्त्वात् तस्य चाऽन्यसंशयजनकत्वं न विरुद्धम्, अतो दूषणान्तरमाह—

तथाऽत्यन्तसंशयस्तद्धर्मसातत्योपपत्तेः ॥ ५ ॥

तथा तथा सति अव्यवस्थाया हेतुत्वे सति ।

तथाशब्दोऽयं न सूत्रान्तर्गतोऽपि तु भाष्यस्थ इत्यन्ये ।

अत्यन्तसंशयः संशयानुच्छेदः स्यात् **तद्धर्मस्य** तज्जनकस्य ज्ञानत्वादिसाधारणधर्मदर्शनस्य **सातत्योपपत्तेः** सर्वदा सम्भवात् । अथ ज्ञानत्वादिसाधारणधर्मदर्शनेऽपि कारणान्तरविलम्बान्न सर्वत्र प्रामाण्यसंशय इति यदि ब्रूयात् तदा तस्यैव विषयसंशयेऽपि हेतुत्वमस्त्विति, किं प्रामाण्यसंशयस्य साधारणधर्मदर्शनादेर्वा संशयहेतुत्वेनेति भावः ॥ ५ ॥

(भा०)अस्य प्रतिषेधप्रपञ्चस्य सङ्क्षेपेणोद्धारः—

यथोक्ताध्यवसायादेव तद्विशेषापेक्षात् संशये ना-

---

(१) सन्ततयो इति क० पु० पा० ।

संशयो नात्यन्तसंशयो वा ॥ ६ ॥

संशयानुत्पत्तिः संशयानुच्छेदश्च न प्रसज्यते । कथं ? यत्तावत् समानधर्माध्यवसायः संशयहेतुः न समानधर्ममात्रमिति ?, एवमेतत् । कस्मादेवं नोच्यते इति ? विशेषापेक्ष इति वचनात् तत्सिद्धेः । विशेषस्यापेक्षा ऽऽकाङ्क्षा । सा चानुपलभ्यमाने विशेषे समर्था । न चोक्तं समानधर्मापेक्ष इति । समाने च धर्मे कथमाकाङ्क्षा न भवेद्, यद्ययं प्रत्यक्षः स्यात् । एतेन सामर्थ्येन विज्ञायते(१) समानधर्माध्यवसायादिति ।

उपपत्तिवचनाद्वा । समानधर्मोपपत्तेरित्युच्यते, न चान्या सद्भावसम्वेदनादृते समानधर्मोपपत्तिरस्ति । अनुपलभ्यमानसद्भावो हि समानो धर्मो ऽविद्यमानवद्भवतीति ।

विषयशब्देन वा विषयिणः प्रत्ययस्याभिधानम् । यथा लोके धूमेनाग्निरनुमीयत इत्युक्ते धूमदर्शनेनाग्निरनुमीयत इति ज्ञायते । कथम् ? दृष्ट्वा हि धूममथाग्निमनुमिनोति, नादृष्टे । न च वाक्ये दर्शनशब्दः श्रूयते, अनुजानाति च वाक्यस्यार्थप्रत्यायकत्वम् । तेन मन्यामहे विषयशब्देन विषयिणः प्रत्ययस्याभिधानं बोद्धा ऽनुजानाति, एवमिहापि समानधर्मशब्देन समानधर्माध्यवसायमाहेति ।

यथोक्त्वा(२) समानमनयोर्धर्ममुपलभ इति धर्मधर्मिग्रहणे संशयाभाव इति ? पूर्वदृष्टविषयमेतत् । यावहमर्थौ पूर्वमद्राक्षं, तयोः समानं धर्ममुपलभे विशेषं नोपलभइति, कथं नु विशेषं पश्येयं येनान्यतरमवधारयेमिति । न चैतत् समान-

(१) विधीयते इति क० पु० पा० । (२) यदप्युक्तमित्यर्थः ।

धर्मोपलब्धौ धर्मधर्मिग्रहणमात्रेण निवर्तत इति ।

यच्चोक्तं नार्थान्तराध्यवसायादन्यत्र संशय इति ?, यो ह्यर्थान्तराध्यवसायमात्रं संशयहेतुमुपाददीत स एवं वाच्य इति ।

यत्पुनरेतत्कार्यकारणयोः सारूप्याभावादिति ? कारणस्य भावाभावयोः कार्यस्य भावाभावौ कार्यकारणयोः सारूप्यम् । यस्योत्पादाद्यदुत्पद्यते यस्य चानुत्पादाद्यन्नोत्पद्यते तत्कारणं कार्यमितरदित्येतत्सारूप्यम्, अस्ति च संशयकारणे संशये चैतदिति । एतेनानेकधर्माध्यवसायादिति प्रतिषेधः परिहृत इति ।

यत्पुनरेतदुक्तं 'विप्रतिपत्त्यव्यवस्थाध्यवसायाच्च न संशय' इति ?,

पृथक्प्रवादयोर्व्याहतमर्थमुपलभे विशेषं च न जानामि नोपलभे, येनान्यतरमवधारयेयम्, तत्को ऽत्र विशेषः स्याद्येनैकतरमवधारयेयमिति संशयो विप्रतिपत्तिजनितो ऽयं(१) न शक्यो विप्रतिपत्तिसम्प्रतिपत्तिमात्रेण(२) निवर्त्तयितुमिति । एवमुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थाकृते संशये वेदितव्यमिति ।

यत्पुनरेतद्विप्रतिपत्तौ च सम्प्रतिपत्तेरिति ? विप्रतिपत्तिशब्दस्यार्थः-तदध्यवसायो विशेषापेक्षः संशयहेतुस्तस्य च समाख्यान्तरेण न निवृत्तिः । समाने ऽधिकरणे व्याहतार्थौ प्रवादौ विप्रतिपत्तिशब्दस्यार्थः तदध्यवसायश्च विशेषापेक्षः संशयहेतुः । न चास्य समाख्यान्तरे योज्यमाने संशयहेतुत्वं निवर्तते । तदिदमकृतबुद्धिसम्मोहनमिति ।

यत्पुनः 'अव्यवस्थात्मनि व्यवस्थितत्वाच्चाव्यवस्थाया' इति ? संशयहेतोरर्थस्याप्रतिषेधादव्यवस्थाभ्यनुज्ञानाच्च नि-

(१) ऽर्थौ इति क० पु० पा०।
(२) विप्रतिपत्तिसंशयमात्रेणेति का० मु० पु० पा०।

मित्तान्तरेण शब्दान्तरकल्पना व्यर्था। शब्दान्तरकल्पना अव्यवस्था खलु अव्यवस्था न भवत्यव्यवस्थात्मनि व्यवस्थितत्वादिति। नानयोरुपलब्ध्यनुपलब्ध्योः सदसद्विषयत्वं विशेषापेक्षं संशयहेतुर्न भवतीति प्रतिषिध्यते, यावता चाव्यवस्थाऽऽत्मानि व्यवस्थिता न तावता ऽऽत्मानं जहाति, तावता ह्यनुज्ञाता ऽव्यवस्था। एवमियं क्रियमाणापि शब्दान्तरकल्पना नार्थान्तरं साधयतीति।

यत्पुनरेतत् 'तथा ऽत्यन्तसंशयः तद्धर्मसातत्योपपत्तेः' इति, नायं समानधर्मादिभ्य एव संशयः। किं तर्हि? तद्विषयाध्यवसायाद् विशेषस्मृतिसहितादित्यतो नात्यन्तसंशय इति। अन्यतरधर्माध्यवसायाद्वा न संशय इति? तन्न युक्तं विशेषापेक्षो विमर्शः संशय इति वचनात्। विशेषश्चान्यतरधर्मो न तस्मिन्नध्यवसीयमाने विशेषापेक्षा सम्भवतीति॥ ६॥

(वृ०) सिद्धान्तमाह—

यथोक्ताध्यवसायादेव तद्विशेषापेक्षात् संशये नासंशयो नात्यन्तसंशयो वा॥ ६॥

यथोक्ताध्यवसायात् साधारणादिधर्मदर्शनात् **तस्य** पुपुरुषत्वादेः यो **विशेषः** इतरव्यावर्तको धर्मः तस्य अपगता **ईक्षा** ईक्षणं ततः विशेषादर्शनादित्यर्थः। तथा च विशेषादर्शनसहितसाधारणधर्मदर्शनादितः संशये स्वीकृते न कारणाभावादसंशयो नवा यत्किञ्चित्कारणसत्त्वादत्यन्तसंशय इत्यर्थः। साधारणधर्मदर्शनादेश्च संशयविशेषे जनकत्वात संशयत्वावच्छिन्नं प्रति व्यभिचारेऽपि न क्षतिः। विप्रतिपत्तौ च वादिवाक्याभ्यां मध्यस्थस्यैव संशयोपगमात्।

यच्चोक्तं समानधर्मदर्शनात् कथं संशयः समानत्वस्य भेदगर्भ-त्वादिति । तदपि न, नहि समानधर्मत्वेन तज्ज्ञानं हेतुः अपि तु उभयसहचरितधर्मवत्त्वज्ञानं तथेत्युक्तदोषाभावात् ॥ ६ ॥

यत्र संशयस्तत्रैवमुत्तरोत्तरप्रसङ्गः ॥ ७ ॥

(भा०) यत्रयत्र संशयपूर्विका परीक्षा शास्त्रे कथायां वा, तत्रतत्रैवं संशये परेण प्रतिषिद्धे समाधिर्वाच्य इति । अतः सर्वपरीक्षाव्यापित्वात् प्रथमं संशयः परीक्षित इति ॥ ७ ॥

(वृ०) सम्प्रति संशयपरीक्षयैव परेषां पदार्थानां परीक्षामतिदिशन्नाह—

यत्र संशयस्तत्रैवमुत्तरोत्तरप्रसङ्गः ॥ ७ ॥

एवम् उक्तरीत्या उत्तरोत्तरेषु प्रयोजनादिषु, प्रसङ्गः प्रकृष्टः सङ्गः परीक्षायाः सम्बन्धो बोद्धव्यः । तत् किं प्रयोजनमपि परीक्षणी-यं ? नेत्याह । यत्र संशय इति । यदि तल्लक्षणार्थसंशयस्तदा तदपि परीक्षणीयम् ।

अथवा उत्तरोत्तरम् उक्तिप्रत्युक्तिरूपं तत्प्रसङ्गः तद्रूपा परीक्षा संशयितेऽर्थे कर्तव्येत्यर्थः ॥ ७ ॥

॥ समाप्तं संशयपरीक्षाप्रकरणम् ॥

(भा०) अथ प्रमाणपरीक्षा—

प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं त्रैकाल्यासिद्धेः ॥ ८ ॥

प्रत्यक्षादीनां प्रमाणत्वं नास्ति त्रैकाल्यासिद्धेः पूर्वापरसहभावानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ ८ ॥

(वृ०) इदानीमवसरतः प्रमाणसामान्यपरीक्षणाय पूर्वपक्षयति—

प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं त्रैकाल्यासिद्धेः ॥ ८ ॥

कालत्रयेऽपि प्रमाणात् प्रमायाः सिद्धेर्वक्तुमशक्यत्वात् प्रत्यक्षादीनां न प्रामाण्यमित्यर्थः ॥ ८ ॥

(भा०) अस्य सामान्यवचनस्यार्थविभागः—

पूर्वं हि प्रमाणसिद्धौ नेन्द्रियार्थसन्निकर्षात्प्रत्यक्षोत्पत्तिः ॥ ९ ॥

गन्धादिविषयं ज्ञानं प्रत्यक्षं, तद्यदि पूर्वं, पश्चाद्गन्धादीनां सिद्धिः ? नेदं गन्धादिसान्निकर्षादुत्पद्यत इति ॥ ९ ॥

(वृ०) त्रिसूत्र्या त्रैकाल्यासिद्धत्वं व्युत्पादयति—

पूर्वं हि प्रमाणसिद्धौ नेन्द्रियार्थसन्निकर्षात् प्रत्यक्षोत्पत्तिः ॥ ९ ॥

प्रमाणस्य पूर्वत्वं तावन्न सम्भवति, हि यतः प्रमायाः **पूर्वं प्रमाणसिद्धौ** प्रमाणसत्त्वे **इन्द्रियार्थसन्निकर्षात्** प्रत्यक्षं सिद्ध्यतीति न स्यात् प्रत्यक्षप्रमाणतः पूर्वमेव प्रमायाः सत्त्वात्, प्रमाणत्त्वं हि प्रमाकरणत्त्वं, पूर्वं प्रमाया अभावे प्रमाकरणत्त्वमपि कथं स्यात् अतः पूर्वमेव प्रमायाः सिद्धिरुपेयेति कथम् **इन्द्रियार्थसन्निकर्षात्** इन्द्रियार्थसन्निकर्षादितः **प्रत्यक्षोत्पत्तिः** प्रत्यक्षाद्युत्पत्तिः ।

परे तु प्रत्यक्षं प्रति करणत्त्वे खण्डिते तद्रीत्या करणान्तर-

मपि खण्डनीयमित्याशयं सूत्रकृतो वर्णयन्ति।

प्रमाणस्य प्रमावैशिष्ट्याभावे प्रमाणमिति ज्ञातेऽपि प्रमावैशिष्ट्यसंशयः स्यादिति भावः ॥ ९ ॥

पश्चात्सिद्धौ न प्रमाणेभ्यः प्रमेयसिद्धिः ॥ १० ॥

(भा०) असति प्रमाणे केन प्रमीयमाणोऽर्थः प्रमेयः स्यात् प्रमाणेन खलु प्रमीयमाणोऽर्थः प्रमेयमित्येतात्सिध्यति ॥ १० ॥

पश्चात् सिद्धौ न प्रमाणेभ्यः प्रमेयसिद्धिः ॥ १० ॥

(वृ०) प्रमाणस्य प्रमातः पश्चात् सिद्धौ विषयस्य प्रमेयत्त्वं प्रमाणात् पूर्वमेव सिद्धमिति न प्रमाणतः प्रमाया उत्पत्तिः प्रमेयस्य च ज्ञप्तिरिति ॥ १० ॥

युगपत्सिद्धौ प्रत्यर्थनियतत्वात् क्रमवृत्तित्वाभावो बुद्धीनाम् ॥ ११ ॥

(भा०) यदि प्रमाणं प्रमेयं च युगपद्भवतः? एवमपि गन्धादिष्विन्द्रियार्थेषु ज्ञानानि प्रत्यर्थनियतानि युगपत्सम्भवन्तीति ज्ञानानां प्रत्यर्थनियतत्वात् क्रमवृत्तित्वाभावः। या इमा बुद्धयः क्रमेणार्थेषु वर्त्तन्ते तासां क्रमवृत्तित्वं न सम्भवतीति। व्याघातश्च 'युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम्'(१अ०१आ०१६सू०) इति। एतावांश्च प्रमाणप्रमेययोः सद्भावविषयः स चानुपपन्न इति। तस्मात्प्रत्यक्षादीनां प्रमाणत्वं न सम्भवतीति ॥ ११ ॥

युगपत्सिद्धौ प्रत्यर्थनियतत्वात् क्रमवृत्तित्वाभावो बुद्धीनाम् ॥ ११ ॥

(वृ०) इदं च सूत्रद्वयमनुमानाद्यभिप्रायेण । चक्षुःश्रोत्रादेः प्रमानन्तरं प्रमासमकालं वा सत्त्वस्येष्टत्वादुत्पत्तेः शङ्कितुमप्यशक्यत्वात् । तदयमर्थः–प्रमाणप्रमेययोर्युगपत्सत्त्वे युगपदुत्पत्तौ बुद्धीनामर्थविशेषनियतत्त्वाद्यत् क्रमवृत्तित्वं तन्न स्यात्, पदज्ञानं हि शब्दविषयकं श्रावणप्रत्यक्षरूपं, शाब्दबोधश्च पदार्थविषयकः परोक्षरूपोविजातीय इत्यनयोर्न यौगपद्यं सम्भवति कार्यकारणभावबलात् क्रमिकत्वेनैव सिद्धेः । अत एवैकमेव ज्ञानमुभयविषयकमित्यपि नाशङ्कनीयम्, सङ्करप्रसङ्गाच्च । एवं व्याप्तिज्ञानानुमित्यादावपि द्रष्टव्यम् ।

परे तु प्रमाणप्रमेययोर्न युगपत्सिद्धिः न युगपज्ज्ञानं, बुद्धीनामर्थविशेषनियतत्वात् क्रमवृत्तित्वं तथा सति न स्यात् । तथाहि चक्षुषोज्ञानमनुमित्यादिरूपं घटादेश्च प्रत्यक्षादिरूपं, नचाऽनयोर्यौगपद्यं सम्भवतीत्यर्थ इत्याहुः ॥ ११ ॥

(भा०) अस्य समाधिः—उपलब्धिहेतोरुपलब्धिविषयस्य चार्थस्य पूर्वापरसहभावानियमाद्यथादर्शनं विभागवचनम् । क्वचिदुपलब्धिहेतुः पूर्वं, पश्चादुपलब्धिविषयः यथाऽऽदित्यस्य प्रकाश उत्पद्यमानानाम् । क्वचित्पूर्वमुपलब्धिविषयः पश्चादुपलब्धिहेतुः यथाऽवस्थितानां प्रदीपः । क्वचिदुपलब्धिहेतुरुपलब्धिविषयश्च सहभवतः, यथा धूमेनाग्नेर्ग्रहणमिति । उपलब्धिहेतुश्च प्रमाणं प्रमेयं तूपलब्धिविषयः । एवं प्रमाणप्रमेययोः पूर्वापरसहभावेऽनियते यथाऽर्थो दृश्यते तथा विभज्य वचनीय इति । तत्रैकान्तेन प्रतिषेधानुपपत्तिः । सामान्येन खलु विभज्य प्रतिषेध उक्त इति ।

समाख्याहेतोस्त्रैकाल्ययोगात्तथाभूता समाख्या(१) यत्पुनरिदं पश्चात्सिद्धावसति प्रमाणे प्रमेयं न सिध्यति प्रमाणेन प्रमीयमाणोऽर्थः प्रमेयमिति विज्ञायत इति ? प्रमाप्रमाणमित्येतस्याः समाख्याया उपलब्धिहेतुत्वं निमित्तं, तस्य त्रैकाल्ययोगः । उपलब्धिमकार्षीदुपलब्धिं करोति उपलब्धिं करिष्यतीति समाख्याहेतोस्त्रैकाल्ययोगात् समाख्या तथाभूता-प्रमितो ऽनेनार्थः प्रमीयते प्रमास्यत इति प्रमाणम् । प्रमितं, प्रमीयते, प्रमास्यते इति च प्रमेयम् । एवं सति भविष्यत्यस्मिन् हेतुत उपलब्धिः । प्रमास्यते ऽयमर्थः प्रमेयमिदमित्येतत्सर्वं भवतीति ।

त्रैकाल्यानभ्यनुज्ञाने च व्यवहारानुपपत्तिः । यश्चैवं नाभ्यनुजानीयात्तस्य पाचकमानय पक्ष्यति, लावकमानय लविष्यतीति व्यवहारो नोपपद्यत इति ।

'प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं त्रैकाल्यासिद्धे'रित्येवमादिवाक्यं प्रमाणप्रतिषेधः । तत्रायं प्रष्टव्यः ? अथानेन प्रतिषेधेन भवता किं क्रियतइति ? किं सम्भवो निवर्त्यते , अथासम्भवो ज्ञाप्यत ? इति । तद्यदि सम्भवो निवर्त्यते सति सम्भवे प्रत्यक्षादीनां प्रतिषेधानुपपत्तिः । अथाऽसम्भवो ज्ञाप्यते ? प्रमाणलक्षणप्राप्तस्तर्हि प्रतिषेधः प्रमाणासम्भवस्योपलब्धिहेतुत्वादिति ।

किं चातः ?

त्रैकाल्यासिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिः ॥ १२ ॥

अस्य तु विभागः । पूर्वं हि प्रतिषेधसिद्धावसति प्रति-

(१) ख सूत्र पुस्तके १६ सूत्रत्वेन लिखितम् ।

षेध्ये किं मनेन प्रतिषिध्यते । पश्चात्सिद्धौ प्रतिषेध्यासिद्धिः प्रतिषेधाभावादिति । युगपत्सिद्धौ प्रतिषेध्यसिद्ध्यभ्यनुज्ञानादनर्थकः प्रतिषेध इति । प्रतिषेधलक्षणे च वाक्ये ऽनुपपद्यमाने सिद्धं प्रत्यक्षादीनां प्रमाणत्वमिति ॥ १२ ॥

(वृ०) सिद्धान्तसूत्रम्—

त्रैकाल्यासिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिः ॥ १२ ॥

यदि त्रैकाल्यासिद्ध्या प्रमाणात् प्रमेयसिद्धिर्नोपेयते तदा तद्रीत्या त्वदीयः प्रतिषेधोऽप्यनुपपन्न इति जात्युत्तरमेतदिति भावः ॥ १२ ॥

(भा०) कथम् ?

सर्वप्रमाणप्रतिषेधाच्च प्रतिषेधानुपपत्तिः(१) ॥ १३ ॥

त्रैकाल्यासिद्धिरित्यस्य हेतोर्यद्युदाहरणमुपादीयते हेत्वर्थस्य साधकत्वं दृष्टान्ते दर्शयितव्यमिति, न च तर्हि प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यम् । अथ प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यम् ? उपादीयमानमप्युदाहरणं नार्थं साधयिष्यतीति सोयं सर्वप्रमाणव्याहतो हेतुरहेतुः 'सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्ध'(१ अ० २ आ० ६ सू०) इति । वाक्यार्थो ह्यस्य सिद्धान्तः । स च वाक्यार्थः प्रत्यक्षादीनि नार्थं साधयन्तीति इदं चावयवानामुपादानमर्थस्य साधनायेति । अथ नोपादीयते ? अप्रदर्शितहेत्वर्थस्य दृष्टान्ते न साधकत्वमिति निषेधो नोपपद्यते हेतुत्वासिद्धेरिति ॥ १३ ॥

---

(१) प्रतिषेधासिद्धिरिति क० का० मु० पु० पा० ।

(वृ०) किञ्च सर्वप्रमाणप्रतिषेधे प्रतिषेधकं प्रमाणमपि नाभ्युपगन्तव्यम् । तथा च कथं प्रतिषेधसिद्धिरित्याह—

सर्वप्रमाणप्रतिषेधाच्च प्रतिषेधासिद्धिः ॥ १३ ॥

तत्प्रामाण्ये वा न सर्वप्रमाणविप्रतिषेधः ॥ १४ ॥

(भा०) प्रतिषेधलक्षणे स्ववाक्ये तेषामवयवाश्रितानां प्रत्यक्षादीनां प्रामाण्ये ऽभ्यनुज्ञायमाने परवाक्ये ऽप्यवयवाश्रितानां प्रामाण्यं प्रसज्यते अविशेषादिति । एवं च न सर्वाणि प्रमाणानि प्रतिषिध्यन्त इति । विप्रतिषेध इति वीत्ययमुपसर्गः सम्प्रतिपत्त्यर्थे, न व्याघाते ऽर्थाभावादिति ॥ १४ ॥

(वृ०) यदि च प्रतिषेधकं प्रमाणमुपेयते तदा कथं सर्वप्रमाणप्रतिषेधः ? इत्याह—

तत्प्रामाण्ये वा न सर्वप्रमाणविप्रतिषेधः ॥ १४ ॥

त्रैकाल्याप्रतिषेधश्च शब्दादातोद्यसिद्धिवत्तत्सिद्धेः ॥ १५ ॥

(भा०) किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? पूर्वोक्तनिबन्धनार्थम् । यत्तावत्पूर्वोक्तमुपलब्धिहेतोरुपलब्धिविषयस्य चार्थस्य पूर्वापरसहभावानियमाद् यथादर्शनं विभागवचनमिति, तदितः समुत्थानं यथा विज्ञायेत । अनियमदर्शी खल्वयमृषिर्नियमेन प्रतिषेधं प्रत्याचष्टे ।

त्रैकाल्यस्य चायुक्तः प्रतिषेध इति । तत्रैकां विधामुदा-

हरति शब्दादातोद्यसिद्धिवदिति । यथा पश्चात्सिद्धेन शब्देन पूर्वसिद्धमातोद्यमनुमीयते । साध्यं चातोद्यं साधनं च शब्दः अन्तर्हिते ह्यातोद्ये स्वनतो ऽनुमानं भवतीति । वीणा वाद्यते वेणुः पूर्यते इति स्वनविशेषेण आतोद्यविशेषं प्रतिपद्यते । तथा पूर्वसिद्धमुपलब्धिविषयं पश्चात्सिद्धेनोपलब्धिहेतुना प्रतिपद्यते इति । निदर्शनार्थत्वाच्चास्य शेषयोर्विधयोर्यथोक्तमुदाहरणं वेदितव्यमिति ।

कस्मात्पुनरिह तन्नोच्यते ? पूर्वोक्तमुपपाद्यतइति । सर्वथा तावदयमर्थः प्रकाशयितव्यः स इह वा प्रकाश्येत तत्र वा न कश्चिद्विशेष इति। प्रमाणं प्रमेयमिति च समाख्या समावेशेन वर्त्तते समाख्यानिमित्तवशात् । समाख्यानिमित्तं तूपलब्धिसाधनं प्रमाणम् उपलब्धिविषयश्च प्रमेयमिति । यदा च उपलब्धिविषयः कचिदुपलब्धिसाधनं भवति तदा प्रमाणं प्रमेयमिति चैको ऽर्थोऽभिधीयते ॥

(वृ०) ननु मन्मते वस्तुसिद्धिर्नापेक्षिता विश्वस्य शून्यत्वात्, प्रमाणप्रमेयभावोऽपि न वास्तविकः, त्वन्मते च त्रैकाल्यासिद्धिरुक्तैवेत्यतस्तदुद्धरति—

त्रैकाल्याप्रतिषेधश्च शब्दादातोद्यसिद्धिवत्तत्सिद्धेः ॥ १५ ॥

त्रैकाल्ये यः प्रतिषेध उक्तः स न सम्भवति । कुत इत्यत आह शब्दादिति । यथा शब्दात् पश्चाद्भाविनः पूर्वसिद्धस्यातोद्यस्य मुरजादेः सिद्धिः ज्ञप्तिः, यथा वा पूर्वसिद्धात् सूर्यादुत्तरकालीनवस्तुप्रकाशनम्, यथा वा वह्निसमकालीनाद्धूमाद्वह्निसिद्धिस्तथाऽत्रापि । प्रमा सर्वत्र प्रमाणादुत्तरभाविन्येव, प्रमाणस्य चक्षुरादेः प्रमातः

पूर्वभावित्त्वमस्त्येव, पूर्वं प्रमावैशिष्ट्यन्तु तस्य नोपेयते, यदा कदाचित् प्रमासम्बन्धेनैव प्रमाणत्त्वसम्भवात्, यदा कदाचित् पाकसम्बन्धेनैव पाचकमानयेत्यादिवदिति भावः।

अत्र चकारान्तं न सूत्रान्तर्गतमिति तत्त्वालोके। वस्तुतष्टीकादिस्वरसात् सूत्रान्तर्गतमेव ॥ १५ ॥

(भा०) अस्यार्थस्यावद्योतनार्थमिदमुच्यते--

प्रमेया(१) च तुलाप्रामाण्यवत् ॥ १६ ॥

गुरुत्वपरिमाणज्ञानसाधनं तुला प्रमाणं, ज्ञानविषयो गुरुद्रव्यं सुवर्णादि प्रमेयम्। यदा सुवर्णादिना तुलान्तरं व्यवस्थाप्यते तदा तुलान्तरप्रतिपत्तौ सुवर्णादि प्रमाणं तुलान्तरं प्रमेयमिति। एवमनवयवेन तन्त्रार्थ उद्दिष्टो वेदितव्यः। आत्मा तावदुपलब्धिविषयत्वात् प्रमेये परिपठितः। उपलब्धौ स्वातन्त्र्यात् प्रमाता। बुद्धिरुपलब्धिसाधनत्वात् प्रमाणम्। उपलब्धिविषयत्वात् प्रमेयम्। उभयाभावात् तु प्रमितिः। एवमर्थविशेषे समाख्यासमावेशो योज्यः। तथा च कारकशब्दा निमित्तवशात् समावेशेन वर्त्तन्त इति। वृक्षस्तिष्ठतीति स्वस्थितौ स्वातन्त्र्यात्कर्ता। वृक्षं पश्यतीति दर्शनेनाप्तुमिष्यमाणतमत्वात् कर्म। वृक्षेण चन्द्रमसं ज्ञापयतीति ज्ञापकस्य साधकतमत्वात् करणम्। वृक्षायोदकमासिञ्चतीति आसिच्यमानेनोदकेन वृक्षमभिप्रैतीति सम्प्रदानम्। वृक्षात्पर्णं पततीति ध्रुवमपायेऽपादानमित्यपादानम्। वृक्षे वयांसि सन्तीत्याधारोऽधिकरणमित्यधिक-

---

(१) प्रमेयता चेति का० क० मु० पु० पा०। ता० टीकानुसारेणाऽत्र स्थापितः।

रणम्। एवं च सति न द्रव्यमात्रं कारकं, न क्रियामात्रम्। किं तर्हि? क्रियासाधनं क्रियाविशेषयुक्तं कारकम्। यत्क्रियासाधनं स्वतन्त्रः स कर्ता, न द्रव्यमात्रं न क्रियामात्रम्। क्रियया व्याप्तुमिष्यमाणतमं कर्म, न द्रव्यमात्रं न क्रियामात्रम्। एवं साधकतमादिष्वपि। एवं च कारकान्वाख्यानं यथैव उपपत्तित एवं लक्षणतः कारकान्वाख्यानमपि न द्रव्यमात्रेण न क्रियया वा। किं तर्हि? क्रियासाधने क्रियाविशेषयुक्तइति। कारकशब्दश्चायं प्रमाणं प्रमेयमिति। स च कारकधर्मं न हातुमर्हति।

अस्ति भोः कारकशब्दानां निमित्तसमावेशात् समावेशः। प्रत्यक्षादीनि च प्रमाणानि, उपलब्धिहेतुत्वात्, प्रमेयं चोपलब्धिविषयत्वात्। संवेद्यानि च प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि, प्रत्यक्षेणोपलभे अनुमानेनोपलभे उपमानेनोपलभे आगमेनोपलभे। प्रत्यक्षं मे ज्ञानमानुमानिकं मे ज्ञानमौपमानिकं मे ज्ञानमागमिकं मे ज्ञानमिति विशेषा(१) गृह्यन्ते। लक्षणतश्च ज्ञाप्यमानानि ज्ञायन्ते विशेषेणेन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमित्येवमादिना॥ १६॥

(वृ०) नन्वनियतत्त्वादेव प्रमाणप्रमेयव्यवहारो न पारमार्थिकः, रज्जौ सर्पादिव्यवहारवदित्याशङ्कायामाह—

प्रमेयता च तुलाप्रामाण्यवत्॥ १६॥

यथाहि तुलायाः सुवर्णादिगुरुत्वेयत्तापरिच्छेदकत्वात् प्रमाणव्यवहारः तुलान्तरेण च तदीयगुरुत्वेयत्तापरिच्छेदेन प्रमेयव्यवहार-

---

(१) ज्ञानविशेषा इति क० मु० पु० पा०।

स्तथा निमित्तद्वयसमावेशादिन्द्रियादेरपि प्रमाणप्रमेयव्यवहार इति ।

यद्वा प्रमाणता प्रमेयता च प्रमावैशिष्ट्यादिति यत्प्रागाशङ्कितं तत्राह । प्रमेयता चेति । यथा कदाचिद्गुरुत्वेयत्तापरिच्छेदकत्वात् तुलायाः प्रमाणत्वव्यवहारस्तथेन्द्रियघटादेरपि प्रमाणप्रमेयव्यवहार इति ॥ १६ ॥

(भा०) सेयमुपलब्धिः प्रत्यक्षादिविषया किं प्रमाणान्तरतोऽथान्तरेण प्रमाणान्तरमसाधनेति ? कश्चात्र विशेषः ?

प्रमाणतः सिद्धेः प्रमाणानां प्रमाणान्तरासिद्धिप्रसङ्गः ॥ १७ ॥

यदि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणेनोपलभ्यन्ते ? येन प्रमाणेनोपलभ्यन्ते तत्प्रमाणान्तरमस्तीति प्रमाणान्तरसद्भावः प्रसज्यत इति अनवस्थामाह तस्याप्यन्येन तस्याप्यन्येनेति । न चानवस्था शक्याऽनुज्ञातुमनुपपत्तेरिति ॥ १७ ॥

(वृ०) अनवस्थया प्रत्यवस्थानपरं पूर्वपक्षसूत्रम्—

प्रमाणतः सिद्धेः प्रमाणानां प्रमाणान्तरसिद्धिप्रसङ्गः ॥ १७ ॥

प्रमाणानां प्रमाणतः सिद्धेः स्वीकारे **प्रमाणान्त**रस्वीकारः स्यात् । तथाहि—**प्रमाणस्य** तावन्न स्वतः सिद्धिरात्माश्रयापत्तेः, अतः **प्रमाणान्तरं** स्वीकार्यम्, तयोश्च परस्परसाधकत्वेऽन्योन्याश्रयापत्तिरतस्तत्रापि प्रमाणान्तरमङ्गीकार्यमित्येवमनवस्थेति भावः ॥ १७ ॥

(भा०) अस्तु तर्हि प्रमाणान्तरमन्तरेण निःसाधनेति ?—

तद्विनिवृत्तेर्वा प्रमाण(१)सिद्धिवत्प्रमेयासिद्धिः ॥ १८ ॥

यदि प्रत्यक्षाद्युपलब्धौ प्रमाणान्तरं निवर्तते ? आत्माद्युपलब्धावपि प्रमाणान्तरं निवर्त्स्यत्यविशेषात् ॥ १८ ॥

(वृ०) ननु प्रमाणसिद्धिः प्रमाणं विनैव स्यादित्यत्राह—

तद्विनिवृत्तेर्वा प्रमाण(२)सिद्धिवत् तत्सिद्धिः ॥ १८ ॥

यदि च प्रमाणविनिवृत्तिनः प्रमाणव्यतिरेकात् प्रमाणसिद्धिः स्वीक्रियते, तदा तद्वदेव तत्सिद्धिः प्रमेयसिद्धिः स्वीक्रियतां, किं प्रमाणाङ्गीकारेण । तथा च अव्यवस्थितमेव जगत् स्यादिति शून्यतायां पर्यवसानमिति भावः ॥ १८ ॥

(भा०) एवं च सर्वप्रमाणविलोप इत्यत आह—

न (३)प्रदीपप्रकाश(सिद्धि)वत्तत्सिद्धेः ॥ १९ ॥

यथा प्रदीपप्रकाशः प्रत्यक्षाङ्गत्वात् दृश्यदर्शने प्रमाणम्, स च प्रत्यक्षान्तरेण चक्षुषः सन्निकर्षेण गृह्यते । प्रदीपभावाभावयोर्दर्शनस्य तथाभावादर्शनहेतुरनुमीयते । तमसि प्रदीपमुपाददीथा इत्याप्तोपदेशेनापि प्रतिपद्यते । एवं प्रत्यक्षादीनां यथादर्शनं प्रत्यक्षादिभिरेवोपलब्धिः । इन्द्रियाणि तावत् स्वविष-

---

(१) प्रमाणान्तरसिद्धिं इति क० पु० पा० ।
(२) प्रमाणान्तरासिद्धिवत् प्रमेयसिद्धिः इति क० मु० पु० पा० ।
(३) न इति ख० सू० पुस्तके नास्ति ।

यग्रहणेनैवानुमीयन्ते । अर्थाः प्रत्यक्षतो गृह्यन्ते । इन्द्रियार्थसन्निकर्षास्त्वावरणेन लिङ्गेनानुमीयन्ते । इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमात्ममनसोः संयोगविशेषादात्मसमवायाच्च सुखादिवद्गृह्यते । एवं प्रमाणविशेषो विभज्य वचनीयः । यथा च दृश्यः सन् प्रदीपप्रकाशो दृश्यान्तराणां(१) दर्शनहेतुरिति दृश्यदर्शनव्यवस्थां लभते, एवं प्रमेयं सत्किञ्चिदर्थजातमुपलब्धिहेतुत्वात् प्रमाणप्रमेयव्यवस्थां लभते । सेयं प्रत्यक्षादिभिरेव प्रत्यक्षादीनां यथादर्शनमुपलब्धिर्न प्रमाणान्तरतो, न च प्रमाणमन्तरेण निःसाधनेति ।

तेनैव तस्याग्रहणमिति चेत् ? नार्थभेदस्य लक्षणसामान्यात् । प्रत्यक्षादीनां प्रत्यक्षादिभिरेव ग्रहणमित्ययुक्तम्, अन्येन ह्यन्यस्य ग्रहणं दृष्टमिति । न, अर्थभेदस्य लक्षणसामान्यात् । प्रत्यक्षलक्षणेनानेकोऽर्थः सङ्गृहीतस्तत्र केन चित्कस्य चित् ग्रहणमित्यदोषः । एवमनुमानादिष्वपीति । यथोद्धृतेनोदकेनाशयस्थस्य ग्रहणमिति ।

ज्ञातृमनसोश्च दर्शनात् । अहं सुखी अहं दुःखी चेति तेनैव ज्ञात्रा तस्यैव ग्रहणं दृश्यते । 'युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम्'(१ अ० १ आ० १६ सू०) इति च तेनैव मनसा तस्यैवानुमानं दृश्यते, ज्ञातुर्ज्ञेयस्य चाभेदो ग्रहणस्य ग्राहकस्य चाभेद इति ।

निमित्तभेदोऽत्रेति चेत् ? समानम् । न निमित्तान्तरेण विना ज्ञाताऽऽत्मानं जानीते, न च निमित्तान्तरेण विना मनसा मनो गृह्यत इति ? समानमेतत् प्रत्यक्षादिभिः प्रत्यक्षादी-

---

(१) दृश्यान्तरेण इति क० पु० पा० ।

नां ग्रहणमित्यत्राप्यर्थभेदो न(१)गृह्यत इति ।

प्रत्यक्षादीनां चाविषयस्यानुपपत्तेः । यदि स्यात् किं चिदर्थजातं प्रत्यक्षादीनामविषयः यत्प्रत्यक्षादिभिर्न शक्यं ग्रहीतुम्, तस्य ग्रहणाय प्रमाणान्तरमुपादीयेत, तत्तु न शक्यं केन चिदुपपादयितुमिति । प्रत्यक्षादीनां यथादर्शनमेवेदं सच्चासच्च सर्वं विषय इति ।

केचित्तु दृष्टान्तमपरिगृहीतं हेतुना विशेषहेतुमन्तरेण साध्यसाधनायोपाददते यथा प्रदीपप्रकाशः प्रदीपान्तरप्रकाशमन्तरेण गृह्यते तथा प्रमाणानि प्रमाणान्तरमन्तरेण गृह्यन्त इति । स चायम्—

क्वचिन्निवृत्तिदर्शनादनिवृत्तिदर्शनाच्च क्वचिदनेकान्तः(२) ।

यथा चाऽयं प्रसङ्गो निवृत्तिदर्शनात् प्रमाणसाधनायोपादीयते एवं प्रमेयसाधनायाप्युपादेयोऽविशेषहेतुत्वात् । यथा च स्थाल्यादिरूपग्रहणे प्रदीपप्रकाशः प्रमेयसाधनायोपादीयते, एवं प्रमाणसाधनायाप्युपादेयो विशेषहेत्वभावात्सोऽयं विशेषहेतुपरिग्रहमन्तरेण दृष्टान्त एकस्मिन्पक्षे उपादेयो न प्रतिपक्ष इत्यनेकान्तः । एकस्मिंश्च पक्षे दृष्टान्त उपादेयो न प्रतिपक्षे दृष्टान्त(३) इत्यनेकान्तो विशेषहेत्वभावादिति ।

विशेषहेतुपरिग्रहे सति उपसंहाराभ्यनुज्ञानादप्रतिषेधः(४) ।

(१) न इति क० पुस्तके नास्ति ।
(२) क० ख० लि० सूत्रपुस्तके इदं सूत्रत्वेन लिखितम् ।
(३) अयं पाठः क०-पुस्तके एववर्तते ।
(४) इदं सूत्रत्वेन क० पुस्तके लिखितम् ।

विशेषहेतुपरिगृहीतस्तु दृष्टान्त एकस्मिन्पक्ष उपसंह्रियमाणो न शक्यो(१) ऽननुज्ञातुम् । एवं च सत्यनेकान्त इत्ययं प्रतिषेधो न भवति ।

प्रत्यक्षादीनां प्रत्यक्षादिभिरुपलब्धावनवस्थेति चेदू न संविद्विषयनिमित्तानाम् उपलब्ध्या व्यवहारोपपत्तेः । प्रत्यक्षेणार्थमुपलभे अनुमानेनार्थमुपलभे उपमानेनार्थमुपलभे आगमेनार्थमुपलभे इति, प्रत्यक्षं मे ज्ञानमौपमानिकं मे ज्ञानमानुमानिकं मे ज्ञानमागमिकं मे ज्ञानमिति संविद्विषयं संविन्निमित्तं चोपलभमानस्य धर्मार्थसुखापवर्गप्रयोजनस्तत्प्रत्यनीकपरिवर्जनप्रयोजनश्च व्यवहार उपपद्यते, सोयं तावत्येव निवर्त्तते । न चास्ति व्यवहारान्तरमनवस्थासाधनीयं येन प्रयुक्तो ऽनवस्थामुपाददीतेति ॥ १९ ॥

(वृ०) सिद्धान्तसूत्रम्—

न(२) प्रदीपप्रकाशवत् तत्सिद्धेः ॥ १९ ॥

यथाहि प्रदीपालोकाद्धटादिप्रकाशस्तथा प्रमाणानां प्रमेयप्रकाशकत्त्वम्, अन्यथा प्रदीपस्य घटप्रकाशकत्त्वं, प्रदीपप्रकाशकं चक्षुः, तज्ज्ञापकमन्यदित्यनवस्थापातात् (३)प्रदीपोऽपि न घटप्रकाशकः स्यात् । यदि च घटप्रत्यक्षे तत्तत्प्रकाशानां नापेक्षेति नानवस्थेत्युच्यते ? तदा प्रकृतेऽपि तुल्यम्, नहि प्रमाणात् प्रमेयसिद्धौ प्रमाणसिद्धिरपेक्षिता । यदा च प्रमाणसिद्धिरपेक्षिता तदा तत्रापि प्रमाणमपेक्ष्यतां, तच्चानुमानादिकमेवेति न प्रमाणान्तरकल्पना, न

---

(१) न शक्यो ज्ञातुमिति क० मु० पु० पा० ।
(२) नेति ख० पुस्तके नास्ति । (३) भयादिति पु० पा० ।

वाऽनवस्था, सर्वत्र प्रमाणसिद्धेरनपेक्षितत्त्वात्, क्वचिद्बीजाङ्कुरवत्तद-पेक्षाऽपि न क्षतिकरीति भावः।

प्रदीपस्य प्रकाशान्तरं विना प्रकाशकत्ववत् प्रमाणानामपि प्रमाणमन्तरेणैव प्रमेयप्रकाशकत्त्वमिति सूत्रार्थं केचन मन्यन्ते, तान् प्रत्याह **भाष्यकारः**--

'क्वचिन्निवृत्तिदर्शनादनिवृत्तिदर्शनाच्च क्वचिदने-कान्तः'।

क्वचित् प्रदीपादौ प्रमाणान्तरस्य **निवृत्तिदर्शनात्**, **क्वचित्** घटादौ प्रमाणान्तरा**निवृत्तिदर्शनात्** प्रमाणान्तरापेक्षादर्शनात् त्वदी-यो हेतुः **अनेकान्तः** अनियतः। तथाच प्रदीपदृष्टान्तात् प्रमाणान्त-रापेक्षानिवृत्तिः साध्यते, घटदृष्टान्तेन प्रमाणान्तरापेक्षैव किं न साध्य-ते ? तथाच **दृष्टान्तसमा जातिरियमिति** भावः। त्वद्व्याख्याने कथं नानेकान्त इत्यत्राह **भाष्यकारः**--

'विशेषहेतुपरिग्रहे सत्युपसंहाराभ्यनुज्ञानाद-प्रतिषेधः'

मन्मते **विशेषहेतोः** व्याप्तिपक्षधर्मताश्रयस्य **परिग्रहे स-त्युपसंहारस्य** साध्यसाधनस्या**भ्यनुज्ञाना**दुक्तानेकान्तात्मकः **प्रतिषेधो** न भवति ॥ १९ ॥

समाप्तं प्रमाणसामान्यपरीक्षाप्रकरणम् ॥

(भा०) सामान्येन प्रमाणानि परीक्ष्य विशेषेण परीक्ष्य-न्ते। तत्र—

प्रत्यक्षलक्षणानुपपत्तिरसमग्रवचनात् ॥ २० ॥

आत्ममनःसन्निकर्षो हि कारणान्तरं नोक्तमिति ॥ २० ॥

(वृ०) प्रमाणसामान्यपरीक्षानन्तरं प्रमाणविशेषेषु परीक्षणीयेषु प्रथमोद्दिष्टं प्रत्यक्षं परीक्षणीयम्, तत्र च फलद्वारकमेव लक्षणं पूर्वमुक्तम्, अतः फललक्षणं यथाश्रुतमाक्षिपति—

प्रत्यक्षलक्षणानुपपत्तिरसमग्रवचनात् ॥ २० ॥

प्रत्यक्षस्य यत् लक्षणम् इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नत्वं **तन्नोपपद्यते असमग्रवचनात्**। अयमर्थः प्रत्यक्षस्य कारणघटितं लक्षणमभिहितम्, तत्र कारणकलापघटितायाः सामग्र्या विनिवेशनमतिव्याप्तिनिरासकं, तच्च नाभिहितम्, असमग्रमिन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यत्वमात्रमभिहितम्, आत्ममनःसंयोगेन्द्रियमनःसंयोगादिकन्तु नाभिहितं, तथा चात्ममनःसंयोगरूपेन्द्रियार्थसंयोगजन्यतयाऽनुमित्यादावतिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ २० ॥

(भा०) न चासंयुक्ते द्रव्ये संयोगजन्यस्य गुणस्योत्पत्तिरिति, ज्ञानोत्पत्तिदर्शनादात्ममनःसन्निकर्षः कारणम्। मनःसन्निकर्षानपेक्षस्य चेन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य ज्ञानकारणत्वे युगपदुत्पद्येरन् बुद्धय इति मनःसन्निकर्षोऽपि कारणम्। तदिदं सूत्रं पुरस्तात्कृतभाष्यम्—

नात्ममनसोः सन्निकर्षाभावे प्रत्यक्षोत्पत्तिः ॥ २१ ॥

आत्ममनसोः सन्निकर्षाभावे नोत्पद्यते प्रत्यक्षम् इन्द्रियार्थसन्निकर्षाभाववदिति ॥ २१ ॥

(वृ०) नन्वात्ममनोयोगादेः कारणत्वमेव नास्तीत्याश-

ङ्कायामाह—

नात्ममनसोः सन्निकर्षाभावे प्रत्यक्षोत्पत्तिः ॥ २१ ॥

शरीरावच्छिन्नस्यात्मनो मनसा यः सन्निकर्षस्तदभावे न प्रत्यक्षोत्पत्तिर्यतोऽत आत्ममनःसंयोगस्य कारणत्त्वमावश्यकम् । प्रत्यक्षोत्पत्तिरिति प्रकृतम्, ज्ञानमिति विवक्षितम् ॥ २१ ॥

(भा०) सति चेन्द्रियार्थसन्निकर्षे ज्ञानोत्पत्तिदर्शनात् कारणभावं ब्रुवतो—

दिग्देशकालाकाशेष्वप्येवं प्रसङ्गः ॥ २२ ॥

दिगादिषु सत्सु ज्ञानभावात्तान्यपि कारणानीति अकारणभावेऽपि ज्ञानोत्पत्तिर्दिगादिसन्निधेरवर्ज्जनीयत्वात् । यदाप्यकारणं दिगादीनि ज्ञानोत्पत्तौ, तदापि सत्सु दिगादिषु ज्ञानेन भवितव्यं, न हि दिगादीनां सन्निधिः शक्यः परिवर्जयितुमिति । तत्र कारणभावे हेतुवचनमेतस्माद्धेतोर्दिगादीनि ज्ञानकारणानीति ॥ २२ ॥

(वृ०) नन्वेवं दिगादीनामपि कारणत्त्वं स्यादित्याशङ्कते—

दिग्देशकालाकाशेष्वप्येवं प्रसङ्गः ॥ २२ ॥

यथाकथञ्चित् पौर्वापर्यस्य तत्रापि सत्त्वात्, तेषामन्यथासिद्धिश्चेत् प्रकृतेऽप्येवम् ॥ २२ ॥

(भा०) आत्ममनःसन्निकर्षस्तर्ह्युपसङ्ख्येय इति? तत्रेदमुच्यते—

ज्ञानलिङ्गत्वादात्मनो (१)नानवरोधः ॥ २३ ॥

ज्ञानमात्मलिङ्गं तद्गुणत्वात्। न चासंयुक्ते द्रव्ये संयोगजस्य गुणस्योत्पत्तिरस्तीति ॥ २३ ॥

(वृ०) अत्रोत्तरमभिधातुमाह—

ज्ञानलिङ्गत्वादात्मनो नानवरोधः ॥ २३ ॥

आत्मनो नाऽनवरोधः असङ्ग्रहः कारणत्वेनेति न, कुतः, ज्ञानलिङ्गत्वात् ज्ञानं लिङ्गं यस्य तत्तथा, ज्ञानं हि भावकार्यं समवायिकारणं साधयति, तच्च परिशेषादात्मैव। दिगादीनाञ्च कारणत्वे न मानमिति भावः। इत्थञ्च समवायिकारणस्यात्मनो मनसा संयोगोऽसमवायिकारणमित्यप्यर्थात् सिद्धम् ॥ २३ ॥

तदयौगपद्यलिङ्गत्वाच्च न मनसः ॥ २४ ॥

(भा०) अनवरोध इति वर्त्तते। युगपज् ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गमित्युच्यमाने सिद्ध्यत्येव मनःसन्निकर्षापेक्ष इन्द्रियार्थसन्निकर्षो ज्ञानकारणमिति ॥ २४ ॥

(वृ०) आत्मशरीरादिसंयोगस्य कुतो नासमवायिकारणत्व-

---

(१) नाऽवरोध इति क० पु० पा०।

मित्यतो मनसः प्राधान्ये युक्तिमाह—

तदयौगपद्यलिङ्गत्वाच्च न मनसः ॥ २४ ॥

अनवरोध इत्यनुवर्तते। इन्द्रियमनोयोगद्वारा ज्ञानायौगपद्यानियामकत्वात् मनसोऽपि हेतुत्वमावश्यकमिति, शरीरात्ममनोयोगादेश्च न तन्नियामकत्वमिति भावः। इत्थं चात्ममनःसंयोगस्यासमवायिकारणत्वं युक्तम् ॥ २४ ॥

प्रत्यक्षनिमित्तत्वाच्चेन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षस्य स्वशब्देन वचनम्(१) ॥ २५ ॥

(भा०) प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दानां निमित्तमात्ममनःसन्निकर्षः, प्रत्यक्षस्यैवेन्द्रियार्थसन्निकर्ष इत्यसमानोऽसमानत्वात्तस्य ग्रहणम् ॥ २५ ॥

(वृ०) सिद्धान्तसूत्रम्—

प्रत्यक्षनिमित्तत्वाच्चेन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षस्य पृथग्वचनम् ॥ २५ ॥

प्रत्यक्षनिमित्तत्वात् प्रत्यक्षासाधारणकारणत्वात्। अयमर्थः **प्रत्यक्षसूत्रे** इन्द्रियार्थसन्निकर्षाभिधानं हि न कारणाभिधित्सया, येनात्ममनोयोगाद्यनभिधानेन न्यूनत्वम्, अपितु लक्षणाभिप्रायेण। तत्र च सामग्रीघटितस्येवासाधारणकारणघटितस्यापि लक्षणस्य सुवचत्वादिन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य चासाधारणत्वात् **पृथग्वचनम्**—

---

(१) पृथग्वचनमिति पु० पा०।

आत्ममनःसंयोगादिधासारणकारणाद् व्यवच्छिद्य लक्षणघटकतया वचनं युक्तम् ।

अयं भावः—इन्द्रियार्थसन्निकर्षत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यताशालित्वस्य, इन्द्रियत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यताशालित्वस्य वा लक्षणस्य सम्यक्त्वे कृतमात्ममनोयोगाद्यनुप्रवेशेनेति । परिष्कृतं चेदमधस्तात् ।

इदं न सूत्रं, किन्तु भाष्यमिति केचित् ॥ २५ ॥

सुप्तव्यासक्तमनसां चेन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षनिमित्तत्वात् ॥ २६ ॥

(भा०) इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य ग्रहणं, नात्ममनसोः सन्निकर्षस्येति । एकदा खल्वयं प्रबोधकालं प्रणिधाय सुप्तः प्रणिधानवशात् प्रबुध्यते । यदा तु तीव्रौ ध्वनिस्पर्शौ प्रबोधकारणं भवतः, तदा प्रसुप्तस्येन्द्रियसन्निकर्षनिमित्तं प्रबोधज्ञानमुत्पद्यते । तत्र न ज्ञातुर्मनसश्च सन्निकर्षस्य प्राधान्यं भवति । किं तर्हि ? इन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षस्य । न ह्यात्मा जिज्ञासमानः प्रयत्नेन मनस्तदा प्रेरयतीति ।

एकदा खल्वयं विषयान्तरासक्तमनाः सङ्कल्पवशाद्विषयान्तरं जिज्ञासमानः प्रयत्नप्रेरितेन मनसा इन्द्रियं संयोज्य तद्विषयान्तरं जानीते । यदा तु खल्वस्य निःसङ्कल्पस्य निर्जिज्ञासस्य च व्यासक्तमनसो बाह्यविषयोपनिपातनाज् ज्ञानमुत्पद्यते तदेन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य प्राधान्यम् । न ह्यत्रासौ जिज्ञासमानः प्रयत्नेन मनः प्रेरयतीति । प्राधान्याच्चेन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य ग्र-

हणं कार्यं, गुणत्वात् नात्ममनसोः सन्निकर्षस्येति ॥ २६ ॥

(वृ०) समाध्यन्तरमाह—

सुप्तव्यासक्तमनसां चेन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षनिमित्तत्वात् ॥ २६ ॥

ज्ञानस्येति शेषः । सुप्तानां व्यासक्तमनसां च घनगर्जितादिना श्रोत्रसन्निकर्षाद्, वह्न्यादिना त्वक्सन्निकर्षाच्च, द्रागेव ज्ञानोत्पत्तेरिन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य प्राधान्यम् । अतस्तद्घटितमेव लक्षणं युक्तमिति भावः ॥ २६ ॥

(भा०) प्राधान्ये च हेत्वन्तरम्—

तैश्चापदेशो ज्ञानविशेषाणाम् ॥ २७ ॥

तैरिन्द्रियैरर्थैश्च व्यपदिश्यन्ते ज्ञानविशेषाः । कथं ? घ्राणेन जिघ्रति, चक्षुषा पश्यति, रसनया रसयतीति, घ्राणविज्ञानं चक्षुर्विज्ञानं गन्धविज्ञानं रूपविज्ञानं रसविज्ञानमिति च । इन्द्रियविषयविशेषाच्च पञ्चधा बुद्धिर्भवति । अतः प्राधान्यमिन्द्रियार्थसन्निकर्षस्येति ॥ २७ ॥

(वृ०) युक्त्यन्तरमाह—

तैश्चापदेशो ज्ञानविशेषाणाम् ॥ २७ ॥

ज्ञानविशेषाणां तैः इन्द्रियार्थसन्निकर्षैः अपदेशो विशे-

षणं व्यावृत्तिः। आत्ममनोयोगादिकं हि न व्यावर्तकं, तज्जन्यत्वस्य ज्ञानान्तरसाधारण्यात्। एवमिन्द्रियमनोयोगजन्यत्वमपि न लक्षणं, मानसेऽव्याप्तेः।

परे तु तैः इन्द्रियैर्ज्ञानविशेषाणां प्रत्यक्षविशेषाणामपदेशो भाषणं यतस्तेनेन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य प्राधान्यं, भाषन्ते हि चाक्षुषं प्रत्यक्षं रासनं प्रत्यक्षमितीत्याहुः।

नव्यास्तु प्रत्यक्षविशेषाणाम् इन्द्रियैरपदेशो यतोऽतश्चाक्षुषादिघटितविशेषलक्षणान्यपि सम्भवन्ति। चाक्षुषवृत्त्यनुमित्यवृत्तिजातिमत्त्वादीनि लक्षणान्तराण्यपि द्रष्टव्यानीत्याशयं वर्णयन्ति ॥२७॥

प्रत्यक्षलक्षणे वृत्ति दोषः

(भा०) यदुक्तमिन्द्रियार्थसन्निकर्षग्रहणं कार्यं, नात्ममनसोः सन्निकर्षस्येति, कस्मात्? सुप्तव्यासक्तमनसामिन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षस्य ज्ञाननिमित्तत्वादिति?

सोयम्—

व्याहतत्वादहेतुः॥ २८॥

यदि तावत् क्वचिदात्ममनसोः सन्निकर्षस्य ज्ञानकारणत्वं नेष्यते? तदा 'युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्ग'मिति व्याहन्येत। नेदानीं मनसः सन्निकर्षमिन्द्रियार्थसन्निकर्षोऽपेक्षते। मनःसंयोगानपेक्षायां च युगपज् ज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्गः। अथ मा भूद् व्याघात इति सर्वविज्ञानानामात्ममनसोः सन्निकर्षः कारणमिष्यते? तदवस्थमेवेदं भवति ज्ञानकारणत्वादात्ममनसोः सन्निकर्षस्य ग्रहणं कार्यमिति॥ २८॥

(वृ०) इन्द्रियार्थसन्निकर्षो न हेतुरन्वयव्यभिचारादित्याशयेन

शङ्कते—

व्याहतत्वाद् अहेतुः ॥ २८ ॥

गीतश्रवणादिकाले चक्षुर्घटसंयोगादौ विद्यमानेपि चाक्षुषादेरव्या-हतत्वादिन्द्रियार्थसंयोगो न हेतुरित्यर्थः ॥ २८ ॥

नार्थविशेषप्राबल्यात् ॥ २९ ॥

(भा०) नास्ति व्याघातो न ह्यात्ममनःसन्निकर्षस्य ज्ञान-कारणत्वं व्यभिचरति। इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य प्राधान्यमुपादीयते। अर्थविशेषप्राबल्याद्धि सुप्तव्यासक्तमनसां ज्ञानोत्पत्तिरेकदा भव-ति। अर्थविशेषः कश्चिदेवेन्द्रियार्थः। तस्य प्राबल्यं तीव्रता-पटुते। तच्चार्थविशेषप्राबल्यमिन्द्रियार्थसन्निकर्षविषयं नात्ममन-सोः सन्निकर्षविषयम्, तस्मादिन्द्रियार्थसन्निकर्षः प्रधानमिति।

असति प्रणिधाने, सङ्कल्पे चासति, सुप्तव्यासक्तमनसां यदि-न्द्रियार्थसन्निकर्षादुत्पद्यते ज्ञानं तत्र मनःसंयोगोऽपि कारणमिति मनसि क्रियाकारणं वाच्यमिति।

यथैव ज्ञातुः खल्वयमिच्छाजनितः प्रग्रहो (१)मन-सः प्रेरक आत्मगुण, एवमात्मनि गुणान्तरं सर्वस्य सा-धकं प्रवृत्तिदोषजनितमस्ति, येन प्रेरितं मन इन्द्रियेण सम्बध्यते। तेन ह्यप्रेर्यमाणे मनसि संयोगाभावाज् ज्ञानानुत्पत्तौ सर्वार्थता ऽस्य निवर्त्तते। एषितव्यं चास्य गुणान्तरस्य द्रव्यगु-णकर्मकारणत्वम्। अन्यथा हि चतुर्विधानामणूनां भूतसूक्ष्माणां मनसां च ततो ऽन्यस्य क्रियाहेतोरसम्भवात् शरीरेन्द्रियविषया-

(१) प्रयत्न इति क० पु० पा०।

णामनुत्पत्तिप्रसङ्गः ॥ २९ ॥

(वृ०) समाधत्ते—

नार्थविशेषप्राबल्यात् ॥ २९ ॥

अर्थविशेषस्य गीतादेः **प्राबल्याद्** बुभुत्सितत्वाद् गीतादिश्रवणम् । तथा च गीतशुश्रूषादेश्चाक्षुषादिप्रतिबन्धकत्वात् प्रतिबन्धकाभावस्य च कार्यजनकत्वात् तत्सहकारेण चेन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य हेतुत्वमित्यतः पूर्वपक्षो न युक्त इति ।

परे तु इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य हेतुत्वमित्यत इन्द्रियमनोयोगादेरहेतुत्वमिति भ्रान्तः शङ्कते—**व्याहतत्वाद् अहेतुः** । इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्यैव हेतुत्वमित्यत्र यो हेतुरुक्तः, स न युक्तः । कुतः ? **व्याहतत्वात्**, इन्द्रियमनोयोगादेर्हेतुताया अभ्युपगमात् तद्व्याघातापत्तेः । भ्रमं खण्डयति—**नार्थविशेषप्राबल्यात्** । नास्ति व्याघातः । कुतः ? **अर्थविशेषस्य** इन्द्रियार्थस्य **प्राबल्यात्** प्राधान्यात् । तथा चेन्द्रियार्थसन्निकर्षप्राधान्यार्थं हि पूर्वमुक्तं, न तु तदितरनिषेधार्थमिति ॥ २९ ॥

प्रत्यक्षमनुमानमेकदेशग्रहणादुपलब्धेः ॥ ३० ॥

(भा०) यदिदमिन्द्रियार्थसन्निकर्षादुत्पद्यते ज्ञानं वृक्ष इति, एतत् किल प्रत्यक्षं, तत् **खल्वनुमानमेव** । कस्मात् ? **एकदेशग्रहणात् वृक्षस्योपलब्धेः** । अर्वाग्भागमयं गृहीत्वा वृक्षमुपलभते । न चैकदेशो वृक्षः । तत्र यथा धूमं गृहीत्वा वह्निमनुमिनोति तादृगेव तद्भवति ॥ ३० ॥

(वृ०) ननु सति प्रत्यक्षस्य प्रमाणान्तरत्वे तल्लक्षणपरीक्षा सङ्गच्छते, तदेव तु नास्तीत्याशङ्कते—

प्रत्यक्षमनुमानमेकदेशग्रहणादुपलब्धेः ॥ ३० ॥

प्रत्यक्षत्वेनाभिमतं वृक्षादिज्ञानम्(१) **अनुमानम्** अनुमितिः । **एकदेशस्य** पुरोभागस्य **ग्रहणाद्** ग्रहणानन्तरं **उपलब्धेः**, तथाचैकदेशग्रहणात्मकलिङ्गज्ञानजन्यत्वात् वृक्षादिज्ञानमनुमितिरित्यर्थः ॥ ३० ॥

(भा०) किं पुनर्गृह्यमाणादेकदेशाद् अर्थान्तरमनुमेयं मन्यसे ? अवयवसमूहपक्षे अवयवान्तराणि, द्रव्यान्तरोत्पत्तिपक्षे तानि चावयवी चेति । अवयवसमूहपक्षे तावदेकदेशग्रहणाद् वृक्षबुद्धेरभावः, नागृह्यमाणमेकदेशान्तरं वृक्षो गृह्यमाणैकदेशवदिति । अथैकदेशग्रहणादेकदेशान्तरानुमाने समुदायप्रतिसन्धानात् तत्र वृक्षबुद्धिः ? न तर्हि वृक्षबुद्धिरनुमानमेवं सति भवितुमर्हतीति । द्रव्यान्तरोत्पत्तिपक्षे नावयव्यनुमेयो ऽस्यैकदेशसम्बद्धस्याग्रहणात्, एकदेशसम्बन्धस्य ग्रहणे चाविशेषादनुमेयत्वाभावः । तस्माद् वृक्षबुद्धिरनुमानं न भवति ।

एकदेशग्रहणमाश्रित्य प्रत्यक्षस्यानुमानत्वमुपपाद्यते । तच्च—

न, प्रत्यक्षेण यावत्तावदप्युपलम्भात् ॥ ३१ ॥

(भा०) न प्रत्यक्षमनुमानम् । कस्मात् ? प्रत्यक्षेणैवोपलम्भात् । यत् तदेकदेशग्रहणमाश्रीयते, प्रत्यक्षेणासावुपलम्भः ।

---

(१) घटादिज्ञानमिति पु० पा० ।

न चोपलम्भो निर्विषयोऽस्ति । यावच्चार्थजातं तस्य विषयस्तावदभ्यनुज्ञायमानं प्रत्यक्षव्यवस्थापकं भवति । किं पुनस्ततो ऽन्यदर्थजातम्? अवयवी समुदायो वा । न चैकदेशग्रहणमनुमानं भावयितुं शक्यं हेत्वभावादिति ।

अन्यथापि च प्रत्यक्षस्य नानुमानत्वप्रसङ्गस्तत्पूर्वकत्वात् । प्रत्यक्षपूर्वकमनुमानं—सम्बद्धावग्निधूमौ प्रत्यक्षतो दृष्टवतो धूमप्रत्यक्षदर्शनादग्नावनुमानं भवति । यच्च सम्बद्धयोर्लिङ्गलिङ्गिनोः प्रत्यक्षं, यच्च लिङ्गमात्रप्रत्यक्षग्रहणं नैतदन्तरेणानुमानस्य प्रवृत्तिरस्ति । न त्वेतदनुमानमिन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वात् । न चानुमेयस्येन्द्रियेण सन्निकर्षादनुमानं भवति । सोयं प्रत्यक्षानुमानयोर्लक्षणभेदो महानाश्रयितव्य इति ॥ ३१ ॥

(वृ०) वृक्षादिप्रत्यक्षनिषेधेऽपि न प्रत्यक्षमात्रनिषेधस्तदेकदेशप्रत्यक्षस्याभ्युपगमादिति (१)समाधत्ते—

न, प्रत्यक्षेण यावत्तावदप्युपलम्भात् ॥ ३१ ॥

प्रत्यक्षमनुमानमिति न । प्रत्यक्षत्वावच्छेदेनानुमितित्वं नेत्यर्थः । **यावत्तावदप्युपलम्भात्** यावत्तावतोऽपि यस्य कस्यचिद् भागस्य प्रत्यक्षेणेन्द्रियेणोपलम्भाद्, उपलम्भस्य त्वयाऽप्यभ्युपगमात् । वृक्षादिप्रत्यक्षनिषेधो न प्रत्यक्षमात्रनिषेधस्तदेकदेशप्रत्यक्षस्य वादिनाऽभ्युपगमादित्यर्थः । इदमुपलक्षणं शब्दगन्धादिप्रत्यक्षस्यावारणान्न प्रत्यक्षमात्रनिषेध इत्यपि बोध्यम् ॥ ३१ ॥

---

(१)अभ्युपगमादित्यन्तः पाठः क० पु० नास्ति ।

न चैकदेशोपलब्धिरवयविसद्भावात् ॥ ३२ ॥

(भा०)न चैकदेशोपलब्धिमात्रम्। किं तर्हि ? एकदेशोपलब्धिः तत्सहचरितावयव्युपलब्धिश्च । कस्मात् ? अवयविसद्भावात्। अस्ति ह्ययमेकदेशव्यतिरिक्तो ऽवयवी तस्यावयवस्थानस्योपलब्धिकारणप्राप्तस्यैकदेशोपलब्धावनुपलब्धिरनुपपन्नेति ।

अकृत्स्नग्रहणादिति चेद् न, कारणतो ऽन्यस्यैकदेशस्याभावात् । न चावयवाः कृत्स्ना गृह्यन्ते अवयवैरेवावयवान्तरव्यवधानाद्, नावयवी कृत्स्नो गृह्यत इति, नायं गृह्यमाणेष्ववयवेषु परिसमाप्त इति, सेयमेकदेशोपलब्धिरनिवृत्तैवेति । कृत्स्नमिति वै खल्वशेषतायां सत्यां भवति, अकृत्स्नमिति शेषे सति, तच्चैतदवयवेषु बहुष्वस्ति अव्यवधाने ग्रहणाद् व्यवधाने चाग्रहणादिति ।

अङ्ग तु भवान् पृष्टो व्याचष्टां गृह्यमाणस्यावयविनः किमगृहीतं मन्यसे ? येनैकदेशोपलब्धिः स्यादिति । न ह्यस्य कारणेभ्यो ऽन्ये एकदेशा भवन्तीति तत्रावयववृत्तं नोपपद्यत इति । इदं तस्य वृत्तं येषामिन्द्रियसन्निकर्षाद्ग्रहणमवयवानां तैः सह गृह्यते । येषामवयवानां व्यवधानादग्रहणं तैः सह न गृह्यते । न चैतत्कृतो ऽस्ति भेद इति ।

समुदायशेषता वा समुदायो वृक्षः स्यात् तत्प्राप्तिर्वा, उभयथा ग्रहणाभावः । मूलस्कन्धशाखापलाशादीनामशेषता वा समुदायो वृक्ष इति स्यात् प्राप्तिर्वा समुदायिनामिति, उभयथा समुदायभूतस्य वृक्षस्य ग्रहणं नोपपद्यत इति । अवयवैस्तावदवयवान्तरस्य व्यवधानादशेषग्रहणं नोपपद्यते । प्राप्तिग्रहणमपि नोपपद्यते प्राप्तिमतामग्रहणात् । सेयमेकदेशग्रहणसहचरिता वृक्षबुद्धिर्द्रव्यान्तरो-

त्पत्तौ कल्पते न समुदायमात्रे इति ॥ ३२ ॥

(वृ०) यदपि वृक्षादिज्ञानस्यानुमितित्वमिति, तदपि दूषयति—

न चैकदेशोपलब्धिरवयविसद्भावात् ॥ ३२ ॥

न च न वेत्यर्थः । न चैकदेशस्यैवोपलब्धिरित्यपि युक्तम्, अवयविसद्भावाद् । यतो ह्यवयव्यस्ति अतस्तदवयवप्रत्यक्षकालेऽवयविनोऽपि प्रत्यक्षं न व्याहतं, तेनापि सह चक्षुःसंयोगादिसत्त्वादिति भावः ॥ ३२ ॥

समाप्तं प्रत्यक्षपरीक्षाप्रकरणम् ॥ ३ ॥

साध्यत्वादवयविनि सन्देहः ॥ ३३ ॥

(भा०) यदुक्तमवयविसद्भावात् इति, अयमहेतुः साध्यत्वात् साध्यं तावदेतत्कारणेभ्यो द्रव्यान्तरमुत्पद्यत इति । अनुपपादितमेतत् । एवं च सति विप्रतिपत्तिमात्रं भवति विप्रतिपत्तेश्चावयविनि संशय इति ॥ ३३ ॥

(वृ०) अवयविसद्भावादिति हेतुसाधनायोपोद्घातसङ्गत्याऽवयविप्रकरणमारभते—

साध्यत्वादवयविनि सन्देहः ॥ ३३ ॥

अत्र चावयविनि सन्देहः साध्यत्वादिति यथाश्रुतार्थो न सङ्गच्छते वह्न्यादौ व्यभिचारात् । तस्मादयमर्थः—अवयविनि साध्यत्वाद् असिद्धत्वात् सन्देहोऽवयविसद्भावा-

दित्युक्तहेतोः, तथा च सन्दिग्धासिद्धो हेतुरित्यर्थः ।

तत्र च द्रव्यत्वं स्पर्शवत्त्वं वाऽणुत्वव्याप्यं न वेत्यादयो विप्रतिपत्तयः । तत्र च सकम्पत्वाकम्पत्वरक्तत्वारक्तत्वावृतत्वानावृतत्वादिलक्षणविरुद्धधर्माध्यासादेकोऽवयवी न सम्भवति । तथाहि—शाखावच्छेदेन कम्पो, मूलावच्छेदेन तदभाव उपलभ्यते । न चैकस्मिन्नेव द्रव्ये एकदैव विरुद्धधर्मद्वयसमावेशः सम्भवति । तस्मादवयवा एव तथाभूताः, न त्वन्यो ऽवयवी, मानाभावात् । एवं महारजनरक्तैकदेशस्यांशुकस्य दशावच्छेदेनारक्तत्वोपलम्भात्, एवमावृतपृष्ठादेरनावृतत्वोपलम्भादवसेयमिति बौद्धानां पूर्वपक्षः ।

अत्र च बौद्धानां पूर्वपक्षसूत्राणि वार्त्तिककृता लिखितानि तानि च विस्तरभयान्न लिख्यन्ते ॥ ३३ ॥

सर्वाग्रहणमवयव्यसिद्धेः ॥ ३४ ॥

(भा०) यद्यवयवी नास्ति सर्वस्य ग्रहणं नोपपद्यते । किं तत्सर्वम् ? द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाः । कथं कृत्वा ? परमाणुसमवस्थानं तावद् दर्शनविषयो न भवत्यतीन्द्रियत्वादणूनाम्, द्रव्यान्तरञ्चावयविभूतं दर्शनविषयो नास्ति, दर्शनविषयस्थाश्चेमे द्रव्यादयो गृह्यन्ते तेन निरधिष्ठाना न गृह्येरन् । गृह्यन्ते तु कुम्भोऽयं श्याम एको महान् संयुक्तः स्पन्दते अस्ति मृन्मयश्चेति, सन्ति चेमे गुणादयो धर्मा इति । तेन सर्वस्य ग्रहणात्पश्यामो ऽस्ति द्रव्यान्तरभूतो ऽवयवीति ॥ ३४ ॥

(वृ०) सिद्धान्तसूत्रम्—

सर्वाग्रहणमवयव्यसिद्धेः ॥ ३४ ॥

अवयविनोऽसिद्धौ तद्गुणकर्मादीनां **सर्वेषामग्रहणम्** । तथा च सकम्पाकम्पत्वरक्तारक्तत्वादिकमपि न सुग्रहं परमाणुगतत्वात्, प्रत्यक्षे महत्त्वस्य हेतुत्वात् ॥ ३४ ॥

धारणाकर्षणोपपत्तेश्च ॥ ३५ ॥

(भा०) अवयव्यर्थान्तरभूत इति ।

सङ्ग्रहकारिते वै धारणाकर्षणे । सङ्ग्रहो नाम संयोगसहचरितं गुणान्तरं स्नेहद्रवत्वकारितमपां संयोगादामे कुम्भे, अग्निसंयोगात्पक्के । यदि त्ववयविकारिते अभविष्यतां पांशुराशिप्रभृतिष्वप्यज्ञास्येताम् । द्रव्यान्तरानुत्पत्तौ च तृणोपलकाष्ठादिषु जतुसंङ्गृहीतेष्वपि नाभविष्यतामिति । अथावयविनं प्रत्याचक्षाणको मा भूत् प्रत्यक्षलोप इत्यणुसञ्चयं दर्शनविषयं प्रतिजानानः किमनुयोक्तव्य इति ? एकमिदं द्रव्यमित्येकबुद्धेर्विषयं पर्यनुयोज्यः । किमेकबुद्धिरभिन्नार्थविषयेति आहो स्वित् भिन्नार्थ(१)विषयेति ? अभिन्नार्थविषयेति चेद् ? अर्थान्तरानुज्ञानादवयविसिद्धिः । नानार्थविषयेति चेद् ? भिन्नेष्वेकदर्शनानुपपत्तिः अनेकस्मिन्नेक इति व्याहता बुद्धिर्न दृश्यत इति ॥ ३५ ॥

(वृ०) हेत्वन्तरमाह—

धारणाकर्षणोपपत्तेश्च ॥ ३५ ॥

अवयवेभ्योऽवयव्यतिरिच्यते । तथा सति **धारणाकर्षणयो-**

---

(१) नानार्थ इति क० मु० पु० पा० ।

रुपपत्तेः, अन्यथा परमाणुपुञ्जत्वे चैकदेशधारणेन सकलधारणमेकदेशाकर्षणेन सकलाकर्षणं च न स्यादित्यर्थः ॥ ३५ ॥

सेनावनवद् ग्रहणमिति चेन्नातीन्द्रियत्वादणूनाम् ॥३६॥

(भा०) यथा सेनाङ्गेषु वनाङ्गेषु च दूरादगृह्यमाणपृथक्त्वेष्वेकमिदमित्युपपद्यते बुद्धिः एवमणुषु सञ्चितेष्वगृह्यमाणपृथक्त्वेष्वेकमिदमित्युपपद्यते बुद्धिरिति यथा गृह्यमाणपृथक्त्वानां सेनावनाङ्गानामारात्कारणान्तरतः पृथक्त्वस्याग्रहणं, यथा गृह्यमाणजातीनां पलाश इति वा खदिर इति वा नाराज्जातिग्रहणं भवति, यथा गृह्यमाणस्पन्दानां नारात् स्पन्दग्रहणं, गृह्यमाणे चार्थजाते पृथक्त्वस्याग्रहणादेकमिति भाक्तः प्रत्ययो भवति, न त्वणूनां गृह्यमाणपृथक्त्वानां कारणतः पृथक्त्वस्याग्रहणाद्भाक्त एकप्रत्ययोऽतीन्द्रियत्वादणूनामिति ।

इदमेव च परीक्ष्यते किमेकप्रत्ययोऽणुसञ्चयविषय आहोस्विन्नेति, अणुसञ्चय एव सेनावनाङ्गानि । न च परीक्ष्यमाणमुदाहरणमिति युक्तं साध्यत्वादिति ।

दृष्टमिति चेन्न । तद्विषयस्य परीक्षोपपत्तेः । यदपि मन्येत दृष्टमिदं सेनावनाङ्गानां पृथक्त्वस्याग्रहणादभेदेनैकमिति ग्रहणं, न च दृष्टं शक्यं प्रत्याख्यातुमिति ? तच्च(१) नैवं, तद्विषयस्य परीक्षोपपत्तेः । दर्शनविषय एवायं परीक्ष्यते योऽयमेकमिति प्रत्ययो दृश्यते, स परीक्ष्यते किं द्रव्यान्तरविषयो वा अथाणुसञ्चयविषय इति ? अत्र दर्शनमन्यतरस्य साधकं न भवति । नानाभावे चाणूनां पृथक्त्वस्याग्रहणादभेदेनैकमिति ग्र-

---

(१) तथा इति क० मु० पु० पा० ।

हणम् अतस्मिंस्तदिति प्रत्ययो, यथा स्थाणौ पुरुष इति । ततः किम्? अतस्मिंस्तदिति प्रत्ययस्य प्रधानापेक्षित्वात् प्रधानसिद्धिः। स्थाणौ पुरुष इति प्रत्ययस्य किं प्रधानम्? यो ऽसौ पुरुषे पुरुषप्रत्ययस्तस्मिन्सति पुरुषसामान्यग्रहणात् स्थाणौ पुरुषोऽयमिति । एवं नानाभूतेष्वेकमिति सामान्यग्रहणात् प्रधाने सति भवितुमर्हति । प्रधानं च सर्वस्याग्रहणादिति नोपपद्यते । तस्मादभिन्न एवायमभेदप्रत्यय एकमिति ।

इन्द्रियान्तरविषयेष्वभेदप्रत्ययः प्रधानमिति चेद् न विशेषहेत्वभावात् दृष्टान्ताव्यवस्था । श्रोत्रादिविषयेषु शब्दादिष्वभिन्नेष्वेकप्रत्ययः प्रधानमनेकस्मिन्नेकप्रत्ययस्येति । एवं च सति दृष्टान्तोपादानं न व्यवतिष्ठते विशेषहेत्वभावात् । अणुषु सञ्चितेष्वेकप्रत्ययः किमतस्मिंस्तदिति प्रत्ययः स्थाणौ पुरुषप्रत्ययवत्? अथार्थस्य तथाभावात्तस्मिंस्तदिति प्रत्ययो यथा शब्दस्यैकत्वादेकः शब्द इति?। विशेषहेतुपरिग्रहणमन्तरेण दृष्टान्तौ संशयमापादयत इति । कुम्भवत्सञ्चयमात्रं गन्धादयोऽपीत्यनुदाहरणं गन्धादय इति । एवं परिमाणसंयोगस्पन्दजातिविशेषप्रत्ययानप्यनुयोक्तव्य(१)स्तेषु चैवं प्रसङ्ग इति ।

एकत्वबुद्धिस्तस्मिंस्तदिति प्रत्यय इति विशेषहेतुर्महदिति प्रत्ययेन सामानाधिकरण्यात् । एकमिदं महच्चेति एकविषयौ प्रत्ययौ समानाधिकरणौ भवतः तेन विज्ञायते यन्महत्तदेकमिति । अणुसमूहातिशयग्रहणं महत्प्रत्यय इति चेत्? सोऽयममहत्सु अणुषु महत्प्रत्ययो ऽतस्मिंस्तदिति प्रत्ययो भवतीति । किं चातः? अतस्मिंस्तदिति

(१) प्रत्यया अप्यनुयोक्तव्या इति । क० पु० पाठः ।

प्रत्ययस्य प्रधानापेक्षित्वात्(१) प्रधानसिद्धिरिति भवितव्यं महत्येव महत्प्रत्ययेनेति।

अणुः शब्दो महानिति च व्यवसायात् प्रधानसिद्धिरिति चेद् न मन्दतीव्रताग्रहणमियत्तानवधारणाद् यथा द्रव्ये। अणुः शब्दो ऽल्पो मन्द इत्येतस्य ग्रहणं महान् शब्दः पटुस्तीव्र इत्येतस्य ग्रहणम्। कस्मात्? इयत्तानवधारणात्। न ह्ययं महान् शब्द इति व्यवस्यन्नियानयमित्यवधारयति। यथा बदरामलकबिल्वादीनि। संयुक्ते इमे इति च द्वित्वसमानाश्रय(२)प्राप्तिग्रहणम्।

द्वौ समुदायावाश्रयः संयोगस्येति चेत्? को ऽयं समुदायः?, प्राप्तिरनेकस्यानेका वा प्राप्तिरेकस्य समुदाय इति चेत्? प्राप्तेरग्रहणं प्राप्त्याश्रितायाः। संयुक्ते इमे वस्तुनी इति नात्र द्वे प्राप्ती संयुक्ते गृह्येते।

अनेकसमूहः समुदाय इति चेद् न द्वित्वेन समानाधिकरणस्य ग्रहणात्। द्वाविमौ संयुक्तावर्थाविति ग्रहणे सति नानेकसमूहाश्रयः संयोगो गृह्यते। न च द्वयोरण्वोर्ग्रहणमस्ति, तस्मान्महती द्वित्वाश्रयभूते द्रव्ये संयोगस्य स्थानमिति।

प्रत्यासत्तिः प्रतीघातावसाना(३)संयोगो नार्थान्तरमिति चेत्? नार्थान्तरहेतुत्वात्संयोगस्य। शब्दरूपादिस्पन्दानां हेतुः संयोगो न च द्रव्ययोर्गुणान्तरोपजननमन्तरेण शब्दे रूपादिषु स्पन्दे च कारणत्वं गृह्यते तस्माद् गुणान्तरं,

(१) प्रधानापेक्षितत्वादिति क० पु० पा०।
(२) समानाश्रयम्-इति क० मु० पा०।
(३) प्रतीक्षा तावता इति क० पु० पा०।

प्रत्ययविषयश्चार्थान्तरं तत्प्रतिषेधो वा कुण्डली गुरुरकुण्डलश्छात्र इति। संयोगबुद्धेश्च यद्यर्थान्तरं न विषयः अर्थान्तरप्रतिषेधस्तर्हि विषयः। तत्र प्रतिषिध्यमानवचनम्। संयुक्ते द्रव्ये इति यदर्थान्तरमन्यत्र दृष्टमिह प्रतिषिध्यते तद्वक्तव्यमिति। द्वयोर्महतोराश्रितस्य ग्रहणान्नाण्वाश्रय इति।

जातिविशेषस्य प्रत्ययानुवृत्तिलिङ्गस्याप्रत्याख्यानम्, प्रत्याख्याने वा प्रत्ययव्यवस्थानुपपत्तिः। व्यधिकरणस्यानभिव्यक्तेरधिकरणवचनम्। अणुसमवस्थानं विषय इति चेत्? प्राप्ताप्राप्तसामर्थ्यवचनम्। किमप्राप्ते अणुसमवस्थाने तदाश्रयो जातिविशेषो गृह्यते? अथ प्राप्ते इति?। अप्राप्ते ग्रहणमिति चेत्? व्यवहितस्याणुसमवस्थानस्याप्युपलब्धिप्रसङ्गः, ते व्यवहिते ऽणुसमवस्थाने तदाश्रयो जातिविशेषो गृह्येत। प्राप्ते ग्रहणमिति चेत्? मध्यपरभागयोरप्राप्तावनभिव्यक्तिः। यावत्प्राप्तं भवति तावत्यभिव्यक्तिरिति चेत्? तावतो ऽधिकरणत्वमणुसमवस्थानस्य। यावति प्राप्ते जातिविशेषो गृह्यते तावदस्याधिकरणमिति प्राप्तं भवति। तत्रैकसमुदाये प्रतीयमाने ऽर्थभेदः। एवं च सति यो ऽयमणुसमुदायो वृक्ष इति प्रतीयते तत्र वृक्षबहुत्वं प्रतीयेत, यत्र यत्र ह्यणुसमुदायस्य भागे वृक्षत्वं गृह्यते स स वृक्ष इति। तस्मात्समुदिताणुसमवस्थानस्यार्थान्तरस्य जातिविशेषाभिव्यक्तिविषयत्वादवयव्यर्थान्तरभूत इति॥ ३६॥

(वृ०) इदमवद्यं—नौकाकर्षणेन नौकास्थाकर्षणवत्, कुण्डलधारणेन कुण्डस्थदधिधारणवच्चोपपत्तेर्विजातीयसंयोगबलेनैवावयवावयविभावाभावेऽप्युपपत्तेः, अतः पूर्वोक्तां युक्तिमेव साधीयसीं मन्यमा-

नस्तत्र परोक्तं समाधानमाशङ्क्य दूषयति—

सेनावनादिवद् ग्रहणमिति चेन्न अतीन्द्रियत्वादणूनाम् ॥ ३६ ॥

अतिदूरस्थैकमनुष्यैकवृक्षादेरप्रत्यक्षत्वेऽपि **सेनावनादिप्रत्यक्षवदेकस्य** परमाणोरप्रत्यक्षत्वेऽपि तत्समूहघटादेः प्रत्यक्षं स्यादिति चेद् ब्रूषे, तदपि न, **अणूनामतीन्द्रियत्वात्**। प्रत्यक्षे च महत्त्वस्य हेतुत्वात् तत्सत्त्वात् सेनावनादिप्रत्यक्षं युज्यते, न त्वणूनां महत्त्वाभावादिति भावः ॥ ३६ ॥

समाप्तमवयविपरीक्षाप्रकरणम् ॥ ४ ॥

(भा०) परीक्षितं प्रत्यक्षम् । अनुमानमिदानीं परीक्ष्यते—

रोधोपघातसादृश्येभ्यो व्यभिचारादनुमानमप्रमाणम् ॥ ३७ ॥

अप्रमाणमिति । एकदाप्यर्थस्य न प्रतिपादकमिति । **रोधादपि** नदी पूर्णा गृह्यते तदा चोपरिष्टाद्वृष्टो देव इति मिथ्यानुमानम् । **नीडोपघातादपि** पिपीलिकाण्डसञ्चारो भवति तदा च भविष्यति वृष्टिरिति मिथ्यानुमानमिति । पुरुषोऽपि मयूरवाशितमनुकरोति तदापि **शब्दसादृश्यान्मि**थ्यानुमानं भवति ॥ ३७ ॥

(वृ०) अवसरेण क्रमप्राप्तमनुमानं परीक्षितुं पूर्वपक्षयति—

रोधोपघातसादृश्येभ्यो व्यभिचारादनुमानमप्रमाणम् ॥ ३७ ॥

अनुमानस्य त्रैविध्यं पूर्वमुक्तम् । तत्र त्रिविधस्याप्रामाण्ये साधि-

तेऽनुमानमप्रमाणमर्थात्सिद्धमित्याशयेनेदम् ।

अनुमानमनुमानत्वेनाभिमतं न प्रमाणं प्रमितिकरणत्वव्यभिचारि व्यभिचारिहेतुकत्वात् । तत्र त्रिविधे व्यभिचारं दर्शयति **रोधेत्यादिना** । नदीवृद्ध्या पिपीलिकाण्डसञ्चारेण मयूररुतेन च वृष्ट्यनुमानं त्रिविधमुदाहरणं न सम्भवति नदीरोधाधीननदीवृद्ध्या आश्रयोपघाताधीनपिपीलिकाण्डसञ्चारेण मनुष्यकर्तृकमयूररुतसदृशरुतेन व्यभिचारात । पिपीलिकाण्डसञ्चारस्य वृष्टिहेतुत्वाभिप्रायेणेदम् ।

अथवा लक्षणसूत्रे **पूर्ववत्** पूर्वकालीनसाध्यानुमापकं, **शेषवत्**, उत्तरकालीनसाध्यानुमापकं **सामान्यतो दृष्टं** विद्यमानसाध्यस्यानुमापकम् इत्यर्थ इत्याशयः । एतेन त्रैकालिकसाध्यानुमापकत्वं न सम्भवति ।

परे तु—पिपीलिकाण्डसञ्चारेणात्यन्तोष्मानुमानं, ततश्च महाभूतक्षोभानुमानं तस्य च वृष्टिहेतुत्वात्, तेन वृष्ट्यनुमानमिति—**वदन्ति** ।

एवमन्यत्रापि व्यभिचारशङ्कासम्भवादव्यभिचारनिश्चयस्यानुमितिहेतोरेव दुर्लभत्वात् प्रामाण्यं न सम्भवतीत्याशयः ॥ ३७ ॥

नैकदेशत्राससादृश्येभ्यो ऽर्थान्तरभावात् ॥ ३८ ॥

(भा०) नायमनुमानव्यभिचारः, अनुमाने तु खल्वयमनुमानाभिमानः। कथम्? नाविशिष्टो लिङ्गं भवितुमर्हति। पूर्वोदकविशिष्टं खलु वर्षोदकं शीघ्रतरत्वं स्रोतसो बहुतरफेनफलपर्णकाष्ठादिवहनं(१) चोपलभमानः पूर्णत्वेन नद्या उपरि वृष्टो देव इत्यनुमिनोति नोदकवृद्धिमात्रेण(२) । पिपीलिकाप्रायस्या-

---

(१) काष्ठादिबहुलम्-इति क० पु० पा० ।

(२) उदकवृद्धिमात्रेण इति लि० पु० पा० ।

ण्डसञ्चारे भविष्यति वृष्टिरित्यनुमीयते न कासाञ्चिदिति। नेदं मयूरवाशितं तत्सदृशो ऽयं शब्द इति विशेषापरिज्ञानान्मिथ्यानुमानमिति। यस्तु(१) विशिष्टाच्छब्दाद्विशिष्टमयूरवाशितं गृह्णाति तस्य विशिष्टोऽर्थो गृह्यमाणो लिङ्गं यथा सर्पादीनामिति। सोऽयमनुमातुरपराधो नानुमानस्य, योऽर्थविशेषेणानुमेयमर्थमविशिष्टार्थदर्शनेन बुभुत्सत इति ॥ ३८ ॥

(वृ०) समाधत्ते---

नैकदेशत्राससादृश्येभ्योऽर्थान्तरभावात् ॥ ३८ ॥

अनुमानाप्रामाण्यं न युक्तमेकदेशरोधजनदीवृद्धेः त्रासजपिपीलिकाण्डसञ्चारात् मयूररुतसदृशरुताच्च लिङ्गीभूतानां नदीवृद्ध्यादीनां भिन्नत्वान्न दोषः। न च सर्वत्र व्यभिचारशङ्का, सत्यां तस्यां तर्केण तदपनयनान्न दोष इत्याशयः ॥ ३८ ॥

समाप्तमनुमानपरीक्षाप्रकरणम् ॥ ५ ॥

(भा०) त्रिकालविषयमनुमानं त्रैकाल्यग्रहणादित्युक्तम्, अत्र च—

वर्त्तमानाभावः पततः पतितपतितव्यकालोपपत्तेः ॥३९॥

वृन्तात्प्रच्युतस्य फलस्य भूमौ प्रत्यासीदतो यदूर्ध्वं स पतितोऽध्वा तत्संयुक्तः कालः पतितकालः, योऽधस्तात् स पतितव्यो ऽध्वा, तत्संयुक्तः कालः पतितव्यकालः। नेदानीं तृतीयोऽध्वा विद्यते यत्र पततीति वर्त्तमानः कालो गृह्येत त-

---

(१) यस्तु सदृशात् इति क० मु० पा०।

स्माद्वर्तमानः कालो न विद्यत इति ॥ ३९ ॥

(वृ०) अनुमानस्य त्रिकालविषयत्वमभिमतम्, तन्न युक्तं, वर्तमानाभावेन तदधीनज्ञानयोरतीतानागतयोरभावेन कालत्रयात्मकविषयाभावात् इत्याशयेन वर्तमानपरीक्षाप्रकरणमारभमाणो वर्तमानमाक्षिपति—

वर्तमानाभावः पततः पतितपतितव्यकालोपपत्तेः ॥ ३९ ॥

वर्तमानाभावः अतीतानागतभिन्ने कालत्वाभावः । व्युत्पादयति—**पतत** इति । **पततः** फलादेर्वृक्षावधिकः कश्चन देशः पतिताध्वा, भूम्यवधिकः कश्चन पतितव्याध्वा, न तु वर्तमानस्य प्रसङ्गोऽपीति भावः ॥ ३९ ॥

तयोरप्यभावो वर्त्तमानाभावे तदपेक्षत्वात् ॥ ४० ॥

(भा०) नाध्वव्यङ्ग्यः कालः। किं तर्हि? क्रियाव्यङ्ग्यः पततीति। यदा पतनक्रिया व्युपरता भवति स कालः पतितकालः। यदोत्पत्स्यते स पतितव्यकालः। यदा द्रव्ये वर्तमाना क्रिया गृह्यते स वर्त्तमानः कालः । यदि चायं द्रव्ये वर्तमानं पतनं न गृह्णाति कस्योपरममुत्पत्स्यमानतां वा प्रतिपद्यते। पतितः काल इति भूता क्रिया । पतितव्यः काल इति चोत्पत्स्यमाना क्रिया । उभयोः कालयोः क्रियाहीनं द्रव्यम्, अधः पततीति क्रियासम्बद्धं, सोऽयं क्रियाद्रव्ययोः सम्बन्धं गृह्णातीति वर्तमानः कालस्तदाश्रयौ चेतरौ कालौ तदभावे न स्याताामिति ॥ ४० ॥

(वृ०) समाधत्ते—

तयोरप्यभावो वर्तमानाभावे तदपेक्षत्वात् ॥ ४० ॥

वर्तमानाभावे तयोरतीतानागतयोरप्यभावः स्यात्तयोस्तदपेक्षत्वात् । वर्तमानध्वंसप्रतियोगित्वं ह्यतीतत्वं, वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वमनागतत्वमिति भावः ॥ ४० ॥

(भा०) अथापि—

नातीतानागतयोरितरेतरापेक्षा सिद्धिः ॥ ४१ ॥

अथापि यद्यतीतानागतावितरेतरापेक्षौ सिद्ध्येतां प्रतिपद्येमहि वर्त्तमानविलोपम् । नातीतापेक्षा ऽनागतसिद्धिः नाप्यनागतापेक्षा ऽतीतसिद्धिः । कया युक्त्या ? केन कल्पेनातीतः कथमतीतापेक्षा ऽनागतसिद्धिः, केन च कल्पेनानागत इति नैतच्छक्यं निर्वक्तुमव्याकरणीयमेतद्वर्तमानलोप इति । यच्च मन्येत ह्रस्वदीर्घयोः स्थलनिम्नयोश्छायातपयोश्च यथेतरेतरापेक्षया सिद्धिरेवमतीतानागतयोरिति, तन्नोपपद्यते विशेषहेत्वभावात् । दृष्टान्तवत्प्रतिदृष्टान्तोऽपि प्रसज्यते यथा रूपस्पर्शौ गन्धरसौ नेतरेतरापेक्षौ सिध्यतः, एवमतीतानागताविति नेतरेतरापेक्षा कस्यचित्सिद्धिरिति । यस्मादेकाभावे ऽन्यतराभावादुभयाभावः । यद्येकस्यान्यतरापेक्षा सिद्धिरन्यतरस्येदानीं किमपेक्षा ? यद्यन्यतरस्यैकापेक्षा सिद्धिरेकस्येदानीं किमपेक्षा ? एवमेकस्याभावे अन्यतरन्न सिध्यतीत्युभयाभावः प्रसज्यते ॥ ४१ ॥

(वृ०) ननु तयोः परस्परापेक्षयैव सिद्धेर्न वर्तमानापेक्षेत्यत आह—

नातीतानागतयोरितरेतरापेक्षा सिद्धिः ॥ ४१ ॥

अन्योन्याश्रयादिति भावः ॥ ४१ ॥

(भा०) अर्थसद्भावव्यङ्ग्यश्चायं वर्त्तमानः कालः, विद्यते द्रव्यं विद्यते गुणः विद्यते कर्मेति । यस्य चायं नास्ति, तस्य—

वर्त्तमानाभावे सर्वाग्रहणं प्रत्यक्षानुपपत्तेः ॥ ४२ ॥

प्रत्यक्षमिन्द्रियार्थसन्निकर्षजं, न चाविद्यमानमसदिन्द्रियेण सन्निकृष्यते । न चायं विद्यमानं सत्किञ्चिदनुजानाति । प्रत्यक्षनिमित्तं प्रत्यक्षविषयः प्रत्यक्षज्ञानं सर्वं नोपपद्यते, प्रत्यक्षानुपपत्तौ तत्पूर्वकत्वाद् अनुमानागमयोरनुपपत्तिः । सर्वप्रमाणविलोपे सर्वग्रहणं न भवतीति ॥ ४२ ॥

(वृ०) तयोरप्यभावे का क्षतिः ? अतो युक्त्यन्तरमाह—

वर्तमानाभावे सर्वाग्रहणं प्रत्यक्षानुपपत्तेः ॥ ४२ ॥

वर्तमानाभावे प्रत्यक्षं नोपपद्यते प्रत्यक्षस्य वर्तमानविषयत्वात् ।

अत एवाहुः—

'सम्बद्धं वर्तमानं च गृह्यते चक्षुरादिना' इति ।

प्रत्यक्षाभावे च सर्वमेव ग्रहणं ज्ञानं न स्यात् प्रत्यक्षमूलकत्वादितरज्ञानानामिति भावः ४२ ॥

(भा०) उभयथा च वर्त्तमानः कालो गृह्यते क्वचिदर्थसद्भावव्यङ्ग्यः यथा द्रव्ये द्रव्यमिति । क्वचित् क्रियासन्तानव्यङ्ग्यः यथा पचति छिनत्तीति । नानाविधा चैकार्था क्रिया क्रियासन्तानः क्रियाभ्यासश्च । नानाविधा चैकार्था क्रिया पचतीति स्थाल्यधिश्रयणमुदकासेचनं तण्डुलावपनमेधोऽपसर्पणमग्न्यभिज्वालनं दर्वीघट्टनं मण्डस्रावणमधोवतारणमिति । छिनत्तीति क्रियाभ्यास उद्यम्योद्यम्य परशुं दारुणि निपातयन् छिनत्तीत्युच्यते ।

यच्चेदं पच्यमानं छिद्यमानं च तत्क्रियमाणं, तस्मिन् क्रियमाणे—

कृतताकर्त्तव्यतोपपत्तेस्तूभयथा ग्रहणम् ॥ ४३ ॥

क्रियासन्तानोऽनारब्धश्चिकीर्षितोऽनागतः कालः पक्ष्यतीति । प्रयोजनावसानः क्रियासन्तानोपरमः अतीतः कालोऽपाक्षीदिति । आरब्धक्रियासन्तानो वर्तमानः कालः पचतीति । तत्र या उपरता सा कृतता । या चिकीर्षिता सा कर्त्तव्यता । या विद्यमाना सा क्रियमाणता । तदेवं क्रियासन्तानस्थस्त्रैकाल्यसमाहारः पचति पच्यत इति वर्त्तमानग्रहणेन गृह्यते, क्रियासन्तानस्य ह्यत्राविच्छेदो विधीयते नारम्भो नोपरम इति । सोऽयमुभयथा वर्त्तमानो गृह्यते अपवृक्तो व्यपवृक्तश्च अतीतानागताभ्यां, स्थितिव्यङ्ग्यो विद्यते द्रव्यमिति । क्रियासन्तानाविच्छेदाभिधायी च त्रैकाल्यान्वितः पचति छि-

न्तीति। अन्यश्च प्रत्यासत्तिप्रभृतेरर्थस्य विवक्षायां तदभिधायी बहुप्रकारो लोकेषु उत्प्रेक्षितव्यः। तस्माददस्ति वर्त्तमानः काल इति ॥ ४३ ॥

(वृ०) ननु यदि वर्तमानध्वंसप्रतियोगित्वमतीतत्वं, वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वं च भविष्यत्त्वं, तदा वर्तमान एव घटे कथं श्याम आसीद्रक्तो भविष्यतीति धीरत आह—

कृतताकर्तव्यतोपपत्तेस्तूभयथा ग्रहणम् ॥ ४३ ॥

वर्तमानस्यापि घटादेः श्यामरक्तरूपादीनां कृतताकर्तव्यतयोः अतीतताभविष्यत्तयोरुपपत्तेर्घटादेरप्यतीतानागतत्वेन व्यवहारः परम्परासम्बन्धादित्यर्थः ॥ ४३ ॥

समाप्तं वर्त्तमानपरीक्षाप्रकरणम् ॥ ६ ॥

अत्यन्तप्रायैकदेशसाधर्म्यादुपमानासिद्धिः ॥ ४४ ॥

(भा०) अत्यन्तसाधर्म्यादुपमानं न सिध्यति। न चैवं भवति यथा गौरेवं गौरिति। प्रायःसाधर्म्यादुपमानं न सिध्यति, न हि भवति यथा ऽनड्वानेवं महिष इति। एकदेशसाधर्म्यादुपमानं न सिध्यति, न हि सर्वेण सर्वमुपमीयत इति ॥ ४४ ॥

(वृ०) अथावसरेण क्रमप्राप्तमुपमानं परीक्षितुं पूर्वपक्षयति—

अत्यन्तप्रायैकदेशसाधर्म्यादुपमानासिद्धिः ॥ ४४ ॥

प्रसिद्धसाधर्म्यादुपमानमुक्तं, तन्न युक्तं, यतः साधर्म्यमात्यन्तिकं प्रायिकमैकदेशिकं वा न सम्भवति । नहि आत्यन्तिकसाधर्म्येण गौरिव गौरित्युपमानं प्रवर्त्तते, न वा प्रायिकसाधर्म्येण गौरिव महिष इति । न वा यत्किञ्चित्साधर्म्येण मेरुरिव सर्षप इति । साधर्म्यस्य चोपलक्षणत्वाद्वैधर्म्योपमानमप्येवं खण्डनीयम् ॥ ४४ ॥

प्रसिद्धसाधर्म्यादुपमानसिद्धेर्यथोक्तदोषानुपपत्तिः ॥ ४५ ॥

(भा०) न साधर्म्यस्य कृत्स्नप्रायाल्पभावमाश्रित्योपमानं प्रवर्त्तते, किं तर्हि ? प्रसिद्धसाधर्म्यात्साध्यसाधनभावमाश्रित्य प्रवर्तते । यत्र चैतदस्ति न तत्रोपमानं प्रतिषेद्धुं शक्यम् । तस्माद्यथोक्तदोषो नोपपद्यत इति ॥ ४५ ॥

(वृ०) समाधत्ते—

प्रसिद्धसाधर्म्यादुपमानासिद्धेर्यथोक्तदोषानुपपत्तिः ॥ ४५ ॥

प्रसिद्धं प्रकर्षेण महिषादिव्यावृत्त्या **सिद्धं** ज्ञातं **यत् साधर्म्यं** तज्ज्ञानस्योपमितिकरणत्वान्न दोषः । साधर्म्यं च प्रकरणाद्यनुसारात् क्वचित् किञ्चिदिति ॥ ४५ ॥

(भा०) अस्तु तर्ह्युपमानमनुमानम्—

प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षसिद्धेः ॥ ४६ ॥

यथा धूमेन प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षस्य वह्नेर्ग्रहणमनुमानम्,

एवं गवा प्रत्यक्षेणाऽप्रत्यक्षस्य गवयस्य ग्रहणमिति नेदमनुमानाद्विशिष्यते ॥ ४६ ॥

(वृ०) अनुमानेन चरितार्थं नोपमानं मानान्तरम् इति वैशेषिकमतमाशङ्कते—

प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षसिद्धेः ॥ ४६ ॥

प्रत्यक्षेण गोसादृश्यविशेषेण अप्रत्यक्षस्य गवयपदवाच्यत्वस्य अनुमितेर्नोपमानं मानान्तरमिति ॥ ४६ ॥

(भा०) विशिष्यत इत्याह । कया युक्त्या ?—

नाप्रत्यक्षे गवये प्रमाणार्थमुपमानस्य पश्याम इति ॥ ४७ ॥

यदा ह्ययमुपयुक्तोपमानो गोदर्शी गवयसमानमर्थं पश्यति तदा ऽयं गवय इत्यस्य संज्ञाशब्दस्य व्यवस्थां प्रतिपद्यते न चेदमनुमानमिति । परार्थं चोपमानम्, यस्य ह्युपमानमप्रसिद्धं तदर्थं प्रसिद्धोभयेन क्रियत इति परार्थमुपमानमिति चेद् न । स्वयमध्यवसायात् । भवति च भोः स्वयमध्यवसायः यथा गौरेवं गवय इति । नाध्यवसायः प्रतिषिध्यते उपमानं तु तन्न भवति 'प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानम्' । न च यस्योभयं प्रसिद्धं तं प्रति साध्यसाधनभावो विद्यत इति ॥ ४७ ॥

(वृ०) अत्रोत्तरयति--

नाप्रत्यक्षे गवये प्रमाणार्थमुपमानस्य पश्यामः ॥ ४७ ॥

अप्रत्यक्षे, व्याप्यवत्तया अप्रत्यक्षे, अनुमानत्वेन **प्रमाणार्थं** प्रमाणप्रयोजनं **उपमानस्य न पश्याम** इत्यर्थः । **अथवा गवये** गवयवृत्तौ **अप्रत्यक्षे** गवयपदवाच्यत्वे **उपमानस्य प्रमाणार्थं** प्रमां उपमानजन्यां प्रमां अनुमानत्वेन **न पश्याम** इत्यर्थः, व्याप्तिज्ञानाभावादिति भावः ॥ ४७ ॥

(भा०) अथापि—

तथेत्युपसंहारादुपमानसिद्धेर्नाविशेषः ॥ ४८ ॥

तथेति समानधर्मोपसंहारादुपमानं सिध्यति नानुमानम् । अयं चानयोर्विशेष इति ॥ ४८ ॥

(वृ०) ननु व्याप्तिज्ञाननियमः कल्प्यतामित्याशयेन युक्त्यन्तरमाह--

तथेत्युपसंहारादुपमानासिद्धेर्नाविशेषः ॥ ४८ ॥

अनुमानादुपमानस्य **नाविशेषः तथेत्युपसंहारात्** । यथा गौस्तथा गवय इति ज्ञानादु**पमानसिद्धे**रुपमानाधीनसिद्धेरुपमितेः । तथा च व्याप्तिज्ञानानपेक्षसादृश्यज्ञानाधीनोपमितिरित्यनुभवसिद्धम् । किञ्च नानुमिनोमि किन्तूपमिनोमीत्यनुव्यवसायसिद्धोपमितिर्नापलपितुं शक्यत इत्याशयः ॥ ४८ ॥

समाप्तमुपमानप्रामाण्यपरीक्षाप्रकरणम् ॥ ७ ॥

शब्दोऽनुमानमर्थस्यानुपलब्धेरनुमेयत्वात् ॥ ४९ ॥

(भा०) शब्दो ऽनुमानं, न प्रमाणान्तरं, कस्मात् ? शब्दार्थस्यानुमेयत्वात् । कथमनुमेयत्वम् ? प्रत्यक्षतो ऽनुपलब्धेः । यथा ऽनुपलभ्यमानो लिङ्गी मितेन लिङ्गेन पश्चान्मीयत इति अनुमानम् । एवं मितेन शब्देन पश्चान्मीयते ऽर्थो ऽनुपलभ्यमान इत्यनुमानं शब्दः ॥ ४९ ॥

(वृ०) क्रमप्राप्तं शब्दं परीक्षितुं पूर्वपक्षयति—

शब्दोऽनुमानमित्यस्य शाब्दबोधोऽनुमितिरिति पर्यवसितार्थः । तथा च शब्दो लिङ्गविधया ऽनुमितिकरणम् अर्थस्य शब्दप्रतिपाद्यस्यानुपलब्धेरप्रत्यक्षत्वादनुमेयत्वादिति । तथा च शाब्दज्ञानमनुमितिरप्रत्यक्षविषयत्वात्, प्रत्यक्षाभिन्नत्वाद्वेत्यत्र तात्पर्यम् ॥ ४९ ॥

(भा०) इतश्चानुमानं शब्दः—

उपलब्धेरद्विप्रवृत्तित्वात् ॥ ५० ॥

प्रमाणान्तरभावे द्विप्रवृत्तिरुपलब्धिः अन्यथा ह्युपलब्धिरनुमाने अन्यथोपमाने तद्व्याख्यातम् । शब्दानुमानयोस्तूपलब्धिरद्विप्रवृत्तिः, यथानुमाने प्रवर्त्तते तथा शब्दे ऽपि विशेषाभावादनुमानं शब्द इति ॥ ५० ॥

(वृ०) हेत्वन्तरमाह—

उपलब्धेरद्विप्रवृत्तित्वात् ॥ ५० ॥

उपलब्धेः शाब्दबोधत्वेनाभिमताया अनुमितित्वेनाभिमताया-श्चाद्विप्रवृत्तित्वात् । अद्विप्रकारत्वात् । अनुमितित्वं शाब्दत्वं च न जातिद्वयं शब्दस्य लिङ्गविधया बोधकत्वाल्लिङ्गान्तरजज्ञानवद्विजातीयत्वाभावात् ॥ ५० ॥

सम्बन्धाच्च ॥ ५१ ॥

(भा०) शब्दो ऽनुमानमिति वर्त्तते । सम्बद्धयोश्च शब्दार्थयोः सम्बन्धप्रसिद्धौ शब्दोपलब्धेरर्थग्रहणं यथा सम्बद्धयोर्लिङ्गलिङ्गिनोः सम्बन्धप्रतीतौ लिङ्गोपलब्धौ लिङ्गिग्रहणमिति ॥ ५१ ॥

(वृ०) हेत्वन्तरमाह—

सम्बन्धाच्च ॥ ५१ ॥

सम्बन्धान्नियतसम्बन्धाज्ज्ञायमानादिति शेषः । शब्दो हि व्याप्तिग्रहणसापेक्षो बोधयति । तेन शाब्दबोधो ऽनुमितिरिति भावः ॥ ५१ ॥

(भा०) यत्तावदर्थस्यानुमेयत्वादिति तन्न(१)—

आप्तोपदेशसामर्थ्याच्छब्दादर्थ(२)सम्प्रत्ययः ॥ ५२ ॥

स्वर्गः अप्सरसः उत्तराः कुरवः सप्त द्वीपाः समुद्रो लोकसन्निवेश इत्येवमादेरप्रत्यक्षस्यार्थस्य न शब्दमात्रात्प्रत्ययः,

(१) तच्च इति पु० पा० । (२) अर्थे-इति लि० पु० पा० ।

किं तर्हि ? आप्तैरयमुक्तः शब्द इत्यतः सम्प्रत्ययः विपर्ययेण सम्प्रत्ययाभावाद् न त्वेवमनुमानमिति । यत्पुनरुपलब्धेर-द्विप्रवृत्तित्वादिति । अयमेव शब्दानुमानयोरुपलब्धेः प्रवृत्तिभेदः तत्र विशेषे सत्यहेतुर्विशेषाभावादिति ।

यत्पुनरिदं सम्बन्धाच्चेति, अस्ति च शब्दार्थयोः सम्बन्धो ऽनुज्ञातः, अस्ति च प्रतिषिद्धः । अस्येदमिति षष्ठीविशिष्टस्य वाक्यस्यार्थविशेषो ऽनुज्ञातः, प्राप्तिलक्षणस्तु शब्दार्थयोः सम्बन्धः प्रतिषिद्धः । कस्मात् ?

प्रमाणतो ऽनुपलब्धेः ।(१)

प्रत्यक्षतस्तावच्छब्दार्थप्राप्तेर्नोपलब्धिरतीन्द्रियत्वात् । ये-नेन्द्रियेण गृह्यते शब्दस्तस्य विषयभावमतिवृत्तो ऽर्थो न गृह्य-ते । अस्ति चातीन्द्रियविषयभूतो ऽप्यर्थः समानेन चेन्द्रियेण गृह्यमाणयोः प्राप्तिर्गृह्यत इति । प्राप्तिलक्षणे च गृह्यमाणे सम्बन्धे शब्दार्थयोः शब्दान्तिके वार्थः स्यात्, अर्थान्तिके वा शब्दः स्याद् उभयं वोभयत्र ॥ ५२ ॥

(वृ०) सिद्धान्तसूत्रम्—

आप्तोपदेशसामर्थ्याच्छब्दादर्थे सम्प्रत्ययः ॥ ५२ ॥

आप्तस्य भ्रमादिशून्यस्य, य **उपदेशः** शब्दस्तत्र य-त्**सामर्थ्यम्** आकाङ्क्षायोग्यतादिमत्त्वं ततः । **अथवा आप्तं** प्राप्तं **यदुपदेशसामर्थ्यम्** आकाङ्क्षादिमत्त्वं **ततः** तत्सह-कारात् । सावधारणश्चायं निर्देशस्तेन व्याप्तिनिरपेक्षादाकाङ्क्षादिज्ञा-

---

(१) सूत्रत्वेन परिगणितमेतत् क० मु० पुस्तके । न्यायसू-चीनिबन्धे तु नास्ति, वृत्तिकृता च न व्याख्यातं नातः सूत्रम् ।

नादर्थे सम्प्रत्ययः शाब्दबोधः सम्भवतीति नानुमानान्तर्भावः शब्दस्येत्यर्थः। शब्दादमुमर्थं प्रत्येमि न त्वनुमिनोमीत्यनुभवादिति भावः ॥ ५२ ॥

(भा०) अथ खल्वयम्—

पूरणप्रदाहपाटनानुपलब्धेश्च सम्बन्धाभावः ॥ ५३ ॥

स्थानकरणाभावादिति चार्थः। न चायमनुमानतो ऽप्युपलभ्यते शब्दान्तिके ऽर्थ इति। एतस्मिन्पक्षे ऽप्यास्य(१) स्थानकरणोच्चारणीयः शब्दस्तदन्तिके ऽर्थ इति अन्नाग्न्यसिशब्दोच्चारणे पूरणप्रदाहपाटनानि गृह्येरन् न च गृह्यन्ते, अग्रहणान्नानुमेयः प्राप्तिलक्षणः सम्बन्धः। अर्थान्तिके शब्द इति स्थानकरणासम्भवाद् अनुच्चारणम्। स्थानं कण्ठादयः करणं प्रयत्नविशेषः तस्यार्थान्तिके ऽनुपपत्तिरिति। उभयप्रतिषेधाच्च नोभयम्। तस्मान्न शब्देनार्थः प्राप्त इति ॥ ५३ ॥

(वृ०) शब्दार्थयोः सम्बन्धाभाव इत्यप्याह—

पूरणप्रदाहपाटनानुपलब्धेश्च सम्बन्धाभावः ॥ ५३ ॥

शब्देन सहार्थस्य **सम्बन्धाभावः** व्याप्त्यभावः। हेतुमाह—**पूरणेति**। यदि शब्दस्यार्थेन व्याप्तिः स्यात्तदान्नाग्न्यसिशब्दैर्मुखपूरणमुखदाहमुखपाटनानि स्युः, शब्दस्य व्याप्यस्य सत्त्वेनान्नादेरर्थस्यापि सत्त्वात् ॥ ५३ ॥

---

(१) अस्य-इति क० का० मु० पु० पा०।

शब्दार्थव्यवस्थानादप्रतिषेधः ॥ ५४ ॥

(भा०) शब्दादर्थप्रत्ययस्य(१) व्यवस्थादर्शनादनुमीयते ऽस्ति शब्दार्थसम्बन्धो व्यवस्थाकारणम्। असम्बन्धे हि शब्दमात्रादर्थमात्रे प्रत्ययप्रसङ्गः तस्मादप्रतिषेधः सम्बन्धस्येति ॥ ५४ ॥

(वृ०) तत्किं शब्दोऽसम्बद्धमेवार्थं प्रत्याययति, तथा सत्यतिप्रसङ्ग इत्याशङ्कते—

शब्दार्थव्यवस्थानादप्रतिषेधः ॥ ५४ ॥

अप्रतिषेधः शब्दार्थयोः सम्बन्धप्रतिषेधो न, शब्दार्थयोः सम्बन्धस्य व्यवस्थितत्वात्। कश्चिदेव हि शब्दः कञ्चिदेवार्थं बोधयति, न सर्वः सर्वमिति। इत्थं च सम्बन्धेऽङ्गीकृते तेन सम्बन्धेन व्याप्तिरप्यावश्यकी, स च सम्बन्धो न मुखपूरणादिनियामक इति भावः ॥ ५४ ॥

(भा०) अत्र समाधिः—

न सामयिकत्वाच्छब्दार्थसम्प्रत्ययस्य ॥ ५५ ॥

न सम्बन्धकारितं शब्दार्थव्यवस्थानम्, किं तर्हि? समयकारितं यत्तदवोचाम। अस्येदमिति षष्ठीविशिष्टस्य वाक्यस्यार्थविशेषो ऽनुज्ञातः शब्दार्थयोः सम्बन्ध इति समयं तमवोचाम(२)इति। कः पुनरयं समयः? अस्य शब्द-

---

(१) शब्दार्थप्रत्ययस्य—इति क० का० पु० पा०।

(२) समयं तदवोचाम इति क० का० पु० पा०।

स्येदमर्थजातमभिधेयमिति अभिधानाभिधेयनियमनियोगः। तस्मिन्नुपयुक्ते शब्दादर्थसम्प्रत्ययो भवति। विपर्यये हि शब्दश्रवणेऽपि प्रत्ययाभावः। सम्बन्धवादिनापि चायमवर्जनीय इति। प्रयुज्यमानग्रहणाच्च समयोपयोगो लौकिकानाम्। समयपालनार्थं चेदं पदलक्षणाया वाचोऽन्वाख्यानं व्याकरणम्। वाक्यलक्षणाया वाचोऽर्थो लक्षणम्। पदसमूहो वाक्यमर्थपरिसमाप्ताविति। तदेवं प्राप्तिलक्षणस्य शब्दार्थसम्बन्धस्यार्थतुषो(१) ऽपि अनुमानहेतुर्न भवतीति ॥ ५५ ॥

(वृ०) उत्तरयति —

न सामयिकत्वाच्छब्दार्थसम्प्रत्ययस्य ॥ ५५ ॥

मन्मतेऽपि शब्दार्थयोरव्यवस्था न, **शब्दाधीनस्यार्थसम्प्रत्ययस्य सामयिकत्वात्** शक्तिग्रहाधीनत्वात् शक्तिरूपसम्बन्धेन च न व्याप्तिस्तस्या वृत्तिनियामकसम्बन्धाधीनत्वादिति भावः ॥ ५५ ॥

जातिविशेषे चानियमात् ॥ ५६ ॥

(भा०) सामयिकः शब्दादर्थसम्प्रत्ययो न स्वाभाविकः। ऋष्यार्यम्लेच्छानां यथाकामं शब्दविनियोगोऽर्थप्रत्यायनाय प्रवर्त्तते। स्वाभाविके हि शब्दस्यार्थप्रत्यायकत्वे यथाकामं न स्याद् यथा तैजसस्य प्रकाशस्य रूपप्रत्ययहेतुत्वं न जातिविशेषे

(१) अर्थत्रुप-इति क० का० पु० पा०।

व्यभिचरतीति ॥ ५६ ॥

जातिविशेषे चानियमात् ॥ ५६ ॥

शब्दस्यार्थेन सह न स्वाभाविकः सम्बन्धः, **जातिविशेषे-ऽनियमात्** शब्दस्यानियतार्थकत्वदर्शनात् । आर्या हि यवशब्दा-द्दीर्घशूकविशेषं प्रतियन्ति, म्लेच्छास्तु कङ्गुमिति, नियमे तु सर्वः सर्वं प्रतीयात् । आपाततश्चेदम्, नानाशक्तावपि यत्र यस्य शक्तिग्रह-स्तस्य तदर्थोपस्थितेः ॥ ५६ ॥

(भा०) पुत्रकामेष्टिहवनाभ्यासेषु—

तदप्रामाण्यमनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः ॥ ५७ ॥

तस्येति शब्दविशेषमेवाधिकुरुते भगवान् ऋषिः । शब्दस्य प्रमाणत्वं न सम्भवति । कस्मात् ? **अनृतदोषात् पुत्रका-मेष्टौ** । "पुत्रकामः पुत्रेष्ट्या यजेत" इति नेष्टौ संस्थितायां पुत्रजन्म दृश्यते । दृष्टार्थस्य वाक्यस्यानृतत्वाद् अदृष्टार्थमपि वाक्यम् "अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम" इत्याद्यनृतमिति ज्ञायते ।

विहितव्याघातदोषाच्च हवने "उदिते होतव्यम् अनु-दिते होतव्यम् समयाध्युषिते होतव्यम्" इति विधाय विहितं व्याहन्ति—"श्यावो ऽस्याहुतिमभ्यवहरति य उदिते जुहोति, शबलो ऽस्याहुतिमभ्यवहरति योऽनुदिते जुहोति, श्यावशबला-वस्याहुतिमभ्यवहरतो यः समयाध्युषिते जुहोति" । व्याघा-ताच्चान्यतरन्मिथ्येति ।

पुनरुक्तदोषाच्च । अभ्यासे देश्यमाने "त्रिः प्रथमामन्वाह

त्रिरुत्तमाम्" इति पुनरुक्तदोषो भवति । पुनरुक्तं च प्रमत्त-वाक्यमिति । तस्मादप्रमाणं शब्दो(१)ऽनृतव्याघातपुनरुक्तदो-षेभ्य इति ॥ ५७ ॥

(वृ०) शब्दस्य दृष्टादृष्टार्थकत्वेन द्वैविध्यमुक्तं तत्र चादृष्टार्थ-कशब्दस्य वेदस्य प्रामाण्यं परीक्षितुं पूर्वपक्षयति—

तदप्रामाण्यमनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः ॥ ५७ ॥

तस्य दृष्टार्थकव्यतिरिक्तशब्दस्य वेदस्य **अप्रामाण्यम्** । कुतः? **अनृतत्वादिदोषात्** । तत्र च पुत्रेष्टिकारीर्यादौ क्वचित्फलानुत्प-त्तिदर्शनादनृतत्वम् । **व्याघातः** पूर्वापरविरोधः, यथा "उदिते जुहोति, अनुदिते जुहोति, समयाध्युषिते जुहोति । श्यावोऽस्याहु-तिमभ्यवहरति य उदिते जुहोति, शबलोऽस्याहुतिमभ्यवहरति यो ऽनुदिते जुहोति, श्यावशबलावस्याहुतिमभ्यवहरतो यः समयाध्यु-षिते जुहोति"। अत्र च उदितादिवाक्यानां निन्दानुमितानिष्टसाध-नताबोधकवाक्यविरोधः । **पौनरुक्त्याद**प्रामाण्यं यथा "त्रिःप्रथमा-मन्वाह, त्रिरुत्तमामन्वाह" इत्यत्रोत्तमत्वस्य प्रथमत्वपर्यवसानात् त्रिः-कथनेन पौनरुक्त्यम् । एतेषामप्रामाण्ये तद्दृष्टान्तेन तदेककर्तृत्वेन त-देकजातीयत्वेन वा सर्ववेदाप्रामाण्यं साधनीयमिति भावः ॥ ५७ ॥

न कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यात् ॥ ५८ ॥

(भा०) नानृतदोषः पुत्रकामेष्टौ, कस्मात्? **कर्मकर्तृसा-धनवैगुण्यात्** । इष्ट्या पितरौ संयुज्यमानौ पुत्रं जनयत

---

(१) शब्द इति—इति का० पु० पा० ।

इति । इष्टिः करणं साधनम्, पितरौ कर्तारौ, संयोगः कर्म, त्रयाणां गुणयोगात् पुत्रजन्म । वैगुण्याद्विपर्ययः । इष्ट्याश्रयं तावत्कर्मवैगुण्यं समीहाभ्रेषः, कर्तृवैगुण्यम् अविद्वान् प्रयोक्ता कपूयाचरणश्च । साधनवैगुण्यं हविरसंस्कृतमुपहतमिति । मन्त्रा न्यूनाधिकाः स्वरवर्णहीना इति । दक्षिणा दुरागता हीना निन्दिता चेति । अथोपजनाश्रयं कर्मवैगुण्यं मिथ्यासम्प्रयोगः । कर्तृवैगुण्यं योनिव्यापादो बीजोपघातश्चेति । साधनवैगुण्यम् इष्टावभिहितम् । लोके च "अग्निकामो दारुणी मथ्नीयात्" इति विधिवाक्यम्, तत्र कर्मवैगुण्यं मिथ्याभिमन्थनम्, कर्तृवैगुण्यं प्रज्ञाप्रयत्नगतः प्रमादः, साधनवैगुण्यम् आर्द्रं सुषिरं दार्विति, तत्र फलं न निष्पद्यत इति नानृतदोषः । गुणयोगेन फलनिष्पत्तिदर्शनात् । न चेदं लौकिकाद्भिद्यते "पुत्रकामः पुत्रेष्ट्या यजेत" इति ॥ ५८ ॥

(वृ०) सिद्धान्तसूत्रम्—

न कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यात् ॥ ५८ ॥

न वेदाप्रामाण्यं **कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यात्** फलाभावोपपत्तेः । **कर्मणः** क्रियायाः, वैगुण्यम् अयथाविधित्वादि । **कर्तुः** वैगुण्यं अविद्वत्त्वादि, **साधनस्य** हविरादेर्वैगुण्यं अप्रोक्षितत्वादि, यथोक्तकर्मणः फलाभावे ह्यनृतत्वं, न चैवमस्तीति भावः ॥ ५८ ॥

अभ्युपेत्य कालभेदे दोषवचनात् ॥ ५९ ॥

(भा०) न व्याघातो हवन इत्यनुवर्त्तते । यो ऽभ्युपगतं

हवनकालं भिनत्ति ततोऽन्यत्र जुहोति तत्रायमभ्युपगतकाल-भेदे दोष उच्यते "श्यावो ऽस्याहुतिमभ्यवहरति य उदिते जुहोति" तदिदं विधिभ्रेषे निन्दावचनमिति ॥ ५९ ॥

(वृ०) व्याघातं परिहरति—

अभ्युपेत्य कालभेदे दोषवचनात् ॥ ५९ ॥

न व्याघात इति शेषः । अग्न्याधानकाले उदितहोमादि-कर्माभ्युपेत्य स्वीकृत्य अनुदितहोमादिकरणे पूर्वोक्तदोषकथनान्न व्याघात इत्यर्थः ॥ ५९ ॥

अनुवादोपपत्तेश्च ॥ ६० ॥

(भा०) पुनरुक्तदोषो ऽभ्यासे नेति प्रकृतम् । अन-र्थको ऽभ्यासः पुनरुक्तम् अर्थवानभ्यासो ऽनुवादः । यो ऽयमभ्यासः "त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमाम्" इत्यनुवाद उपपद्यते अर्थवत्त्वात् । त्रिर्वचनेन हि प्रथमोत्तमयोः पञ्च-दशत्वं सामिधेनीनां भवति । तथा च मन्त्राभिवादः "इदमहं भ्रातृव्यं पञ्चदशावरेण वाग्वज्रेण बाधे यो ऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म" इति पञ्चदशसामिधेनीर्वज्रं मन्त्रो ऽभिवदति तद-भ्यासमन्तरेण न स्यादिति ॥ ६० ॥

(वृ०) पौनरुक्त्यं परिहरति—

अनुवादोपपत्तेश्च ॥ ६० ॥

चः पुनरर्थे । अनुवादोपपत्तेः पुनर्न पौनरुक्त्यम् । नि-

ष्प्रयोजनत्वे हि पौनरुक्त्यं दोषः। उक्तस्थले त्वनुवादस्योपपत्तेः प्रयोजनस्य सम्भवाद्। एकादशसामिधेनीनां प्रथमोत्तमयोस्त्रिरभिधाने हि पञ्चदशत्वं सम्भवति। तथा च पञ्चदशत्वं श्रूयते "इममहं भ्रातृव्यं पञ्चदशावरेण वाग्वज्रेण च बाधे, योऽस्मान् द्वेष्टि यञ्च वयं द्विष्मः" इति ॥ ६० ॥

वाक्यविभागस्य चार्थग्रहणात् ॥ ६१ ॥

(भा०) प्रमाणं शब्दो यथा लोके ॥ ६१ ॥

(वृ०) अनुवादस्य सार्थकत्वं लोकसिद्धमित्याह—

वाक्यविभागस्य चार्थग्रहणात् ॥ ६१ ॥

वाक्यविभागस्य अनुवादत्वेन विभक्तवाक्यस्य **अर्थग्रहणात्** प्रयोजनस्वीकारात्, शिष्टैरिति शेषः। शिष्टा हि विधायकानुवादकभेदेन वाक्यं विभज्यानुवादकस्यापि सप्रयोजनत्वं मन्यन्ते, वेदेऽप्येवमिति भावः ॥ ६१ ॥

(भा०) विभागश्च ब्राह्मणवाक्यानां त्रिविधः—

विध्यर्थवादानुवादवचनविनियोगात् ॥ ६२ ॥

त्रिधा खलु ब्राह्मणवाक्यानि विनियुक्तानि विधिवचनान्यर्थवादवचनान्यनुवादवचनानीति ॥ ६२ ॥

(वृ०) वेदे वाक्यविभागं दर्शयति—

विध्यर्थवादानुवादवचनविनियोगात् ॥ ६२ ॥

मन्त्रब्राह्मणभेदाद् द्विविधो वेदः, तत्र ब्राह्मणस्यायं विभागः, विधिवचनत्वेनार्थवादवचनत्वेनानुवादवचनत्वेन च वेदस्य **वि-नियोगाद्** विभजनात् ।

अथवा **विनियोगाद्** भेदाद् तथा च विध्यादिभेदाद् ब्राह्मण-भागस्त्रिधेति शेषः ॥ ६२ ॥

(भा०) तत्र—

विधिर्विधायकः ॥ ६३ ॥

यद्वाक्यं विधायकं चोदकं स विधिः । विधिस्तु नियोगो ऽनुज्ञा वा । यथा "अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः" इत्यादि ॥ ६३ ॥

(वृ०) तत्र विधिलक्षणमाह—

विधिर्विधायकः ॥ ६३ ॥

इष्टसाधनताबोधकप्रत्ययसमभिव्याहृतं वाक्यं **विधिः** । "अग्नि-होत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः" इति ॥ ६३ ॥

स्तुतिर्निन्दा परकृतिः पुराकल्प इत्यर्थवादः ॥ ६४ ॥

(भा०) **विधेः फलवादलक्षणा या प्रशंसा सा स्तुतिः** सम्प्रत्ययार्था(१) स्तूयमानं श्रद्दधीतेति । प्रवर्त्तिका च,

---

(१) सम्प्रत्ययार्थम्--इति क० का० पु० पा० ।

फलश्रवणात् प्रवर्तते "सर्वजिता वै देवाः सर्वमजयन् सर्वस्याप्त्यै सर्वस्य जित्यै सर्वमेवैतेनाप्नोति सर्वं जयति" इत्येवमादि ।

अनिष्टफलवादो निन्दा वर्जनार्थो(१) निन्दितं न समाचरेदिति "स एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमो य एतेनानिष्ट्वा ऽन्येन यजते गर्त्ते पतत्ययमेवैतज्जीर्यते वा प्रमीयते वा" इत्येवमादि ।

अन्यकर्तृकस्य व्याहतस्य विधेर्वादः परकृतिः । "हुत्वा वपामेवाग्रेऽभिघारयन्ति अथ पृषदाज्यं तदुह चरकाध्वर्यवः पृषदाज्यमेवाग्रे ऽभिघारयन्ति अग्नेः प्राणाः पृषदाज्यस्तोममित्येवमभिदधाति" इत्येवमादि ।

ऐतिह्यसमाचरितो विधिः पुराकल्प इति । "तस्माद्वा एतेन ब्राह्मणा बहिष्पवमानं सामस्तोममस्तौषन् योने यज्ञं प्रतनवामहे" इत्येवमादि ।

कथं परकृतिपुराकल्पावर्थवादाविति ? स्तुतिनिन्दावाक्येनाभिसम्बन्धाद्विध्याश्रयस्य कस्यचिदर्थस्य द्योतनादर्थवाद इति ॥ ६४ ॥

(वृ०) **अर्थवादः** अर्थस्य प्रयोजनस्य, वदनं विध्यर्थप्रशंसापरं वचनं इत्यर्थः । अर्थवादो हि स्तुत्यादिद्वारा विध्यर्थं शीघ्रप्रवृत्तये प्रशंसति । तत्र स्तुत्यादिभेदादर्थवादं विभजते—

स्तुतिर्निन्दा परकृतिः पुराकल्प इत्यर्थवादः ॥ ६४ ॥

स्तुतिः साक्षाद्विध्यर्थस्य प्रशंसार्थकं वाक्यम् । यथा "सर्वजिता

(१) वर्जनार्थम्—इति क० का० पु० पा० ।

वै देवाः सर्वमजयन् सर्वस्याप्त्यै सर्वस्य जित्यै सर्वमेवैतेनाप्नोति सर्वं जयति" इत्यादि। अनिष्टबोधनद्वारा विध्यर्थप्रवर्तकं **निन्दा**। "एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमो य एतेनानिष्ट्वाऽन्येन यजते स गर्ते पतत्ययमेवैतज्जीर्यते प्रवामीयते" इत्यादि। पुरुषविशेषनिष्ठमिथोविरुद्धकथनं **परकृतिः**। यथा "हुत्वा वपामेवाग्रेऽभिघारयन्त्यथ पृषदाज्यं तदुह चरकाध्वर्यवः पृषदाज्यमेवाग्रेऽभिघारयन्त्यग्नेः प्राणाः पृषदाज्यमित्यभिदधति" इत्यादि। ऐतिह्यसमाचरिततया कीर्तनं **पुराकल्पः** यथा "तस्माद्वा एतेन पुरा ब्राह्मणा बहिष्पवमानसामस्तौममस्तौषन् यज्ञं प्रतनवामहे" इत्यादि॥ ६४॥

विधिविहितस्यानुवचनमनुवादः ६५॥

(भा०) विध्यनुवचनं चानुवादो विहितानुवचनं च। पूर्वः शब्दानुवादोऽपरोऽर्थानुवादः। यथा पुनरुक्तं द्विविधमेवमनुवादोऽपि। किमर्थं पुनर्विहितमनूद्यते? अधिकारार्थम्, विहितमधिकृत्य स्तुतिर्बोध्यते निन्दा वा विधिशेषो वाऽभिधीयते। विहितानन्तरार्थोऽपि चानुवादो भवति। एवमन्यदप्युत्प्रेक्षणीयम्।

लोकेऽपि च विधिरर्थवादोऽनुवाद इति च त्रिविधं वाक्यम्। ओदनं पचेदिति विधिवाक्यम्। अर्थवादवाक्यमायुर्वर्चो बलं सुखं प्रतिभानं चान्ने प्रतिष्ठितम्। अनुवादः पचतु पचतु भवानित्यभ्यासः क्षिप्रं पच्यतामिति वा, अङ्ग पच्यतामित्यध्येषणार्थम्। पच्यतामेवेति चावधारणार्थम्। यथा लौकिके वाक्ये विभागेनार्थग्रहणात्प्रमाणत्वम् एवं वेदवाक्यानामपि विभागेनार्थग्रहणात्प्रमाणत्वं भवितुमर्हतीति॥ ६५॥

(वृ०) अनुवादलक्षणमाह—

विधिविहितस्यानुवचनमनुवादः ॥ ६५ ॥

प्राप्तस्य अनु पश्चात् कथनं सप्रयोजनमनुवाद इति सामान्यलक्षणम्, तद्विशेषो विधिविहितस्येति । विध्यनुवादो विहितानुवादश्चेत्यर्थः । अयम् अर्थवादानुवादविभागो विधिसमभिव्याहृतवाक्यानां, तेन भूतार्थवादरूपाणां वेदान्तवाक्यानामपरिग्रहान्न न्यूनता ॥ ६५ ॥

नानुवादपुनरुक्तयोर्विशेषः शब्दाभ्यासोपपत्तेः ॥ ६६ ॥

(भा०) पुनरुक्तमसाधु साधुरनुवाद इति अयं विशेषो नोपपद्यते । कस्मात् ? उभयत्र हि प्रतीतार्थः शब्दो ऽभ्यस्यते चरितार्थस्य शब्दस्याभ्यासादुभयमसाध्विति ॥ ६६ ॥

(वृ०) शङ्कते—

नानुवादपुनरुक्तयोर्विशेषः शब्दाभ्यासोपपत्तेः ॥ ६६ ॥

शब्दस्य बोधितार्थकशब्दस्य योऽभ्यासः पुनः प्रयोगः तस्य उपपत्तेः सत्त्वाद् अनुवादः पुनरुक्तान्न भिद्यते इत्यर्थः ॥ ६६ ॥

शीघ्रतरगमनोपदेशवदभ्यासान्नाविशेषः ॥ ६७ ॥

(भा०) नानुवादपुनरुक्तयोरविशेषः । कस्मात् ? अर्थवतो ऽभ्यासस्यानुवादभावात् । अर्थवानभ्यासो ऽनुवादः । शीघ्रतरगमनोपदेशवत् । शीघ्रं शीघ्रं गम्यतामिति क्रियातिशयो ऽभ्यासेनैवोच्यते । उदाहरणार्थं चेदम् । एवमन्यो ऽप्यभ्यासः पचति पचतीति क्रियानुपरमः । ग्रामो

ग्रामो रमणीय इति व्याप्तिः । परि परि त्रिगर्त्तेभ्यो वृष्टो देव इति परिवर्जनम् । अध्यधिकुड्यं निषण्णमिति सामीप्यम् । तिक्तं तिक्तम् इति प्रकारः । एवमनुवादस्य स्तुतिनिन्दाशेषविधिष्वधिकारार्थता विहितानन्तरार्थता चेति ॥ ६७॥

(वृ०) समाधत्ते—

शीघ्रतरगमनोपदेशवदभ्यासान्नाविशेषः ॥ ६७ ॥

अनुवादस्य पुनरुक्तान्नाविशेषः अभ्यासाद् अभ्यासस्य सप्रयोजनत्वात् । तत्र दृष्टान्तमाह—शीघ्रेति । यथा लोके गम्यतामित्युक्त्वा पुनर्गम्यतां गम्यताम् इत्यादिकमविलम्बादिबोधार्थमुच्यते तथा प्रकृतेऽपीति ॥ ६७ ॥

(भा०) किं पुनः प्रतिषेधहेतूद्धारादेव शब्दस्य प्रमाणत्वं सिध्यति ? अतश्च—

मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यात् ॥६८॥

किं पुनरायुर्वेदस्य प्रामाण्यम् ? यत्तदायुर्वेदेनोपदिश्यते इदं कृत्वेष्टमाधिगच्छतीदं वर्जयित्वा ऽनिष्टं जहाति, तस्यानुष्ठीयमानस्य तथाभावः सत्यार्थता ऽविपर्ययः । मन्त्रपदानां च विषभूताशनिप्रतिषेधार्थानां प्रयोगे ऽर्थस्य तथाभाव एतत्प्रामाण्यम् । किंकृतमेतत् ? आप्तप्रामाण्यकृतम् । किं पुनराप्तानां प्रामाण्यम् ? साक्षात्कृतधर्मता भूतदया यथाभूतार्थचिख्यापयिषेति । आप्ताः खलु साक्षात्कृतधर्माणः इदं हातव्यमिदमस्य हानिहेतुरिदमस्याधिगन्तव्यमिदमस्याधिगमहेतुः इति भूतान्यनुकम्पन्ते । तेषां खलु वै प्राणभृ-

तां स्वयमनवबुद्ध्यमानानां नान्यदुपदेशादवबोधकारणमस्ति। न चानवबोधे समीहा वर्जनं वा न वा ऽकृत्वा स्वस्तिभावः, नाप्यस्यान्य उपकारको ऽप्यस्ति। हन्त वयमेभ्यो यथादर्शनं यथाभूतमुपदिशामस्त इमे श्रुत्वा प्रतिपद्यमाना हेयं हास्यन्त्यधिगन्तव्यमेवाधिगमिष्यन्ति इति एवमाप्तोपदेशः एतेन त्रिविधेनाप्तप्रामाण्येन परिगृहीतो ऽनुष्ठीयमानो ऽर्थस्य साधको भवति, एवमाप्तोपदेशः प्रमाणम्। एवमाप्ताः प्रमाणम्। दृष्टार्थेनाप्तोपदेशेनायुर्वेदेनादृष्टार्थो वेदभागो ऽनुमातव्यः प्रमाणमिति। आप्तप्रामाण्यस्य हेतोः समानत्वादिति। अस्यापि चैकदेशो "ग्रामकामो यजेत"इत्येवमादिर्दृष्टार्थस्तेनानुमातव्यमिति। लोके च भूयानुपदेशाश्रयो व्यवहारः। लौकिकस्याप्युपदेष्टुरुपदेष्टव्यार्थज्ञानेन(१) परानुजिघृक्षया यथाभूतार्थचिख्यापयिषया च प्रामाण्यं तत्परिग्रहादाप्तोपदेशः प्रमाणमिति।

द्रष्टृप्रवक्तृसामान्याच्चानुमानम्। ये एवाप्ता वेदार्थानां द्रष्टारः प्रवक्तारश्च त एवायुर्वेदप्रभृतीनाम् इत्यायुर्वेदप्रामाण्यवद्वेदप्रामाण्यमनुमातव्यमिति।

नित्यत्वाद् वेदवाक्यानां प्रमाणत्वे तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यादित्ययुक्तम्। शब्दस्य वाचकत्वादर्थप्रतिपत्तौ प्रमाणत्वं न नित्यत्वात्। नित्यत्वे हि सर्वस्य सर्वेण वचनाच्छब्दार्थव्यवस्थानुपपत्तिः। नानित्यत्वे वाचकत्वमिति चेद् न, लौकिकेष्वदर्शनात्। तेऽपि नित्या इति चेद् न, अनाप्तोपदेशादर्थविसंवादो ऽनुपपन्नः। नित्यत्वाद्धि शब्दः प्रमाणमिति। अनित्यः स इति चेत्? अविशेषवचनम्। अनाप्तोपदेशो लौकिको न

(१) उपदेष्टव्यार्थज्ञानपरेत्यादि क० का० पु० पा०।

नित्य इति कारणं वाच्यमिति । यथायोगं चार्थस्य प्रत्यायनाद् नामधेयशब्दानां लोके प्रामाण्यं नित्यत्वात्प्रामाण्यानुपपत्तिः । यत्रार्थे नामधेयशब्दो नियुज्यते लोके तस्य(१) नियोगसामर्थ्यात्प्रत्यायको भवति न नित्यत्वात् । मन्वन्तरयुगान्तरेषु चातीतानागतेषु सम्प्रदायाभ्यासप्रयोगाविच्छेदो वेदानां नित्यत्वम् । आप्तप्रामाण्याच्च प्रामाण्यं लौकिकेषु शब्देषु चैतत्समानमिति ॥ ६८ ॥

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये द्वितीयाध्यायस्याद्यमाह्निकम् ।

(वृ०) एवमप्रामाण्यसाधकं निरस्य प्रामाण्यं साधयति—

मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यात् ॥ ६८ ॥

आप्तस्य वेदकर्त्तुः, **प्रामाण्यात्** यथार्थोपदेशकत्वात्, वेदस्य तदुक्तत्वमर्थाल्लब्धं, तेन हेतुना वेदस्य प्रामाण्यमनुमेयम् । तत्र दृष्टान्तमाह—**मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवदि**ति । मन्त्रो विषादिनाशकः आयुर्वेदभागश्च वेदस्य एव तत्र संवादेन प्रामाण्यग्रहात् । तद्दृष्टान्तेन वेदत्वावच्छेदेन प्रामाण्यमनुमेयम् ।

आप्तं गृहीतम्, **प्रामाण्यं** यत्र स वेदस्तादृशेन वेदत्वेन प्रामाण्यमनुमेयमिति **केचित्** ॥ ६८ ॥

समाप्तं शब्दविशेषपरीक्षाप्रकरणम् ॥ ८ ॥

इति श्रीविश्वनाथन्यायपञ्चाननभट्टाचार्यकृतायां न्यायसूत्रवृत्तौ विभागपरीक्षानिरपेक्षसाङ्गप्रमाणपरीक्षणं नाम द्वितीयाध्यायस्याद्यमाह्निकम् ।

---

(१) तत्र इति पु०पा० ।

अथ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥

(भा०) अयथार्थः प्रमाणोद्देश इति मत्वा ऽऽह–

न चतुष्ट्वमैतिह्यार्थापत्तिसम्भवाभावप्रामाण्यात् ॥ १ ॥

न चत्वार्येव प्रमाणानि । किं तर्हि ? ऐतिह्यमर्थापत्तिः सम्भवो ऽभाव इत्येतान्यपि प्रमाणानि, तानि कस्मान्नोक्तानि । इति होचुरित्यनिर्दिष्टप्रवक्तृकं प्रवादपारम्पर्यमैतिह्यम् । अर्थादापत्तिरर्थापत्तिः । आपत्तिः प्राप्तिः प्रसङ्गः । यत्रा(१) ऽभिधीयमाने ऽर्थे यो ऽन्यो ऽर्थः प्रसज्यते सोऽर्थापत्तिः । यथा मेघेष्वसत्सु वृष्टिर्न भवतीति । किमत्र प्रसज्यते ? सत्सु भवतीति । सम्भवो नामाविनाभाविनो ऽर्थस्य सत्ताग्रहणादन्यस्य सत्ताग्रहणम् । यथा द्रोणस्य सत्ताग्रहणादाढकस्य सत्ताग्रहणम् आढकस्य ग्रहणात्प्रस्थस्येति । अभावो विरोधी अभूतं भूतस्य, अविद्यमानं वर्षकर्म विद्यमानस्य वाय्वभ्रसंयोगस्य प्रतिपादकं, विधारके हि वाय्वभ्रसंयोगे गुरुत्वादपां पतनकर्म न भवतीति ॥ १ ॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ।

अथ विभागसापेक्षप्रमाणपरीक्षणम्, तदेव चाह्निकार्थः । चत्वारि चात्र प्रकरणानि, तत्रादौ चतुष्ट्वपरीक्षाप्रकरणम् । अन्यानि च तत्र तत्र वक्ष्यन्ते । तत्राक्षेपसूत्रम्—

न चतुष्ट्वमैतिह्यार्थापत्तिसम्भवाभावप्रामाण्यात् ॥ १ ॥

प्रमाणानां न चतुष्ट्वम् । प्रमाणत्वं नोक्तचतुष्कान्यतमत्वव्याप्यम्

(१) यथा–इति का० पु० पा० ।

उक्तान्यवृत्तित्वात्। तत्रान्यवृत्तित्वं व्युत्पादयति—**ऐतिह्यमित्यादि**। **ऐतिह्यम्** इति होचुरित्यनेन प्रकारेण यदुच्यते, तद्धि अनिर्दिष्टप्रवक्तृकं परम्परागतं वाक्यम्, यथा इह वटे यक्ष इत्यादि। तस्य चाप्तोक्तत्वानिश्चयान्न शब्देऽन्तर्भाव इति भावः। **अर्थापत्तिः** अनुपपद्यमानेनार्थेनोपपादककल्पनं, यथा वृष्ट्या मेघज्ञानम्, वृष्ट्या सह मेघस्य वैयधिकरण्यान्न व्याप्तिरिति नानुमानेऽन्तर्भावः। **सम्भवो** भूयःसहचाराधीनज्ञानम्, यथा सम्भवति ब्राह्मणे विद्या, सम्भवति सहस्रे शतम्, अत्र च व्याप्तिर्नापेक्षितेत्याशयः। **अभावस्तु** विरोध्यभावज्ञानाधीनविरोध्यन्तरकल्पनम्, यथा नकुलाभावज्ञानेन नकुलविरोधिनो व्यालस्य कल्पनम्, अत्रापि व्याप्तिर्नापेक्षितेत्याशयः।

अथ वा कारणाभावादिना कार्याभावादिज्ञानम् **अभावः**, भावनिष्ठव्याप्तिरेवानुमानाङ्गमित्याशयः ॥ १ ॥

(भा०) सत्यम् एतानि प्रमाणानि, न तु प्रमाणान्तराणि। प्रमाणान्तरं च मन्यमानेन प्रतिषेध उच्यते। सोऽयम्—

शब्द ऐतिह्यानर्थान्तरभावादनुमानेऽर्थापत्तिसम्भवाभावानर्थान्तरभावाच्चाप्रतिषेधः ॥ २ ॥

अनुपपन्नः प्रतिषेधः। कथम्? "**आप्तोपदेशः शब्दः**" इति न च शब्दलक्षणमैतिह्याद्व्यावर्तते। सोऽयं भेदः सामान्यात्संगृह्यत इति। प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षस्य सम्बद्धस्य प्रतिपत्तिरनुमानम्। तथा चार्थापत्तिसम्भवाभावाः। वाक्यार्थसम्प्रत्ययेनानभिहितस्यार्थस्य प्रत्यनीकभावाद्ग्रहणमर्थापत्तिरनुमानमेव। अविनाभाववृत्त्या च सम्बद्धयोः समुदायसमुदायिनोः समुदायेनेतरस्य ग्रहणं

सम्भवः तदप्यनुमानमेव । अस्मिन्सतीदं नोपपद्यत इति विरोधित्वे प्रसिद्धे कार्यानुत्पत्त्या कारणस्य प्रतिबन्धकमनुमीयते । सो ऽयं यथार्थ एव प्रमाणोद्देश इति ॥ २ ॥

(वृ०) सिद्धान्तसूत्रम्---

शब्द ऐतिह्यानर्थान्तरभावाद् अनुमानेऽर्थापत्तिसम्भवाभावानर्थान्तरभावाच्चाप्रतिषेधः ॥ २ ॥

न प्रमाणचतुष्टस्य **प्रतिषेधः शब्दे ऐतिह्यस्यानर्थान्तरभावात्** अन्तर्भावात् सामान्यत आप्तोक्तत्वज्ञानसम्भवात् । वस्तुत आप्तोक्तत्वज्ञानं न शाब्दे कारणं, किं त्वाकाङ्क्षादिज्ञानम् । योग्यताप्रमाधीना च शाब्दप्रमेति । **अर्थापत्त्यादेरनुमानेऽन्तर्भावः** । उपपादककल्पनं हि विना व्याप्तिज्ञानं न सम्भवति वृष्टित्वादावपि मेघजन्यत्वव्याप्तिरस्त्येव । **सम्भवोऽपि** व्याप्तिमूलकत्वादनुमानम्, व्याप्त्यनपेक्षित्वे च व्यभिचारादप्रमाणम् । **एवमभावो** व्याप्तिसापेक्षोऽनुमानम्, अभावनिष्ठव्याप्तेश्चानुमानाङ्गत्वे न विरोध इति भावः ॥२॥

(भा०) सत्यमेतानि प्रमाणानि न तु प्रमाणान्तराणीत्युक्तम्, अत्रार्थापत्तेः प्रमाणभावाभ्यनुज्ञा नोपपद्यते । तथा हीयम्—

अर्थापत्तिरप्रमाणमनैकान्तिकत्वात् ॥ ३ ॥

असत्सु मेघेषु वृष्टिर्न भवतीति सत्सु भवतीत्येतदर्थादापद्यते सत्स्वपि चैकदा न भवति सेयमर्थापत्तिरप्रमाणमिति ॥३॥

(वृ०) सत्यर्थापत्तेः प्रामाण्ये बहिर्भावान्तर्भावचिन्ता, तदेव तु

नास्तीति तटस्थः शङ्कते—

अर्थापत्तिरप्रमाणमनैकान्तिकत्वात् ॥ ३ ॥

असति मेघे वृष्टिर्न भवतीत्यनेन सति मेघे वृष्टिर्भवतीत्यर्थापत्तिविषयः, तत्र च न प्रामाण्यं सत्यपि मेघे वृष्ट्यभावाद् अनैकान्तिकत्वात् ॥ ३ ॥

(भा०) नानैकान्तिकत्वमर्थापत्तेः—

अनर्थापत्तावर्थापत्त्यभिमानात् ॥ ४ ॥

असति कारणे कार्यं नोत्पद्यत इति वाक्यात्प्रत्यनीकभूतोऽर्थः सति कारणे कार्यमुत्पद्यते इत्यर्थादापद्यते । अभावस्य हि भावः(१) प्रत्यनीक इति । सोऽयं कार्योत्पादः सति कारणेऽर्थादापद्यमानो न कारणस्य सत्तां व्यभिचरति, न खल्वसति कारणे कार्यमुत्पद्यते तस्मान्नानैकान्तिकी ।

यत्तु सति कारणे निमित्तप्रतिबन्धात्कार्यं नोत्पद्यते इति, कारणधर्मोऽसौ न त्वर्थापत्तेः प्रमेयम् । किं तर्ह्यस्याः प्रमेयम् ? सति कारणे कार्यमुत्पद्यते इति योऽसौ कार्योत्पादः कारणस्य सत्तां न व्यभिचरति तदस्याः प्रमेयम् । एवं तु सत्यनर्थापत्तावर्थापत्त्यभिमानं कृत्वा प्रतिषेध उच्यते इति । दृष्टश्च कारणधर्मो न शक्यः प्रत्याख्यातुमिति ॥ ४ ॥

(वृ०) समाधत्ते—

(१) हि वाक्यात्प्रत्यनीकः-इति का० पु० पा०

अनर्थापत्तावर्थापत्त्यभिमानात् ॥ ४ ॥

अर्थापत्तेर्नानैकान्तिकत्वमिति शेषः । असत्सु मेघेषु न वृष्टिरित्यनेन सति मेघे वृष्टिरिति, तत्र च वृष्ट्या मेघज्ञानमभिमतं यत्र च मेघेन वृष्टिज्ञानं तत्रानर्थापत्तावर्थापत्तिभ्रमः । न चैतावता प्रामाण्यविरोधः, व्याप्त्यादिभ्रमात् भ्रमानुमितिदर्शनाद् अनुमानस्याप्यप्रामाण्यापत्तेः ।

'नानैकान्तिकत्वमर्थापत्तेः' इति भाष्यस्थावतरणिकां सूत्रादौ केचिल्लिखन्ति ॥ ४ ॥

प्रतिषेधाप्रामाण्यं चानैकान्तिकत्वात् ॥ ५ ॥

(भा०) अर्थापत्तिर्न प्रमाणम् अनैकान्तिकत्वादिति वाक्यं प्रतिषेधः । तेनानेनार्थापत्तेः प्रमाणत्वं प्रतिषिध्यते न सद्भाव एवमनैकान्तिको भवति । अनैकान्तिकत्वादप्रमाणेनानेन न कश्चिदर्थः प्रतिषिध्यते इति ॥ ५ ॥

(वृ०) प्रतिबन्दिमप्याह—

प्रतिषेधाप्रामाण्यं चानैकान्तिकत्वात् ॥ ५ ॥

त्वदुक्तरीत्या त्वदीयप्रतिषेधस्याप्यप्रामाण्यं स्यादनैकान्तिकत्वात् यत्र कुत्रचिदनैकान्तिकत्वस्य प्रतिषेधासाधकत्वाद् अनैकान्तिकत्वात् ॥ ५ ॥

(भा०) अथ मन्यसे नियतविषयेष्वर्थेषु स्वविषये व्यभिचारो भवति, न च प्रतिषेधस्य सद्भावो विषयः ? एवं तर्हि—

तत्प्रामाण्ये वा नार्थापत्त्यप्रामाण्यम् ॥ ६ ॥

अर्थापत्तेरपि कार्योत्पादेन कारणसत्ताया अव्यभिचारो विषयः । न च कारणधर्मो निमित्तप्रतिबन्धात् कार्यानुत्पादकत्वमिति ॥ ६ ॥

(वृ०) अथ यत्र कुत्रचिदनैकान्तिकत्वं न दोषाय, किन्तु स्वविषय इति यदि ? तदार्थापत्तेरपि नाप्रामाण्यमित्याह––

तत्प्रामाण्ये वा नार्थापत्त्यप्रामाण्यम् ॥ ६ ॥

अनैकान्तिकत्वस्य स्वविषये साधकत्वाद्यदि स्वहेतोः प्रामाण्यं मन्यसे, तदाऽर्थापत्तेरपि स्वविषये प्रामाण्यमिति ॥ ६ ॥

(भा०) अभावस्य तर्हि प्रमाणभावाभ्यनुज्ञा नोपपद्यते । कथमिति ?

नाभावप्रामाण्यं प्रमेयासिद्धेः ॥ ७ ॥

(वृ०) अभावस्य न प्रमाणेष्वन्तर्भाव इति तटस्थः शङ्कते-

नाभावप्रामाण्यं प्रमेयासिद्धेः ॥ ७ ॥

अभावनामकं प्रमाणं तदा स्याद्यदि तस्य प्रमेयं सिध्येत्, तदेव तु नास्ति । अभावस्य तुच्छत्वान्न तत्र प्रमाणप्रवृत्तिरिति भावः ॥ ७ ॥

(भा०) अभावस्य भूयसि प्रमेये लोकसिद्धे वैयात्यादुच्यते नाभावप्रामाण्यं प्रमेयासिद्धेरिति। अथायमर्थबहुत्वादर्थैकदेश उदाह्रियते—

लक्षितेष्वलक्षणलक्षितत्वादलक्षितानां तत्प्रमेयसिद्धेः(१) ॥ ८ ॥

तस्याभावस्य सिध्यति प्रमेयम्। कथम्? लक्षितेषु वासःसु अनुपादेयेषु उपादेयानामलक्षितानामलक्षणलक्षितत्वाद् लक्षणाभावेन लक्षितत्वादिति। उभयसन्निधावलक्षितानि वासांस्यानयेति प्रयुक्तो येषु वासस्सु लक्षणानि न भवन्ति तानि लक्षणाभावेन प्रतिपद्यते, प्रतिपद्य चानयति, प्रतिपत्तिहेतुश्च प्रमाणमिति ॥ ८ ॥

(वृ०) सिद्धान्तसूत्रम्—

लक्षितेष्वलक्षणलक्षितत्वादलक्षितानां तत्प्रमेयसिद्धेः ॥८॥

तस्य अभावप्रमाणस्य **प्रमेयसिद्धिः** भावप्रधानो निर्देशः। किं तत्प्रमेयमित्यत्राह—**लक्षितेष्विति**। **लक्षितेषु** घटादिषु **सत्सु अलक्षितानां तत्प्रमेयत्वसिद्धिः**। अलक्षितानां कथं प्रमेयत्वमत आह—**अलक्षणलक्षितत्वादिति**। यद्यप्यभावस्य गुणकर्मादिभिर्लक्षणं न सम्भवति, तथाप्यलक्षणेनैव तल्लक्षितं भवति। अनीलमानयेत्युक्ते नीलाभावो हि इतरव्यावर्तकतया लक्षणम् अतोऽभावो नाप्रामाणिक इति भावः ॥ ८ ॥

---

(१) सिद्धिः—इति पाठान्तरम्।

असत्यर्थे नाभाव इति चेन्नान्यलक्षणोपपत्तेः ॥ ९ ॥

(भा०) यत्र भूत्वा किञ्चिन्न भवति तत्र तस्याभाव उपपद्यते। न चालक्षितेषु वासस्सु लक्षणानि भूत्वा न भवन्ति, तस्मात्तेषु लक्षणाभावो ऽनुपपन्न इति। नान्यलक्षणोपपत्तेः, यथा ऽयमन्येषु वासस्सु लक्षणानामुपपत्तिं पश्यति नैवमलक्षितेषु। सोऽयं लक्षणाभावं पश्यन्नभावेनार्थं प्रतिपद्यते इति ॥ ९ ॥

(वृ०) आक्षिप्य समाधत्ते--

असत्यर्थे नाऽभाव इति चेन्नान्यलक्षणोपपत्तेः ॥ ९ ॥

असति प्रतियोगिन्यभावो वक्तुं न शक्यते, सति च प्रतियोगिनि कथं तदभाव इति चेत्? न, **अन्यत्र लक्षणेन** सत्त्वेनार्थात् प्रतियोगिन **उपपत्तेर**भावोपपत्तेः। नहि तत्रैव प्रतियोगिनः सत्त्वमपेक्षितम् ॥ ९ ॥

तत्सिद्धेरलक्षितेष्वहेतुः ॥ १० ॥

(भा०) तेषु वासस्सु लक्षितेषु सिद्धिर्विद्यमानता येषां भवति न तेषामभावो लक्षणानाम्। यानि च लक्षितेषु विद्यन्ते लक्षणानि तेषामलक्षितेष्वभाव इत्यहेतुः। यानि खलु भवन्ति तेषाममभावो व्याहत इति ॥ १० ॥

(वृ०) शङ्कते--

तत्सिद्धेरलक्षितेष्वहेतुः ॥ १० ॥

लक्षितेषु लक्षणस्य **तत्सिद्धेः** व्यावर्त्तकत्वासिद्धेः, अल-

क्षितेषु अभावेषु । अहेतुः अहेतुत्वं व्यावृत्त्यहेतुत्वम्, अभावस्य लक्षणाभावान्निःस्वरूपस्य न व्यावर्तकत्वमिति भावः ॥ १० ॥

न लक्षणावस्थितापेक्षा(१)सिद्धेः ॥ ११ ॥

(भा०) न ब्रूमो यानि लक्षणानि भवन्ति तेषामभाव इति । किं तु केषु चिल्लक्षणान्यवस्थितानि अनवस्थितानि केषुचिदपेक्षमाणो येषु लक्षणानां भावं न पश्यति तानि लक्षणाभावेन प्रतिपद्यत इति ॥ ११ ॥

(वृ०) समाधत्ते--

न लक्षणावस्थितापेक्षासिद्धेः ॥ ११ ॥

पूर्वपक्षो न युक्तः प्रतियोगिनो लक्षणस्य यदवस्थितम् अवस्थानं तस्यापेक्षा यत्र तादृशसिद्धेः । अयमर्थः—प्रतियोगिस्वरूपज्ञानादेवाभावस्वरूपनिरूपणसम्भवान्नाभावलक्षणापेक्षेति भावः॥११॥

प्रागुत्पत्तेरभावोपपत्तेश्च ॥ १२ ॥

(भा०) अभावद्वैतं खलु भवति प्राक् चोत्पत्तेरविद्यमानता, उत्पन्नस्य चात्मनो हानादविद्यमानता । तत्रालक्षितेषु वासस्सु प्रागुत्पत्तेरविद्यमानतालक्षणो लक्षणानामभावो नेतर इति ॥ १२ ॥

---

(१) लक्षणावस्थितापेक्षासिद्धेः-इति क० पु० पा० ।

प्रागुत्पत्तेरभावोपपत्तेश्च ॥ १२ ॥

(वृ०) **प्रमेयसिद्धिरिति** मण्डूकप्लुत्याऽनुवर्तते। प्रतियोगिन **उत्पत्तेः प्राग् अभावस्योपपत्ते**रुपलम्भात् घटो भविष्यतीत्यादिप्रागभावविषयकप्रत्यक्षस्य सार्वलौकित्वादिति भावः। चकारेण ध्वंसादेरपि प्रत्यक्षसिद्धत्वं समुच्चीयते।

चेष्टाया निर्व्यापारत्वेन न प्रामाण्यम्। वस्तुतो लिप्यादिवत् साङ्केतिकत्वात् तस्या अप्यनुमाने शब्दे वाऽन्तर्भाव इति ॥ १२ ॥

समाप्तं प्रमाणचतुष्टप्रकरणम् ॥ १ ॥

(भा०) "आप्तोपदेशः शब्द" इति प्रमाणभावे विशेषणं ब्रुवता नानाप्रकारः शब्द इति ज्ञाप्यते। तस्मिन् सामान्येन विचारः किं नित्यो ऽथानित्य इति। विमर्शहेत्वनुयोगे च विप्रतिपत्तेः संशयः। (१)आकाशगुणः शब्दो विभुर्नित्योऽभिव्यक्तिधर्मक इत्येके। गन्धादिसहवृत्तिर्द्रव्येषु सन्निविष्टो गन्धादिवदवस्थितो ऽभिव्यक्तिधर्मक इत्यपरे। आकाशगुणः शब्द उत्पत्तिनिरोधधर्मको बुद्धिवदित्यपरे। महाभूतसङ्क्षोभजः शब्दो ऽनाश्रित उत्पत्तिधर्मको निरोधधर्मक इत्यन्ये। अतः संशयः किमत्र तत्त्वमिति।

अनित्यः शब्द इत्युत्तरम्। कथम्?—

आदिमत्त्वादैन्द्रियकत्वात् कृतकवदुपचाराच्च ॥ १३ ॥

आदिर्योनिः कारणम् आदीयते अस्मादिति। कारणवद-

---

(१) अथ क्रमेणैव मीमांसकसाङ्ख्यवैशेषिकबौद्धमतानामुपन्यासः।

नित्यं दृष्टम्। संयोगविभागजश्च शब्दः कारणवत्त्वादनित्य इति। का पुनरियमर्थदेशना कारणवत्त्वादिति? उत्पत्तिधर्मकत्वादनित्यः शब्द इति भूत्वा न भवति विनाशधर्मक इति सांशयिकमेतत्—किमुत्पत्तिकारणं संयोगविभागौ शब्दस्य, आहो स्विदभिव्यक्तिकारणमित्यत आह। ऐन्द्रियकत्वात्। इन्द्रियप्रत्यासत्तिग्राह्य ऐन्द्रियकः। किमयं व्यञ्जकेन समानदेशोऽभिव्यज्यते रूपादिवत्? अथ संयोगजाच्छब्दाच्छब्दसन्ताने सति श्रोत्रप्रत्यासन्नो गृह्यत इति?

संयोगनिवृत्तौ शब्दग्रहणान्न व्यञ्जकेन समानदेशस्य ग्रहणम्। दारुव्रश्चने दारुपरशुसंयोगनिवृत्तौ दूरस्थेन शब्दो गृह्यते। न च व्यञ्जकाभावे व्यङ्ग्यग्रहणं भवति, तस्मान्न व्यञ्जकः संयोगः, उत्पादके तु संयोगे संयोगजाच्छब्दाच्छब्दसन्ताने सति श्रोत्रप्रत्यासन्नस्य ग्रहणम् इति युक्तं संयोगनिवृत्तौ शब्दस्य ग्रहणमिति। इतश्च शब्द उत्पद्यते नाभिव्यज्यते कृतकवदुपचारात्। तीव्रं मन्दमिति कृतकमुपचर्यते तीव्रं सुखं मन्दं सुखं तीव्रं दुःखं मन्दं दुःखमिति, उपचर्यते च तीव्रः शब्दो मन्दः शब्द इति।

व्यञ्जकस्य तथाभावाद् ग्रहणस्य तीव्रमन्दता रूपवदिति चेद् न अभिभवोपपत्तेः। संयोगस्य व्यञ्जकस्य तीव्रमन्दतया शब्दग्रहणस्य तीव्रमन्दता भवति न तु शब्दो भिद्यते यथा प्रकाशस्य तीव्रमन्दतया रूपग्रहणस्येति? तच्च नैवम् अभिभवोपपत्तेः। तीव्रो भेरीशब्दो मन्दं तन्त्रीशब्दमभिभवति न मन्दः। न च शब्दग्रहणमभिभावकं शब्दश्च न भिद्यते। शब्दे तु भिद्यमाने युक्तो ऽभिभवः तस्मादुत्पद्यते शब्दो नाभिव्यज्यत इति।

अभिभवानुपपत्तिश्च व्यञ्जकसमानदेशस्याभिव्यक्तौ प्राप्त्यभावात् व्यञ्जकेन समानदेशो ऽभिव्यज्यते शब्द इत्येतस्मिन्पक्षे नोपपद्यते ऽभिभवः । न हि भेरीशब्देन तन्त्रीस्वनः प्राप्त इति ।

अप्राप्ते ऽभिभव इति चेत् शब्दमात्राभिभवप्रसङ्गः । अथ मन्येतासत्यां प्राप्तावभिभवो भवतीति । एवं सति यथा भेरीशब्दः कं चित्तन्त्रीस्वनमभिभवति एवमन्तिकस्थोपादानमिव दवीयःस्थोपादानानपि तन्त्रीस्वनानभिभवेद् अप्राप्तेरविशेषात् । तत्र क्व चिदेव भेर्यां प्रणादितायां सर्वलोकेषु समानकालास्तन्त्रीस्वना न श्रूयेरन् इति । नानाभूतेषु शब्दसन्तानेषु सत्सु श्रोत्रप्रत्यासत्तिभावेन कस्य चिच्छब्दस्य तीव्रेण मन्दस्याभिभवो युक्त इति । कः पुनरयमभिभवो नाम ? ग्राह्यसमानजातीयग्रहणकृतमग्रहणम् अभिभवः । यथोल्काप्रकाशस्य ग्रहणार्हस्यादित्यप्रकाशेनेति ॥ १२ ॥

(वृ०) वेदस्य प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यात् सिद्धम्, न चेदं युज्यते वेदस्य नित्यत्वादित्याशङ्कायां वर्णानामनित्यत्वात् कथं तत्समुदायस्वरूपस्य वेदस्य नित्यत्वमित्याशयेन शब्दानित्यत्वप्रकरणमारभते । तत्र सिद्धान्तसूत्रम्—

आदिमत्त्वादैन्द्रियकत्वात् कृतकवदुपचाराच्च ॥ १३ ॥

शब्दोऽनित्य इत्यादि पूरणीयम् । **आदिमत्त्वात्** सकारणकत्वात् । ननु न सकारणकत्वं कण्ठताल्वाद्यभिघातादेर्व्यञ्जकत्वेनाप्युपपत्तेरत आह—**ऐन्द्रियकत्वादिति** । सामान्यवत्त्वे सति बहिरिन्द्रियजन्यलौकिकप्रत्यक्षविषयत्वादित्यर्थः ।

परे तु—ऐन्द्रियकत्वं लौकिकप्रत्यक्षविशेष्यत्वं, सामान्यसमवाययोस्तु न तथात्वं, जातित्वादिना विशेष्यत्वसम्भवेऽपि जातित्वादेरप्रत्यक्षत्वान्न व्यभिचारः। मनस इन्द्रियत्वाभावाच्च नात्मनि व्यभिचारः, आत्मन ऐन्द्रियकत्वाभावाद्वेत्याहुः।

अप्रयोजकत्वमाशङ्क्याह—कृतकेति। कृतके घटादौ यथा उपचारो ज्ञानं तथैव कार्यत्वप्रकारकप्रत्यक्षविषयत्वादित्यर्थः। तथा च कार्यत्वेनानाहार्यसार्वलौकिकप्रत्यक्षबलादनित्यत्वमेव सिध्यति।

केचित्तु—उपचाराद्विनाशित्वात् कृतकवदिति दृष्टान्त इति।

परे तु कृतकवदुपचारात्। कृतकसुखदुःखादिवद् व्यवहारात्। यथा हि सुखादौ तीव्रमन्दादिव्यवहारः शब्देऽप्येवं, न तु नित्ये तथेत्याहुः॥ १३॥

न घटाभावसामान्यनित्यत्वान्नित्येष्वप्यनित्यवदुपचाराच्च॥ १४॥

(भा०) न खलु आदिमत्त्वादनित्यः शब्दः। कस्माद्? व्यभिचारात्। आदिमतः खलु घटाभावस्य दृष्टं नित्यत्वम्। कथमादिमान्? कारणविभागेभ्यो हि घटो न भवति। कथमस्य नित्यत्वम्? यो ऽसौ कारणविभागेभ्यो न भवति न तस्याभावो भावेन कदाचिन्निवर्त्यत इति। यदप्यैन्द्रियकत्वात्, तदपि व्यभिचरति ऐन्द्रियकं च सामान्यं नित्यं चेति। यदपि कृतकवदुपचारादिति। एतदपि व्यभिचरति। नित्येष्वनित्यवदुपचारो दृष्टो यथा हि भवति वृक्षस्य प्रदेशः कम्बलस्य प्रदेशः एवमाकाशस्य प्रदेशः आत्मनः प्रदेश इति भवतीति॥१४॥

(वृ०) यथाश्रुते हेतूनां व्यभिचारमाशङ्कते—

न घटाभावसामान्यनित्यत्वान्नित्येष्वप्यनित्यवदुपचाराच्च ॥१४॥

नोक्ता हेतवः **घटाभावस्य** घटध्वंसस्य **नित्यत्वाद्** अविनाशित्वाद् आदिमत्त्वं व्यभिचारि। ऐन्द्रियकत्वं सामान्ये व्यभिचारि, **नित्येष्वप्यनित्यवद् उपचारात्**, यथा घटाकाशमुत्पन्नम्, अहं सुखी जात इत्यादि ॥ १४ ॥

तत्त्वभाक्तयोर्नानात्वविभागादव्यभिचारः ॥ १५ ॥

(भा०) नित्यमित्यत्र किं तावत्तत्त्वम्? आत्मान्तरस्यानुत्पत्तिधर्मकस्यात्महानानुपपत्तिर्नित्यत्वं, तच्चाभावे नोपपद्यते। भाक्तं तु भवति यत्तत्रात्मानमहासीद्यद् भूत्वा न भवति न जातु तत्पुनर्भवति तत्र नित्य इव नित्यो घटाभाव इत्ययं पदार्थ इति। तत्र यथाजातीयकः शब्दो न तथाजातीयकं कार्यं किंचिन्नित्यं दृश्यत इत्यव्यभिचारः ॥ १५ ॥

(वृ०) प्रथमे व्यभिचारं परिहरति—

तत्त्वभाक्तयोर्नानात्वविभागाद् अव्यभिचारः ॥ १५ ॥

तत्त्वस्य पारमार्थिकस्य **भाक्तस्य** च **नानात्वस्य** भेदस्य **विभागाद्** विवेकात् **न व्यभिचारः**। ध्वंसे हि उत्पत्तिमत्त्वलक्षणम् आदिमत्त्वम्, त्रैकालिकत्वरूपनित्यत्वाभावरूपं चानित्यत्वमस्त्येव, अविनाशित्वान्नित्यत्वमौपचारिकम्, अतो न व्यभिचारः। आदिमत्त्वं प्रागभावावच्छिन्नसत्त्वं न चैतदभावे इति वार्थः ॥ १५ ॥

(भा०) यदपि सामान्यनित्यत्वादिति इन्द्रियप्रत्यासत्तिग्राह्यमैन्द्रियकमिति—

सन्तानानुमानविशेषणात् ॥ १६ ॥

नित्येष्वव्यभिचार इति प्रकृतम् । नेन्द्रियग्रहणसामर्थ्याच्छब्दस्यानित्यत्वम् । किं तर्हि ? इन्द्रियप्रत्यासत्तिग्राह्यत्वात् सन्तानानुमानं तेनानित्यत्वमिति ॥ १६ ॥

(वृ०) द्वितीये व्यभिचारमुद्धरति—

सन्तानानुमानविशेषणात् ॥ १६ ॥

सन्तानस्यानुमाने अनुमितिकरणे लिङ्गे विशेषणात् । सन्तानः सन्तन्यमानः एकधर्मावच्छिन्नत्वेन ज्ञायमानः तेन सामान्यवत्त्वे सतीति विशेषणीयम् इति ॥ १६ ॥

(भा०) यदपि नित्येष्वप्यनित्यवदुपचाराद् इति । न—

कारणद्रव्यस्य प्रदेशशब्देनाभिधानात्

नित्येष्वप्यव्यभिचार इति ॥ १७ ॥

एवमाकाशप्रदेशः आत्मप्रदेश इति नात्राकाशात्मनोः कारणद्रव्यमभिधीयते यथा कृतकस्य । कथं ह्यविद्यमानमभिधीयते ? । अविद्यमानता च प्रमाणतोऽनुपलब्धेः । किं तर्हि तत्राभिधीयते ? संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वं, परिच्छिन्नेन द्रव्येणाकाशस्य संयोगो नाकाशं व्याप्नोति अव्याप्य वर्त्तत इति तदस्य कृतकेन द्रव्येण सामान्यं न ह्यामलकयोः संयोग

आश्रयं व्याप्नोति सामान्यकृता च भक्तिराकाशस्य प्रदेश इति अनेनात्मप्रदेशो व्याख्यातः । संयोगवच्च शब्दबुद्ध्यादीनाम् अव्याप्यवृत्तित्वमिति । परीक्षिता च तीव्रमन्दता शब्दतत्त्वं न भक्तिकृतेति । कस्मात्पुनः सूत्रकारस्यास्मिन्नर्थे सूत्रं न श्रूयते इति ? शीलमिदं भगवतः सूत्रकारस्य बहुष्वधिकरणेषु द्वौ पक्षौ न व्यवस्थापयति तत्र शास्त्रसिद्धान्तात्तत्त्वावधारणं प्रतिपत्तुमर्हतीति मन्यते । शास्त्रसिद्धान्तस्तु न्यायसमाख्यातमनुमतं बहुशाखमनुमानमिति ॥ १७ ॥

(वृ०) तृतीये व्यभिचारं वारयति--

कारणद्रव्यस्य प्रदेशशब्देनाभिधानात् नित्येष्वप्यव्यभिचार इति ॥ १७ ॥

आकाशे हेतुर्नास्त्येव । आकाशे प्रादेशिकत्वव्यवहारस्तु गौणः, **प्रदेशशब्देन कारणद्रव्यस्य** । कारणवतो द्रव्यस्याभिधानात् । नत्वाकाशं तादृशं, तादृशत्वे वा साध्यसत्त्वात् न व्यभिचारः । एवं सुखी जात इत्यादौ सुखाद्युत्पत्तिरेव विषय इति भावः ॥ १७ ॥

(भा०) अथापि खल्विदमस्ति इदं नास्तीति कुत एतत्प्रतिपत्तव्यमिति प्रमाणत उपलब्धेरनुपलब्धेश्चेति । अविद्यमानस्तर्हि शब्दः—

प्रागुच्चारणादनुपलब्धेरावरणाद्यनुपलब्धेश्च ॥१८॥

प्रागुच्चारणान्नास्ति शब्दः । कस्मात् ? अनुपलब्धेः । सतोऽनुपलब्धिरावरणादिभ्य एतन्नोपपद्यते । कस्माद् ? आव-

रणादीनामनुपलब्धिकारणानामग्रहणात्। अनेनावृतः शब्दो नोपलभ्यते असन्निकृष्टश्चेन्द्रियव्यवधानादित्येवमादि अनुपलब्धिकारणं न गृह्यत इति सोऽयमनुच्चारितो नास्तीति। उच्चारणमस्य व्यञ्जकं तदभावात्प्रागुच्चारणादनुपलब्धिरिति? किमिदमुच्चारणं नामेति? विवक्षाजनितेन प्रयत्नेन कोष्ठ्यस्य वायोः प्रेरितस्य कण्ठताल्वादिप्रतिघातः, यथास्थानं प्रतिघाताद्वर्णाभिव्यक्तिरिति। संयोगविशेषो वै प्रतिघातः, प्रतिषिद्धं च संयोगस्य व्यञ्जकत्वं, तस्मान्न व्यञ्जकाभावादग्रहणम्, अपि त्वभावादेवेति। सोऽयमुच्चार्यमाणः श्रूयते श्रूयमाणश्चाभूत्वा भवतीति अनुमीयते। ऊर्ध्वं चोच्चारणान्न श्रूयते(१) स भूत्वा न भवति अभावान्न श्रूयत इति कथम्? आवरणाद्यनुपलब्धेरित्युक्तम्, तस्मादुत्पत्तितिरोभावधर्मकः शब्द इति॥ १८॥

(वृ०) न चोक्तहेतूनामप्रयोजकत्वम्, विपक्षबाधकसत्त्वादित्याह—

प्रागुच्चारणादनुपलब्धेरावरणाद्यनुपलब्धेश्च॥ १८॥

शब्दो यदि नित्यः स्यात् उच्चारणात् प्रागप्युपलभ्येत श्रोत्रसन्निकर्षसत्त्वात्, न चात्र प्रतिबन्धकमस्तीत्याह—**आवरणेति**। **आवरणादेः** प्रतिबन्धकस्यानुपलब्ध्याऽभावनिर्णयात्। देशान्तरगमनं तु शब्दस्यामूर्तत्वात् न सम्भाव्यते। अतीन्द्रियानन्तप्रतिबन्धकत्वकल्पनामपेक्ष्य शब्दानित्यत्वकल्पनैव लघीयसीति भावः॥ १८॥

(भा०) एवं च सति तत्त्वं पांशुभिरिवावाकिरन्निदमाह—

(१) उच्चारणं श्रूयते-इति का० पु० पा०।

तदनुपलब्धेरनुपलम्भादावरणोपपत्तिः ॥ १९ ॥

यद्यनुपलम्भादावरणं नास्ति, आवरणानुपलब्धिरपि तर्ह्य-नुपलम्भान्नास्तीति तस्या अभावादप्रतिषिद्धमावरणमिति । कथं पुनर्जानीते भवान्नावरणानुपलब्धिरुपलभ्यत इति ? । किमत्र ज्ञेयं प्रत्यात्मवेदनीयत्वात् समानम् । अयं खल्वावरणम् अनुपलभमानः प्रत्यात्ममेव संवेदयते नावरणमुपलभ इति, यथा कुड्येनावृतस्यावरणमुपलभमानः प्रत्यात्ममेव संवेदयते सेयमा-वरणोपलब्धिवदावरणानुपलब्धिरपि संवेद्यैवेति । एवं च सत्य-पहृतविषयमुत्तरवाक्यमस्तीति ॥ १९ ॥

(भा०) अभ्यनुज्ञावादेन तूच्यते जातिवादिना—

अनुपलम्भादप्यनुपलब्धिसद्भावा(१)न्नावरणा-नुपपत्तिरनुपलम्भात् ॥ २० ॥

यथा ऽनुपलभ्यमाना(२)प्यावरणानुपलब्धिरस्ति एवमनुप-लभ्यमानमप्यावरणमस्तीति यद्यभ्यनुजानाति भवान् अनुपल-भ्यमाना(३)वरणानुपलब्धिरस्तीति अभ्यनुज्ञाय च वदति ना-स्त्यावरणमनुपलम्भादित्येतद् एतस्मिन्नप्यभ्यनुज्ञावादे प्रति-पत्तिनियमो नोपपद्यत इति ॥ २० ॥

(वृ०) भ्रान्तस्य पूर्वपक्षपरं सूत्रद्वयम्—

---

(१) सद्भाववत्-इति क० पु० पा ।
(२) अनुपलभ्यमानादपि-इति लि० पु० पा० ।
(३) नानुपलभ्यमाना-इति का० पु० पा० ।

तदनुपलब्धेरनुपलम्भादावरणोपपत्तिः ॥ १९ ॥

अनुपलम्भादप्यनुपलब्धिसद्भाववन्नावरणानुपपत्तिरनुपलम्भात् ॥ २० ॥

यथा त्वयाऽऽवरणस्याऽनुपलब्ध्याऽभाव इत्युच्यते, तथाऽऽवरणानुपलब्धेरनुपलम्भात्तदभाव आवरणोपलब्धिरेव स्यात् । यदि वाऽऽवरणानुपलब्धेरनुपलम्भेऽपि नावरणानुपलब्धेरभावस्तदावरणस्यानुपलम्भादपि नावरणस्यानुपपत्तिरित्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥

अनुपलम्भात्मकत्वादनुपलब्धेरहेतुः ॥ २१ ॥

(भा०) यदुपलभ्यते तदस्ति, यन्नोपलभ्यते तन्नास्ति, इति अनुपलम्भात्मकमसदिति व्यवस्थितम् । उपलब्ध्यभावश्चानुपलब्धिरिति । सेयमभावत्वान्नोपलभ्यते । सच्च खल्वावरणं तस्योपलब्ध्या भवितव्यं न चोपलभ्यते तस्मान्नास्तीति । तच्च यदुक्तं नावरणानुपपत्तिरनुपलम्भादित्ययुक्तमिति ॥ २१ ॥

(वृ०) सिद्धान्तसूत्रम्—

अनुपलम्भात्मकत्वाद् अनुपलब्धेरहेतुः ॥ २१ ॥

आवरणानुपलब्धेरनुपलम्भादावरणोपलब्धिरिति जात्युत्तरम् **अहेतुः** न मन्मतप्रतिषेधसाधनम् । **अनुपलब्धेः** आवरणानुपलब्धेः, **अनुपलम्भात्मकत्वाद्** उपलम्भाभावात्मकत्वात्, तस्य च मनसैव सुग्रहत्वात्, तदनुपलब्धिरसिद्धेति भावः ॥ २१ ॥

(भा०) अथ शब्दस्य नित्यत्वं प्रतिजानानः कस्माद्धेतोः प्रतिजानीते—

अस्पर्शत्वात् ॥ २२ ॥

अस्पर्शमाकाशं नित्यं दृष्टमिति तथा च शब्द इति ॥२२॥

(वृ०) सत्प्रतिपक्षमाशङ्कते—

अस्पर्शत्वात् ॥ २२ ॥

शब्दो नित्यः अस्पर्शत्वाद् गगनवदिति भावः ॥ २२ ॥

(भा०) सोयमुभयतः सव्यभिचारः स्पर्शवांश्चाणुर्नित्यः । अस्पर्शं च कर्मानित्यं दृष्टम् । अस्पर्शत्वादित्येतस्य साध्यसाधर्म्येणोदाहरणम्—

न कर्मानित्यत्वात् ॥ २३ ॥

(वृ०) न सत्प्रतिपक्षस्त्वदीयहेतोरनैकान्तिकत्वादित्याह—

न कर्मानित्यत्वात् ॥ २३ ॥

अस्पर्शत्वं न शब्दनित्यत्वसाधकं कर्मणि व्यभिचारात् ॥ २३ ॥

(भा०) साध्यवैधर्म्येणोदाहरणम्—

नाणुनित्यत्वात्(१) ॥ २४ ॥

उभयस्मिन्नुदाहरणे व्यभिचारान्न हेतुः ॥ २४ ॥

(वृ०) अनैकान्तिकमपि साधकं स्याद् अत्राह—

नाणुनित्यत्वात् ॥ २४ ॥

अनैकान्तिकस्य साधकत्वेऽणोः परमाणोर्नित्यत्वं न स्याद्रूपवत्त्वादिना तत्रानित्यत्वानुमानापत्तेरित्यर्थः ॥ २४ ॥

(भा०) अयं तर्हि हेतुः—

सम्प्रदानात् ॥ २५ ॥

सम्प्रदीयमानमवस्थितं दृष्टं, सम्प्रदीयते च शब्द आचार्येणान्तेवासिने, तस्मादवस्थित इति ॥ २५ ॥

(वृ०) शङ्कते—

सम्प्रदानात् ॥ २५ ॥

गुरुणा शिष्याय विद्यायाः सम्प्रदानात् तथा च शब्दस्य प्राक् सत्त्वं सिद्धं तथा च—

"तावत्कालं स्थिरं चैनं कः पश्चान्नाशयिष्यति"

इति न्यायान्नित्यत्वमर्थसिद्धमिति भावः ॥ २५ ॥

---

(१) नाणुर्नित्यत्वादिति—का०पु० पा० ।

तदन्तरालानुपलब्धेरहेतुः ॥ २६ ॥

(भा०) येन सम्प्रदीयते यस्मै च, तयोरन्तराले ऽव-स्थानमस्य केन लिङ्गेनोपलभ्यते । सम्प्रदीयमानो ह्यवस्थितः सम्प्रदातुरपैति सम्प्रदानं च प्राप्नोति इत्यवर्जनीयमेतत् ॥ २६ ॥

(वृ०) सिद्धान्तसूत्रम्—

तदन्तरालानुपलब्धेरहेतुः ॥ २६ ॥

शिष्ये उपसन्ने गुरुरध्यापयति, यदि च शब्दो नित्यः स्या-त्तदा शिष्यागमनानन्तरमध्यापनात् पूर्वमपि शब्द उपलभ्येतेत्यनुप-लब्ध्या च नास्ति शब्द इत्यतस्त्वदुक्तो न हेतुः ॥ २६ ॥

अध्यापनादप्रतिषेधः ॥ २७ ॥

(भा०) अध्यापनं लिङ्गमसत्ति सम्प्रदाने ऽध्यापनं न स्यादिति ॥ २७ ॥

(वृ०) पूर्वपक्षसूत्रम्—

अध्यापनादप्रतिषेधः ॥ २७ ॥

मदीयहेतोः **प्रतिषेधो** न युक्तः **अध्यापनात्**, यद्यन्तराल-काले शब्दो न स्यात् कथमध्यापनं घटेत ? अनुपलब्धिस्तु शब्दस्य कण्ठताल्वाद्यभिघातरूपव्यञ्जकाभावादुपपद्यत इति भावः ।

आचार्य्यास्तु सूत्रद्वयमेवं व्याचक्षते—विभक्तिव्यत्यासाद् अहे-

तोस्तदन्तरालानुपलब्धिरर्थः तथा च हेतोः स्वत्वस्याभावात् तदन्तरालस्य स्वत्वध्वंसस्यानुपलब्धिः, अतो न दानमित्यर्थः । प्रतिषेधो न युक्तः न हि दानं ममाभिप्रेतं, किं त्वध्यापनं, तच्च विद्यमानस्य शब्दस्यैवेति भावः ॥ २७ ॥

उभयोः पक्षयोरन्यतरस्याध्यापनादप्रतिषेधः(१) ॥२८॥

(भा०) समानमध्यापनमुभयोः पक्षयोः, संशयानिवृत्तेः, (२)किमाचार्यस्थः शब्दो ऽन्तेवासिनमापद्यते तदध्यापनम् ? आहो स्विन्नृत्योपदेशवद् गृहीतस्यानुकरणमध्यापनमिति ? एवमध्यापनमलिङ्गं सम्प्रदानस्येति ॥ २८ ॥

(वृ०) सिद्धान्तसूत्रम्—

उभयोः पक्षयोरन्यतरस्याध्यापनादप्रतिषेधः ॥ २८ ॥

अन्यतरस्य पक्षस्यानित्यत्वसाधकस्याध्यापनाद्यः **प्रतिषेधः** स न सम्भवति, **उभयोः** पक्षयोरध्यापनस्य समानत्वादिति शेषः । अध्यापनं हि गुरूच्चारणानूच्चारणं, शिष्योच्चारणानुकूलोच्चारणं वा तच्च स्थैर्यास्थैर्यपक्षयोस्तुल्यं, न शब्दानित्यतायाः साहायकं विधातुमलम् । न ह्यध्यापनं दानं येन स्वस्वत्वध्वंसपरस्वत्वापादनार्थं तस्य स्थैर्य्यमाशङ्कनीयम् । न वा दानं सम्भवति बहूनामेकदा स्वत्वविरोधात्

---

(१) अस्य भाष्यत्वमेव केचिद् वदन्ति ।

(२) संशयानतिवृत्तेः—इति का० पु० पा० ।

परस्वदानासम्भवाच्च, अपि तु नृत्याध्यापनादाविवोपदेशमात्रमिति भावः ॥ २८ ॥

(भा०) अयं तर्हि हेतुः—

अभ्यासात् ॥ २९ ॥

अभ्यस्यमानमवस्थितं दृष्टम् । पञ्चकृत्वः पश्यतीति रूपमवस्थितं पुनः पुनर्दृश्यते । भवति च शब्दे ऽभ्यासः, दशकृत्वो ऽधीतोऽनुवाको विंशतिकृत्वो ऽधीत इति, तस्मादवस्थितस्य पुनः पुनरुच्चारणमभ्यास इति ॥ २९ ॥

(वृ०) पूर्वपक्षसूत्रम्—

अभ्यासात् ॥ २९ ॥

यद्धि स्थिरं तदभ्यस्यमानं दृष्टम्, यथा दशकृत्वो रूपं पश्यति, एवं शतकृत्वोऽनुवाकमधीत इत्यभ्यासात् स्थैर्यं शब्दस्येति भावः ॥२९॥

नान्यत्वे ऽप्यभ्यासस्योपचारात् ॥ ३० ॥

(भा०) अनवस्थाने ऽप्यभ्यासस्याभिधानं(१) भवति द्विर्नृत्यतु भवान् त्रिर्नृत्यतु भवानिति, द्विरनृत्यत् त्रिरनृत्यद् द्विरग्निहोत्रं जुहोति द्विर्भुङ्क्ते ॥ ३० ॥

---

(१) अन्यस्य चाप्यभ्यासाभिधानम्—इति पु० पा० ।

(वृ०) उत्तरयति—

नान्यत्वेऽप्यभ्यासस्योपचारात् ॥ ३० ॥

पूर्वपक्षो न युक्तः कुतः ? अन्यत्वे भेदेऽपि शब्दानाम् अध्ययनाभ्यासस्य उपचारात् सम्भवात् न ह्यभ्यासः स्थैर्यं साधयति, द्विर्जुहोति त्रिर्नृत्यतीत्यादौ भेदेऽप्यभ्यासदर्शनादिति भावः ॥ ३० ॥

(भा०) एवं व्यभिचारात् प्रतिषिद्धहेतावन्यशब्दस्य प्रयोगः प्रतिषिध्यते—

अन्यदन्यस्मादनन्यत्वादनन्यदित्यन्यताऽभावः ॥३१॥

यदिदमन्यदिति मन्यसे तत् स्वार्थेनानन्यत्वाद्(१) अन्यन्न भवति, एवमन्यताया अभावः, तत्र यदुक्तमन्यत्वेऽप्यभ्यासोपचारादित्येतदयुक्तमिति ॥ ३१ ॥

(वृ०) अन्यतैव जगति नास्तीति कथमन्यत्वेऽप्यभ्यासोपपत्तिरिति तटस्थ आशङ्कते—

अन्यदन्यस्मादनन्यत्वादनन्यदित्यन्यताऽभावः ॥ ३१ ॥

यद्वस्त्वन्यस्मादन्यदुच्यते, तत् स्वस्मादनन्यत् अभिन्नम्, तत् कथमन्यत् ? भेदाभेदयोर्विरोधादिति भावः । स्वाभेदस्यावश्यकत्वमिति हृदयम् ॥ ३१ ॥

---

(१) स्वात्मनोऽनन्यत्वात्—इति पु० पा० ।

(भा०) शब्दप्रयोगं प्रतिषेधतः शब्दान्तरप्रयोगः प्रतिषिध्यते—

तदभावे नास्त्यनन्यता तयोरितरेतरापेक्षसिद्धेः ॥ ३२ ॥

अन्यस्मादन्यतामुपपादयति भवान्, उपपाद्य चान्यत् प्रत्याचष्टे अनन्यदिति च शब्दमनुजानाति प्रयुङ्क्ते चानन्यदिति । एतत् समासपदमन्यशब्दोऽयं प्रतिषेधेन सह समस्यते । यदि चात्रोत्तरं पदं नास्ति कस्यायं प्रतिषेधेन सह समासः ? तस्मात्तयोरनन्यान्यशब्दयोरितरोऽनन्यशब्द इतरमन्यशब्दमपेक्षमाणः सिद्ध्यतीति तत्र यदुक्तमन्यताया अभाव इत्येतदयुक्तमिति ॥३२॥

(वृ०) समाधत्ते—

तदभावे नास्त्यनन्यता तयोरितरेतरापेक्षसिद्धेः ॥ ३२ ॥

तदभावे ऽन्यत्वस्याभावेऽनन्यतापि **नास्ति तयोर्भे**दाभेदयोः सिद्धेः परस्परसापेक्षत्वात् । वस्तुतस्तु तयोर्मध्ये **इतरस्य** एकतरस्य अनन्यत्वस्येत**रापेक्षसिद्धेः इतरत्वस्य** भेदस्य ज्ञानापेक्षासिद्धिर्यस्य तादृशत्वादित्यर्थः ॥ ३२ ॥

(भा०) अस्तु तर्हीदानीं शब्दस्य नित्यत्वम् ?

विनाशकारणानुपलब्धेः ॥ ३३ ॥

यदनित्यं तस्य विनाशः कारणाद्भवति यथा लोष्टस्य कारणद्रव्यविभागात्, शब्दश्चेदनित्यस्तस्य विनाशो यस्मात्का-

रणाद्भवति तदुपलभ्येत, न चोपलभ्यते तस्मान्नित्य इति ॥३३॥

(वृ०) शङ्कते—

विनाशकारणानुपलब्धेः ॥ ३३ ॥

शब्दो नित्य इत्यादिः ॥ ३३ ॥

अश्रवणकारणानुपलब्धेः सततश्रवणप्रसङ्गः ॥ ३४ ॥

(भा०) यथा विनाशकारणानुपलब्धेरविनाशप्रसङ्ग एवमश्रवणकारणानुपलब्धेः सततं श्रवणप्रसङ्गः । व्यञ्जकाभावादश्रवणमिति चेत् ? प्रतिषिद्धं व्यञ्जकम् । अथ विद्यमानस्य(१) निर्निमित्तमश्रवणमिति(२) विद्यमानस्य निर्निमित्तो विनाश इति । समानश्च दृष्टविरोधो निमित्तमन्तरेण विनाशे चाश्रवणे चेति ॥ ३४ ॥

(वृ०) अनुपलब्धिरप्रत्यक्षमज्ञानं वा ? आद्ये प्रतिबन्दिमाह—

अश्रवणकारणानुपलब्धेः सततश्रवणप्रसङ्गः ॥ ३४ ॥

यद्यप्रत्यक्षत्वादभावसिद्धिस्तदाऽश्रवणकारणस्याप्रत्यक्षत्वादश्रवणं न स्यादिति सततश्रवणप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

---

(१) अथाविद्यमानस्य—इति क० का० पु० पा० ।
(२) निर्निमित्तं श्रवणमिति—इति क० का० पु० पा० ।

उपलभ्यमाने चानुपलब्धेरसत्त्वादनपदेशः ॥ ३५ ॥

(भा०) अनुमानाच्चोपलभ्यमाने शब्दस्य विनाशकारणे विनाशकारणानुपलब्धेरसत्त्वादित्यनपदेशः, यस्माद्विषाणी(१) तस्मादश्व इति। किमनुमानमिति चेत्? सन्तानोपपत्तिः। उपपादितः शब्दसन्तानः संयोगविभागजाच्छब्दाच्छब्दान्तरं ततोऽप्यन्यत्ततो ऽप्यन्यदिति। तत्र कार्यः शब्दः कारणशब्दमभिरुणाद्धि(२) प्रतिघातिद्रव्यसंयोगस्त्वन्त्यस्य शब्दस्य निरोधकः। दृष्टं हि तिरःप्रतिकुड्यमन्तिकस्थेनाप्यश्रवणं शब्दस्य श्रवणं दूरस्थेनाप्यसति व्यवधाने इति।

घण्टायामभिहन्यमानायां तारस्तारतरो मन्दो मन्दतर इति श्रुतिभेदान्नानाशब्दसन्तानो ऽविच्छेदेन श्रूयते, तत्र(३) नित्ये शब्दे घण्टास्थमन्यगतं वा ऽवस्थितं सन्तानवृत्ति वाऽभिव्यक्तिकारणं(४) वाच्यं येन श्रुतिसन्तानो भवतीति शब्दभेदे चासति श्रुतिभेद उपपादयितव्य इति। अनित्ये तु शब्दे घण्टास्थं सन्तानवृत्ति संयोगसहकारि निमित्तान्तरं संस्कारभूतं पटु मन्दमिति वर्तते(५) तस्यानुवृत्त्या शब्दसन्तानानुवृत्तिः, पटुमन्दभावाच्च तीव्रमन्दता शब्दस्य, तत्कृतश्च श्रुतिभेद इति ॥ ३५ ॥

(वृ०) द्वितीये त्वाह—

---

(१) यथा यस्माद्विषाणी-इति पु० पा०।
(२) निरुणद्धि-इति क० पु० पा०।
(३) तत्र-इति क० का० पु० पा०।
(४) सन्तानवृत्तिरभिव्यक्तिकारणम्-इति क० का० पु० पा०।
(५) पटुमन्दमनुवर्त्तते—इति पा०।

उपलभ्यमाने चानुपलब्धेरसत्त्वादनपदेशः ॥ ३५ ॥

अनुमानादिना उपलभ्यमाने विनाशकारणे अनुपलब्धेरभावात् त्वदीयो हेतुरनपदेशः, असाधकः असिद्धत्वात्, जन्यभावत्वेन विनाशकल्पनमिति भावः ॥ ३५ ॥

(भा०) न वै निमित्तान्तरं(१) संस्कार उपलभ्यते अनुपलब्धेर्नास्तीति—

पाणिनिमित्तप्रश्लेषाच्छब्दाभावे नानुपलब्धिः ॥ ३६ ॥

पाणिकर्मणा पाणिघण्टाप्रश्लेषो भवति तस्मिँश्च सति शब्दसन्तानो नोपलभ्यते अतः श्रवणानुपपत्तिः । तत्र प्रतिघातिद्रव्यसंयोगः शब्दस्य निमित्तान्तरं संस्कारभूतं निरुणद्धीत्यनुमीयते तस्य च निरोधाच्छब्दसन्तानो नोत्पद्यते । अनुत्पत्तौ श्रुतिविच्छेदो यथा प्रतिघातिद्रव्यसंयोगादिषोः क्रियाहेतौ संस्कारे निरुद्धे गमनाभाव इति कम्पसन्तानस्य स्पर्शनेन्द्रियग्राह्यस्य चोपरमः कांस्यपात्रादिषु पाणिसंश्लेषो लिङ्गं संस्कारसन्तानस्येति । तस्मान्निमित्तान्तरस्य संस्कारभूतस्य नानुपलब्धिरिति ॥ ३६ ॥

(वृ०) सिद्धान्तिनः सूत्रान्तरम्—

पाणिनिमित्तप्रश्लेषाच्छब्दाभावे नानुपलब्धिः ॥ ३६ ॥

शब्दायमाने कांस्यादौ पाणिरूपनिमित्तस्य प्रश्लेषात्

---

(१) निर्निमित्तान्तरम्—इति क० का० पु० पा०।

संयोगात् **शब्दाभावे** उपलभ्यमाने शब्दाभावकारणस्य **नानुपलब्धिरिति** यथाश्रुतानुयायिनः ।

परे तु **पाणिरूपनिमित्तस्य** प्रश्लेषः सम्बन्धो यत्र स पाणिजः शब्दः अर्थात् उत्तरशब्दः ततः **शब्दाभावे** शब्दध्वंसे सति न विनाशकारणा**नुपलब्धि**रित्यर्थ इत्याहुः ।

अन्ये तु पूर्वसूत्रे शब्दस्य तावद्वेगात्मकः संस्कारविशेषो हेतुस्तस्य तीव्रतीव्रतरमन्दमन्दतरत्वाच्छब्दोऽपि तादृशः, तत्र चोत्तरोत्तरशब्दानां पूर्वपूर्वशब्दनाशकत्वं कल्प्यत इत्यर्थः ।

ननु तादृशसंस्कार एव नास्तीत्यत्राह **पाणीति** । **नानुपलब्धिः संस्कारस्येति** शेषः । **पाणेर्निमित्तस्य प्रश्लेषात्** घण्टादिसंयोगात् संस्काररूपकारणाभावद्वारा **शब्दाभावे** शब्दानुत्पत्तौ नानुपलम्भः संस्कारस्येत्यर्थ इत्याहुः ॥ ३६ ॥

विनाशकारणानुपलब्धेश्चावस्थाने तन्नित्यत्वप्रसङ्गः(१) ॥ ३७ ॥

(भा०) यदि यस्य विनाशकारणं नोपलभ्यते तदवतिष्ठते ? अवस्थानाच्च तस्य नित्यत्वं प्रसज्यते, एवं यानि खल्विमानि शब्दश्रवणानि शब्दाभिव्यक्तय इति मतं न तेषां विनाशकारणं भवतोपपाद्यते अनुपपादनादवस्थानमवस्थानात्(२) तेषां नित्यत्वं प्रसज्यत इति । अथ नैवं, तर्हि विनाशकारणानुपलब्धेः शब्दस्यावस्थानान्नित्यत्वमिति ॥ ३७ ॥

---

(१) वृत्तिकृता न व्याख्यातमेतत् सूत्रम् । अतो न सूत्रमिति केचित् ।

(२) अनवस्थानमनवस्थानात्-इति क० का० पु० पा० ।

(भा०) कम्पसमानाश्रयस्य च नादस्य पाणिप्रश्लेषात् कम्पवत् कारणोपरमादभावः । वैयधिकरण्ये हि प्रतिघातिद्रव्यप्रश्लेषात् समानाधिकरणस्यैवोपरमः स्यादिति—

अस्पर्शत्वादप्रतिषेधः ॥ ३८ ॥

(भा०) यदिदं नाकाशगुणः शब्द इति प्रतिषिध्यते अयमनुपपन्नः प्रतिषेधः । अस्पर्शत्वाच्छब्दाश्रयस्य । रूपादिसमानदेशस्याग्रहणे शब्दसन्तानोपपत्तेरस्पर्शव्यापिद्रव्याश्रयः शब्द इति ज्ञायते न च कम्पसमानाश्रय इति ॥ ३८ ॥

(वृ०) ननु घण्टादिपाणिसंयोगस्य शब्दनिवर्त्तकत्वे घण्टाद्याश्रय एव शब्दः स्यादित्याशङ्कायामाह—

अस्पर्शत्वादप्रतिषेधः ॥ ३८ ॥

उक्तः प्रतिषेधो न सम्भवति अस्पर्शत्वात्, शब्दाश्रयस्येति शेषः । शब्दो हि न स्पर्शवद्विशेषगुणः अग्निसंयोगासमवायिकारणकत्वाभाववदकारणगुणपूर्वककार्यत्वादित्याशयः ॥ ३८ ॥

(भा०) प्रतिद्रव्यं रूपादिभिः सह सन्निविष्टः शब्दः समानदेशो व्यज्यत इति नोपपद्यते, कथम् ?

विभक्त्यन्तरोपपत्तेश्च समासे ॥ ३९ ॥

सन्तानोपपत्तेश्चेति चार्थः । तद्व्याख्यातम् । यदि रूपादयः शब्दाश्च प्रतिद्रव्यं समस्ताः समुदितास्तस्मिन् समासे(१)समुदाये

(१) समासे-इति क० पु० नास्ति ।

यो यथाजातीयकः सन्निविष्टस्तस्य तथाजातीयस्यैव ग्रहणेन भवितव्यं शब्दे रूपादिवत्। तत्र यो ऽयं विभाग एकद्रव्ये नानारूपा भिन्नश्रुतयो विधर्माणः शब्दा अभिव्यज्यमानाः श्रूयन्ते यच्च विभागान्तरं सरूपाः समानश्रुतयः सधर्माणः शब्दास्तीव्रमन्दधर्मतया(१) भिन्नाः श्रूयन्ते तदुभयं नोपपद्यते, नानाभूतानामुत्पद्यमानानामयं धर्मो नैकस्य व्यज्यमानस्येति। अस्ति चायं विभागो विभागान्तरं च, तेन विभागोपपत्तेर्मन्यामहे न प्रतिद्रव्यं रूपादिभिः सह शब्दः सन्निविष्टो व्यज्यत इति ॥३९॥

(वृ०) एतदेव व्युत्पादयितुमाह—

विभक्त्यन्तरोपपत्तेश्च समासे ॥ ३९ ॥

समासे स्पर्शादिसमुदाये साहित्येन शब्दो वर्तते इति न युक्तम्, विभक्त्यन्तरस्य विभागान्तरस्य तारमन्दादेरुपपत्तेः। अयमर्थः एकस्मिन्नेव शङ्खादौ तारमन्दादिनानाशब्दा जायन्ते, गन्धादयस्तु विनाऽग्निसंयोगं न परावर्तन्त इति भावः ॥ ३९ ॥

समाप्तं शब्दानित्यत्वप्रकरणम् ॥ २ ॥

(भा०) द्विविधश्चायं शब्दो वर्णात्मको ध्वनिमात्रश्च। तत्र वर्णात्मनि तावत्—

विकारादेशोपदेशात्संशयः ॥ ४० ॥

दध्यत्रेति केचिद् इकार इत्वं हित्वा यत्वमापद्यत इति वि-

---

(१) तीव्रमन्दतया—इति पु० पा०।

कारं मन्यन्ते । केचिदिकारस्य प्रयोगे विषयकृते यदिकारः स्थानं जहाति तत्र यकारस्य प्रयोगं ब्रुवते । संहितायां विषये इकारो न प्रयुज्यते तस्य स्थाने यकारः प्रयुज्यते स आदेश इति, उभयमिदमुपदिश्यते । तत्र न ज्ञायते किं तत्त्वमिति ?

आदेशोपदेशस्तत्त्वम्—

विकारोपदेशे ह्यन्वयस्याग्रहणाद्विकाराननुमानम्(१) । सत्यन्वये किंचिदुपजायत इति शक्यते विकारोऽनुमातुम् । न चान्वयो गृह्यते तस्माद्विकारो नास्तीति ।

भिन्नकरणयोश्च वर्णयोरप्रयोगे प्रयोगोपपत्तिः । विवृतकरण इकार ईषत्स्पृष्टकरणो यकारः, ताविमौ पृथक्करणाख्येन प्रयत्नेनोच्चारणीयौ तयोरेकस्याप्रयोगेऽन्यतरस्य(२) प्रयोग उपपन्न इति ।

अविकारे चाविशेषः । यत्रेमाविकारयकारौ न विकारभूतौ यतते, यच्छति, प्रायंस्त, इति, इकार, इदमिति च, यत्र च विकारभूतौ इष्ट्वा व्याहरति(३) उभयत्र प्रयोक्तुरविशेषो यत्नः श्रोतुश्च श्रुतिरित्यादेशोपपत्तिः ।

प्रयुज्यमानाग्रहणाच्च । न खलु इकारः प्रयुज्यमानो यकारतामापद्यमानो गृह्यते, किं तर्हि ? इकारस्य प्रयोगे यकारः प्रयुज्यते, तस्मादविकार इति ।

अविकारे च न शब्दान्वाख्यानलोपः । न विक्रियन्ते वर्णा इति । न चैतस्मिन्पक्षे शब्दान्वाख्यानस्यासम्भवो

---

(१) अनुमानम्-इति का० पु० पा० ।

(२) अन्यस्य—इति का० पु० पा०

(३) इदं व्याहरति-इति क० का० पु० पा० ।

येन वर्णविकारं प्रतिपद्येमहीति ।

न खलु वर्णस्य वर्णान्तरं कार्यं, न हि इकाराद्यकार उत्पद्यते यकाराद्वा इकारः । पृथक्स्थानप्रयत्नोत्पाद्या हीमे वर्णास्तेषामन्यो ऽन्यस्य स्थाने प्रयुज्यत इति युक्तम् । एतावच्चैतत्परिणामो विकारः स्यात् कार्यकारणभावो वा उभयं च नास्ति तस्मान्न सन्ति वर्णविकाराः ।

वर्णसमुदायविकारानुपपत्तिवच्च वर्णविकारानुपपत्तिः । 'अस्तेर्भूः' 'ब्रुवो वचि'रिति यथा वर्णसमुदायस्य धातुलक्षणस्य क्वचिद्विषये वर्णान्तरसमुदायो न परिणामो न कार्यं शब्दान्तरस्य स्थाने शब्दान्तरं प्रयुज्यते तथा वर्णस्य(१) वर्णान्तरमिति ॥ ४० ॥

(वृ०) प्रसङ्गाच्छब्दपरिणामवादं दूषयितुं संशयं दर्शयति—

विकारादेशोपदेशात् संशयः ॥ ४० ॥

'इको यणचि'इत्यादिना इकारादेर्विकारो यकारादिरिति साङ्ख्या व्याचक्षते । परे तु इकारे प्रयोक्तव्ये यकारः प्रयोक्तव्य इत्यादेशं समादिशन्ति ।

अतश्च वर्णा विकारिणो न वेति संशयः । विकारश्च स्वरूपस्य विनाशेऽविनाशे वा द्रव्यान्तरारम्भकत्वं, यथा दुग्धादेर्दध्याद्यारम्भकत्वं, बीजादेर्वृक्षाद्यारम्भकत्वं च, सुवर्णादेरपि लोहाभिघातजन्यावयवसंयोगनाशादवयविनो नाशे सत्येव कुण्डलाद्यारम्भकत्वं, कपालादेश्च स्वरूपाविनाशेन घटाद्यारम्भकत्वम् ॥ ४० ॥

---

(१) वर्णान्तरसमुदायो न परिणामो न कार्यं शब्दान्तरस्य स्थाने शब्दान्तरं प्रयुज्यते तथा वर्णस्य–इति पुस्तकान्तरेऽधिकः पाठः ।

(भा०) इतश्च न सन्ति विकाराः—

प्रकृतिविवृद्धौ विकारविवृद्धेः ॥ ४१ ॥

प्रकृत्यनुविधानं विकारेषु दृष्टं, यकारे ह्रस्वदीर्घानुविधानं नास्ति येन विकारत्वमनुमीयत इति ॥ ४१ ॥

(वृ०) तत्र विकारनिराकरणाय सूत्रम्—

प्रकृतिविवृद्धौ विकारविवृद्धेः ॥ ४१ ॥

न वर्णा विकारिणः, तथा सति तत्प्रकृतेरुपादानत्वाभिमतस्य विवृद्ध्या विकारस्यापि विवृद्ध्यापत्तेः। महदल्पावयवारब्धावयविनो महदल्पत्ववत् ह्रस्वेकारारब्धयकारापेक्षया दीर्घेकारारब्धयकारस्य विवृद्धिः स्यादित्यर्थः। तस्मादादेशपक्षः श्रेयानिति भावः ॥ ४१ ॥

न्यूनसमाधिकोपलब्धेर्विकाराणामहेतुः ॥ ४२ ॥

(भा०) द्रव्यविकारा न्यूनाः समाः अधिकाश्च गृह्यन्ते। तद्वदयं विकारो न्यूनः स्यादिति। द्विविधस्यापि हेतोरभावादसाधनं दृष्टान्तः। अत्र नोदाहरणसाधर्म्याद्धेतुरस्ति न वैधर्म्यात्। अनुपसंहृतश्च हेतुना दृष्टान्तो न साधक इति।

प्रतिदृष्टान्ते चानियमः प्रसज्येत। यथाऽनडुहः स्थाने ऽश्वो वोढुं नियुक्तो न तद्विकारो भवति एवमिवर्णस्य स्थाने यकारः प्रयुक्तो न विकार इति, न चात्र नियमहेतुरस्ति दृष्टान्तः साधको न प्रतिदृष्टान्त इति ॥ ४२ ॥

(वृ०) आक्षिपति—

न्यूनसमाधिकोपलब्धेर्विकाराणामहेतुः ॥ ४२ ॥

उक्तो **हेतुर्न युक्तः विकाराणां** प्रकृत्यपेक्षया **न्यूनत्वस्य समत्वस्याधिकत्वस्य चोपपत्तेः** दर्शनात्। यथा तूलकपरिमाणापेक्षया तद्विकारस्तन्तुरल्पपरिमाणः, यथा वा न्यग्रोधबीजादुत्कृष्टेन नारिकेलीबीजेन न्यग्रोधादल्पो नारिकेलीतरुर्जन्यते, कनकादिसमपरिमाणं कटकादि, यथा वा न्यूनाधिकनारिकेलीबीजाभ्यां समौ वृक्षौ, न्यूनपरिमाणाद् वटबीजाच्च महान् वटतरुरिति ॥ ४२ ॥

(भा०) द्रव्यविकारोदाहरणं च—

नातुल्यप्रकृतीनां विकारविकल्पात् ॥ ४३ ॥

अतुल्यानां द्रव्याणां प्रकृतिभावोऽवकल्पते(१) विकारश्च प्रकृतीरनुविधीयते । न त्विवर्णमनुविधीयते यकारः तस्मादनुदाहरणं द्रव्यविकारं इति ॥ ४३ ॥

(वृ०) समाधत्ते—

नातुल्यप्रकृतीनां विकारविकल्पात् ॥ ४३ ॥

नोक्तं समाधानं युक्तम् । **अतुल्यप्रकृतीनां** भिन्नप्रकृतीनां हि **विकाराणां विकल्पो** वैलक्षण्यं मयाऽभिहितं, न हि बीजादेर्ह्रासवृद्ध्यादिना वृक्षादेर्ह्रासवृद्ध्यादिकं प्रक्रान्तं मदुक्तवैलक्षण्यन्तु तत्राप्यस्ति, तथा च त्वदुक्तमुपचारच्छलम् इति भावः ॥ ४३ ॥

---

(१) विकल्पते-इति क० पु० पा० ।

द्रव्यविकारे वैषम्यवद्(१) वर्णविकारविकल्पः ॥ ४४ ॥

(भा०) यथा द्रव्यभावेन तुल्यायाः प्रकृतेर्विकारवैषम्यम्, एवं वर्णभावेन तुल्यायाः प्रकृतेर्विकारविकल्प इति ॥ ४४ ॥

(वृ०) शङ्कते--

द्रव्यविकारे वैषम्यवद्वर्णविकारविकल्पः ॥ ४४ ॥

द्रव्यत्वेन न्यग्रोधादिप्रकृतीनां तुल्यत्वेऽपि विकारवैषम्यं यथा एवमेव वर्णत्वेन तुल्ययोरपि ह्रस्वदीर्घयोर्विकारो यकारस्तस्य विकल्प(२) ऐकरूप्यं नानुपपन्नमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

न विकारधर्मानुपपत्तेः ॥ ४५ ॥

(भा०) अयं विकारधर्मो द्रव्यसामान्ये यदात्मकं द्रव्यं मृद्वा सुवर्णं वा तस्यात्मनोऽन्वये पूर्वो व्यूहो निवर्त्तते व्यूहान्तरं चोपजायते तं विकारमाचक्षते(३) न वर्णसामान्ये कश्चिच्छब्दात्मान्वयी य इत्वं जहाति यत्वं चापद्यते। तत्र यथा सति द्रव्यभावे विकारवैषम्ये नाऽनडुहोऽश्वो विकारो विकारधर्मानुपपत्तेः, एवमिवर्णस्य न यकारो विकारो विकारधर्मानुपपत्तेरिति ॥४५॥

---

(१) द्रव्यविकारवैषम्यवत्-इति पा० ।

(२) अविकल्पः-इति क० पु० पा० ।

(३) आचक्ष्महे—इति क० पु० पा० ।

(वृ०) समाधत्ते--

न विकारधर्मानुपपत्तेः ॥ ४५ ॥

नात्र द्रव्यविकारतुल्यता । विकाराणां हि अयं धर्मो प्रकृत्यनुविधानं तद्भेदे भेद इति, प्रकृते च तदनुपपत्तिः, ह्रस्वत्वदीर्घत्वादिना प्रकृतिभेदेऽपि कार्यभेदाभावात् ॥ ४५ ॥

(भा०) इतश्च न सन्ति वर्णविकाराः—

विकारप्राप्तानामपुनरापत्तेः ॥ ४६ ॥

अनुपपन्ना पुनरापत्तिः । कथम् ? पुनरापत्तेरननुमानादिति । इकारो यकारत्वमापन्नः पुनरिकारो भवति, न पुनरिकारस्य स्थाने यकारस्य प्रयोगो ऽप्रयोगश्चेत्यत्रानुमानं नास्ति ॥ ४६ ॥

(वृ०) इतश्च न विकार इत्याह—

विकारप्राप्तानामपुनरापत्तेः ॥ ४६ ॥

विकारप्राप्तस्य न पुनः प्रकृतिरूपता दृष्टा । न खलु दधि क्षीरतां पुनरापद्यते, इकारस्तु यकारतां प्राप्तः पुनरिकारतामापद्यते, दध्यत्र इत्युक्त्वा पुनरपि दधि अत्र इत्युच्यते एवेति भावः ॥ ४६ ॥

(भा०) अननुमानादिति न । इदं ह्यनुमानम्—

सुवर्णादीनां पुनरापत्तेरहेतुः ॥ ४७ ॥

सुवर्णं कुण्डलत्वं हित्वा रुचकत्वमापद्यते रुचकत्वं हित्वा पुनः कुण्डलत्वमापद्यते, एवमिकारोऽपि यकारत्वमापन्नः पुनरिकारो भवतीति व्यभिचारादननुमानम् ॥ ४७ ॥

(वृ०) आक्षिपति—

सुवर्णादीनां पुनरापत्तेरहेतुः ॥ ४७ ॥

उक्तो हेतुर्न युक्तः। सुवर्णादिकं हि कटकीभावं विहाय कुण्डलतामापन्नं पुनः कटकतामापद्यत एवेति भावः ॥ ४७ ॥

(भा०) यथा पयो दधिभावमापन्नं पुनः पयो भवति किम्? एवं वर्णानां न पुनरापत्तिः। अथ सुवर्णवत् पुनरापत्तिरिति? सुवर्णोदाहरणोपपत्तिश्च—

न तद्विकाराणां सुवर्णभावाव्यतिरेकात् ॥ ४८ ॥

(भा०) अवस्थितं सुवर्णं हीयमानेन धर्मेण उपजायमानेन च(१) धर्मि भवति, नैवं कश्चिच्छब्दात्मा हीयमानेन इत्वेनोपजायमानेन यत्वेन धर्मी गृह्यते, तस्मात्सुवर्णोदाहरणं नोपपद्यते इति।

वर्णत्वाव्यतिरेकाद्वर्णविकाराणामप्रतिषेधः। वर्णविकारा अपि वर्णत्वं न व्यभिचरन्ति यथा सुवर्णविकारः सुवर्णत्वमिति।

सामान्यवतो धर्मयोगो न सामान्यस्य। कुण्डलरुचकौ सुवर्णस्य धर्मौ न सुवर्णत्वस्य, एवमिकारयकारौ कस्य

---

(१) उपजायमानेन च-इति का० पु० नास्ति।

वर्णात्मनो धर्मौ ? वर्णत्वं सामान्यं न तस्येमौ धर्मौ भवितुमर्हतः। न च निवर्तमानो धर्म उपजायमानस्य प्रकृतिस्तत्र निवर्तमान इकारो न यकारस्योपजायमानस्य प्रकृतिरिति ॥ ४८ ॥

(वृ०) निराकरोति--

न तद्विकाराणां सुवर्णभावाव्यतिरेकात् ॥ ४८ ॥

सुवर्णविकारस्थले हि सुवर्णत्वादिना प्रकृतिता, न तु कटकत्वादिना, तत्रोभयमपि सुवर्णभावं न जहाति । यदि हि सुवर्णतामपहाय कटतामापन्नं पुनः सुवर्णतामापद्येत तदा व्यभिचारः शङ्क्यते, न चैवं, प्रकृते तु इकारतां हित्वा यकारतां प्राप्तस्यापीकारतापत्तिरस्त्येवेति दोषो दुष्परिहर इति भावः ॥ ४८ ॥

(भा०) इतश्च वर्णविकारानुपपत्तिः--

नित्यत्वे ऽविकारादनित्यत्वे चानवस्थानात् ॥ ४९ ॥

नित्या वर्णा इत्येतस्मिन्पक्षे इकारयकारौ वर्णौ इत्युभयोर्नित्यत्वाद्विकारानुपपत्तिः । नित्यत्वे ऽविनाशित्वात् कः कस्य विकार इति । अथानित्या वर्णा इति पक्षः ? एवमप्यनवस्थानं वर्णानाम् । किमिदमनवस्थानं वर्णानाम् ? उत्पद्य निरोधः । उत्पद्य निरुद्धे इकारे यकार उत्पद्यते, यकारे चोत्पद्य निरुद्धे इकार उत्पद्यते इति कः कस्य विकारः ? तदेतदवगृह्य सन्धाने सन्धाय चावग्रहे वेदितव्यमिति ॥ ४९ ॥

(वृ०) अविकारे मूलयुक्तिमाह—

नित्यत्वेऽविकारादनित्यत्वे चानवस्थानात् ॥ ४९ ॥

वर्णानां नित्यत्वे विकारासम्भवादनित्यत्वे चाचिरस्थायित्वे-नेकारप्रत्यक्षानन्तरमिकारनाशाद्विकारानुपपत्तिरित्यर्थः ॥ ४९ ॥

(भा०) नित्यपक्षे तु तावत्समाधिः—

नित्यानामतीन्द्रियत्वात्तद्धर्मविकल्पाच्च
वर्णविकाराणामप्रतिषेधः ॥ ५० ॥

नित्या वर्णा न विक्रियन्त इति विप्रतिषेधः । यथा नित्यत्वे सति किञ्चिदतीन्द्रियं किञ्चिदिन्द्रियग्राह्यम्(१), इन्द्रियग्राह्याश्च वर्णाः, एवं नित्यत्वे सति किञ्चिन्न विक्रियते, वर्णास्तु विक्रियन्त इति ।

विरोधादहेतुस्तद्धर्मविकल्पः । नित्यं नोपजायते नापैति अनुपजनापायधर्मकं नित्यम्(२), अनित्यं पुनरुपजनापाययुक्तं, न चान्तरेणोपजनापायौ विकारः सम्भवति । तद्यदि वर्णा विक्रियन्ते ? नित्यत्वमेषां निवर्त्तते । अथ नित्याः ? विकारधर्मत्वमेषां निवर्त्तते । सोऽयं विरुद्धो हेत्वाभासो धर्मविकल्प इति ॥ ५० ॥

(वृ०) अत्र विकारवादी नित्यत्वमतमालम्ब्य परिहरति—

---

(१) किञ्चिदिन्द्रियग्राह्यमिति का० पु० नास्ति ।
(२) नित्यमिति-क० पु० नास्ति ।

नित्यानामतीन्द्रियत्वात्तद्धर्मविकल्पाच्च वर्णविकाराणामप्रतिषेधः ॥ ५० ॥

विकाराणां प्रतिषेधो न युक्तः नित्यानां धर्मविकल्पाद् धर्मस्य नानाविधत्वात् अतीन्द्रियत्वात् चकारेणैन्द्रियकत्वं समुच्चीयते । यथा हि नित्यानामाकाशादीनामतीन्द्रियत्वम्, ऐन्द्रियकत्वेऽपि गोत्वादीनां नित्यत्वमेवमन्येषां नित्यानामविकारित्वेऽपि वर्णानां विकारित्वं स्यादिति ॥ ५० ॥

(भा०) अनित्यपक्षे समाधिः—

अनवस्थायित्वे च वर्णोपलब्धिवत्तद्विकारोपपत्तिः॥५१॥

यथा ऽनवस्थायिनां वर्णानां श्रवणं भवत्येवमेषां विकारो भवतीति ।

असम्बन्धादसमर्था अर्थप्रतिपादिका(१) वर्णोपलब्धिर्न विकारेण सम्बन्धादसमर्था या(२) गृह्यमाणा वर्णविकारमनुमापयेदिति(३) । तत्र यादृगिदं यथा गन्धगुणा पृथिव्येवं शब्दसुखादिगुणापीति, तादृगेतद्भवतीति । न च वर्णोपलब्धिर्वर्णनिवृत्तौ वर्णान्तरप्रयोगस्य निवर्त्तिका (४) । योऽयमिवर्णनिवृत्तौ यकारस्य प्रयोगो यद्ययं वर्णोपलब्ध्या निवर्त्तते तदा तत्रोपलभ्यमान इवर्णो यत्वमापद्यते इति गृह्यते(५) तस्माद्वर्णोपलब्धिरहेतुर्वर्णविकारस्येति ॥ ५१ ॥

---

(१) अर्थप्रतिपादने इति पाठष्टीकासम्मतः ।
(२) वा-इति पु० पा० ।
(३) अनुत्पादयेदिति-इति का० पु० पा० ।
(४) वर्णान्तरं प्रयोगस्य निवर्त्तिका—इति का० पु० पा० ।
(५) गृह्येत-इति पा० ।

(वृ०) अनित्यत्वमालम्ब्य स आह—

अनवस्थायित्वे च वर्णोपलब्धिवत्तद्विकारोपपत्तिः ॥ ५१ ॥

अनवस्थायित्वेऽपि वर्णानां यथा प्रत्यक्षं भवत्येवं विकारोऽपि स्यादिति भावः ॥ ५१ ॥

विकारधर्मित्वे नित्यत्वाभावात् कालान्तरे
विकारोपपत्तेश्चाप्रतिषेधः ॥ ५२ ॥

(भा०) तद्धर्मविकल्पादिति न युक्तः प्रतिषेधः । न खलु विकारधर्मकं किञ्चिन्नित्यमुपलभ्यत इति वर्णोपलब्धिवदिति न युक्तः प्रतिषेधः । अवग्रहे हि दधि अत्रेति प्रयुज्य (१) चिरं स्थित्वा ततः संहितायां प्रयुङ्क्ते दध्यत्रेति । चिरनिवृत्ते चायमिवर्णे यकारः प्रयुज्यमानः कस्य विकार इति प्रतीयते, कारणाभावात् कार्याभाव इति अनुयोगः प्रसज्यत(२) इति ॥ ५२ ॥

(वृ०) उभयत्रोत्तरयति—

विकारधर्मित्वे नित्यत्वाभावात् कालान्तरे विकारोपपत्तेश्चाप्रतिषेधः ॥ ५२ ॥

उक्तः प्रतिषेधो न युक्तः विकारधर्मित्वे नित्यत्वासम्भवात् विकारो ह्यत्र स्वरूपपरित्यागेन रूपान्तरापत्तिः तथात्वे

---

(१) वियुज्य-इति पु० पा० ।
(२) वियुज्येत-इति पा० ।

च नित्यत्वविरोधात् । न हि घटादेः कपालाद्युपादेयत्ववत् प्रकृते सम्भवति, यकारकाले इकारानुपलब्धेः । अनित्यत्वपक्षेऽपि प्रतिषेधो न युक्तः प्रत्यक्षं हि वर्णस्य द्वितीयक्षणे युज्यते, विकारस्तु कालान्तरीयो न युज्यते दधीति शब्दानन्तरमत्रेत्यादिशब्देन तस्य नाशादिति भावः ॥ ५२ ॥

(भा०) इतश्च वर्णविकारानुपपत्तिः—

प्रकृत्यनियमाद्वर्णविकाराणाम् ॥ ५३ ॥

इकारस्थाने यकारः श्रूयते यकारस्थाने खल्विकारो विधीयते विध्यति इति(१) । तद्यदि स्यात् प्रकृतिविकारभावो वर्णानां, तस्य प्रकृतिनियमः स्यात् । दृष्टो विकारधर्मित्वे प्रकृतिनियम इति ॥ ५३ ॥

(वृ०) इतश्च विकारानुपपत्तिरित्याह—

प्रकृत्यनियमाद्वर्णविकाराणाम् ॥ ५३ ॥

विकाराणां हि प्रकृतिनियमो, यथा क्षीरदध्नोः प्रकृतिविकारभावो, न तु वैपरीत्यं, प्रकृते तु दध्यत्रेत्यादौ इकारो यकारप्रकृतिः, विध्यतीत्यादौ तु यकारं इकारप्रकृतिरिति भावः ॥ ५३ ॥

अनियमे नियमान्नानियमः ॥ ५४ ॥

(भा०) योऽयं प्रकृतेरनियम उक्तः स नियतो यथावि-

---

(१) इति-इति क० का पु०नास्ति ।

पयं व्यस्थितो नियतत्वान्नियम इति भवति, एवं सत्यनियमो नास्ति, तत्र यदुक्तं प्रकृत्यनियमादित्येतदयुक्तमिति ॥५४॥

(वृ०) अत्र छलवादी शङ्कते—

अनियमे नियमान्नानियमः ॥ ५४ ॥

अनियमो य उक्तः स न युक्तः । कुतः ? अनियतत्वस्य **नियमा**दित्यर्थः ॥ ५४ ॥

नियमानियमविरोधादनियमे नियमाच्चाप्रतिषेधः ॥ ५५ ॥

(भा०) नियम इत्यत्रार्थाभ्यनुज्ञा, अनियम इति तस्य प्रतिषेधः । अनुज्ञातनिषिद्धयोश्च व्याघातादनर्थान्तरत्वं न भवति । अनियमश्च नियतत्वान्नियमे न भवतीति नात्रार्थस्य तथाभावः प्रतिषिध्यते । किं तर्हि ? तथाभूतस्यार्थस्य नियमशब्देनाभिधीयमानस्य नियतत्वान्नियमशब्द एवोपपद्यते । सोऽयं नियमादनियमे प्रतिषेधो न भवतीति ॥ ५५ ॥

(वृ०) समाधत्ते—

नियमानियमविरोधादनियमे नियमाच्चाप्रतिषेधः ॥ ५५ ॥

अनियमे नियमात् यस्त्वयाऽनियमप्रतिषेधः कृतः स न युक्तः । कुतः ? **नियमानियमविरोधात्** । अनियमो हि

नियमाभावस्तस्मिन् सति नियमासम्भवादिति भावः ॥ ५५ ॥

(भा०) न चेयं वर्णविकारोपपत्तिः परिणामात् कार्यकारणभावाद्वा । किं तर्हि ?

गुणान्तरापत्त्युपमर्दह्रासवृद्धिलेशश्लेषेभ्यस्तु विकारोपपत्ते(१)र्वर्णविकाराः ॥ ५६ ॥

स्थान्यादेशभावादप्रयोगे प्रयोगो विकारशब्दार्थः । स भिद्यते गुणान्तरापत्तिः उदात्तस्यानुदात्त(२) इत्येवमादिः । उपमर्दो नाम एकरूपनिवृत्तौ रूपान्तरोपजनः । ह्रासो दीर्घस्य ह्रस्वः । वृद्धिर्ह्रस्वस्य दीर्घः, तयोर्वा प्लुतः । लेशो लाघवम्, स्त इत्यस्तेर्विकारः । श्लेष आगमः, प्रकृतेः प्रत्ययस्य वा । एत एव विशेषा विकारा इति एत एवादेशाः, एते चेद्विकारा, उपपद्यन्ते तर्हि वर्णविकारा इति ॥ ५६ ॥

(वृ०) तदेवं वर्णानां प्रकृतिविकारभावं निरस्य स्वपक्षे विकारव्यवहारमुपपादयति—

गुणान्तरापत्त्युमर्दह्रासवृद्धिलेशश्लेषेभ्यस्तु विकारोपपत्तेर्वर्णविकारः ॥ ५६ ॥

तुशब्दः पुनरर्थे । एतेभ्यः पुनर्वर्णविकारोपपत्तेर्वर्णविकारस्य एकवर्णप्रयोगे वर्णान्तरप्रयोगस्य उपपत्तेर्वर्णविकार इति

---

(१) वर्णविकारोपपत्तेर्वर्णाविकारः—इति पु०पा० ।
(२) अनुदात्तभाव—इति पा० ।

व्यवह्रियते। तानेवाह। गुणान्तरेभ्य। गुणान्तरापत्तिर्धर्मिणि सत्येव धर्मान्तरापत्तिः, यथोदात्तेऽनुदात्तत्वम्, उपमर्दो धर्मिनिवृत्तौ धर्म्यन्तरप्रयोगो यथाऽस्तेर्भूः, ह्रासो दीर्घस्य ह्रस्वत्वम्, वृद्धिः ह्रस्वस्य दीर्घत्वम्, लेशः अल्पत्वं यथाऽस्तेरकारलोपः, श्लेष आगमः, एतैः कारणैर्विकारव्यवहार इति॥ ५६॥

समाप्तं शब्दपरिणामप्रकरणम्॥ ३॥

ते विभक्त्यन्ताः पदम्॥ ५७॥

(भा०) यथादर्शनं विकृता वर्णा विभक्त्यन्ताः पदसंज्ञा भवन्ति। विभक्तिर्द्वयी नामिक्याख्यातिकी च, ब्राह्मणः पचतीत्युदाहरणम्। उपसर्गनिपातास्तर्हि न पदसंज्ञाः लक्षणान्तरं वाच्यम् इति? शिष्यते च खलु नामिक्या विभक्तेरव्ययाल्लोपः तयोः पदसंज्ञार्थमिति॥ ५७॥

(वृ०) शाब्दबोधे पदजन्यपदार्थोपस्थितेर्हेतुत्वात् तदुपपादनाय पदार्थे निरूपणीये पदमादौ निरूपयति।

ते विभक्त्यन्ताः पदम्॥ ५७॥

ते वर्णा विभक्त्यन्ताः पदम्। बहुत्वमविवक्षितम्। विभक्तेश्च सत्त्वमनपेक्षितम्। विभक्तिश्च सुप्तिङ्रूपा। वस्तुतस्तु नेदं पदं शाब्दबोधोपयोगि, किन्तु इदमाकाङ्क्षास्वरूपम्।

अथवा विभक्तिर्वृत्तिरन्तः सम्बन्धस्तेन वृत्तिमत्त्वं पदत्वमिति, इत्थं च पदं निरूप्य तदर्थनिरूपणं सङ्गच्छते।

यत्तु प्रसङ्गात् पदार्थनिरूपणमिति। तन्न, पदनिरूपणस्यास-

ङ्गतत्वापत्तेः, एकसूत्रस्य प्रकरणत्वाभावाच्च ॥ ५७ ॥

(भा०) पदेनार्थसम्प्रत्यय इति प्रयोजनम् ; नामपदं चाधिकृत्य परीक्षा, गौरिति पदं खल्विदमुदाहरणम्—

तदर्थे(१) व्यक्त्याकृतिजातिसान्निधावुपचारात्संशयः ॥ ५८ ॥

अविनाभाववृत्तिः सन्निधिरिति अविनाभावेन वर्तमानासु व्यक्त्याकृतिजातिषु गौरिति प्रयुज्यते, तत्र न ज्ञायते किमन्यतमः पदार्थ उत सर्वं ? इति ॥ ५८ ॥

(वृ०) तत्र पदे निरूपिते तद्वाच्यत्वं पदार्थत्वं निरूपितं तत्रापि धात्वाद्यर्थस्य निर्विवादत्वाद्द्रव्यादिपदार्थं निरूपयितुमाह ।

तदर्थे व्यक्त्याकृतिजातिसान्निधावुपचारात् संशयः ॥ ५८ ॥

व्यक्तिर्गवादिः, जातिः गोत्वादिः, **आकृतिरवयवसंस्थान**विशेषः, तेषां **सन्निधिः** सामीप्यं मिलनं, तत्र सति **उपचारात्** ज्ञानात्, तथा च त्रयाणां युगपत् प्रत्ययात् किमेतेषां प्रत्येकं पदार्थ उत समस्त इति संशय इत्यर्थः ।

इदं भाष्यमिति **केचित्** । वस्तुतस्तु दुर्बोधादि(२) स्वरसात् सूत्रमेव । **तदर्थ** इत्यंशस्तु भाष्यकृतः पूरणमिति प्रतिभाति ॥ ५८ ॥

---

(१) तदर्थे-इति पु० नास्ति ।
(२) वस्तुतस्तत्त्वबोधादि-इति पु० २ पाठः ।

(भा०) शब्दस्य प्रयोगसामर्थ्यात् पदार्थावधारणं(१) तस्मात्—

याशब्दसमूहत्यागपरिग्रहसङ्ख्यावृद्ध्यपचय(२) वर्णसमासानुबन्धानां व्यक्तावुपचाराद्व्यक्तिः ॥ ५९ ॥

व्यक्तिः पदार्थः, कस्मात् ? याशब्दप्रभृतीनां व्यक्तावुपचारात् । उपचारः प्रयोगः, या गौस्तिष्ठति या गौर्निषण्णेति, नेदं वाक्यं जातेरभिधायकमभेदात् । भेदात्तु(३) द्रव्याभिधायकम् । वैद्याय(४) गां ददातीति द्रव्यस्य त्यागो न जातेरमूर्त्तत्वात्, प्रतिक्रमानुक्रमानुपपत्तेश्च । परिग्रहः स्वत्वेना(५)ऽभिसम्बन्धः कौण्डिन्यस्य गौर्ब्राह्मणस्य गौरिति, द्रव्याभिधाने(६) द्रव्यभेदात् सम्बन्धभेद इति उपपन्नम्, अभिन्ना तु जातिरिति । सङ्ख्या, दश गावो विंशतिर्गाव इति भिन्नं द्रव्यं सङ्ख्यायते, न जातिरभेदादिति । वृद्धिः कारणवतो द्रव्यस्यावयवोपचयः, अवर्द्धत गौरिति, निरवयवा तु जातिरिति । एतेनापचयो व्याख्यातः । वर्णः शुक्ला गौः कपिला गौरिति, द्रव्यस्य गुणयोगो न सामान्यस्य । समासः गोहितं गोसुखमिति द्रव्यस्य सुखादियोगो न जातेरिति । अनुबन्धः सरूपप्रजननसन्तानो गौर्गां जनयतीति, तदुत्पत्तिधर्मत्वाद् द्रव्ये युक्तं न जातौ विपर्ययादिति ।

---

(१) पदावधारणम्—इति का० पु० पा० ।
(२) वृद्ध्युपचय—इति पु० पा० ।
(३) भेदात्तु—इति क० पु० नास्ति ।
(४) वैद्याय—इति क० पु० पा० ।
(५) स्वेन-इति पा० । (६) द्रव्याभिधाने-इति पु० नास्ति ।

द्रव्यं व्यक्तिरिति हि नार्थान्तरम् ॥ ५९ ॥

(वृ०) तत्र व्यक्तिशक्तिवादिनो मतमाह—

याशब्दसमूहत्यागपरिग्रहसङ्ख्यावृद्ध्यपचयवर्णसमासानुबन्धानां व्यक्तावुपचाराद्व्यक्तिः ॥ ५९ ॥

पदार्थं इति शेषः, उक्तानाम् उपचारात् व्यवहारात्, अनुबन्धः प्रजननं यथा गौगच्छतीत्यादि व्यवहारो व्यक्तावेव, जात्याकृत्योरमूर्तत्वात् । एवं गवां समूहः, गां ददाति, गां प्रतिगृह्णाति, दश गावः, गौर्वर्द्धते, कृशा गौः, कपिला गौः, गोहितं, गौः प्रसूता इत्यादिव्यवहाराणां व्यक्तावेव सम्भवात् । समासः सम्यगासनं, सम्बन्धो वा(१) इत्यर्थे, गौरास्ते गोर्मुखमित्युदाहरणीयम् ॥ ५९ ॥

(भा०)अस्य प्रतिषेधः—

न(२) तदनवस्थानात् ॥ ६० ॥

न व्यक्तिः पदार्थः । कस्मात् ? अनवस्थानात् । या शब्दप्रभृतिभिर्यो विशेष्यते स गोशब्दार्थो या गौस्तिष्ठति या गौर्निषण्णेति, न द्रव्यमात्रमविशिष्टं जात्या विनाऽभिधीयते । किं तर्हि ? जातिविशिष्टम् । तस्मान्न व्यक्तिः पदार्थः । एवं समूहादिषु द्रष्टव्यम् ॥ ६० ॥

(वृ०) तद् दूषयति—

---

(१) ऽनुबन्ध इति क० मु० पु० पा० । (२) न-इति पु० नास्ति ।

न तदनवस्थानात् ॥ ६० ॥

न व्यक्तौ शक्तिर्व्यक्तिमात्रस्यानवस्थानात् अव्यवस्थानात् ॥ ६० ॥

(भा०) यदि न व्यक्तिः पदार्थः कथं तर्हि व्यक्तावुपचार इति ? निमित्तादतद्भावेऽपि तदुपचारः । दृश्यते खलु—

सहचरणस्थानतादर्थ्यवृत्तमानधारणसामीप्ययोगसाधनाधिपत्येभ्यो ब्राह्मणमञ्चकटराजसक्तुचन्दनगङ्गाशाटका(१)न्नपुरुषेष्वतद्भावे ऽपि तदुपचारः ॥ ६१ ॥

अतद्भावे ऽपि तदुपचार इति-अतच्छब्दस्य(२) तेन शब्देनाभिधानमिति(३)। सहचरणाद्यष्टिकां भोजयेति, यष्टिकासहचरितो ब्राह्मणो ऽभिधीयत इति । स्थानात् मञ्चाः क्रोशन्तीति मञ्चस्थाः पुरुषा अभिधीयन्ते । तादर्थ्यात् कटार्थेषु वीरणेषु व्यूह्यमानेषु कटं करोतीति भवति(४) । वृत्ताद् यमो राजा कुबेरो राजेति तद्वद्वर्त्तते इति । मानाद् आढकेन मिताः सक्तवः आढकसक्तव(५) इति । धारणात् तुलायां(६) धृतं चन्दनं तुलाचन्दनमिति । सामीप्याद् गङ्गायां गावश्चरन्तीति देशो ऽभिधीयते स-

---

(१) शकट—इति पु० पा० ।

(२) इत्येतच्छब्दस्य-इति क० का० पु० पा० ।

(३) अभिधान इति—इति का० पु० पा० ।

(४) भवति—इति क० पु० नास्ति ।

(५) आढकं सक्तवः -इति पा० ।

(६) तुलया-इति क० पु० पा० ।

न्निकृष्टः। योगात् कृष्णेन रागेण युक्तः शाटकः कृष्ण इत्यभिधीयते। साधनाद् अन्नं प्राणा इति। आधिपत्यात् अयं पुरुषः कुलम् अयं गोत्रमिति। तत्रायं सहचरणाद्योगाद्वा जातिशब्दो व्यक्तौ प्रयुज्यत इति॥ ६१॥

(वृ०) व्यक्तिमात्रस्य शक्यत्वे हि, गवादिपदाद्यत्किञ्चिद्व्यक्तेरुपस्थितिः स्यादतो गोत्वविशिष्टा व्यक्तिर्वाच्या। तथा च नागृहीतविशेषणा बुद्धिर्विशेष्यमुपसङ्क्रामतीति न्यायात् जातावेव शक्तिरस्तु। कथं तर्हि व्यक्तिबोध इत्यग्रिमसूत्रम्—

सहचरणस्थानतादर्थ्यवृत्तमानधारणसामीप्ययोगसाधनाधिपत्येभ्यो ब्राह्मणमञ्चकटराजसक्तुचन्दनगङ्गाशाटकान्नपुरुषेष्वतद्भावेऽपि तदुपचारः॥ ६१॥

व्यक्तौ **अतद्भावेऽपि** तत्पदाशक्यत्वेऽपि **तदुपचारः** तच्छब्दव्यपदेशो यथा सहचरणादितो ब्राह्मणादौ यष्ट्यादिपदप्रयोगः, **सहचरणात्** संयोगविशेषात् यष्टिं भोजयेत्यत्र यष्टिधरब्राह्मणे यष्टिशब्दप्रयोगः, एवं **स्थानान्**मञ्चाः क्रोशन्तीति मञ्चस्थपुरुषे, **तादर्थ्यात्** कटं करोतीति कटार्थकवीरणे, कटस्यासिद्धत्वेन कारकत्वायोगात्, यमस्य **वृत्ता**दनुशासनादितो राजनि यम इति, **मानात्** आढकेन मिताः शक्तव आढकशक्तव इति, **धारणात्** तुलया धृतं चन्दनं तुलाचन्दनमिति, **सामीप्याद्** गङ्गायां गावश्चरन्तीति, **कृष्णद्रव्ययोगात्** कृष्णः शाटक इति, शकटेति पाठे कृष्णः शकट इत्युदाहरणीयम्, प्राण**साधना**दन्नं प्राणा इति, **आधिपत्याद्** राजैवास्य कुलमिति कुलाधिपतिः प्रतीयते। तथा च यथा गङ्गादिपदात् गङ्गातीरत्वादिना बोधस्तथा गोपदा-

दितो गोत्वविशिष्टस्य व्यक्तेः लक्षणया बोधः । एतेन युगपद् वृत्तिद्वयविरोधः, एकपदार्थयोः परस्परानन्वयश्च प्रत्युक्तः । गोत्वत्वेन रूपेण शक्तिग्रहात् तथैवोपस्थितिरतो निष्प्रकारकपदार्थोपस्थितिरपि नास्तीति मन्तव्यम् ॥ ६१ ॥

(भा०) यदि गौरित्यस्य पदस्य न व्यक्तिरर्थो, ऽस्तु तर्हि—

आकृतिस्तदपेक्षत्वात् सत्त्वव्यवस्थानसिद्धेः(१) ॥६२॥

आकृतिः पदार्थः । कस्मात् ? तदपेक्षत्वात् सत्त्वव्यवस्थानसिद्धेः । सत्त्वावयवानां तदवयवानां च नियतो व्यूह आकृतिः तस्यां गृह्यमाणायां सत्त्वव्यवस्थानं सिध्यति अयं गौरयमश्व इति, नागृह्यमाणायाम् । यस्य ग्रहणात् सत्त्वव्यवस्थानं सिद्ध्यति तं शब्दो ऽभिधातुमर्हति सो ऽस्यार्थ इति ।

नैतदुपपद्यते यस्य जात्या योगस्तदत्र जातिविशिष्टमभिधीयते गौरिति । न चावयवव्यूहस्य जात्या योगः । कस्य तर्हि ? नियतावयवव्यूहस्य द्रव्यस्य । तस्मान्नाकृतिः पदार्थः ॥ ६२ ॥

(वृ०) आकृतिरेव शक्येति मतमुपन्यस्यति—

आकृतिस्तदपेक्षत्वात् सत्त्वव्यवस्थानसिद्धेः ॥ ६२ ॥

आकृतिः पदार्थः, कुतः ? सत्त्वस्य प्राणिनो गवादेर्व्यवस्थानसिद्धेः व्यवस्थितत्वसिद्धेस्तदपेक्षत्वात् । अयमश्वो

---

(१) व्यवस्थासिद्धेः—इति पा० ।

गौरयमित्यादिव्यवहारस्याऽऽकृत्यपेक्षत्वादाकृतिरेव शक्येत्यर्थः ॥६२॥

(भा०) अस्तु तर्हि जातिः पदार्थः—

व्यक्त्याकृतियुक्ते ऽप्यप्रसङ्गात् प्रोक्षणादीनां मृद्गवके जातिः ॥ ६३ ॥

जातिः पदार्थः । कस्मात् ? व्यक्त्याकृतियुक्तेऽपि मृद्गवके प्रोक्षणादीनामप्रसङ्गादिति । गां प्रोक्षय गामानय गां देहीति नैतानि मृद्गवके प्रयुज्यन्ते । कस्मात् ? जातेरभावात् । अस्ति हि तत्र व्यक्तिः अस्त्याकृतिः यदभावात्तत्रासम्प्रत्ययः स पदार्थ इति ॥ ६३ ॥

(वृ०) फलतस्तद् दूषयति—

व्यक्त्याकृतियुक्तेऽप्यप्रसङ्गात् प्रोक्षणादीनां मृद्गवके जातिः ॥ ६३ ॥

मृद्गवके व्यक्त्याकृतियुक्तेऽपि प्रोक्षणादीनामप्रसङ्गाद् अप्रसञ्जनाज्जातिः पदार्थः; इतरथा मृद्गवकस्यापि व्यक्तित्वाद्गवाकृतिसत्त्वाच्च वैधं प्रोक्षणादिकं स्यादिति भावः ॥ ६३ ॥

नाकृतिव्यक्त्यपेक्षत्वाज्जात्यभिव्यक्तेः ॥ ६४ ॥

(भा०) जातेरभिव्यक्तिराकृतिव्यक्ती अपेक्षते, नागृह्यमाणायामाकृतौ व्यक्तौ जातिमात्रं शुद्धं(१) गृह्यते, तस्मान्न जातिः पदार्थ इति ॥ ६४ ॥

---

(१) व्यक्तम्—इति पु० पा० ।

(वृ०) केवलव्यक्त्याकृतिशक्तिपक्षं निराकृत्य केवलजाति-शक्तिपक्षं निराकरोति—

नाकृतिव्यक्त्यपेक्षत्वाज्जात्यभिव्यक्तेः ॥ ६४ ॥

न जातिमात्रं पदार्थः जात्यभिव्यक्तेः जातिशाब्दबोधस्य आकृतिव्यक्त्यपेक्षत्वाद् आकृतिव्यक्तिविषयकत्वनियमात् तयोरपि वाच्यत्वमावश्यम्, शक्तिं विना तद्भानासम्भवात् । न च गोत्वप्रकारकताहशाकृतिविशिष्टशाब्दत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वात् तद्भानमिति वाच्यम् । तथा सति गवादिपदस्य घटत्वादावपि शक्तिप्रसङ्गः । तस्मात् पदं स्ववाच्यमेवोपस्थापयति ॥ ६४ ॥

(भा०) न वै पदार्थेन न(१) भवितुं शक्यं, कः खल्विदानीं पदार्थ इति ?—

व्यक्त्याकृतिजातयस्तु पदार्थः ॥ ६५ ॥

तुशब्दो विशेषणार्थः । किं विशिष्यते ? प्रधानाङ्गभावस्यानियमेन पदार्थत्वमिति । यदा हि भेदविवक्षा विशेषगतिश्च, तदा व्यक्तिः प्रधानमङ्गं तु जात्याकृती । यदा तु भेदोऽविवक्षितः सामान्यगतिश्च, तदा (२)जातिः प्रधानमङ्गं तु व्यक्त्याकृती(३) । तदेतद्बहुलं प्रयोगेषु। आकृतेस्तु प्रधानभाव उत्प्रेक्षितव्यः ॥ ६५ ॥

---

(१) न-इति क० पु० नास्ति ।
(२) सामान्यगतिस्तदा-इति क०पु० पा० ।
(३) स्वीकृते-इत्यधिकं क० पु० ।

(वृ०) इत्थं च त्रयाणामपि वाच्यत्वं सिद्धमित्याह—

व्यक्त्याकृतिजातयस्तु पदार्थः ॥ ६५ ॥

तुशब्द एकैकमात्रपदार्थत्वव्यवच्छेदाय । पदार्थ इत्येकवचनं तु तिसृष्वप्येकैव शक्तिरिति सूचनाय । विभिन्नशक्तौ कदाचित् कस्यचिदुपस्थितिः स्यात् । शक्तेस्तुल्यत्वेऽपि व्यक्तेर्विशेष्यत्वात् प्राधान्यं तथैव शक्तिग्रहात् । न चाकृत्यादिसाधारणैकशक्यतावच्छेदकाभावान्न शक्त्यैक्यमिति वाच्यम् । तथा नियमे मानाभावात् । इदं गवादिपदमभिप्रेत्य, तेन पश्वादिपदस्य जात्यवाचकत्वेऽपि न क्षतिः । जातिपदं वा धर्मपरं तथैव लक्षणस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ६५ ॥

(भा०) कथं पुनर्ज्ञायते नाना व्यक्त्याकृतिजातय इति ? लक्षणभेदात् । तत्र तावत्—

व्यक्तिर्गुणविशेषाश्रयो मूर्तिः ॥ ६६ ॥

व्यज्यत इति व्यक्तिरिन्द्रियग्राह्येति न सर्वं द्रव्यं व्यक्तिः । यो गुणविशेषाणां स्पर्शान्तानां गुरुत्वघनत्वद्रवत्वसंस्काराणामव्यापिनः परिमाणस्याश्रयो यथासम्भवं तद् द्रव्यं मूर्तिः मूर्छितावयवत्वादिति ॥ ६६ ॥

(वृ०) तत्र के व्यक्त्यादय इत्याकाङ्क्षायामाह —

व्यक्तिर्गुणविशेषाश्रयो मूर्तिः ॥ ६६ ॥

यद्यपि जात्यादेरपि व्यक्तित्वात् प्रमेयत्वमेव व्यक्तित्वं, तथापि

जात्याकृतिशक्तिविषयव्यक्तेरिदं लक्षणम् । तथा च **गुणविशेषो** जात्याकृतिसमानाधिकरणो गुणः सङ्ख्यादिभिन्नस्तदाश्रयो मूर्त्तिर्व्यक्तिरिति समानार्थकमित्यर्थः ।

परे तु गुणा रूपादयः, **विशेषाः** विशेषकाः उत्क्षेपणादयः, तेषामाश्रयो द्रव्यं, तेन जात्याश्रयो व्यक्तिरित्याशयः । विशेषलक्षणमाह—**मूर्तिरिति** । मूर्त्तिः संस्थानविशेषः तद्वान् इत्याहुः । अत्र च मध्यमपदलोपी समास इत्याशयः ।

अन्ये तु व्यक्तेर्लक्षणं **मूर्तिरिति**, सैव केत्यत आह गुणविशेषाश्रय इति । गुणविशेषस्यावच्छिन्नपरिमाणस्याश्रय इत्यर्थ इत्याहुः ॥ ६६ ॥

आकृतिर्जातिलिङ्गाख्या ॥ ६७ ॥

(भा०) यया जातिर्जातिलिङ्गानि च प्रख्यायन्ते तामाकृतिं विद्यात् । सा च नान्या सत्त्वावयवानां(१) तदवयवानां च नियताद् व्यूहादिति । नियतावयवव्यूहाः खलु सत्त्वावयवा जातिलिङ्गम्, शिरसा पादेन गामनुमिन्वन्ति । नियते च सत्त्वावयवानां व्यूहे सति गोत्वं प्रख्यायत(२) इति । अनाकृतिव्यङ्ग्यायां जातौ मृत्सुवर्णं रजतम् इत्येवमादिष्वाकृतिर्निवर्तते जहाति पदार्थत्वमिति ॥ ६७ ॥

(वृ०) आकृतिं लक्षयति—

---

(१) नानासत्त्वावयवानाम्-इति का० पु० पा० ।
(२) न ख्यायते-इति पु० पा० ।

आकृतिर्जातिलिङ्गाख्या ॥ ६७ ॥

जातिलिङ्गमित्याख्या यस्याः, जातेर्गोत्वादेर्हि सास्नादि संस्थानविशेषो लिङ्गं, तस्य च परम्परया द्रव्यवृत्तित्वम्।

जातिर्द्रव्यसमवायिकारणतावच्छेदिका लिङ्गं धर्मो यस्याः सेत्यर्थ इति कश्चित् ॥ ६७ ॥

समानप्रसवात्मिका जातिः ॥ ६८ ॥

(भा०) या समानां बुद्धिं प्रसूते भिन्नेष्वधिकरणेषु यया बहूनीतरेतरतो न व्यावर्तन्ते यो ऽर्थो ऽनेकत्र प्रत्ययानुवृत्तिनिमित्तं तत्सामान्यम्। यच्च केषाञ्चिदभेदं(१) कुतश्चिद्भेदं करोति तत् सामान्यविशेषो जातिरिति ॥ ६८ ॥

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम्।

समाप्तश्चायं द्वितीयो ऽध्यायः ॥ २ ॥

(वृ०) जातिं लक्षयति—

समानप्रसवात्मिका जातिः ॥ ६८ ॥

समानः समानाकारकः **प्रसवो** बुद्धिजननम्, **आत्मा** स्वरूपं यस्याः सा। तथा च समानाकारबुद्धिजननयोग्यत्वमर्थः।

समानाकारबुद्धिजननयोग्यधर्मविशेषो नित्यानेकसमवेतरूपोऽर्थ इत्यपि वदन्ति।

इदं तु बोध्यम्। एवं सत्याकृत्यविषयको गवादिपदान्न

---

(१) केषाञ्चिद्भेदम्–इति क० पु० पा०।

शाब्दवोधः अनुभवबलेन तथैव कार्य्यकारणभावकल्पनात्, अन्यथा लाघवाद्गोपदस्य गोत्वविशिष्टे शक्तिरेव स्यादिति ॥ ६८ ॥

समाप्तं शब्दशक्तिपरीक्षाप्रकरणम् ॥ ४ ॥
विभागपरीक्षाद्वारकं साङ्गप्रमाणपरीक्षणं नाम
द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकं च ।

इति श्रीविश्वनाथन्यायपञ्चाननभट्टाचार्य्यकृतायां न्यायसूत्रवृत्तौ
द्वितीयाध्यायवृत्तिः समाप्ता ॥

द्वितीयाध्याये १ आह्निके ६८ सूत्राणि । २ आह्निके च ६८ सूत्राणि । मिलित्वा १३६ सूत्राणि ॥

अथ तृतीयाध्यायस्याद्यमाह्निकम् ॥

(भा०) परीक्षितानि प्रमाणानि, प्रमेयमिदानीं परीक्ष्यते । तत्रात्मादीत्यात्मा विविच्यते । किं देहेन्द्रियमनोबुद्धिवेदनासङ्घातमात्रमात्मा आहोस्वित्तद्व्यतिरिक्त इति ? । कुतस्ते(१) संशयः ? व्यपदेशस्योभयथा सिद्धेः । क्रियाकरणयोः कर्त्रा सम्बन्धस्याभिधानं व्यपदेशः । स द्विविधः—अवयवेन समुदायस्य मूलैर्वृक्षस्तिष्ठति, स्तम्भैः प्रासादो ध्रियत इति । अन्येनान्यस्य व्यपदेशः परशुना वृश्चति, प्रदीपेन पश्यति । अस्ति चायं व्यपदेशः चक्षुषा पश्यति मनसा विजानाति बुद्ध्या विचारयति शरीरेण सुखदुःखमनुभवतीति । तत्र नावधार्यते किमवयवेन समुदायस्य देहादिसङ्घातस्य, अथान्येनान्यस्य तद्व्यतिरिक्तस्य वेति(२) ?

अन्येनायमन्यस्य व्यपदेशः । कस्मात् ?

दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणात् ॥ १ ॥

दर्शनेन कश्चिदर्थो(३) गृहीतः स्पर्शनेनापि सोऽर्थो गृह्यते यमहमद्राक्षं चक्षुषा तं स्पर्शनेनापि स्पृशामीति, यं चास्पार्क्षं स्पर्शनेन तं चक्षुषा पश्यामीति । एकविषयौ चेमौ प्रत्ययावेककर्तृकौ प्रतिसन्धीयेते न च सङ्घातकर्तृकौ नेन्द्रियेणैककर्तृकौ । तद्योऽसौ चक्षुषा त्वगिन्द्रियेण चैकार्थस्य ग्रहीता(४) भिन्न-

---

(१) ते–इति क० का० पु० नास्ति ।
(२) तद्व्यतिरिक्तस्येति–इति का० पु० पा० ।
(३) यावदर्थः–इति पु० पा०
(४) सङ्ग्रहीता–इति क० पु० पा० ।

निमित्तावनन्यकर्तृकौ प्रत्ययौ समानविषयौ प्रतिसन्दधाति सोऽर्थान्तरभूत आत्मा । कथं पुनर्नेन्द्रियेणैककर्तृकौ ? इन्द्रियं खलु स्वस्वविषयग्रहणमनन्यकर्तृकं प्रतिसन्धातुमर्हति नेन्द्रियान्तरस्य विषयान्तरग्रहणमिति । कथं न सङ्घातकर्तृकौ ? एकः खल्वयं भिन्ननिमित्तौ स्वात्मकर्तृकौ प्रत्ययौ(१) प्रतिसंहितौ वेदयते न सङ्घातः । कस्मात् ? अनिवृत्तं हि सङ्घाते प्रत्येकं विषयान्तरग्रहणस्याप्रतिसन्धानमिन्द्रियान्तरेणेवेति ॥ १ ॥

अथ तृतीयाध्यायस्याद्यमाह्निकम् ॥

(वृ०) तरुप्रभृतितुल्यता भवति यत्कृपामन्तरा
यदीयकरुणाकणात् तरति मोहजालं नरः ।
विधाय हृदयाम्बुजे रुचिरवाक्प्रचाराय तां
नमामि परदेवतां सततमेव वाणीमहम् ॥ १ ॥

अथावसरतः प्रमेयेषु परीक्षणीयेषु प्रथमोद्दिष्टमात्मादिप्रमेयषट्कं तृतीये परीक्षणीयं, तेनात्मादिषट्कपरीक्षैवाध्यायार्थः । तत्रात्मादिचतुष्कपरीक्षा प्रथमाह्निकार्थः, तत्र च नव प्रकरणानि, तत्रादाविन्द्रियभेदप्रकरणं, तत्रेन्द्रियं ज्ञानवन्न वेति संशये करणत्वेन सिद्धानामिन्द्रियाणां चैतन्यमस्तु लाघवात्, तथा चात्मशब्दस्य नानार्थत्वादिन्द्रियाणामभौतिकत्वाद्वा न साङ्कर्यमितीन्द्रियचैतन्यवादिनः, तन्निराकरणाय सूत्रम्—

दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणात् ॥ १ ॥

एकस्यैव **दर्शनस्पर्शनाभ्यामर्थस्य ग्रहणात्** दर्शनस्पर्शने

---

(१) प्रत्ययौ—इति का० पु० नास्ति ।

ज्ञानविशेषौ। तृतीया च प्रकारे। तेन चाक्षुषस्पार्शनोभयवत्त्वे-नैकस्य धर्मिणः प्रतिसन्धानादित्यर्थः। तथा च योऽहं घटमद्राक्षं सोऽहं स्पृशामीत्यनुभवादात्मेन्द्रियव्यतिरिक्त एक इति ॥ १ ॥

न विषयव्यवस्थानात् ॥ २ ॥

(भा०) न देहादिसङ्घातादन्यश्चेतनः। कस्मात्? विषय-व्यवस्थानात्। व्यवस्थितविषयाणीन्द्रियाणि, चक्षुष्यसति रूपं न गृह्यते सति च गृह्यते। यच्च यस्मिन्नसति न भवति सति भवति तस्य तदिति विज्ञायते। तस्माद्रूपग्रहणं चक्षुषः, चक्षू रूपं पश्यति। एवं घ्राणादिष्वपीति(१)। तानीन्द्रियाणीमानि स्व-स्वविषयग्रहणाच्चेतनानि इन्द्रियाणां भावाभावयोर्विषयग्रहणस्य तथाभावात्। एवं सति किमन्येन चेतनेन(२)?॥

सन्दिग्धत्वादहेतुः। यो ऽयमिन्द्रियाणां भावाभावयो-र्विषयग्रहणस्य तथाभावः, स किमयं(३) चेतनत्वादाहोस्विच्चे-तनोपकरणानां ग्रहण(४)निमित्तत्वादिति सन्दिह्यते। चेतनो-पकरणत्वे ऽपीन्द्रियाणां ग्रहणनिमित्तत्वाद्भवितुमर्हति ॥ २ ॥

(वृ०) अत्र शङ्कते—

न विषयव्यवस्थानात् ॥ २ ॥

चक्षुस्त्वगादीनां रूपस्पर्शादिनियतविषयत्वात् चक्षुरादेश्चाक्षुषादि-

---

(१) घ्राणे जिघ्रति–इति पु० पा०।
(२) चेतनेन–इति पु० नास्ति।
(३) अयम्–इति क० पु० नास्ति।
(४) चेतनोपकरणतया ग्रहणानाम्–इति पु० पा०।

समवायित्वम्, इत्थं चाभेदप्रत्ययो भ्रान्त इति भावः ॥ २ ॥

(भा०) यच्चोक्तं विषयव्यवस्थानादिति—

तद्व्यवस्थानादेवात्मसद्भावादप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

यदि खल्वेकमिन्द्रियमव्यवस्थितविषयं सर्वज्ञं सर्वविषयग्राहि(१) चेतनं स्यात् कस्ततो ऽन्यं चेतनमनुमातुं शक्नुयात् ? यस्मात्तु व्यवस्थितविषयाणीन्द्रियाणि तस्मात्तेभ्यो ऽन्यश्चेतनः सर्वज्ञः सर्वविषयग्राही विषयव्यवस्थितिमतीतो(२)ऽनुमीयते। तत्रेदं अभिज्ञान(३)मप्रत्याख्येयं चेतनवृत्तमुदाह्रियते । रूपदर्शी खल्वयं रसं गन्धं वा पूर्वगृहीतमनुमिनोति । गन्धप्रतिसंवेदी(४) च रूपरसावनुमिनोति, एवं विषयशेषेऽपि वाच्यम् । रूपं दृष्ट्वा गन्धं जिघ्रति, घ्रात्वा च गन्धं रूपं पश्यति । तदेवमनियतपर्यायं सर्वविषयग्रहणमेकचेतनाधिकरणमनन्यकर्तृकं प्रतिसन्धत्ते प्रत्यक्षानुमानागमसंशयान् प्रत्ययांश्च(५) नानाविषयान् स्वात्मकर्तृकान् प्रतिसंदधाति(६) प्रतिसन्धाय वेदयते । सर्वविषयं च(७) शास्त्रं प्रतिपद्यते अर्थमविषयभूतं श्रोत्रस्य क्रमभाविनो वर्णान् श्रुत्वा पदवाक्यभावेन(८) प्रतिसन्धाय शब्दा

---

(१) ग्राह्यम्-इति पु० पा० ।
(२) व्यवस्थिततः-इति क० पु० पा० ।
(३) प्रत्यभिज्ञानमिति पु० पा० ।
(४) प्रतिवेदी-इति का० पु० पा० ।
(५) संशयप्रत्ययांश्च-इति क० पु० पा० ।
(६) प्रतिसन्दधाति-इति क० पु० नास्ति ।
(७) सर्वार्थविषयम्-इति पु० पा० ।
(८) पदवाक्यभावम् इति क० पु० पा०

र्थव्यवस्थां च बुध्यमानोऽनेकविषयमर्थजातमग्रहणीयमेकैकेनेन्द्रियेण गृह्णाति । सेयं सर्वज्ञस्य ज्ञेयाव्यवस्थाऽनुपदं न शक्या परिक्रमितुम् । आकृतिमात्रं तूदाहृतम् । तत्र यदुक्तमिन्द्रियचैतन्ये सति किमन्येन चेतनेन तदयुक्तं भवति ॥ ३ ॥

(वृ०) समाधत्ते—

तद्व्यवस्थानादेवात्मसद्भावादप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

उक्तप्रतिषेधो न युक्तः उक्तविषयव्यवस्थानादेवात्मसद्भावाद्व्यतिरिक्तात्मकल्पनादित्यर्थः । अयं भावः तत्तदिन्द्रियाणां तत्तद्विषयप्रत्यक्षं प्रति समवायित्वं वाच्यं, न तु प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति, अनुमित्यादिजनकत्वे तु विनिगमकाभावः । तेन जन्यज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदकमात्मत्वं, चक्षुरादेरनित्यत्वादात्मनश्च नित्यताया वक्ष्यमाणत्वात् चक्षुरादिविनाशेऽपि स्मरणात्, चक्षुरहमित्याद्यप्रतीतेश्च नेन्द्रियात्मवादो युज्यत इति ॥ ३ ॥

समाप्तमिन्द्रियभेदप्रकरणम् ॥ १ ॥

(भा०) इतश्च देहादिव्यतिरिक्त आत्मा, न देहादिसङ्घातमात्रम्—

शरीरदाहे पातकाभावात् ॥ ४ ॥

शरीरग्रहणेन शरीरेन्द्रियबुद्धिवेदनासङ्घातः प्राणिभूतो गृह्यते । प्राणिभूतं शरीरं दहतः प्राणिहिंसाकृतपापं पातकमित्युच्यते । तस्याभावः तत्फलेन कर्तुरसम्बन्धात् अक-

तुश्च सम्बन्धात् । शरीरेन्द्रियबुद्धिवेदनाप्रबन्धे(१) खल्वन्यः सङ्घात उत्पद्यते ऽन्यो निरुध्यते, उत्पादनिरोधसन्ततिभूतः प्रबन्धो नान्यत्वं बाधते देहादिसङ्घातस्यान्यत्वाधिष्ठानत्वात् । अन्यताधिष्ठानो(२) ह्यसौ प्रख्यायत इति । एवं च सति यो देहादिसङ्घातः प्राणिभूतो हिंसां करोति नासौ हिंसाफलेन सम्बध्यते, यश्च सम्बध्यते न तेन हिंसा कृता । तदेवं सत्त्वभेदे कृतहानमकृताभ्यागमः प्रसज्यते । सति च सत्त्वोत्पादे सत्त्वनिरोधे चाकर्मनिमित्तः सत्त्वसर्गः प्राप्नोति, तत्र मुक्त्यर्थो ब्रह्मचर्यवासो न स्यात् । तद्यदि देहादिसङ्घातमात्रं सत्त्वं स्यात् शरीरदाहे पातकं न भवेत् । अनिष्टं चैतत् तस्माद्देहादिसङ्घातव्यतिरिक्त आत्मा नित्य इति ॥ ४ ॥

(वृ०) ननु गौरोऽहं जानामीत्यादिप्रतीतेस्तु शरीरमात्मेत्याशङ्क्य दूषयति —

शरीरदाहे पातकाभावात् ॥ ४ ॥

पातकाभावात् पातकादेरभावप्रसङ्गात् । तथा चोत्तरकालिकं दुःखादिकं न स्यादिति । यद्वा दाहो नाशः, तथा च शरीरनाशे कृते कर्तरि शरीरे विनष्टे पातकं न स्यादित्यर्थः । यद्यपि भूतचैतन्यवादिना पातकादिकं नोपेयते, तथापि तस्य प्रसाध्याङ्गकत्वादेकदेशिनः पूर्वपक्षित्वाद्वा न दोष इति भावः ॥ ४ ॥

---

(१) प्रबन्धेन–इति पु० पा० ।
(२) अनन्यत्वाधिष्ठानः इति पु० पा० ।

तदभावः सात्मकप्रदाहेऽपि तन्नित्यत्वात् ॥ ५ ॥

(भा०) यस्यापि नित्येनात्मना सात्मकं शरीरं दह्यते तस्याऽपि शरीरदाहे पातकं न भवेद्दग्धुः । कस्मात्? नित्यत्वादात्मनः । न जातु कश्चिन्नित्यं हिंसितुमर्हति, अथ हिंस्यते? नित्यत्वमस्य न भवति । सेयमेकस्मिन्पक्षे हिंसा निष्फलाऽन्यस्मिंस्त्वनुपपन्नेति ॥ ५ ॥

(वृ०) तवापि तुल्यो दोष इत्याशङ्कते—

तदभावः सात्मकप्रदाहेऽपि तन्नित्यत्वात् ॥ ५ ॥

तदभावः पातकाभावः, सात्मकशरीरस्य प्रदाहेऽपि प्रसक्तः तन्नित्यत्वात् तस्य आत्मनो नित्यत्वात् ।

नित्यत्वेन निर्विकारत्वम्, तेन जन्यधर्मानाश्रयत्वमभिमतम् इति केचित् ।

तन्नित्यत्वात् शरीरनाशे शरीरविशिष्टात्मनाशस्य नियतत्वादित्यपि कश्चित् ।

किञ्च सात्मकशरीरनाशेऽपि हन्तुः स्यात् पातकाभावः तस्यात्मनो नित्यत्वेन तन्नाशकत्वाभावात् ॥ ५ ॥

न(१) कार्याश्रयकर्तृवधात् ॥ ६ ॥

(भा०) न ब्रूमो नित्यस्य सत्त्वस्य वधो हिंसा, अपि त्वनुच्छित्तिधर्मकस्य सत्त्वस्य कार्याश्रयस्य शरीरस्य

---

(१) न-इति पुस्तकान्तरे नास्ति ।

स्वविषयोपलब्धेश्च कर्त्तृणामिन्द्रियाणामुपघातः पीडा वैकल्यलक्षणः प्रबन्धोच्छेदो वा प्रमापणलक्षणो वा वधो हिंसेति । कार्यं तु सुखदुःखसंवेदनं तस्यायतनमधिष्ठान(१)माश्रयः शरीरम्, कार्याश्रयस्य शरीरस्य स्वविषयोपलब्धेश्च कर्त्तृणामिन्द्रियाणां वधो हिंसा, न नित्यस्यात्मनः । तत्र यदुक्तं 'तदभावः सात्मकप्रदाहेऽपि तन्नित्यत्वा'दित्येतदयुक्तम् । यस्य सत्त्वोच्छेदो हिंसा तस्य कृतहानमकृताभ्यागमश्चेति दोषः । एतावच्चैतत्(२) स्यात् सत्त्वोच्छेदो वा हिंसा, अनुच्छित्तिधर्मकस्य सत्त्वस्य कार्याश्रयकर्तृवधो वा, न कल्पान्तरमस्ति । सत्त्वोच्छेदश्च प्रतिषिद्धः, तत्र किमन्यच्छेषं यथाभूतमिति ।

अथ वा कार्याश्रयकर्तृवधादिति, कार्याश्रयो देहेन्द्रियबुद्धिसङ्घातो नित्यस्यात्मनस्तत्र सुखदुःखप्रतिसंवेदनं तस्याधिष्ठानमाश्रयः तदायतनं तद् भवति न ततोऽन्यदिति स एव कर्ता । तन्निमिता हि सुखदुःखसंवेदनस्य निर्वृत्तिः न तमन्तरेणेति । तस्य वध उपघातः पीडा प्रमापणं वा हिंसा न नित्यत्वेनात्मोच्छेदः । तत्र यदुक्तं 'तदभावः सात्मकप्रदाहेऽपि(३)तन्नित्यत्वात्' एतन्नेति ॥ ६ ॥

(वृ०) परिहरति—

न कार्याश्रयकर्तृवधात् ॥ ६ ॥

---

(१) तस्याधिष्ठानम्-इति पु० पा० ।

(२) एतावच्च तत्-इति पु० पा० ।

(३) अपिः पुस्तकान्तरे नास्ति ।

कार्य्याश्रयस्य चेष्टाश्रयस्य, कर्त्तुः कृत्यवच्छेदकस्य शरीरस्यैव नाशो, न त्वात्मन इति न पातकाभावः। यद्वा न हन्तुः पातकाभावः कार्य्याश्रयकर्तृवधात् शरीरस्य नाशात् ब्राह्मणत्वादेः शरीरवृत्तित्वात् तन्नाशादेव पापोत्पत्तिरिति भावः। वस्तुतस्तु अपूर्वशरीरावच्छिन्नप्राणसंयोगात्मकोत्पत्तिवत् शरीरावच्छिन्नप्राणसंयोगध्वंसविशेषात्मकमरणमप्यात्मनः सम्भवति। अन्यथा शरीराविनाशिनो बन्धनमुखनिरोधादेर्हिंसात्वं न स्यात्। पातकानभ्युपगन्तृचार्वाकादिमते शरीरभेदसाधनं तु वक्ष्यमाणयुक्तिभिरिति ध्येयम् ॥ ६ ॥

समाप्तं देहभेदप्रकरणम् ॥ २ ॥

(भा०) इतश्च देहादिव्यतिरिक्त आत्मा—

सव्यदृष्टस्येतरेण प्रत्यभिज्ञानात् ॥ ७ ॥

पूर्वपरयो(१)र्विज्ञानयोरेकविषये प्रतिसन्धिज्ञानं प्रत्यभिज्ञानम्—तमेवैतर्हि पश्यामि यमज्ञासिषं स एवायमर्थ इति, सव्येन चक्षुषा दृष्टस्येतरेणापि(२) चक्षुषा प्रत्यभिज्ञानाद् यमद्राक्षं तमेवैतर्हि पश्यामीति। इन्द्रियचैतन्ये तु नान्यदृष्टमन्यः प्रत्यभिजानातीति प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिः(३)। अस्ति त्विदं प्रत्यभिज्ञानं तस्मादिन्द्रियव्यतिरिक्तश्चेतनः ॥ ७ ॥

---

(१) पूर्वापरयोः-इति क० पु० पा०।
(२) दृष्टमथेतरेणापि-इति क० पु० पा०।
(३) प्रत्यभिज्ञानानुपपत्तिः-इति पु० पा०।

(वृ०) प्रसङ्गाचक्षुरद्वैतप्रकरणमारभते—

सव्यदृष्टस्येतरेण प्रत्यभिज्ञानात् ॥ ७ ॥

वामेन चक्षुषा दृष्टस्य दक्षिणेन चक्षुषा प्रत्यभिज्ञानात् स्थिरात्मासिद्धिरिति केषाञ्चिन्मतं तन्निराकरणाय चैतदुपन्यासः ॥ ७ ॥

नैकस्मिन्नासास्थिव्यवहिते द्वित्वाभिमानात् ॥ ८ ॥

(भा०) एकमिदं चक्षुर्मध्ये नासास्थिव्यवहितं तस्यान्तौ गृह्यमाणौ द्वित्वाभिमानं प्रयोजयतो मध्यव्यवहितस्य दीर्घस्येव ॥ ८ ॥

(वृ०) एतद् दूषयति—

नैकस्मिन्नासास्थिव्यवहिते द्वित्वाभिमानात् ॥ ८ ॥

मध्यस्थसेतुना तडागस्येव नासास्थिव्यवहितगोलकान्तरावच्छिन्नतया द्वैतप्रत्ययो भ्रम इत्यर्थः ॥ ८ ॥

एकविनाशे द्वितीयाविनाशान्नैकत्वम् ॥ ९ ॥

(भा०) एकस्मिन्नुपहते चोद्धृते वा चक्षुषि द्वितीयमवतिष्ठते चक्षुर्विषयग्रहणलिङ्ग(१) तस्मादेकस्य व्यवधानानुपपत्तिः ॥ ९ ॥

---

(१) विषयग्रहणे लिङ्गम्-इति पु० पा०।

(वृ०) आक्षिपति--

एकविनाशे द्वितीयाविनाशात् नैकत्वम् ॥ ९ ॥

चक्षुरैक्ये एकचक्षुर्नाशेऽन्धत्वं स्यादिति भावः ॥ ९ ॥

अवयवनाशे ऽप्यवयव्युपलब्धेरहेतुः ॥ १० ॥

(भा०) एकविनाशे द्वितीयाविनाशादित्यहेतुः । कस्मात् ? वृक्षस्य हि कासु चिच्छाखासु छिन्नासूपलभ्यते एव वृक्षः ॥१०॥

(वृ०) अत्रैकदेशी परिहरति--

अवयवनाशेऽप्यवयव्युपलब्धेरहेतुः ॥ १० ॥

अवयवस्य शाखादेर्नाशेऽप्यवयविनो वृक्षस्य प्रत्यभिज्ञानात् नावयवनाशे सर्वत्रावयविनाशनियमः तथाचैकनाशेऽपि नान्धत्वमिति ॥ १० ॥

दृष्टान्तविरोधादप्रतिषेधः ॥ ११ ॥

(भा०) न कारणद्रव्यस्य विभागे(१) कार्यद्रव्यमवतिष्ठते नित्यत्वप्रसङ्गात् । बहुष्ववयविषु यस्य कारणानि विभक्तानि तस्य विनाशः, येषां कारणान्यविभक्तानि तानि अवतिष्ठन्ते । अथ वा दृश्यमानार्थविरोधो दृष्टान्तविरोधः मृतस्य हि शिरःकपाले द्वाववटौ नासास्थिव्यवहितौ चक्षुषः स्थाने

---

(१) कारणद्रव्येविभागे-इति का० पु० पा० ।

भेदेन गृह्येते न चैतदेकस्मिन्नासास्थिव्यवहिते सम्भवति। अथ च(१) एकविनाशस्याऽनियमाद् द्वाविमावर्थौ तौ च पृथगावरणोपघातौ अनुमीयेते विभिन्नाविति। अवपीडनाच्चैकस्य चक्षुषो रश्मिविषयसन्निकर्षस्य भेदाद्दृश्यभेद इव गृह्यते तच्चैकत्वे विरुध्यते। अवपीडननिवृत्तौ चाभिन्नप्रतिसन्धानमिति तस्मादेकस्य व्यवधानानुपपत्तिः ॥ ११ ॥

(वृ०) एकदेशिमतस्य पूर्वोक्ताक्षेपस्य च समाधानाय सिद्धान्तिनः सूत्रम्——

दृष्टान्तविरोधादप्रतिषेधः ॥ ११ ॥

उक्तः **प्रतिषेधो** न युक्तः **दृष्टान्तस्य विरोधाद्** अयुक्तत्वात्। न हि शाखाच्छेदे वृक्षस्तिष्ठति, तथा सति वृक्षस्यानाशप्रसङ्गात्, अतो ऽवस्थितावयवैस्तत्र खण्डवृक्षोत्पत्तेर्नैकदेशिमतं युक्तम्। एतेनैकनाशे द्वितीयविनाशाद् भेदसाधनमपि प्रत्युक्तम्, चक्षुर्नाशेऽपि गोलकान्तरावच्छिन्नावयवैः खण्डचक्षुःसम्भवात्। इत्थं च लाघवाच्चक्षुरद्वैतमिति टीकास्वरससिद्धम्।

परं तु चक्षुर्द्वैतमेव सूत्रार्थं मन्यमाना व्याचक्षते सिद्धान्तिनः सूत्रं **सव्येति**। शङ्कते **नैकस्मिन्निति**। समाधत्ते **एकेति**। शङ्कते **अवयवेति**। निराकरोति **दृष्टान्तेति**। शाखानाशे वृक्षनाशावश्यकत्वात् **दृष्टान्तो** न युक्तः। यद्वा **दृष्टान्तस्य** गोलकभेदस्य **विरोधाद्** अन्यथाऽनुपपन्नत्वात्। दृष्टं हि मृतस्य चक्षुरधिष्ठानगोलकद्वयं भेदेनैवोपलभ्यत इति **वदन्ति** ॥ ११ ॥

---

(१) अथ वा—इति क० पु० पा०।

(भा०) अनुमीयते चायं देहादिसङ्घातव्यतिरिक्तश्चेतन इति—

इन्द्रियान्तरविकारात् ॥ १२ ॥

कस्य चिदम्लफलस्य गृहीततद्रससाहचर्ये(१) रूपे गन्धे वा केनचिदिन्द्रियेण गृह्यमाणे रसनस्येन्द्रियान्तरस्य विकारः रसानुस्मृतौ रसगर्धिप्रवर्त्तितो(२) दन्तोदकसंप्लवभूतो गृह्यते । तस्येन्द्रियचैतन्ये ऽनुपपत्तिः, नान्यदृष्टमन्यः स्मरति ॥ १२ ॥

(वृ०) आत्मन इन्द्रियभेदे युक्त्यन्तरमाह—

इन्द्रियान्तरविकारात् ॥ १२ ॥

चिरविल्वाद्यम्लद्रव्ये दृष्टे तद्रसस्मरणात् दन्तोदकसंप्लवरूपरसनेन्द्रियविकारादिन्द्रियव्यतिरिक्त आत्मा सिध्यति ॥ १२ ॥

न स्मृतेः स्मर्त्तव्यविषयत्वात् ॥ १३ ॥

(भा०) स्मृतिर्नाम धर्मो निमित्तादुत्पद्यते तस्याः स्मर्तव्यो विषयः तत्कृत इन्द्रियान्तरविकारो नात्मकृत इति ॥ १३ ॥

(वृ०) आक्षिपति—

न स्मृतेः स्मर्त्तव्यविषयत्वात् ॥ १३ ॥

स्मृतिर्हि स्मर्त्तव्यविषयिणीति नियमः, तस्याश्च

---

(१) गृहीतसाहचर्ये-इति क० पु० पा०।
(२) रसगन्धप्रवर्त्तितः-इति पु० पा०।

दर्शनादिना सामानाधिकरण्ये मानाभावात्, अस्तु वा विषयतयैव सामानाधिकरण्यमिति भावः ॥ १३ ॥

तदात्मगुणसद्भावादप्रतिषेधः ॥ १४ ॥

(भा०) तस्या आत्मगुणत्वे सति सद्भावादप्रतिषेध आत्मनः । यदि स्मृतिरात्मगुणः ? एवं सति स्मृतिरुपपद्यते नान्यदृष्टमन्यः स्मरतीति । इन्द्रियचैतन्ये तु नानाकर्तृकाणां विषयग्रहणानामप्रतिसन्धानं, अप्रतिसन्धाने(१) वा विषयव्यवस्थानुपपत्तिः । एकस्तु चेतनोऽनेकार्थदर्शी भिन्ननिमित्तः पूर्वदृष्टमर्थं स्मरतीति एकस्यानेकार्थदर्शिनो दर्शनप्रतिसन्धानात् स्मृतेरात्मगुणत्वे सति सद्भावः विपर्यये चानुपपत्तिः । स्मृत्याश्रयाः प्राणभृतां सर्वे व्यवहाराः । आत्मलिङ्गमुदाहरणमात्रमिन्द्रियान्तरविकार इति ॥ १४ ॥

(वृ०) समाधत्ते—

तदात्मगुणसद्भावादप्रतिषेधः ॥ १४ ॥

उक्तः **प्रतिषेधो न** युक्तः धर्मिग्राहकमानेन **स्मृतेरात्मगुणत्वात्** परिशेषेणात्मगुणत्वसिद्धेरहं स्मरामीत्यनुभवात् विषयनिष्ठकार्यकारणभावे चैत्रस्य ज्ञानान्मैत्रस्य स्मरणापत्तेरिति भावः ॥ १४ ॥

अपरिसङ्ख्यानाच्च स्मृतिविषयस्य ॥ १५ ॥

(भा०) अपरिसङ्ख्याय च स्मृतिविषयमिदमुच्यते 'न स्मृतेः

---

(१) प्रतिसन्धाने—इति क० पु० पा० ।

स्मर्तव्याविषयत्वादि'ति । येयं स्मृतिरगृह्यमाणेऽर्थे ऽज्ञासिषमहममुमर्थमिति, एतस्या ज्ञातृज्ञानविशिष्टः पूर्वज्ञातोऽर्थो विषयो नार्थमात्रम्, ज्ञातवानहममुमर्थम्, असावर्थो मया ज्ञातः, अस्मिन्नर्थे मम ज्ञानमभूदिति चतुर्विधमेतद्वाक्यं स्मृतिविषयज्ञापकं समानार्थम्(१) । सर्वत्र खलु ज्ञाता ज्ञानं ज्ञेयं च गृह्यते । अथ प्रत्यक्षे ऽर्थे या स्मृति(२)स्तया त्रीणि ज्ञानानि एकस्मिन्नर्थे प्रतिसन्धीयन्ते समानकर्तृकाणि, न नानाकर्तृकाणि । नानाकर्तृकाणि किं तर्हि ? एककर्तृकाणि । अद्राक्षममुमर्थं यमेवैतर्हि पश्यामि । अद्राक्षमिति दर्शनं दर्शनसंविच्च, न खल्वसंविदिते स्वे दर्शने स्यादेतदद्राक्षमिति । ते खल्वेते द्वे ज्ञाने, यमेवैतर्हि पश्यामीति तृतीयं ज्ञानम्, एवमेको(३) ऽर्थस्त्रिभिर्ज्ञानैर्युज्यमानो नाकर्तृको न नानाकर्तृकः(४) किं तर्हि ? एककर्तृक इति । सोऽयं स्मृतिविषयो ऽपरिसङ्ख्यायमानो(५) विद्यमानः प्रज्ञातोऽर्थः प्रतिषिध्यते 'नास्त्यात्मा स्मृतेः स्मर्तव्यविषयत्वादिति'। न चेदं स्मृतिमात्रं स्मर्तव्यमात्रविषयम्(६) इदं खलु ज्ञानप्रतिसन्धानवत्(७) स्मृतिप्रतिसन्धानमेकस्य सर्वविषयत्वात् । एकोऽयं ज्ञाता सर्वविषयः स्वानि ज्ञानानि प्रतिसन्धत्ते अमुमर्थं ज्ञास्यामि अमुमर्थं विजानाम्यमुमर्थमज्ञासिषममुमर्थं जिज्ञासमानश्चिरमज्ञा-

(१) ज्ञानज्ञेयज्ञातृप्रकाशनं समानमित्यर्थः ।

(२) प्रत्यभिज्ञानमित्यर्थः ।

(३) तृतीयमेवार्थज्ञानमेकमेकः-इति पु० पा० ।

(४) ज्ञानैरभिद्यमानो नाज्ञातृको न नानाज्ञातृकः-इति पु० पा०

(५) अपरिसङ्ख्येयमानः-इति पु० पा० ।

(६) स्मर्त्तव्यमात्रविषयं वा-इति क० पु० पा० ।

(७) अज्ञानप्रतिसन्धानवत्-इति पु० पा० ।

त्वा ऽध्यवस्यत्यज्ञासिषमिति । एवं स्मृतिमपि त्रिकाल-विशिष्टां सुस्मूर्षाविशिष्टां च प्रतिसन्धत्ते । संस्कारसन्तति-मात्रे तु सत्त्वे उत्पद्योत्पद्य संस्कारास्तिरोभवन्ति स ना-स्त्येकोऽपि संस्कारो यस्त्रिकालविशिष्टं ज्ञानं स्मृतिं चानुभ-वेत् । न चानुभवमन्तरेण ज्ञानस्य स्मृतेश्च प्रतिसन्धानमहं ममेति चोत्पद्यते देहान्तरवत् । अतोऽनुमीयते अस्त्येकः स-र्वविषयः प्रतिदेहं स्वज्ञानप्रबन्धं स्मृतिप्रबन्धं च प्रतिसन्धत्ते इति, यस्य देहान्तरेषु वृत्तेरभावान्न प्रतिसन्धानं भवतीति ॥१५॥

(वृ०) विषयाणां स्मर्त्तव्यानां स्मृतिसमवायित्वं स्यादित्या-शङ्क्य समाधत्ते—

अपरिसङ्ख्यानाच्च स्मृतिविषयस्य ॥ १५ ॥

अपरिसङ्ख्यानात् आनन्त्यात्, तथा च लाघवादतिरि-क्तात्मसिद्धिः ।

इदं न सूत्रं किन्तु भाष्यमिति केचित् ॥ १५ ॥

समाप्तं चक्षुरद्वैतप्रकरणम् ॥ ३ ॥

नात्मप्रतिपत्तिहेतूनां मनसि सम्भवात् ॥ १६ ॥

(भा०) न देहादिसङ्घातव्यतिरिक्त आत्मा । कस्मात् ? आत्मप्रतिपत्तिहेतूनां मनसि सम्भवात् । 'दर्शन-स्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणा'दित्येवमादीनामात्मप्रतिपादकानां हेतूनां मनसि सम्भवो यतः(१) मनो हि सर्वविषयमिति,

(१) सम्भवात्-इति पु० पा० ।

तस्मान्न शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिसङ्घातव्यतिरिक्त आत्मेति ॥ १६ ॥

(वृ०) ननु मनसो नित्यत्वादात्मत्वमस्त्वित्याशङ्कते--

नात्मप्रतिपत्तिहेतूनां मनसि सम्भवात् ॥ १६ ॥

नातिरिक्त आत्मा, आत्मसाधकमानानां मनसा ऽर्थान्तरत्वमिति भावः ॥ १६ ॥

ज्ञातुर्ज्ञानसाधनोपपत्तेः संज्ञाभेदमात्रम् ॥ १७ ॥

(भा०) ज्ञातुः खलु ज्ञानसाधनान्युपपद्यन्ते, चक्षुषा पश्यति, घ्राणेन जिघ्रति, स्पर्शनेन स्पृशति, एवं मन्तुः सर्वविषयस्य मतिसाधनमन्तःकरणभूतं(१) सर्वविषयं विद्यते येनायं मन्यत इति । एवं सति ज्ञातर्यात्मसंज्ञा न मृष्यते मनःसंज्ञाऽभ्यनुज्ञायते(२) । मनसि च मनःसंज्ञा न मृष्यते मतिसाधनं त्वभ्यनुज्ञायते । तदिदं संज्ञाभेदमात्रं नार्थे विवाद इति । प्रत्याख्याने वा सर्वेन्द्रियविलोपप्रसङ्गः । अथ मन्तुः सर्वविषयस्य मतिसाधनं सर्वविषयं प्रत्याख्यायते नास्तीति ? एवं रूपादिविषयग्रहणसाधनान्यपि न सन्ति(३) इति सर्वेन्द्रियविलोपः प्रसज्यत इति ॥ १७ ॥

---

(१) मनः करणभूतम्- इति पु० पा० ।
(२) मनःसंज्ञाऽभ्यनुज्ञायते-इति पु० पा० ।
(३) भवन्ति इति पु० पा० ।

(वृ०) समाधत्ते--

ज्ञातुर्ज्ञानसाधनोपपत्तेः संज्ञाभेदमात्रम् ॥ १७ ॥

यदि मनसो ज्ञातृत्वं ? तदा व्यासङ्गाद्युपपादनाय करणान्तरमवश्यं वाच्यम् । तथाचैको ज्ञाता, ज्ञानसाधनं चैकं सिद्धम्, मन आत्माऽस्त्विति संज्ञाभेदमात्रम्, किञ्च व्यासङ्गोपपादकतया मनसोऽणुत्वं सिद्धमात्मनश्च प्रत्यक्षोपपादकतया महत्त्वमिति भेद आवश्यक इति भावः ॥ १७ ॥

नियमश्च निरनुमानः ॥ १८ ॥

(भा०) योऽयं नियम इष्यते रूपादिग्रहणसाधनान्यस्य सन्ति, मतिसाधनं सर्वविषयं नास्तीति, अयं नियमो निरनुमानः । नात्रानुमानमस्ति येन नियमं प्रतिपद्यामह इति । रूपादिभ्यश्च विषयान्तरं सुखादयस्तदुपलब्धौ करणान्तरसद्भावः । यथा चक्षुषा गन्धो न गृह्यत इति करणान्तरं घ्राणमेवं चक्षुर्घ्राणाभ्यां रसो न गृह्यत इति करणान्तरं रसनम्, एवं शेषेष्वपि । तथा चक्षुरादिभिः सुखादयो न गृह्यन्त इति करणान्तरेण भवितव्यम् । तच्च ज्ञानायौगपद्यलिङ्गम् । यच्च सुखाद्युपलब्धौ करणं तच्च(१) ज्ञानायौगपद्यलिङ्गं तस्येन्द्रियमिन्द्रियं प्रति सन्निधेरसान्निधेः न युगपज् ज्ञानान्युत्पद्यन्ते इति । तत्र यदुक्त 'मात्मप्रतिपत्तिहेतूनां मनसि सम्भवादिति' तदयुक्तम् ॥ १८ ॥

---

(१) तच्च इति पु० नास्ति ।

(वृ०) ननु रूपादिप्रत्यक्षं सकरणकमस्तु, न तु सुखादिप्रत्यक्षम्, एवं परमाण्वन्तरस्यातीन्द्रियत्वेऽपि मनसः प्रत्यक्षं स्यादत्राह—

नियमश्च निरनुमानः ॥ १८ ॥

उक्तो नियमविशेषो निरनुमानः निष्प्रमाणको गौरवाद्वैपरीत्ये च विनिगमकाभावाच्चेति भावः ॥ १८ ॥

समाप्तं मनोभेदप्रकरणम् ॥ ४ ॥

(भा०) किं पुनरयं देहादिसङ्घातादन्यो नित्यः ? उतानित्य इति ? कुतः संशयः ? उभयथा दृष्टत्वात् संशयः । विद्यमानमुभयथा भवति नित्यमनित्यं च । प्रतिपादिते चात्मसद्भावे(१) संशयानिवृत्तेरिति ।

आत्मसद्भावहेतुभिरेवास्य प्राग् देहभेदादवस्थानं सिद्धमूर्द्ध्वमपि देहभेदादवतिष्ठते । कुतः ?

पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबन्धाज्जातस्य हर्षभयशोकसम्प्रतिपत्तेः ॥ १९ ॥

जातः खल्वयं कुमारकोऽस्मिन् जन्मन्यगृहीतेषु हर्षभयशोकहेतुषु हर्षभयशोकान् प्रतिपद्यते लिङ्गानुमेयान् । ते च स्मृत्यनुबन्धादुत्पद्यन्ते नान्यथा । स्मृत्यनुबन्धश्च पूर्वाभ्यासमन्तरेण न भवति । पूर्वाभ्यासश्च पूर्वजन्मनि सति, नान्यथेति सिद्ध्यत्येतदवतिष्ठतेऽयमूर्द्ध्वं शरीरभेदादिति ॥ १९ ॥

---

(१) आत्मसम्भवे इति पु० पा० ।

(वृ०) एवं साधितेऽपि देहादिभिन्न आत्मनि विना तन्नित्यतां न परलोकार्थिनः प्रवृत्तिरत आत्मनित्यताप्रतिपादनाय सूत्रम्—

पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबन्धाज्जातस्य हर्षभयशोकसम्प्रतिपत्तेः ॥१९॥

जातस्य बालस्य एतज्जन्माननुभूतेष्वपि हर्षादिहेतुषु सत्सु हर्षादीनां सम्प्रतिपत्तिः, उत्पत्तिः, तस्याः पूर्वपूर्वानुभवाधीनस्मृतिसम्बन्धादेव सम्भवात् । इत्थं चेदानीन्तनस्यात्मनः पूर्वपूर्वसिद्धौ तस्यानादित्वमनादेश्च भावस्य न नाश इति नित्यत्वसिद्धिरिति भावः ॥१९॥

पद्मादिषु प्रबोधसम्मीलनविकारवत्तद्विकारः ॥ २० ॥

(भा०) यथा पद्मादिष्वनित्येषु प्रबोधसम्मीलनं विकारो भवति एवमनित्यस्यात्मनो हर्षभयशोकसम्प्रतिपत्तिर्विकारः(१) स्यात् ॥ २० ॥

(वृ०) अत्र शङ्कते—

पद्मादिषु प्रबोधसम्मीलनविकारवत् तद्विकारः ॥ २० ॥

बालस्य हर्षादयो मुखविकासाद्यनुमेयाः । न च तत्सम्भवः, पद्मादीनां प्रबोधादिवददृष्टविशेषाधीनक्रियावशादेव तदुपपत्तेरिति भावः ॥ २० ॥

(भा०) हेत्वभावादयुक्तम् । अनेन हेतुना पद्मादिषु प्रबोधसम्मीलनविकारवदनित्यस्यात्मनो हर्षादिसम्प्रति-

---

(१) विकारः इति पु० नास्ति ।

पत्तिरिति नात्रोदाहरणसाधर्म्यात्साध्यसाधनं हेतुर्न वैधर्म्यादस्ति, हेत्वभावात् असम्बद्धार्थकमपार्थक(१)मुच्यते इति। दृष्टान्ताच्च हर्षादिनिमित्तस्यानिवृत्तिः। या चेयमासेवितेषु विषयेषु हर्षादिसम्प्रतिपत्तिः स्मृत्यनुबन्धकृता प्रत्यात्मं गृह्यते सेयं पद्मादिसम्मीलनदृष्टान्तेन न निवर्त्तते(२)। यथा चेयं न निवर्त्तते तथा जातस्यापीति। क्रियाजातश्च पर्णविभागः(३) संयोगः प्रबोधसम्मीलने, क्रियाहेतुश्च क्रियानुमेयः(४)। एवं च सति किं दृष्टान्तेन प्रतिषिध्यते।

अथ निर्निमित्तः पद्मादिषु प्रबोधसम्मीलनविकार इति मतमेवमात्मनोऽपि हर्षादिसम्प्रतिपत्तिरिति १। तच्च—

नोष्णशीतवर्षाकालनिमित्तत्वात् पञ्चात्मकविकाराणाम् ॥ २१ ॥

उष्णादिषु सत्सु भावादसत्स्वभावात्तन्निमित्ताः पञ्चभूतानुग्रहेण निर्वृत्तानां(५) पद्मादीनां प्रबोधसम्मीलनविकारा इति न निर्निमित्ताः। एवं हर्षादयोऽपि विकारा निमित्ताद्भवितुमर्हन्ति न निमित्तमन्तरेण। न चान्यत्पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबन्धान्निमित्तमस्तीति। न चोत्पत्तिनिरोधकारणानुमानमात्मनो दृष्टान्तात्, न हर्षादीनां निमित्तमन्तरेणोत्पत्तिः, नोष्णादिवन्निमित्तान्तरो-

(१) अपार्थकम्-इति पु० नास्ति।
(२) निवर्त्त्यते-इति क० पु० पा०।
(३) पर्णविभागः संयोगप्रबोधसम्मीलने-इति संयोगप्रबोधः सम्मीलने-इति च का० क० पु० पा०।
(४) अनुमेयः-इति क० पु० पा०।
(५) निर्मितानाम्-इति पु० पा०।

पादानं हर्षादीनां, तस्मादयुक्तमेतत् ॥ २१ ॥

(वृ०) सिद्धान्तसूत्रम्—

नोष्णशीतवर्षाकालनिमित्तत्वात् पञ्चात्मकविकाराणाम् ॥ २१ ॥

उक्तं न युक्तं, यतः पञ्चात्मकानां पाञ्चभौतिकानां पद्मादीनां ये विकारास्तेषाम् उष्णकालादिनिमित्तत्वात्। मनुष्यादीनां तु हर्षादिनिमित्तका मुखविकासादय इति न तुल्यतेति भावः ॥ २१ ॥

(भा०) इतश्च नित्य आत्मा—

प्रेत्याहाराभ्यासकृतात् स्तन्याभिलाषात् ॥ २२ ॥

जातमात्रस्य वत्सस्य प्रवृत्तिलिङ्गः स्तन्याभिलाषो गृह्यते। स च नान्तरेणाहाराभ्यासम्। कया युक्त्या ? दृश्यते हि शरीरिणां क्षुधापीड्यमानानामाहाराभ्यासकृतात्स्मरणानुबन्धादाहाराभिलाषः। न च पूर्वशरीराभ्यासमन्तरेणासौ(१) जातमात्रस्योपपद्यते। तेनानुमीयते भूतपूर्वं शरीरं यत्रानेनाहारोऽभ्यस्त इति। स खल्वयमात्मा पूर्वशरीरात्प्रेत्य शरीरान्तरमापन्नः क्षुत्पीडितः पूर्वाभ्यस्तमाहारमनुस्मरन् स्तन्यमभिलषति। तस्मान्न देहभेदादात्मा भिद्यते भवत्येवोर्द्ध्वं देहभेदादिति ॥ २२ ॥

---

(१) न च पूर्वशरीरमन्तेरणासौ- इति क० पु० पा०।

(वृ०) आत्मनित्यत्वे हेत्वन्तरमाह—

प्रेत्याहाराभ्यासकृतात् स्तन्याभिलाषात् ॥ २२ ॥

प्रेत्य मृत्वा, जातमात्रस्य यः स्तन्याभिलाषः स तावदाहाराभ्यासजनितः—जन्मान्तरीयाहारेष्टसाधनताधीजिन्य-जीवनादृष्टोद्बोधितसंस्काराधीनेष्टसाधनतास्मरणेन हि बालः स्तन्य-पाने प्रवर्तते इत्यनादित्वमिति ॥ २२ ॥

अयसो ऽयस्कान्ताभिगमनवत्तदुपसर्पणम् ॥ २३ ॥

(भा०) यथा खल्वयो ऽभ्यासमन्तरेणायस्कान्तमुपसर्पति, एवमाहाराभ्यासमन्तरेण बालः स्तन्यमभिलषति ॥ २३ ॥

(वृ०) शङ्कते—

अयसोऽयस्कान्ताभिगमनवत् तदुपसर्पणम् ॥ २३ ॥

यथाऽयस्कान्तसन्निहितस्यायसोऽयस्कान्ताभिमुखतया गमनं तथैव वत्सस्यापि स्तनोपसर्पणं, न त्विष्टसाधनत्वज्ञानाधीन-प्रवृत्तिजन्यचेष्टेयमित्यर्थः ॥ २३ ॥

(भा०) किमिदमयसो ऽयस्कान्ताभिसर्पणं(१) निर्निमि-त्तमथ निमित्तादिति ? निर्निमित्तं तावत्—

ना,न्यत्र प्रवृत्त्यभावात् ॥ २४ ॥

यदि निर्निमित्तम् ? लोष्टादयोऽप्ययस्कान्तमुपसर्पेयुः । न

---

(१) अभिगमनम्- इति पु० पा० ।

जातु नियमे कारणमस्तीति । अथ निमित्तात् ? तत्केनोपलभ्यते इति ? क्रियालिङ्गः क्रियाहेतुः क्रियानियमलिङ्गश्च क्रियाहेतुनियमः(१), तेनान्यत्र प्रवृत्त्यभावः, बालस्यापि नियतमुपसर्पण(२)-क्रियोपलभ्यते । न च स्तन्याभिलापलिङ्गमन्यदाहाराभ्यासकृतात्स्मरणानुबन्धात् । निमित्तं दृष्टान्तेनोपपाद्यते, न चासति निमित्ते कस्य चिदुत्पत्तिः । न च दृष्टान्तो दृष्टमभिलाषहेतुं बाधते तस्मादयसो ऽयस्कान्ताभिगमनमदृष्टान्त इति ।

अयसः खल्वपि नान्यत्र प्रवृत्तिर्भवति न जात्वयो लोष्टमुपसर्पति, किं कृतोऽस्य नियम(३) इति ? यदि कारणनियमात् ? स च क्रियानियमलिङ्गः(४) एवं बालस्यापि नियतविषयोऽभिलाषः कारणनियमाद्भवितुमर्हति । तच्च कारणमभ्यस्तस्मरणमन्यद्वेति दृष्टेन विशिष्यते । दृष्टो हि शरीरिणामभ्यस्तस्मरणादाहाराभिलाष इति ॥ २४ ॥

(वृ०) समाधत्ते—

नान्यत्र प्रवृत्त्यभावात् ॥ २४ ॥

स्तनपाने एव बालः प्रवर्त्तते न त्वन्यत्रेति नियमः कथं स्यात् ?

वस्तुतस्तु अन्यत्र अयसि प्रवृत्त्यभावात् प्रवृत्तिर्हि

---

(१) क्रियानियमहेतुनियमः- इति पु० पा० ।
(२) उपसर्पणम्- इति क० पु० पा० ।
(३) किंकृतो ऽस्यानियमः- इति क० पु० पा० ।
(४) यदि कारणनियमः सर्वक्रियानियमलिङ्गः-इति पु० पा० ।

चेष्टानुमिता लिङ्गं, न तु क्रियामात्रम् अतो न व्यभिचार इति भावः ॥ २४ ॥

(भा०) इतश्च नित्य आत्मा । कस्मात् ?—

वीतरागजन्मादर्शनात् ॥ २५ ॥

सरागो जायत इत्यर्थादापद्यते । अयं जायमानो रागानुबद्धो जायते, रागस्य पूर्वानुभूतविषयानुचिन्तनं योनिः, पूर्वानुभवश्च विषयाणामन्यस्मिन् जन्मनि(१) शरीरमन्तरेण नोपपद्यते । सोऽयमात्मा पूर्वशरीरानुभूतान् विषयान् अनुस्मरन् तेषु तेषु रज्यते तथा चायं द्वयोर्जन्मनोः प्रतिसन्धिः एवं पूर्वशरीरस्य पूर्वतरेण, पूर्वतरस्य(२) पूर्वतमेनेत्यादिना ऽनादिश्चेतनस्य शरीरयोगः, अनादिश्च रागानुबन्ध इति सिद्धं नित्यत्वमिति ॥२५॥

(वृ०) हेत्वन्तरमाह—

वीतरागजन्मादर्शनात् ॥ २५ ॥

वीतरागो रागशून्यः तावत् नोत्पद्यते अपि तु सरागः, तत्र च जन्मान्तरीयेष्टसाधनताज्ञानाधीनस्मरणं हेतुरिति । पूर्वं स्तन्याभिलाष उक्तः सम्प्रति तु पतगादीनां कणादिभक्षणाभिलाषसाधारणं रागमात्रमित्यपौनरुक्त्यम् ॥ २५ ॥

---

(१) पूर्वस्मिन् जन्मनि- इति पु० पा० ।
(२) पूर्वतरशरीरस्य-इति पु० पा० ।

(भा०) कथं पुनर्ज्ञायते पूर्वविषयानुचिन्तनजनितो जातस्य रागो, न पुनः—

सगुणद्रव्योत्पत्तिवत्तदुत्पत्तिः ॥ २६ ॥

यथोत्पत्तिधर्मकस्य द्रव्यस्य गुणाः कारणत उत्पद्यन्ते तथोत्पत्तिधर्मकस्यात्मनो रागः(१) । अत्रायमुदितानुवादो निदर्शनार्थः ॥ २६ ॥

(वृ०) शङ्कते—

सगुणद्रव्योत्पत्तिवत् तदुत्पत्तिः ॥ २६ ॥

द्रव्यस्य घटादेर्यथा सगुणस्य रूपादिविशिष्टस्योत्पत्तिः । यथा घटादिः स्वत एव रूपादिमान् भवति, तथैवात्माऽपि स्वत एव सरागो भवतीत्यप्रयोजकत्वं त्वदीयहेतूनामिति भावः ॥ २६ ॥

न, सङ्कल्पनिमित्तत्वाद्रागादीनाम् ॥ २७ ॥

(भा०) न, खलु सगुणद्रव्योत्पत्तिवदुत्पत्तिरात्मनो रागस्य च । कस्मात् ? सङ्कल्पनिमित्तत्वाद्रागादीनाम् । अयं खलु प्राणिनां विषयानासेवमानानां सङ्कल्पजनितो रागो गृह्यते, सङ्कल्पश्च पूर्वानुभूतविषयानुचिन्तनयोनिः । तेनानुमीयते जातस्यापि पूर्वानुभूतार्थचिन्तनकृतो राग इति । आत्मोत्पादाधिकरणा तु रागोत्पत्ति(२)र्भवन्ती सङ्कल्पादन्यस्मिन् रागकारणे

---

(१) कुतश्चिदुत्पद्यते इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।
(२) यथा चोत्पत्तिरिति पु० पा० ।

सति वाच्या कार्यद्रव्यगुणवत् । न चात्मोत्पादः सिद्धो नापि सङ्कल्पादन्यद्रागकारणमस्ति। तस्मादयुक्तं सगुणद्रव्योत्पत्ति-वत्तयोरुत्पत्तिरिति ।

अथापि सङ्कल्पादन्यद्रागकारणं धर्माधर्मलक्षणमदृष्टमुपादी-यते ? तथापि पूर्वशरीरयोगो ऽप्रत्याख्येयः । तत्र हि तस्य निर्वृत्तिः नास्मिन् जन्मनि, तन्मयत्वाद्राग इति । वि-षयाभ्यासः खल्वयं भावनाहेतुः तन्मयत्वमुच्यते इति । जातिविशेषाच्च रागविशेष इति । कर्म खल्विदं जाति-विशेषनिर्वर्तकं तादर्थ्यात्(१)ताच्छब्द्यं विज्ञायते । तस्मादनुपपन्नं सङ्कल्पादन्यद्रागकारणमिति ॥ २७ ॥

(वृ०) समाधत्ते—

न सङ्कल्पनिमित्तत्वाद् रागादीनाम् ॥ २७ ॥

सङ्कल्पो ज्ञानं, इष्टसाधनताज्ञानं इति यावत्, तन्निमित्तका हि **रागादयः** । तथा च इष्टसाधनताज्ञानत्वेनेच्छात्वादिना कार्यका-रणभावात् प्रवृत्तित्वेन चेष्टात्वेन च कार्यकारणभावान्नाप्रयोजकत्व-मिति भावः ॥ २७ ॥

समाप्तमनादिनिधनप्रकरणम् ॥ ५ ॥

(भा०) अनादिश्चेतनस्य शरीरयोग इत्युक्तम्, स्वकृत-कर्मनिमित्तं चास्य शरीरं सुखदुःखाधिष्ठानं, तत्परीक्ष्यते-किं

(१) तादात्म्यात्-इति पु० पा० ।

घ्राणादिवदेकप्रकृतिकमुत नानाप्रकृतीति(१) ? कुतः संशयः ? विप्रतिपत्तेः(२) संशयः । पृथिव्यादीनि भूतानि सङ्ख्याविकल्पेन शरीरप्रकृतिरिति प्रतिजानत इति ।

किं तत्र तत्त्वम् ?

पार्थिवं गुणान्तरोपलब्धेः ॥ २८ ॥

तत्र मानुषं शरीरं पार्थिवम् । कस्मात् ? गुणान्तरोपलब्धेः । गन्धवती पृथिवी गन्धवच्च शरीरम् । अबादीनामगन्धत्वात् तत्प्रकृत्यगन्धं स्यात् । न त्विदमबादिभिरसम्पृक्तया पृथिव्याऽऽरब्धं चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयभावेन कल्पते इत्यतः पञ्चानां(३) भूतानां संयोगे सति शरीरं भवति । भूतसंयोगो हि मिथः पञ्चानां न निषिद्ध इति। आप्यतैजसवायव्यानि लोकान्तरे शरीराणि तेष्वपि भूतसंयोगः पुरुषार्थतन्त्र इति । स्थाल्यादिद्रव्यनिष्पत्तावपि निःसंशया(४) नाबादिसंयोगमन्तरेण निष्पत्तिरिति ॥ २८ ॥

(वृ०) क्रमप्राप्ते शरीरपरीक्षणे मानुषादिशरीरं पाञ्चभौतिकमित्येके ।

तत्र सिद्धान्तसूत्रम्—

पार्थिवं गुणान्तरोपलब्धेः ॥ २८

---

(१) प्रकृतिकम्-इति पु० पा० ।
(२) विप्रतिपत्तेश्च-इति-पु० पा० ।
(३) कल्पने इतः पञ्चानाम्- इति पु० पा० ।
(४) निःसंशयः- इति पु० पा० ।

मानुषादिशरीरं पार्थिवं पृथिवीसमवायिकारणकं गुणान्तरस्य गन्धनीलादिरूपकाठिन्यादेरुपलब्धेरिति ॥ २८ ॥

पार्थिवाप्यतैजसं तद्गुणोपलब्धेः ॥ २९ ॥

निःश्वासोच्छ्वासोपलब्धेश्चातुर्भौतिकम् ॥ ३० ॥

गन्धक्लेदपाकव्यूहावकाशदानेभ्यः पाञ्चभौतिकम् ॥ ३१ ॥

(भा०) त इमे सन्दिग्धा हेतव इत्युपेक्षितवान्सूत्रकारः । कथं सन्दिग्धाः? सति च प्रकृतिभावे भूतानां धर्मोपलब्धिरसति च संयोगाप्रतिषेधात् सन्निहितानामिति । यथा स्थाल्यामुदकतेजोवाय्वाकाशानामिति । तदिदमनेकभूतप्रकृति शरीरमगन्धमरसमरूपमस्पर्शं च प्रकृत्यनुविधानात्स्यात् । न त्विदमित्थम्भूतं, तस्मा'त्पार्थिवं गुणान्तरोपलब्धेः' ॥२९॥३०॥३१॥

(वृ०) मतान्तराभिधानाय त्रिसूत्री—

पार्थिवाप्यतैजसं तद्गुणोपलब्धेः ॥ २९ ॥
निःश्वासोच्छ्वासोपलब्धेश्चातुर्भौतिकम् ॥ ३० ॥
गन्धक्लेदपाकव्यूहावकाशदानेभ्यः पाञ्चभौतिकम् ॥ ३१ ॥

तद्गुणानां पृथिव्यप्तेजोगुणानां गन्धस्नेहोष्णस्पर्शानामुपलब्धेः । एतावता त्रैभौतिकत्वे सिद्धे निःश्वासादितश्चातुर्भौतिकत्वम्, निःश्वासोच्छ्वासौ प्राणवायोर्व्यापारविशेषौ । क्लेदो जलविशेषो जलविशिष्टपृथिवी वेति उभयथाऽपि जलमावश्यकम् । भुक्ताना-

देर्जठरानलैः पाकस्य तेजःसंयोगाधीनत्वात् तेजःसिद्धिः, व्यूहो निःश्वासादिः, अवकाशदानं छिद्रम् ।

एतानि मतानि सूत्रकृता तुच्छत्वान्न दूषितानि । तथाहि एकस्मिन् शरीरे पृथिवीत्वादिनानाजातेः सङ्करापत्तेरसम्भवात्, न वा नानोपादानकत्वं विजातीयानामनारम्भकत्वात्। तथात्वे वा जलाद्यारब्धस्य न पृथिवीत्वं व्यभिचारात्, न वा चित्रद्रव्यम् गन्धवत्त्वविरोधात् गन्धादीनामानाशमनपायाच्च पार्थिवत्वमित्युक्तप्रायम् ।

यद्वा पार्थिवत्वे कथं जलादिसम्बन्ध इत्याशङ्कायां जलादिनिमित्तवशात्त्रैभौतिकत्वादिव्यपदेश इत्याशयेन त्रिसूत्री ॥ २९-३०-३१ ॥

श्रुतिप्रामाण्याच्च ॥ ३२ ॥

(भा०) 'सूर्यं ते चक्षुर्गच्छता'दित्यत्र मन्त्रे 'पृथिवीं(१) ते शरीरमिति' श्रूयते । तदिदं प्रकृतौ विकारस्य प्रलयाभिधानमिति । 'सूर्यं ते चक्षुः स्पृणोमि'(२)इत्यत्र मन्त्रान्तरे 'पृथिवीं ते शरीरं स्पृणोमी'ति श्रूयते । सेयं कारणाद्विकारस्य स्पृतिरभिधीयते इति । स्थाल्यादिषु च तुल्यजातीयानामेककार्यारम्भदर्शनाद् भिन्नजातीयानामेककार्यारम्भानुपपत्तिः ॥ ३२ ॥

(वृ०) पार्थिवत्वे युक्त्यन्तरमाह —

श्रुतिप्रामाण्याच्च ॥ ३२ ॥

---

(१) पृथिव्याम्-इति पु० पा० ।
(२) स्पृणोमीति श्रुणोमीति च पु० पा० ।

'सूर्यं ते चक्षुः स्पृणोमि' इति मन्त्रान्ते 'पृथिवीं ते शरीरम्' इत्यभिधानादेवं प्रकृतौ विकारस्य लयाभिधाने 'सूर्यं ते चक्षुर्गच्छतात्' इति मन्त्रान्ते 'पृथिवीं ते शरीरम्' इति।

इमां चतुःसूत्रीं केचन भाष्यतया वर्णयन्ति, तन्न, तथा सत्येकसूत्रस्य प्रकरणत्वानुपपत्तेः।

अत एव चतुर्थं सूत्रमेवेत्यपरे।

अन्ये तूक्तयैवानुपपत्त्या "आप्यतैजसवायव्यानि लोकान्तरशरीराणि, तेष्वपि भूतसंयोगः पुरुषार्थतन्त्रः" इति भाष्यं सूत्रतया वर्णयन्ति। तदर्थस्तु आप्यादीनि लोकान्तरेषु वरुणलोकादिषु प्रसिद्धानि शरीराणि। जलादिरूपत्वे कथमुपभोगक्षमतेत्यत्र—तेष्वपीति। भूतसंयोगः पृथिव्युपष्टम्भः, पुरुषार्थतन्त्रः उपभोगसम्पादकः॥ ३२॥

समाप्तं शरीरपरीक्षाप्रकरणम्॥ ६॥

(भा०) अथेदानीमिन्द्रियाणि प्रमेयक्रमेण विचार्यन्ते किमाव्यक्तिकान्याहोस्विद्(१) भौतिकानीति? कुतः संशयः?—

कृष्णसारे सत्युपलम्भाद् व्यतिरिच्य चोपलम्भात्संशयः॥ ३३॥

कृष्णसारं भौतिकं, तस्मिन्ननुपहते रूपोपलब्धिः उपहते चानुपलब्धिरिति। व्यतिरिच्य कृष्णसारमवस्थितस्य विषयस्य उपलम्भो न कृष्णसारप्राप्तस्य। न चाप्राप्यकारित्वमिन्द्रियाणां

---

(१) आहो भौतिकानि-इति पु० पा०।

तदिदमभौतिकत्वे विभुत्वात्सम्भवति। एवमुभयधर्मोपलब्धेः संशयः॥ ३३॥

(वृ०) अथेन्द्रियं परीक्षणीयं, तत्र लक्षणसूत्रोक्तं भौतिकत्वमिन्द्रियाणां परीक्षितुं संशयमाह—

कृष्णसारे सत्युपलम्भात् व्यतिरिच्य चोपलम्भात् संशयः॥ ३३॥

कृष्णसारे चक्षुर्गोलके सति घटाद्युपलम्भात् गोलकस्येन्द्रियत्वमिति **बौद्धाः**। **व्यतिरिच्य** विषयं प्राप्य **उपलम्भात्** उपलम्भजननाद्गोलकातिरिक्तानि **इत्यपरे**।

तत्र इन्द्रियाणि गोलकातिरिक्तानि न वेति संशयः। गोलकातिरिक्तानीति **नैयायिकादयः**, तत्राप्यभौतिकान्याहङ्कारिकाणीति **साङ्ख्याः**। भौतिकानीत्यपरे॥ ३३॥

(भा०) अभौतिकानीत्याह। कस्मात्?—

महदणुग्रहणात्॥ ३४॥

महदिति महत्तरं महत्तमं चोपलभ्यते यथा न्यग्रोधपर्वतादि। अण्विति अणुतरमणुतमं च गृह्यते यथा(१) न्यग्रोधधानादि। तदुभयमुपलभ्यमानं चक्षुषो भौतिकत्वं बाधते। भौतिकं

(१) यथा-इति का० पु० नास्ति।

हि यावत्तावदेव व्याप्नोति । अभौतिकं तु विभुत्वात्सर्वव्यापकमिति ॥ ३४ ॥

(वृ०) तत्र साङ्ख्यमतेन बौद्धमतमुदस्यन्नाह—

महदणुग्रहणात् ॥ ३४ ॥

गोलकं नेन्द्रियम् अप्राप्यकारित्वेऽतिप्रसङ्गात् । इत्थं च गोलकातिरिक्तं भौतिकमिति वाच्यम्, तदप्यसङ्गतं, चक्षुषा हि न्यूनपरिमाणं महत्परिमाणं च गृह्यते, न च न्यूनेन महतो व्यापनं सम्भवति । न च अव्याप्य ग्रहणम्, अतोऽभौतिकानीन्द्रियाण्याहङ्कारिकाणीति ॥ ३४ ॥

(भा०) न महदणुग्रहणमात्रादभौतिकत्वं विभुत्वं चेन्द्रियाणां शक्यं प्रतिपत्तुम् । इदं खलु—

रश्म्यर्थसन्निकर्षविशेषात्तद्ग्रहणम् ॥ ३५ ॥

तयोर्महदण्वोर्ग्रहणं चक्षूरश्मेरर्थस्य च सन्निकर्षविशेषाद्भवति यथा प्रदीपरश्मेरर्थस्य चेति । रश्म्यर्थसन्निकर्षश्चावरणलिङ्गः । चाक्षुषो हि रश्मिः कुड्यादिभिरावृतमर्थं न प्रकाशयति यथा प्रदीपरश्मिरिति ॥ ३५ ॥

(वृ०) साङ्ख्यं निरस्यति—

रश्म्यर्थसन्निकर्षविशेषात् तद्ग्रहणम् ॥ ३५ ॥

रश्मिः गोलकावच्छिन्नं तेजः; तेनार्थस्य घटादेर्यः सन्निकर्षविशेषः संयोगविशेषस्तस्मात् तयोर्महदण्वोर्ग्रहणमुपपद्यते भौतिकेऽपि प्रदीपादौ महदणुप्रकाशकत्वं दृष्टम्। अभौतिकत्वे तु पुरःपश्चाद्वर्तिनां सर्वेषामेव ग्रहणं स्यात्॥ ३५॥

(भा०) आवरणानुमेयत्वे सतीदमाह—

तदनुपलब्धेरहेतुः॥ ३६॥

रूपस्पर्शवद्धि तेजः, महत्त्वादनेकद्रव्यवत्त्वाद्रूपवत्त्वाच्चोपलब्धिरिति प्रदीपवत् प्रत्यक्षत उपलभ्येत चाक्षुषो रश्मिर्यदि स्यादिति॥ ३६॥

(वृ०) तैजसे चक्षुष्यनुपलब्धिबाधं बौद्धः शङ्कते—

तदनुपलब्धेरहेतुः॥ ३६॥

रश्म्यर्थसन्निकर्षो न हेतुर्गोलकातिरिक्तस्य रश्मेरनुपलब्धेः॥ ३६॥

नानुमीयमानस्य प्रत्यक्षतो ऽनुपलब्धिरभावहेतुः॥३७॥

(भा०) सन्निकर्षप्रतिषेधार्थेना(१)वरणेन लिङ्गेनानुमीयमानस्य रश्मेर्या प्रत्यक्षतो ऽनुपलब्धिर्नासावभावं प्रतिपादयति यथा चन्द्रमसः परभागस्य पृथिव्याश्चाधोभागस्य॥ ३७॥

---

(१) प्रतिषेधेन-इति पु० पा।

(वृ०) समाधत्ते—

नानुमीयमानस्य प्रत्यक्षतो ऽनुपलब्धिरभावहेतुः ॥ ३७ ॥

रूपोपलब्धेः सकरणकत्वादिनाऽनुमीयमानस्य चक्षुषः प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धिर्नाभावनिर्णायिकेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

द्रव्यगुणधर्मभेदाच्चोपलब्धिनियमः ॥ ३८ ॥

(भा०) भिन्नः खल्वयं द्रव्यधर्मो गुणधर्मश्च, महदनेकद्रव्यवच्च विषक्तावयव(१)माप्यं द्रव्यं प्रत्यक्षतो नोपलभ्यते स्पर्शस्तु शीतो गृह्यते । तस्य द्रव्यस्यानुबन्धात् हेमन्तशिशिरौ कल्पेते(२) तथाविधमेव च तैजसं द्रव्यमनुद्भूतरूपं सह रूपेण नोपलभ्यते, स्पर्शस्त्वस्योष्ण उपलभ्यते तस्य द्रव्यस्यानुबन्धाद् ग्रीष्मवसन्तौ कल्पेते ॥ ३८ ॥

(वृ०) कथं तर्हि नोपलम्भ इत्यत आह—

द्रव्यगुणधर्मभेदाच्चोपलब्धिनियमः ॥ ३८ ॥

द्रव्यस्य धर्मभेदो महत्त्वादिः, गुणस्य धर्मभेद उद्भूतत्वम्, तदधीनत्वात् प्रत्यक्षस्य द्रव्यमात्रे उपलब्धेर्न नियमः । यत्रोद्भूतरूपमहत्त्वादिकं तस्य प्रत्यक्षम्, तदभावाच्चक्षुरादेरप्रत्यक्षम् । चक्षुरादावुद्भूतरूपमेव न कुत इत्याशङ्कायां भाष्यम् "कर्मकारितश्चेन्द्रियाणां व्यूहः पुरुषार्थतन्त्रः" अदृष्टविशेषाधीन

---

(१) विभक्तावयवम्–इति क० पु० पा० ।
(२) कल्प्येते– इति क० पु० पा० ।

इन्द्रियाणां व्यूहो रचनाविशेष उपभोगसाधनमिति ।

सूत्रमेवेदमिति केचित् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

(भा०) यत्र त्वेषा भवति—

अनेकद्रव्यसमवायात्(१) रूपविशेषाच्च रूपोपलब्धिः(२) ॥ ३९ ॥

यत्र रूपं च द्रव्यं च तदाश्रयः प्रत्यक्षत उपलभ्यते रूपविशेषस्तु(३), यद्भावात् क्वचिद्रूपोपलब्धिः यदभावाच्च द्रव्यस्य क्वचिदनुपलब्धिः स रूपधर्मोऽयमुद्भवसमाख्यात इति । अनुद्भूतरूपश्चायं(४) नायनो रश्मिः, तस्मात्प्रत्यक्षतो नोपलभ्यते इति । दृष्टश्च तेजसो धर्मभेदः, उद्भूतरूपस्पर्शं प्रत्यक्षं तेजो यथा आदित्यरश्मयः । उद्भूतरूपमनुद्भूतस्पर्शं च प्रत्यक्षं यथा प्रदीपरश्मयः । उद्भूतस्पर्शमनुद्भूतरूपमप्रत्यक्षं यथाऽबादिसंयुक्तं तेजः । अनुद्भूतरूपस्पर्शोऽप्रत्यक्षश्चाक्षुषो रश्मिरिति ॥ ३९ ॥

कर्मकारितश्चेन्द्रियाणां व्यूहः पुरुषार्थतन्त्रः ॥ ४० ॥

(भा०) यथा चेतनस्यार्थो विषयोपलब्धिभूतः सुखदुःखोपलब्धिभूतश्च कल्पते(५) तथेन्द्रियाणि व्यूढानि, विषयप्राप्त्यर्थ-

---

(१) अनेकद्रव्येण समवायादिति वार्त्तिकसम्मतः पाठः ।
(२) इदं सूत्रं वैशेषिकसूत्रेष्वपि । अ० ४ आ० १ सू० ८ ।
(३) तत्र प्रयोजक इति शेषः ।
(४) अनुद्भूतश्चायमिति अनुद्भूतरूपस्येति च पु० पा० ।
(५) कल्प्यते-इति क० पु० पा० ।

श्च(१) रश्मेश्चाक्षुषस्य व्यूहः। रूपस्पर्शानभिव्यक्तिश्च व्यवहारप्रक्लृप्त्यर्था द्रव्यविशेषे च प्रतिघातादावरणोपपत्तिर्व्यवहारार्था। सर्वद्रव्याणां विश्वरूपो व्यूह इन्द्रियवत् कर्मकारितः पुरुषार्थतन्त्रः। कर्म तु धर्माधर्मभूतं चेतनस्योपभोगार्थमिति ॥ ४० ॥

अव्यभिचाराच्च प्रतिघातो भौतिकधर्मः ॥ ४१ ॥

(भा०) यश्चावरणोपलम्भादिन्द्रियस्य द्रव्यविशेषे प्रतिघातः स भौतिकधर्मो न भूतानि व्यभिचरति, नाभौतिकं प्रतिघातधर्मकं(२) दृष्टमिति। अप्रतिघातस्तु व्यभिचारी(३) भौतिकाभौतिकयोः समानत्वादिति।

यदपि मन्यते(४) प्रतिघाताद्भौतिकानीन्द्रियाणि, अप्रतिघातादभौतिकानीति प्राप्तम्? दृष्टश्चाप्रतिघातः काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरितोपलब्धेः। तन्न युक्तम्। कस्मात्? यस्माद्भौतिकमपि न प्रतिहन्यते, काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरितप्रकाशात् प्रदीपरश्मीनाम्, स्थाल्यादिषु पाचकस्य तेजसोऽप्रतिघातः ॥ ४१ ॥

(भा०) उपपद्यते चानुपलब्धिः(५) कारणभेदात्—

मध्यन्दिनोल्काप्रकाशानुपलब्धिवत्तदनुपलब्धिः ॥४२॥

यथा 'ऽनेकद्रव्येण समवायाद्रूपविशेषाच्चोपल-

---

(१) विषयप्राप्त्यर्थश्च—इति पु० पा०।
(२) प्रतिघातकर्म—इति पु० पा०।
(३) व्यभिचारः—इति क० पु० पा०।
(४) मन्येत—इति पु० पा०।
(५) अनुपलब्धेः—इति पु० पा०।

ब्धिरि'ति सत्युपलब्धिकारणे माध्यन्दिनोल्काप्रकाशो नोपलभ्यते आदित्यप्रकाशेनाभिभूतः, एवं महदनेकद्रव्यवत्त्वाद्रूपविशेषाच्चोपलब्धिरिति सत्युपलब्धिकारणे चाक्षुषो रश्मिर्नोपलभ्यते निमित्तान्तरतः । तच्च व्याख्यातमनुद्भूतरूप(१)स्पर्शस्य द्रव्यस्य प्रत्यक्षतो ऽनुपलब्धिरिति ॥ ४२ ॥

(वृ०) महतो रूपवतोऽनुपलब्धौ दृष्टान्तमाह—

मध्यन्दिनोल्काप्रकाशानुपलब्धिवत्तदनुपलब्धिः ॥ ४२ ॥

महतो रूपवतश्चोल्काप्रकाशस्य सौरालोकेनाभिभवात् मध्यन्दिनेऽनुपलब्धिवदनुद्भूतरूपवत्त्वाच्चक्षुषोऽप्यनुपलम्भः सम्भवतीति भावः ॥ ४२ ॥

(भा०) अत्यन्तानुपलब्धिश्चाभावकारणम्, यो हि ब्रवीति लोष्टप्रकाशो मध्यन्दिने आदित्यप्रकाशाभिभवान्नोपलभ्यते इति, तस्यैतत्स्यात्—

न, रात्रावप्यनुपलब्धेः ॥ ४३ ॥

अप्यनुमानतो ऽनुपलब्धेरिति । एवमत्यन्तानुपलब्धेर्लोष्टप्रकाशो नास्ति, न त्वेवं चक्षुषो रश्मिरिति ॥ ४३ ॥

(वृ०) नन्वेवं घटादावपि रश्मिः स्यात्सौरालोकेनाभिभवात् पुनरग्रह इत्यत्राह—

(१) अनुद्भूतरूपस्य-इति पु० पा० ।

न, रात्रावप्यनुपलब्धेः ॥ ४३ ॥

नेत्यस्य घटादौ रश्मिरिति शेषः ॥ ४३ ॥

(भा०) उपपन्नरूपा चेयम्—

बाह्यप्रकाशानुग्रहाद् विषयोपलब्धेरनभिव्यक्तितो ऽनुपलब्धिः ॥ ४४ ॥

बाह्येन प्रकाशेनानुगृहीतं चक्षुर्विषयग्राहकं तदभावे ऽनुपलब्धिः । सति च प्रकाशानुग्रहे शीतस्पर्शोपलब्धौ च सत्यां तदाश्रयस्य द्रव्यस्य चक्षुषा ऽग्रहणं रूपस्यानुद्भूतत्वात्सेयं रूपानभिव्यक्तितो रूपाश्रयस्य द्रव्यस्यानुपलब्धिर्दृष्टा तत्र यदुक्तं 'तदनुपलब्धेरहेतु' रित्येतदयुक्तम् ॥ ४४ ॥

(वृ०) नन्वनुद्भूतरूपवत्त्वाच्चक्षुषोऽनुपलब्धिर्न त्वभिभवादित्यत्र किं विनिगमकमिति तटस्थाशङ्कायामाह—

बाह्यप्रकाशानुग्रहाद्विषयोपलब्धेरनभिव्यक्तितोऽनुपलब्धिः ॥४४॥

अनभिव्यक्तितोऽनुद्भूतरूपवत्त्वाच्चक्षुषोऽनुपलब्धिः । कुतः ? **बाह्यप्रकाशानुग्रहात्** । सौरालोकादिसाहित्याद्विषयोपलब्धेः तस्योद्भूतरूपवत्त्वे बाह्यप्रकाशापेक्षा न स्यात् । अभिभूतत्वे च तत्साहित्येनापि प्रत्यक्षजननं न स्यादभिभूतस्य कार्याक्षमत्वादिति भावः ॥ ४४ ॥

(भा०) कस्मात्पुनरभिभवो ऽनुपलब्धिकारणं चाक्षुषस्य रश्मेर्नोच्यत इति ।—

अभिव्यक्तौ चाभिभवात् ॥ ४५ ॥

बाह्यप्रकाशानुग्रहनिरपेक्षतायां चेति चार्थः । यद्रूपमभिव्यक्तमुद्भूतं बाह्यप्रकाशानुग्रहं च नापेक्षते तद्विषयो ऽभिभवो विपर्यये ऽभिभवाभावात् । अनुद्भूतरूपत्वाच्चानुपलभ्यमानं बाह्यप्रकाशानुग्रहाच्चोपलभ्यमानं नाभिभूयत इति एवमुपपन्नमस्ति चाक्षुषो रश्मिरिति ॥ ४५ ॥

(वृ०) ननु चक्षुषो नाभिभवः किं तु तद्रूपस्य, तस्य च प्रत्यक्षजनकत्वे मानाभावः, किं चाभिभवात् तस्य न प्रत्यक्षमितरप्रत्यक्षजनने च विरोधाभाव इत्याशङ्कायामाह —

अभिव्यक्तौ चाभिभवात् ॥ ४५ ॥

रूपस्य अभिव्यक्तौ प्रत्यक्षे उद्भूतत्वे इति यावत् । उद्भूतरूपस्य प्रत्यक्षाभावे ह्यभिभवकल्पना, न त्वेवं प्रकृते । सुवर्णादिवत् सर्वदाऽभिभावकद्रव्यान्तरकल्पने च गौरवमिति भावः ॥ ४५ ॥

नक्तञ्चरनयनरश्मिदर्शनाच्च ॥ ४६ ॥

(भा०) दृश्यन्ते हि(१) नक्तं नयनरश्मयो नक्तञ्चराणां वृषदंशप्रभृतीनां तेन शेषस्यानुमानमिति ।

---

(१) दृश्यन्ते च-इति पु० पा० ।

जातिभेदवदिन्द्रियभेद इति चेत् ? धर्मभेदमात्रं चा (१)-नुपपन्नमावरणस्य प्राप्तिप्रतिषेधार्थस्य दर्शनादिति ॥ ४६ ॥

(वृ०) चक्षुषि प्रमाणान्तरमाह—

नक्तञ्चरनयनरश्मिदर्शनाच्च ॥ ४६ ॥

नक्तञ्चराणां वृषदंशादीनां गोलके रश्मिदर्शनात् । तद्दृष्टान्तेन परेषामपि रश्म्यनुमानमिति भावः । अन्यथा तमसि तस्य प्रत्यक्षं न स्यात् इति हृदयम् ॥ ४६ ॥

(भा०) इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य ज्ञानकारणत्वानुपपत्तिः, कस्मात् ?

अप्राप्य ग्रहणं काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरितोपलब्धेः ॥ ४७ ॥

तृणादिसर्पद्(२)द्रव्यं काचे ऽभ्रपटले वा प्रतिहतं दृष्टमव्यवहितेन सन्निकृष्यते व्याहन्यते वै प्राप्तिर्व्यवधानेनेति । यदि च रश्म्यर्थसन्निकर्षो ग्रहणहेतुः स्याद् न व्यवहितस्य सन्निकर्ष इत्यग्रहणं स्यात् । अस्ति चेयं काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरितोपलब्धिः सा ज्ञापयत्य(३)प्राप्यकारीणीन्द्रियाणि । अत एवाभौतिकानि, प्राप्यकारित्वं हि भौतिकधर्म इति ॥ ४७ ॥

---

(१) धर्ममात्रं चेति धर्ममात्रभेदे चेति पु० पा० ।

(२) सर्वद्रव्यम्—इति क० पु० पा० ।

(३) तस्माज्ज्ञायते—इति पु० पा० ।

(वृ०) अप्राप्यकारित्वं चक्षुषः स्यादित्याशङ्कते—

अप्राप्यग्रहणं काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरि-
तोपलब्धेः॥ ४७॥

न कुड्यान्तरितानुपलब्धेरप्रतिषेधः॥ ४८॥

(भा०) अप्राप्यकारित्वे सतीन्द्रियाणां कुड्यान्तरितस्यानुपलब्धिर्न स्यात्॥ ४८॥

(वृ०) समाधत्ते—

कुड्यान्तरितानुपलब्धेरप्रतिषेधः॥ ४८॥

परे तु उक्तसूत्रस्य पूर्वपक्षपरत्वं मन्यमानस्य भाष्यकारस्यावतरणिका अप्राप्यग्रहणम् इति।

वस्तुतः सिद्धान्तसूत्रमेव तत्, प्रदीपदृष्टान्तेन काचाद्यन्तरितप्रकाशकत्वेन तैजसत्वं सिद्ध्यतीति।

नन्वप्राप्यकारित्वमेव किं न स्यादत्राह-कुड्येति। उक्तस्य तैजसत्वस्य प्रतिषेधो गोलकात्मकत्वं न सम्भवति कुड्यान्तरितस्यानुपलब्धे रित्याहुः॥ ४८॥

(भा०) प्राप्यकारित्वे ऽपि तु काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरितोपलब्धिर्न स्यात्—

अप्रतिघातात्सन्निकर्षोपपत्तिः॥ ४९॥

न च काचोऽभ्रपटलं(१) वा नयनरश्मिं विष्टभ्नाति, सोऽप्रतिहन्यमानः सन्निकृष्यत इति ॥ ४९ ॥

(वृ०) ननु कुड्यान्तरित इव काचान्तरितेऽपि सन्निकर्षो न सम्भवतीति कथं प्राप्यकारित्वमित्याशङ्कायामाह—

अप्रतिघातात् सन्निकर्षोपपत्तिः ॥ ४९ ॥

काचादिना स्वच्छद्रव्येणाप्रतिघाताद् अप्रतिबन्धात् सन्निकर्ष उपपद्यत इति भावः ॥ ४९ ॥

(भा०) यश्च मन्यते न भौतिकस्याप्रतिघात इति तन्न(२)—

आदित्यरश्मेः स्फटिकान्तरितेऽपि दाह्ये ऽविघातात्(३) ॥ ५० ॥

आदित्यरश्मे(४)रविघातात् स्फटिकान्तरितेऽप्यविघातात्, दाह्येऽविघातात्, अविघातादिति च पदाभिसम्बन्धाद्वाक्यभेद इति । (५)प्रतिवाक्यं चार्थभेद इति ।

---

(१) काचाभ्रपटलम्-इति पु० पा० ।
(२) इति न-इति पु० पा० ।
(३) स्फटिकान्तरेऽपि दाहेऽप्रतिघातात्-इति पु० पा० ।
(४) नादित्यरश्मेः-इति का० पु० पा० ।
(५) प्रतिवाक्यं वाक्यभेदः-इत्यधिकं पुस्तकान्तरे । यथावाक्यं चार्थभेद इति पु० पा० ।

आदित्यरश्मिः कुम्भादिषु न प्रतिहन्यते ऽविघातात् । कुम्भस्थमुदकं तपति, प्राप्तौ हि द्रव्यान्तरगुणस्य उष्णस्य स्पर्शस्य ग्रहणं तेन च शीतस्पर्शाभिभव इति । स्फटिकान्तरिते ऽपि प्रकाशनीये प्रदीपरश्मीनामप्रतिघातः, अप्रतिघातात्प्राप्तस्य ग्रहणमिति । भर्जनकपालादिस्थं च द्रव्यमाग्नेयेन तेजसा दह्यते तत्राविघातात्प्राप्तिः, प्राप्तौ तु दाहो नाप्राप्यकारि तेज इति ।

अविघातादिति च केवलं पदमुपादीयते, को ऽयमविघातो नाम ? अव्यूह्यमानावयवेन व्यवधायकेन द्रव्येण सर्वतो द्रव्यस्याविष्टम्भः क्रियाहेतोरप्रतिबन्धः प्राप्तेरप्रतिषेध इति दृष्टं हि कलशनिषक्तानामपां बहिः शीतस्पर्शस्य ग्रहणम् । न चेन्द्रियेणासन्निकृष्टस्य द्रव्यस्य स्पर्शोपलब्धिः दृष्टौ च प्रस्पन्दपरिस्रवौ(१) । तत्र काचाभ्रपटलादिभिर्नयनरश्मेरप्रतिघाताद्विभिद्यार्थेन सह सन्निकर्षादुपपन्नं ग्रहणमिति ॥ ५० ॥

(वृ०) तत्र दृष्टान्तमाह--

आदित्यरश्मेः स्फटिकान्तरितेऽपि दाह्ये-
ऽविघातात् ॥ ५० ॥

दाह्ये इति वस्तुमात्रोपलक्षणम् ।

परे तु दाह्ये कपालादौ वह्न्यादेरविघातपरं तदित्याहुः ॥ ५० ॥

नेतरेतरधर्मप्रसङ्गात् ॥ ५१ ॥

(भा०) काचाभ्रपटलादिवद्वा कुड्यादिभिरप्रतिघातः, कु-

---

(१) प्रस्यन्दपरिस्रवौ—इति क० पु० पा० ।

ड्यादिवद्वा काचाभ्रपटलादिभिः प्रतिघात इति प्रसज्यते, नियमे कारणं वाच्यमिति ? ॥ ५१ ॥

(वृ०) आक्षिपति—

नेतरेतरधर्मप्रसङ्गात् ॥ ५१ ॥

अप्रतिघातो न युक्तः, इतरस्य स्फटिकादेः, इतरस्य कुड्यादेर्यो धर्मः प्रतिघातकत्वं तत्प्रसङ्गात् । स्फटिकादिकमपि कुड्यादिवत् प्रतिबन्धकं भवेदित्यर्थः ॥ ५१ ॥

आदर्शोदकयोः प्रसादस्वाभाव्याद्रूपोपलब्धिवत्तदुपलब्धिः ॥ ५२ ॥

(भा०) आदर्शोदकयोः प्रसादो रूपविशेषः स्वो धर्मो नियमदर्शनात्, प्रसादस्य वा स्वो धर्मो रूपोपलम्भनम् । यथाऽऽदर्शप्रतिहतस्य परावृत्तस्य नयनरश्मेः स्वेन मुखेन सन्निकर्षे सति स्वमुखोपलम्भनं प्रतिबिम्बग्रहणाख्यमादर्शरूपानुग्रहात्तन्निमित्तं भवति, आदर्शरूपोपघाते तदभावात्, कुड्यादिषु च प्रतिबिम्बग्रहणं न भवति । एवं काचाभ्रपटलादिभिरविघातश्चक्षूरश्मेः कुड्यादिभिश्च प्रतिघातो द्रव्यस्वभावनियमादिति ॥ ५२ ॥

(वृ०) समाधत्ते—

आदर्शोदकयोः प्रसादस्वाभाव्याद्रूपोपलब्धिवत् तदुपलब्धिः । ५२ ॥

आदर्शे उदके च प्रसादस्वाभाव्यात् स्वच्छस्वभावत्वात् मुखादिरूपोपलब्धिर्न तु भित्त्यादौ। एवं स्फटिकाद्यन्तरितस्योपलब्धिर्न तु कुड्याद्यन्तरितस्येति स्वाभाव्यान्न दोषः।

एतेन वह्न्यादेर्घटादिनाऽप्रतिघातवच्चक्षुषोऽपि प्रतिघातो न स्यादिति प्रत्युक्तम्, वह्न्याद्यप्रतिबन्धेऽपि दीपालोकादेः प्रतिबन्धसम्भवादिति भावः॥ ५२॥

दृष्टानुमितानां नियोगप्रतिषेधानुपपत्तिः(१)॥ ५३॥

(भा०) प्रमाणस्य तत्त्वविषयत्वात्। न खलु भोः परीक्षमाणेन दृष्टानुमिता अर्थाः शक्या नियोक्तुमेवं भवतेति, नापि प्रतिषेद्धुमेवं न भवतेति। न हीदमुपपद्यते रूपवद्गन्धो ऽपि चाक्षुषो भवत्विति, गन्धवद्वा रूपं चाक्षुषं मा भूदिति। अग्निप्रतिपत्तिवत् धूमेनोदकप्रतिपत्तिरपि भवत्विति, उदकाप्रतिपत्तिवद्वा धूमेनाग्निप्रतिपत्तिरपि मा भूदिति। किं कारणम्? यथा खल्वर्था भवन्ति य एषां स्वो भावः स्वो धर्म इति तथाभूताः प्रमाणेन प्रतिपद्यन्ते इति। तथाभूतविषयकं(२) हि प्रमाणमिति। इमौ खलु नियोगप्रतिषेधौ भवता देशितौ काचाभ्रपटलादिवद्वा कुड्यादिभिरप्रतिघातो भवतु कुड्यादिवद्वा काचाभ्रपटलादिभिरप्रतिघातो मा भूदिति। न, दृष्टानुमिताः खल्विमे द्रव्यधर्माः, प्रतिघाताप्रतिघातयोर्ह्युपलब्ध्यनुपलब्धी व्यवस्थापिके। व्यवहितानुपलब्ध्या ऽनुमीयते कुड्यादिभिः प्रतिघातः,

---

(१) नियोगपर्यनुयोगानुपपत्तिः-इति पु० पा०।
(२) यथाभूतविषयकम्-इति पु० पा०।

व्यवहितोपलब्ध्या ऽनुमीयते काचाभ्रपटलादिभिरप्रतिघात इति ॥ ५२ ॥

(वृ०) चक्षुषस्तादृशत्वकल्पने किं मानमित्यत्राह —

दृष्टानुमितानां हि नियोगप्रतिषेधानुपपत्तिः ॥ ५३ ॥

हि यस्माद् दृष्टानामनुमितानां वा पदार्थानाम्, दृष्टेन्नानुमितानामिति वाऽर्थः, तेषामेवं भवतेति नियोगः, एवं मा भवतेति प्रतिषेधो वा नोपपद्यते, युक्त्यनुसारिणी हि कल्पनेति भावः ॥ ५३ ॥

समाप्तमिन्द्रियपरीक्षाप्रकरणम् ॥ ७ ॥

(भा०) अथापि खल्वेकमिदमिन्द्रियं बहूनीन्द्रियाणि वा ? कुतः संशयः ?

स्थानान्यत्वे नानात्वाद(१)वयविनानास्थानत्वाच्च संशयः ॥ ५४ ॥

बहूनि द्रव्याणि नानास्थानानि दृश्यन्ते, नानास्थानश्च सन्नेको ऽवयवी चेति । तेनेन्द्रियेषु भिन्नस्थानेषु संशय इति ॥५४॥

(वृ०) दर्शनस्पर्शनाभ्यामित्यादिकामिन्द्रियनानात्वे युज्यते इत्युपोद्घातेनेन्द्रियनानात्वं परीक्षणीयम्, तत्र संशयमाह—

---

(१) अवयविनानात्वात्-इत्यधिकं क० पु० ।

स्थानान्यत्वे नानात्वादवयविनानास्थानत्वाच्च संशयः ॥५४॥

स्थानान्यत्वे स्थानभेदे घटपटादीनां नानात्वदर्शनात् नानावयवस्थितस्यात्रयाविन एकत्वदर्शनाच्च इन्द्रियाणां नानात्वमेकत्वं वेति संशयः ॥ ५४ ॥

(भा०) एकमिन्द्रियम्—

त्वगव्यतिरेकात् ॥ ५५ ॥

त्वगेकमिन्द्रियमित्याह। कस्मात्? अव्यतिरेकात्। न त्वचा किञ्चिदिन्द्रियाधिष्ठानं न प्राप्तम्, न चासत्यां त्वचि किञ्चिद्विषयग्रहणं भवति, यया सर्वेन्द्रियस्थानानि व्याप्तानि यस्यां च सत्यां विषयग्रहणं भवति सा त्वगेकमिन्द्रियमिति।

नेन्द्रियान्तरार्थानुपलब्धेः(१)। स्पर्शोपलब्धिलक्षणायां सत्यां त्वचि गृह्यमाणे त्वगिन्द्रियेण स्पर्शे इन्द्रियान्तरार्था रूपादयो न गृह्यन्ते अन्धादिभिः। न स्पर्शग्राहकादिन्द्रिया(२)दिन्द्रियान्तरमस्तीति स्पर्शवदन्धादिभिर्गृह्येरन् रूपादयो, न च गृह्यन्ते तस्मान्नैकमिन्द्रियं त्वगिति।

त्वगवयवविशेषेण धूमोपलब्धिवत्तदुपलब्धिः। यथा त्वचोऽवयवविशेषः कश्चिच्चक्षुषि सन्निकृष्टो धूमस्पर्शं गृह्णाति नान्यः, एवं त्वचोऽवयवविशेषा रूपादिग्राहकास्तेषामुपघातादन्धादिभिर्न गृह्यन्ते रूपादय इति।

व्याहतत्वादहेतुः। त्वगव्यतिरेकादेकमिन्द्रियमित्यु-

---

(१) न युगपदर्थानुपलब्धेरिति, नेन्द्रियार्थानुपलब्धेरिति च पु० पा०। टीकानुसारेणेदं भाष्यमेव।

(२) इन्द्रियात्—इति क० पु० नास्ति।

त्वा(१) 'त्वगवयवविशेषेण धूमोपलब्धिवद्रूपाद्युपलब्धि'रित्युच्यते। एवं च सति नानाभूतानि विषयग्राहकाणि विषयव्यवस्थानात् तद्भावे विषयग्रहणस्य भावात्तदुपघाते चाभावात्, तथा च पूर्वो वाद उत्तरेण वादेन व्याहन्यत इति।

सन्दिग्धश्चाव्यतिरेकः। पृथिव्यादिभिरपि भूतैरिन्द्रियाधिष्ठानानि व्याप्तानि, न च तेष्वसत्सु(२) विषयग्रहणं भवतीति। तस्मान्न त्वगन्यद्वा सर्वविषयमेकमिन्द्रियमिति ॥ ५५ ॥

(वृ०) पूर्वपक्षसूत्रम्—

त्वगव्यतिरेकात् ॥ ५५ ॥

सर्वेष्विन्द्रियप्रदेशेष्वव्यतिरेकात् सत्त्वात् त्वगेवैकमिन्द्रियमस्तु ॥ ५५ ॥

न युगपदर्थानुपलब्धेः(३) ॥ ५६ ॥

(भा०) आत्मा मनसा सम्बध्यते, मन इन्द्रियेण, इन्द्रियं सर्वार्थैः सन्निकृष्टमिति, आत्मेन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षेभ्यो युगपद् ग्रहणानि स्युः। न च युगपद्रूपादयो गृह्यन्ते तस्मान्नैकमिन्द्रियं सर्वविषयमस्तीति। असाहचर्याच्च विषयग्रहणानां नैकमिन्द्रियं सर्वविषयकं, साहचर्ये हि(४) विषयग्रहणानामन्धाद्यनुपपत्तिरिति ॥ ५६ ॥

---

(१) इत्युक्त्या–इति पु० पा०।

(२) तेषु सत्सु–इति पु० पा०।

(३) नायुगपदर्थानुपलब्धेः–इति पु० पा०।

(४) सर्वविषयसाहचर्ये हि–इति पु० पा०।

(वृ०) उत्तरयति—

न युगपदर्थानुपलब्धेः ॥ ५६ ॥

युगपत् एकदा। अर्थानां गन्धरूपादीनाम्। अनुपलब्धेर्न त्वगेवैकमिन्द्रियम्। अन्यथा तस्या व्यापकत्वाच्चाक्षुषादिकाले घ्राणजादिकमपि स्यादिति भावः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

विप्रतिषेधाच्च न त्वगेका ॥ ५७ ॥

(भा०) न खलु त्वगेकमिन्द्रियं व्याघातात्। त्वचा रूपाण्यप्राप्तानि गृह्यन्त इति। अप्राप्यकारित्वे स्पर्शादिष्वप्येवं प्रसङ्गः। स्पर्शादीनां च प्राप्तानां ग्रहणाद्रूपादीनां प्राप्तानां(१) ग्रहणमिति प्राप्तम्।

प्राप्याप्राप्यकारित्वमिति चेत्(२)? आवरणानुपपत्तेर्विषयमात्रस्य ग्रहणम्। अथापि मन्येत प्राप्ताः स्पर्शादयस्त्वचा गृह्यन्ते रूपाणि त्वप्राप्तानीति? एवं सति नास्त्यावरणम्, आवरणानुपपत्तेश्च रूपमात्रस्य ग्रहणं व्यवहितस्य चाव्यवहितस्य चेति। दूरान्तिकानुविधानं च रूपोपलब्ध्यनुपलब्ध्योर्न स्यात्। अप्राप्तं त्वचा गृह्यते रूपमिति दूरे रूपस्याग्रहणमन्तिके च ग्रहणमित्येतन्न स्यादिति ॥ ५७ ॥

(भा०) प्रतिषेधाच्च नानात्वसिद्धौ स्थापनाहेतुरप्युपा-

---

(१) अप्राप्तानामग्रहणम्-इति क० पु० पा०।

(२) साम्निकारित्वमिति चेत्?-इति का० पु० पा०।

दीयते—

इन्द्रियार्थपञ्चत्वात् ॥ ५८ ॥

अर्थः प्रयोजनं तत् पञ्चविधमिन्द्रियाणाम्, स्पर्शनेनेन्द्रियेण स्पर्शग्रहणे सति न तेनैव रूपं गृह्यत इति रूपग्रहणप्रयोजनं चक्षुरनुमीयते। स्पर्शरूपग्रहणे च ताभ्यामेव न गन्धो गृह्यत इति गन्धग्रहणप्रयोजनं घ्राणमनुमीयते। त्रयाणां ग्रहणे न तैरेव रसो गृह्यते इति रसग्रहणप्रयोजनं रसनमनुमीयते। न च चतुर्णां ग्रहणे तैरेव शब्दः श्रूयते इति शब्दग्रहणप्रयोजनं श्रोत्रमनुमीयते। एवमिन्द्रियप्रयोजनस्यानितरेतरसाधनसाध्यत्वात्पञ्चैवेन्द्रियाणि ॥ ५८ ॥

(वृ०) इन्द्रियाणां नानात्वे कार्यभेदमानमाह—

इन्द्रियार्थपञ्चत्वात् ॥ ५८ ॥

इन्द्रियार्थानाम् इन्द्रियग्राह्याणां रूपादीनाम्, पञ्चत्वात् पञ्चविधत्वात्। रूपादीनां हि चक्षुराद्येकैकेन्द्रियमात्रग्राह्यत्वाद्वैलक्षण्यं, तच्चैकेन्द्रियपक्षे न सम्भवति, अन्धादीनां रूपाद्युपलब्धिप्रसङ्गश्चेति भावः ॥ ५८ ॥

न, तदर्थबहुत्वात् ॥ ५९ ॥

(भा०) न खल्विन्द्रियार्थपञ्चत्वात्पञ्चेन्द्रियाणीति सिद्ध्यति। कस्मात्? तेषामर्थानां बहुत्वात्। बहवः खल्विमे इन्द्रियार्थाः, स्पर्शास्तावच्छीतोष्णानुष्णशीता इति। रूपाणि शुक्लहरितादीनि। गन्धा इष्टानिष्टोपेक्षणीयाः। रसाः कटुकादयः। शब्दा

वर्णात्मानो ध्वनिमात्राश्च भिन्नाः । तद्यस्येन्द्रियार्थपञ्चत्वात् पञ्चेन्द्रियाणि तस्येन्द्रियार्थबहुत्वाद्बहूनि इन्द्रियाणि प्रसज्यन्त इति ॥ ५९ ॥

(वृ०) शङ्कते—

न, तदर्थबहुत्वात् ॥ ५९ ॥

इन्द्रियार्थानां नीलपीतादानां बहुत्वाद् इन्द्रियाणां बहुतरत्वप्रसङ्गादिन्द्रियार्थपञ्चत्वादिन्द्रियभेदो न युक्तः ॥ ५९ ॥

गन्धत्वाद्यव्यतिरेकाद्गन्धादीनामप्रतिषेधः ॥ ६० ॥

(भा०) गन्धत्वादिभिः स्वसामान्यैः कृतव्यवस्थानां गन्धादीनां यानि गन्धादिग्रहणानि तान्यसमानसाधनसाध्यत्वाद् ग्राहकान्तराणि न प्रयोजयन्ति । अर्थसमूहोऽनुमानमुक्तो नार्थैकदेशः । अर्थैकदेशं चाश्रित्य विषयपञ्चत्वमात्रं भवान्प्रतिषेधति तस्मादयुक्तोऽयं प्रतिषेध इति ।

कथं पुनर्गन्धत्वादिभिः स्वसामान्यैः कृतव्यवस्था गन्धादय इति ? स्पर्शः खल्वयं त्रिविधः शीत उष्णोऽनुष्णाशीतश्च स्पर्शत्वेन स्वसामान्येन सङ्गृहीतः । गृह्यमाणे च शीतस्पर्शे नोष्णस्यानुष्णाशीतस्य वा स्पर्शस्य ग्रहणं ग्राहकान्तरं प्रयोजयति स्पर्शभेदानामेकसाधनसाध्यत्वाद् येनैव शीतस्पर्शो गृह्यते तेनैवेतरावपीति । एवं गन्धत्वेन गन्धानां, रूपत्वेन रूपाणां, रसत्वेन रसानां, शब्दत्वेन शब्दानामिति । गन्धादिग्रहणानि पुनरसमानसाधनसाध्यत्वाद् ग्राहकान्तराणां प्रयोजकानि । तस्मादुपपन्नमिन्द्रियार्थपञ्चत्वात् पञ्चेन्द्रिया-

र्णाति ॥ ६० ॥

(वृ०) समाधत्ते—

गन्धत्वाद्यव्यतिरेकाद् गन्धादीनामप्रतिषेधः ॥ ६० ॥

उक्तप्रतिषेधो न, गन्धादीनां सौरभादीनां, गन्धत्वाद्यव्यतिरेकाद् गन्धत्वादिसत्त्वात्, तथा च गुणविभाजकगन्धत्वावच्छिन्नग्राहकत्वमभिप्रेतं, न त्ववान्तरधर्मावच्छिन्नग्राहकत्वमिति भावः ॥ ६० ॥

(भा०) यदि सामान्यं सङ्ग्राहकं, प्राप्तमिन्द्रियाणाम्—

विषयत्वाव्यतिरेकादेकत्वम् ॥ ६१ ॥

विषयत्वेन हि सामान्येन गन्धादयः सङ्गृहीता इति ॥६१॥

(वृ०) यदि गन्धत्वादिना सौरभादीनामैक्यं ? तदा विषयत्वेन गन्धरसादीनामप्यैक्यादिन्द्रियैक्यं स्यादिति शङ्कते—

विषयत्वाव्यतिरेकादेकत्वम् ॥ ६१ ॥

विषयत्वाव्यतिरेकाद् विषयत्वेनैक्यात् ॥ ६१ ॥

न, बुद्धिलक्षणाधिष्ठानगत्याकृतिजातिपञ्चत्वेभ्यः ॥ ६२ ॥

(भा०) न खलु विषयत्वेन सामान्येन कृतव्यवस्था विषया ग्राहकान्तरनिरपेक्षा एकसाधनग्राह्या अनुमीयन्ते, अनुमीयन्ते च

पञ्च गन्धादयो गन्धत्वादिभिः स्वसामान्यैः कृतव्यवस्था इन्द्रियान्तरग्राह्यास्तस्मादसम्बद्धमेतत् । अयमेव चार्थोऽनूद्यते बुद्धिलक्षणपञ्चत्वादिति । बुद्धय एव लक्षणानि विषयग्रहणलिङ्गत्वादिन्द्रियाणाम्, तदेत'दिन्द्रियार्थपञ्चत्वादि'त्येतस्मिन् सूत्रे कृतभाष्यमिति । तस्माद् बुद्धिलक्षणपञ्चत्वात्पञ्चेन्द्रियाणि ।

अधिष्ठानान्यपि खलु पञ्चेन्द्रियाणाम्, सर्वशरीराधिष्ठानं स्पर्शनं स्पर्शग्रहणलिङ्गं, कृष्णताराधिष्ठानं चक्षुः बहिर्निःसृतं रूपग्रहणलिङ्गम्, नासाधिष्ठानं घ्राणम्, जिह्वाधिष्ठानं रसनम्, कर्णच्छिद्राधिष्ठानं श्रोत्रम्, गन्धरसरूपस्पर्शशब्दग्रहणलिङ्गत्वा(१) दिति ।

गतिभेदादपीन्द्रियभेदः । कृष्णसारोपनिबद्धं चक्षुर्बहिर्निःसृत्य रूपाधिकरणानि द्रव्याणि प्राप्नोति । स्पर्शनादीनि त्विन्द्रियाणि विषया एवाश्रयोपसर्पणात्प्रत्यासीदन्ति । सन्तानवृत्त्या शब्दस्य श्रोत्रप्रत्यासत्तिरिति ।

आकृतिः खलु परिमाणमियत्ता सा पञ्चधा । स्वस्थानमात्राणि घ्राणरसनस्पर्शनानि विषयग्रहणेनानुमेयानि । चक्षुः कृष्णसाराश्रयं बहिर्निःसृतं विषयव्यापि । श्रोत्रं नान्यदाकाशात्, तच्च विभु शब्दमात्रानुभवानुमेयं पुरुषसंस्कारोपग्रहणाच्चाधिष्ठाननियमेन शब्दस्य व्यञ्जकमिति ।

जातिरिति योनिं प्रचक्षते । पञ्च खल्विन्द्रिययोनयः पृथिव्यादीनि भूतानि, तस्मात्प्रकृतिपञ्चत्वादपि पञ्चेन्द्रियाणीति सिद्धम् ॥ ६२ ॥

---

(१) स्पर्शग्रहणाल्लिङ्गादिति-पु० पा० ।

(वृ०) उत्तरयति—

न बुद्धिलक्षणाधिष्ठानगत्याकृतिजातिपञ्चत्वेभ्यः ॥ ६२ ॥

इन्द्रियाणामैक्यं न हेतुमाह—बुद्धीत्यादि । बुद्धेश्चाक्षुषादेर्यल्लक्षणं चाक्षुषत्वादि तत्पञ्चत्वेन तदवच्छिन्नकरणानां पञ्चत्वम् । एवमधिष्ठानं रूपादिर्विषयः, तत्पञ्चत्वात् । गतिर्दूरादौ गमनं, इदं चक्षुरधिकृत्य ।

यद्वा गतिः प्रकारः, तथा च प्रकाराणां पञ्चत्वात्, चक्षुर्हि गत्वा गृह्णाति, त्वग्देहावच्छेदेन, श्रोत्रं कर्णावच्छेदेनेत्यादिप्रकारभेदात् ।

आकृतिः गोलकानां संस्थानविशेषः । जातिः पृथिवीत्वादि । वस्तुतो जातिः धर्मः तेन श्रोत्रत्वसङ्ग्रहः ॥ ६२ ॥

(भा०) कथं पुनर्ज्ञायते भूतप्रकृतीनीन्द्रियाणि नाव्यक्तप्रकृतीनीति ?—

भूतगुणविशेषोपलब्धेस्तादात्म्यम् ॥ ६३ ॥

दृष्टो हि वाय्वादीनां भूतानां गुणविशेषाभिव्यक्तिनियमः । वायुः स्पर्शव्यञ्जकः, आपो रसव्यञ्जिकाः, तेजो रूपव्यञ्जकम्, पार्थिवं किञ्चिद् द्रव्यं कस्यचिद् द्रव्यस्य गन्धव्यञ्जकम् । अस्ति चायमिन्द्रियाणां भूतगुणविशेषोपलब्धिनियमः तेन भूतगुणविशेषोपलब्धेर्मन्यामहे भूतप्रकृतीनीन्द्रियाणि नाव्यक्तप्रकृतीनीति ॥ ६३ ॥

(वृ०) घ्राणादेः पृथिवीत्वादिमत्त्वे मानमाह—

भूतगुणविशेषोपलब्धेस्तादात्म्यम् ॥ ६३ ॥

भूतानां पृथिव्यादीनां ये गुणविशेषाः गन्धादयः, तदुपलम्भकत्वात्, कुङ्कुमगन्धाभिव्यञ्जकघृतादिदृष्टान्तेन पृथिवीत्वादिसाधनमिति भावः ॥ ६३ ॥

समाप्तमिन्द्रियनानात्वप्रकरणम् ॥ ८ ॥

(भा०) गन्धादयः पृथिव्यादिगुणा इत्युद्दिष्टम्(१) उद्देशश्च पृथिव्यादीनामेकगुणत्वे चानेकगुणत्वे समान इत्यत आह—

गन्धरसरूपस्पर्शशब्दानां स्पर्शपर्यन्ताः पृथिव्याः ॥ ६४ ॥

अप्तेजोवायूनां पूर्वं पूर्वमपोह्याकाशस्योत्तरः ॥ ६५ ॥

स्पर्शपर्यन्तानामिति विभक्तिविपरिणामः । आकाशस्योत्तरः शब्दः स्पर्शपर्यन्तेभ्य इति । कथं तर्हि तरन्निर्देशः ? स्वतन्त्रविनियोगसामर्थ्यात् । तेनोत्तरशब्दस्य परार्थाभिधानं विज्ञायते । उद्देशसूत्रे हि स्पर्शपर्यन्तेभ्यः परः शब्द इति । तन्त्रं वा स्पर्शस्य विवक्षितत्वात् स्पर्शपर्यन्तेषु नियुक्तेषु योऽन्यस्तदुत्तरः शब्द इति ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

(वृ०) क्रमप्राप्तार्थपरीक्षणाय सिद्धान्तसूत्रम्—

गन्धरसरूपस्पर्शशब्दानां स्पर्शपर्यन्ताः पृथिव्याः ॥ ६४ ॥

अप्तेजोवायूनां पूर्वपूर्वमपोह्याकाशस्योत्तरः ॥ ६५ ॥

स्पर्शपर्यन्तेषु मध्ये पूर्वं पूर्वं त्यक्त्वा अप्तेजोवायूनां गु-

---

(१) उपदिष्टम्-इति पु० पा० ।

णा ज्ञातव्याः, उत्तरः शब्द आकाशस्य गुणः, तथा च स्पर्श-पर्यन्ताः पृथिव्याः, रसरूपस्पर्शा जलस्य, रूपस्पर्शौ तेजसः, स्पर्शो वायोः, शब्द आकाशस्य ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

न सर्वगुणानुपलब्धेः ॥ ६६ ॥

(भा०) नायं गुणनियोगः साधुः । कस्मात् ? यस्य भूतस्य ये गुणा न ते तदात्मकेनेन्द्रियेण सर्वे उपलभ्यन्ते । पार्थिवेन हि घ्राणेन स्पर्शपर्यन्ता न गृह्यन्ते गन्ध एव एको गृह्यते, एवं शेषेष्वपीति ॥ ६६ ॥

(वृ०) आक्षिपति—

न सर्वगुणानुपलब्धेः ॥ ६६ ॥

उक्तो गुणनियमो न युक्तः, पृथिव्यादिगुणत्वेनाभिमतानां सर्वेषां घ्राणादिग्राह्यत्वाभावान्न पार्थिवत्वादिकम्, घ्राणेन पृथिव्या रसाद्यग्रहणात् । बहिरिन्द्रियाणां स्वप्रकृतिवृत्तियोग्याशेषविशेषगुणग्राहकत्व-नियमो भज्येतेति भावः ॥ ६६ ॥

(भा०) कथं तर्हीमे गुणा विनियोक्तव्या इति ?

ऐकैकश्येनोत्तरोत्तरगुणसद्भावादुत्तरोत्तराणां तदनुपलब्धिः ॥ ६७ ॥

गन्धादीनामेकैको यथाक्रमं पृथिव्यादीनामेकैकस्य गुणः,

अन्त्स्तदनुपलब्धिः तेषां तयोः तस्य चानुपलब्धिः। घ्राणेन रसरूपस्पर्शानां रसनेन रूपस्पर्शयोः चक्षुषा स्पर्शस्येति।

कथं तर्ह्यनेकगुणानि भूतानि गृह्यन्त इति ?

संसर्गाच्चानेकगुणग्रहणम् । (१)अबादिसंसर्गाच्च पृथिव्यां रसादयो गृह्यन्ते एवं शेषेष्वपीति ॥ ६७ ॥

(वृ०) इत्थं च पृथिव्यादावुपलभ्यमानानां रसादीनां का गतिरित्यत्र स्वमतमाह—

एकैकश्येनो(२)त्तरोत्तरगुणसद्भावादुत्तरोत्तराणां तदनुपलब्धिः ॥ ६७ ॥

उत्तरोत्तराणाम्—अबादीनाम्, एकैकश्येन(३) एकैकक्रमेण, उत्तरोत्तरगुणसद्भावात् रसादिगुणसद्भावात्, तदनुपलब्धिः, तेषां रसादीनां घ्राणादिनाऽनुपलब्धिरित्यर्थः ॥ ६७ ॥

(भा०) नियमस्तर्हि न(४) प्राप्नोति संसर्गस्यानियमाच्चतुर्गुणा पृथिवी त्रिगुणा आपो द्विगुणं तेज एकगुणो वायुरिति ?। नियमश्चोपपद्यते, कथम् ?

विष्टं ह्यपरं परेण ॥ ६८ ॥

पृथिव्यादीनां पूर्वपूर्वमुत्तरेणोत्तरेण विष्टमतः संसर्गानियम

---

(१) नेति त्रिसूत्रीं प्रत्याचष्टे इत्यग्रिमभाष्यानुरोधात् वृत्तिकृताऽव्याख्यातत्वाच्च तन्मते नैतत्सूत्रम्।

(२) एकैकस्यैवो० इति पाठः क० मु० पु०।

(३) एकैकस्यैव इति क० मु० पु० पा०।

(४) न-इति पु० नास्ति।

इति। तच्चैतद् भूतसृष्टौ(१) वेदितव्यं नैतर्हीति ॥ ६८ ॥

(वृ०) तर्हि कथं पृथिव्यादौ रसादिग्रहणं तत्राह—

विष्टं ह्यपरं परेण ॥ ६८ ॥

अपरं पृथिव्यादि, परेण जलादिना, हि यस्मात्, विष्टं सम्बद्धम्। तथा च पृथिव्याद्यवच्छिन्नजलादिना रसनासंयोगाद्रसादिग्रह इति भावः ॥ ६८ ॥

न पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वात् ॥ ६९ ॥

(भा०) नेति त्रिसूत्रीं प्रत्याचष्टे। कस्मात्? पार्थिवस्य द्रव्यस्याप्यस्य च प्रत्यक्षत्वात्। महत्त्वानेकद्रव्यत्वाद्रूपाच्चोपलब्धिरिति तैजसमेव द्रव्यं प्रत्यक्षं स्यात् न पार्थिवमाप्यं वा रूपाभावात्। तैजसवत्तु पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वाद् न संसर्गादनेकगुणग्रहणं भूतानामिति। भूतान्तररूपकृतं च पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वं ब्रुवतः प्रत्यक्षो वायुः प्रसज्यते, नियमे वा कारणमुच्यतामिति।

रसयोर्वा पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वात् पार्थिवो रसः षड्विधः आप्यो मधुर एव, न चैतत्संसर्गाद्भवितुमर्हति। रूपयोर्वा पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वात् तैजसरूपानुगृहीतयोः, संसर्गे हि व्यञ्जकमेव रूपं न व्यङ्ग्यमस्तीति। एकानेकविधत्वे च पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वाद् रूपयोः। पार्थिवं हरितलोहितपीताद्यनेकविधं रूपमाप्यं तु शुक्लमप्रकाशकं, न चैतदेकगुणानां

---

(१) भूतसृष्टिप्रतिपादकेषु पुराणेषु। नेदानीमननुभवात्।

संसर्गे सत्युपलभ्यते इति । उदाहरणमात्रं चैतत्, अतः परं प्रपञ्चः ।

स्पर्शयोर्वा पार्थिवतैजसयोः प्रत्यक्षत्वात् । पार्थिवोऽनुष्णाशीतः स्पर्शः उष्णस्तैजसः प्रत्यक्षो न चैतदेकगुणानामनुष्णाशीतस्पर्शेन वायुना संसर्गेणोपपद्यते इति ।

अथ वा पार्थिवाप्ययोर्द्रव्ययोर्व्यवस्थितगुणयोः प्रत्यक्षत्वात् । चतुर्गुणं पार्थिवं द्रव्यम्, त्रिगुणमाप्यं प्रत्यक्षं तेन तत्कारणमनुमीयते तथाभूतमिति । तस्य कार्यं लिङ्गं कारणभावाद्धि कार्यभाव इति । एवं तैजसवायव्ययोर्द्रव्ययोः प्रत्यक्षत्वात् गुणव्यवस्थायाः तत्कारणे द्रव्ये व्यवस्थानुमानमिति । दृष्टश्च विवेकः पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वात् । पार्थिवं द्रव्यमवादिभिर्वियुक्तं प्रत्यक्षतो गृह्यते, आप्यं च पराभ्यां, तैजसं च वायुना, न चैकैकगुणं गृह्यत इति, निरनुमानं तु 'विष्टं ह्यपरं परेणे'त्येतदिति नात्र लिङ्गमनुमापकं गृह्यत इति येनेतदेवं प्रतिपद्येमहि ।

यच्चोक्तं विष्टं ह्यपरं परेणेति भूतसृष्टौ वेदितव्यं न साम्प्रतमिति । नियमकारणाभावादयुक्तम् । दृष्टं च साम्प्रतमपरं परेण विष्टमिति वायुना च विष्टं तेज इति । विष्टत्वं संयोगः स च द्वयोः समानो वायुना च विष्टत्वात् स्पर्शवत्तेजो न तु तेजसा विष्टत्वाद् रूपवान्वायुरिति नियमकारणं नास्तीति । दृष्टं च तैजसेन स्पर्शेन वायव्यस्य स्पर्शस्याभिभवादग्रहणमिति, न च तेनैव तस्याभिभव इति ॥ ६९ ॥

(वृ०) सिद्धान्तसूत्रम्—

न पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वात् ॥ ६९ ॥

उक्तो गुणानियमो न युक्तः। कुतः? पार्थिवस्याऽऽप्यस्य च द्रव्यस्य प्रत्यक्षत्वाद् रूपस्पर्शसिद्धेः, तस्य रूपस्पर्शशून्यत्वे चक्षुषा त्वचा च ग्रहणं न स्यात्, रूपादेश्च क्वचित्साक्षात्सम्बन्धेन क्वचिच्च परम्परया हेतुत्वे गौरवमिति भावः ॥ ६९ ॥

(भा०) तदेवं न्यायविरुद्धं प्रवादं प्रतिषिध्य 'न सर्वगुणानुपलब्धे'रिति चोदितं समाधीयते—

पूर्वपूर्वगुणोत्कर्षात्तत्तत्प्रधानम् ॥ ७० ॥

तस्मान्न सर्वगुणोपलब्धिः घ्राणादीनां पूर्वं पूर्वं गन्धादेर्गुणस्योत्कर्षात्तत्तत्प्रधानम्। का प्रधानता? विषयग्राहकत्वम्। को गुणोत्कर्षः? अभिव्यक्तौ समर्थत्वम्। यथा बाह्यानां पार्थिवाप्यतैजसानां द्रव्याणां चतुर्गुणत्रिगुणद्विगुणानां न सर्वगुणव्यञ्जकत्वं गन्धरसरूपोत्कर्षात्तु यथाक्रमं गन्धरसरूपव्यञ्जकत्वम्। एवं घ्राणरसनचक्षुषां चतुर्गुणत्रिगुणद्विगुणानां न सर्वगुणग्राहकत्वम्, गन्धरसरूपोत्कर्षात्तु यथाक्रमं गन्धरसरूपग्राहकत्वम्। तस्माद् घ्राणादिभिर्न सर्वेषां गुणानामुपलब्धिरिति।

यस्तु प्रतिजानीते गन्धगुणत्वाद् घ्राणं गन्धस्य ग्राहकमेवं रसनादिष्वपीति? तस्य यथागुणयोगं घ्राणादिभिर्गुणग्रहणं प्रसज्यत इति ॥ ७० ॥

(वृ०) रसादेः पृथिव्यादिगुणत्वे घ्राणादिनाऽपि तद्ग्रहणप्रसङ्ग इत्यत्र नियामकमाह—

पूर्वपूर्वंगुणोत्कर्षात्तत्तत्प्रधानम् ॥ ७० ॥

पूर्वपूर्वं घ्राणादि तत्तत्प्रधानं गन्धादिप्रधानम्। प्राधान्ये बीजमाह। गुणोत्कर्षात्, गुणस्य गन्धादेरुत्कर्षात् तद्व्यवस्थापकत्वात्। तथा च गन्धादिषु मध्ये स्वव्यवस्थापकगुणस्यैव ग्राहकत्वं घ्राणादीनामिति ॥ ७० ॥

(भा०) किङ्कृतं पुनर्व्यवस्थानं किञ्चित्पार्थिवमिन्द्रियं न सर्वाणि, कानिचिदाप्यतैजसवायव्यानि इन्द्रियाणि न सर्वाणीति ?

तद्व्यवस्थानं तु भूयस्त्वात् ॥ ७१ ॥

अर्थनिर्वृत्तिसमर्थस्य प्रविभक्तस्य द्रव्यस्य संसर्गः पुरुषसंस्कारकारितो भूयस्त्वम्। दृष्टो हि प्रकर्षे भूयस्त्वशब्दः, प्रकृष्टो यथा विषयो भूयानित्युच्यते। यथा पृथगर्थक्रियासमर्थानि पुरुषसंस्कारवशाद्विषौषधिमणिप्रभृतीनि द्रव्याणि निर्वर्त्यन्ते न सर्वं सर्वार्थमेवं पृथग्विषयग्रहणसमर्थानि घ्राणादीनि निर्वर्त्यन्ते न सर्वविषयग्रहणसमर्थानीति ॥ ७१ ॥

(वृ०) ननु पृथिव्यन्तरस्यापि गन्धप्राधान्यात् किमिन्द्रियं किमनिन्द्रियमित्यत्राह —

तद्व्यवस्थानं तु भूयस्त्वात् ॥ ७१ ॥

भूयस्त्वात् जलाद्यविशिष्टपृथिव्याद्यारब्धत्वात् तद्व्यवस्थानं घ्राणादीन्द्रियत्वव्यवस्थितिः ॥ ७१ ॥

(भा०) स्वगुणान्नोपलभन्ते इन्द्रियाणि । कस्मादिति चेत् ?

सगुणानामिन्द्रियभावात् ॥ ७२ ॥

स्वान् गन्धादीन्नोपलभन्ते घ्राणादीनि(१) । केन कारणेनेति चेत् ? स्वगुणैः सह घ्राणादीना(२)मिन्द्रियभावात् । घ्राणं स्वेन गन्धेन समानार्थकारिणा सह बाह्यं गन्धं गृह्णाति तस्य स्वगन्धग्रहणं सहकारिवैकल्यान्न भवति, एवं शेषाणामपि ॥ ७२ ॥

(वृ०) घ्राणादीनां गन्धादिगुणवत्त्वे मानमाह—

सगुणानामिन्द्रियभावात् ॥ ७२ ।

सगुणानां गन्धादिविशिष्टानां घ्राणादीनाम्, **इन्द्रियभावात्** गन्धादिसाक्षात्कारकारणत्वात्, कुङ्कुमगन्धाभिव्यञ्जकघृतादौ तथैव दर्शनात् ॥ ७२ ॥

(भा०) यदि पुनर्गन्धः सहकारी च स्याद् घ्राणस्य ग्राह्यश्चेत्यत(३) आह—

तेनैव तस्याग्रहणाच्च ॥ ७३ ॥

---

(१) इन्द्रियाणि—इति पु० पा० । स्वगुणान्नोपलभन्त इन्द्रियाणि कस्मादिति चेत् इत्यधिकः पाठः ।

(२) सह गुणैर्घ्राणादीनाम्—इति पु० पा० ।

(३) ग्राह्यस्येत्यतः—इति पु० पा० ।

न गुणोपलब्धिरिन्द्रियाणाम् । यो ब्रूते यथा बाह्यं द्रव्यं चक्षुषा गृह्यते तथा तेनैव चक्षुषा तदेव चक्षुर्गृह्यतामिति, तादृगिदं, तुल्यो ह्युभयत्र प्रतिपत्तिहेत्वभाव इति ॥ ७३ ॥

(वृ०) इत्थं च गन्धादिसिद्धावप्रत्यक्षत्वादनुद्भूतत्वकल्पनमित्याशयेनाह—

तेनैव तस्याग्रहणाच्च ॥ ७३ ॥

तेन इन्द्रियेण, तस्य सगुणस्येन्द्रियस्य अग्रहणादनुद्भूतत्वकल्पनमिति ॥ ७३ ॥

न शब्दगुणोपलब्धेः ॥ ७४ ॥

(भा०) स्वगुणान्नोपलभन्त इन्द्रियाणीति एतन्न भवति । उपलभ्यते हि स्वगुणः शब्दः श्रोत्रेणेति ॥ ७४ ॥

(वृ०) नन्विन्द्रियगुणानामप्रत्यक्षत्वनियमो नेत्याशङ्कते—

न शब्दगुणोपलब्धेः ॥ ७४ ॥

उक्तनियमो न युक्तः शब्दस्य श्रोत्रगुणस्योपलब्धेः ॥७४॥

तदुपलब्धि(१)रितरेतरद्रव्यगुणवैधर्म्यात् ॥ ७५ ॥

(भा०) न शब्देन गुणेन सगुणमाकाशमिन्द्रियं भवति, न

---

(१) तदनुपलब्धिः—इति पु० पा० ।

शब्दः शब्दस्य व्यञ्जकः, न च घ्राणादीनां स्वगुणग्रहणं प्रत्यक्षं नाप्यनुमीयते, अनुमीयते तु श्रोत्रेणाकाशेन शब्दस्य ग्रहणं शब्दगुणत्वं च आकाशस्येति। परिशेषश्चानुमानं वेदितव्यम्। आत्मा तावत् श्रोता न करणम्, मनसः श्रोत्रत्वे बधिरत्वाभावः पृथिव्यादीनां घ्राणादिभावे सामर्थ्यं श्रोत्रभावे चासामर्थ्यम्। अस्ति चेदं श्रोत्रमाकाशं च शिष्यते परिशेषादाकाशं श्रोत्रमिति ॥ ७५ ॥

इति श्रीवात्स्यायनीये न्यायभाष्ये तृतीयाध्यायस्याद्यमाह्निकम् ॥

(वृ०) समाधत्ते—

तदुपलब्धिरितरेतरद्रव्यगुणवैधर्म्यात् ॥ ७५ ॥

द्रव्यगुणानां रूपशब्दादीनां परस्परं वैधर्म्याच्छब्दस्योपलब्धिर्न चक्षूरूपादीनाम, शब्दाश्रयस्य लाघवेनैक्यसिद्धेरिति भावः ॥७५॥

समासमर्थपरीक्षाप्रकरणम् ॥ ९ ॥

इति श्रीविश्वनाथन्यायपञ्चाननभट्टाचार्यकृतायां न्यायसूत्रवृत्तौ आत्मादिप्रमेयचतुष्टयपरीक्षणं नाम तृतीयाध्यायस्याद्यमाह्निकम् ॥

अथ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ।

(भा०) परीक्षितानीन्द्रियाण्यर्थाश्च बुद्धेरिदानीं परीक्षा-क्रमः, सा किमनित्या नित्या वेति ? कुतः संशयः ?

कर्माकाशसाधर्म्यात्संशयः ॥ १ ॥

अस्पर्शवत्त्वं ताभ्यां समानो धर्म उपलभ्यते बुद्धौ, विशेषश्चोपजनापायधर्मवत्त्वं विपर्ययश्च यथास्वमनित्यनित्ययोस्तस्यां बुद्धौ नोपलभ्यते, तेन संशय इति ॥ १ ॥

अथ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥

(वृ०) अथ क्रमप्राप्ततया बुद्धेर्मनसश्च परीक्षा सप्तभिः प्रकरणैस्तत्परीक्षैव चाह्निकार्थः ।

परे तु शरीरावच्छेदव्याप्यभोगानुकूलसम्बन्धवत्प्रमेयपरीक्षा शरीरान्तर्वर्त्तिप्रमेयपरीक्षेवाऽऽह्निकार्थ इति, तदसत्, इन्द्रियपरीक्षाया-मतिव्याप्तेः ।

तत्र च बुद्धिपरीक्षा पञ्चभिः प्रकरणैः । तत्रादौ बुद्ध्यनित्यताप्रकरणं, तत्र संशयप्रदर्शनाय सूत्रम्—

कर्माकाशसाधर्म्यात् संशयः ॥ १ ॥

कर्मण आकाशस्य च साधर्म्यान्निःस्पर्शत्वाद् बुद्धिपदार्थे नित्यत्वसंशयः, बुद्धिपदं नित्यशक्तं न वेति संशयः पर्यवसन्नः ॥ १ ॥

(भा०) अनुपपन्नः खल्वयं संशयः सर्वशरीरिणां हि प्रत्यात्मवेदनीया अनित्या बुद्धिः सुखादिवत् । भवति च संवित्तिर्ज्ञास्यामि

जानामि अज्ञासिषमिति, न चोपजनापायावन्तरेण त्रैकाल्यव्यक्तिः, ततश्च त्रैकाल्यव्यक्तेरनित्या बुद्धिरित्येतत्सिद्धम्। प्रमाणसिद्धं चेदं शास्त्रेऽप्युक्त 'मिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नम्, युगपज् ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गमि'त्येवमादि तस्मात्संशयप्रक्रियानुपपत्तिरिति ।

दृष्टिप्रवादोपालम्भार्थं(१)तु प्रकरणम् । एवं हि पश्यन्तः प्रवदन्ति साङ्ख्याः, पुरुषस्यान्तःकरणभूता नित्या बुद्धिरिति ।

साधनं च प्रचक्षते-

विषयप्रत्यभिज्ञानात् ॥ २ ॥

किं पुनरिदं प्रत्यभिज्ञानम्? पूर्वमज्ञासिषमर्थं तमिमं जानामीति ज्ञानयोः समानेऽर्थे प्रतिसन्धिज्ञानं(२) प्रत्यभिज्ञानमेतच्चावस्थिताया बुद्धेरुपपन्नम् । नानात्वे तु बुद्धिभेदेषूत्पन्नापवर्गिषु प्रत्यभिज्ञानानुपपत्तिः नान्यज्ञातमन्यः प्रत्यभिजानातीति ॥ २ ॥

(वृ०) तत्र बुद्धिनित्यत्वं साङ्ख्यः साधयति--

विषयप्रत्यभिज्ञानात् ॥ २ ॥

बुद्धिर्नित्येति शेषः । योऽहं घटमद्राक्षं सोऽहं घटं स्पृशामीति प्रत्यभिज्ञानमेकं वृत्तिमन्तं विषयीकरोति । न चात्मा तथा, तस्य जन्यधर्मानाधिकरणस्य कूटस्थत्वात्, तस्माद् वृत्तिमती बुद्धिरेव, वृत्तिस्तु तस्याः परिणामः, बुद्धेरप्याविर्भावतिरोभावावेव न तूत्पादविनाशाविति॥२॥

---

(१) साङ्ख्यदर्शनप्रवादोपालम्भार्थम्-इत्यर्थः ।
(२) प्रतिपत्तिज्ञानम्-इति पु० पा० ।

साध्यसमत्वादहेतुः ॥ ३ ॥

(भा०) यथा खलु नित्यत्वं बुद्धेः साध्यमेवं प्रत्यभिज्ञानमपीति। किं कारणम्? चेतनधर्मस्य करणे ऽनुपपत्तिः। पुरुषधर्मः खल्वयं ज्ञानं दर्शनमुपलब्धिर्बोधः प्रत्ययो ऽध्यवसाय इति। चेतनो हि पूर्वज्ञातमर्थं प्रत्यभिजानाति तस्यैतस्माद्धेतोर्नित्यत्वं युक्तमिति। करणचैतन्याभ्युपगमे तु चेतनस्वरूपं वचनीयं(१) नानिर्दिष्टस्वरूपमात्मान्तरं शक्यमस्तीति प्रतिपत्तुम्। ज्ञानं चेद्बुद्धेरन्तःकरणस्याभ्युपगम्यते चेतनस्येदानीं किं स्वरूपं को धर्मः किं तत्त्वम्? ज्ञानेन च बुद्धौ वर्तमानेनायं चेतनः किं करोतीति?

चेतयते इति चेत्? न, ज्ञानादर्थान्तरवचनम्। पुरुषश्चेतयते बुद्धिर्जानातीति नेदं ज्ञानादर्थान्तरमुच्यते, चेतयते जानीते बुध्यते पश्यति उपलभते इत्येकोऽयमर्थ इति। बुद्धिर्ज्ञापयतीति चेत्? अद्धा जानीते पुरुषो बुद्धिर्ज्ञापयतीति सत्यमेतत्। एवं चाभ्युपगमे ज्ञानं पुरुषस्येति सिद्धं भवति न बुद्धेरन्तःकरणस्येति।

प्रतिपुरुषं च शब्दान्तरव्यवस्थाप्रतिज्ञाने प्रतिषेधहेतुवचनम्। यश्च (२)प्रतिजानीते कश्चित्पुरुषश्चेतयते कश्चिद्बुध्यते कश्चिदुपलभते कश्चित्पश्यतीति पुरुषान्तराणि खल्विमानि चेतनो बोद्धोपलब्धा(३) द्रष्टेति नैकस्यैते धर्मा इति अत्र कः प्रतिषेधहेतुरिति?

अर्थस्याभेद(४)इति चेत्? समानम्। अभिन्नार्था

(१) चेतनस्वरूपवचनम् इति पु० पा०।
(२) कोऽपि-इति पु० पा०।
(३) बोधोपलब्ध्या-इति पु० पा०।
(४) अर्थस्य भेदः-इति पु० पा०।

एते शब्दा इति तत्र व्यवस्थानुपपत्तिरित्येवं चेन्मन्यसे ? समानं भवति पुरुषश्चेतयते बुद्धिर्जानीते इत्यत्राप्यर्थो न भिद्यते तत्रोभयोश्चेतनत्वादन्यतरलोप इति । यदि पुनर्बुध्यंते ऽनयेति बोधनं बुद्धिर्मन एवोच्यते तच्च नित्यम् अस्त्वेतदेवं, न तु मनसो विषयप्रत्यभिज्ञानान्नित्यत्वम् । दृष्टं हि करणभेदे ज्ञातुरेकत्वात् प्रत्यभिज्ञानं 'सव्यदृष्टस्येतरेण प्रत्यभिज्ञानादिति चक्षुर्वत्, प्रदीपवच्च प्रदीपान्तरदृष्टस्य प्रदीपान्तरेण प्रत्यभिज्ञानमिति । तस्माज् ज्ञातुरयं नित्यत्वे हेतुरिति ॥ २ ॥

(वृ०) परिहरति--

साध्यसमत्वादहेतुः । ३ ॥

साध्यसमत्वात् असिद्धत्वात् प्रतिसन्धातृत्वं न हेतुः, अहं ज़ानामीत्यादिना आत्मन एव प्रतिसन्धातृत्वप्रत्ययात् । अनादिनिधनत्वमेव तस्य कौटस्थ्यम् । अन्यादृशं त्वसिद्धमिति भावः ॥ ३ ॥

(भा०) यच्च मन्यते बुद्धेरवस्थितताया यथाविषयं वृत्तयो ज्ञानानि निश्चरन्ति वृत्तिश्च वृत्तिमतो नान्येति, तच्च—

न, युगपदग्रहणात् ॥ ४ ॥

वृत्तिवृत्तिमतोरनन्यत्वे वृत्तिमतो ऽवस्थानाद् वृत्तीनामवस्थानमिति यानीमानि विषयग्रहणानि तान्यवतिष्ठन्त इति युगपद् विषयाणां ग्रहणं प्रसज्यत इति ॥ ४ ॥

(वृ०) बुद्धेरवस्थायिन्या यथाविषयं ज्ञानात्मिका वृत्तयो वृत्तिमदभिन्ना वह्नेरिव स्फुलिङ्गा निस्सरन्तीति साङ्ख्यमतं निरस्यति—

न युगपदग्रहणात् ॥ ४ ॥

वृत्तिवृत्तिमतोरभेदे वृत्तिमदवस्थित्या वृत्तेरप्यवस्थितिर्वाच्या तथा च सर्वपदार्थग्रहणं युगपत् स्यान्न चैवं, तस्मान्नाभेद इति ॥ ४ ॥

अप्रत्यभिज्ञाने च विनाशप्रसङ्गः ॥ ५ ॥

(भा०) अतीते च प्रत्यभिज्ञाने वृत्तिमानप्यतीत इत्यन्तःकरणस्य विनाशः प्रसज्यते विपर्यये च नानात्वमिति ॥ ५ ॥

(वृ०) अथ वृत्तीनामनवस्थायित्वमुच्यते तत्राह—

अप्रत्यभिज्ञाने च विनाशप्रसङ्गः ॥ ५ ॥

अप्रत्यभिज्ञाने प्रत्यभिज्ञानस्य अभावे विनाशे, वृत्तिमतोऽपि विनाशः स्यादतो न द्वयोरैक्यम् ॥ ५ ॥

(भा०) अविभु चैकं मनः पर्यायेणेन्द्रियैः संयुज्यत इति—

क्रमवृत्तित्वादयुगपद् ग्रहणम् ॥ ६ ॥

इन्द्रियार्थानाम्, वृत्तिवृत्तिमतोर्नानात्वमिति । एकत्वे च प्रादुर्भावतिरोभावयोरभाव इति ॥ ६ ॥

(वृ०) अयुगपद्ग्रहणं स्वमते व्युत्पादयति--

क्रमवृत्तित्वादयुगपद् ग्रहणम् ॥ ६ ॥

मनस इत्यादिः । मनसोऽणुत्वादिन्द्रियैः सह क्रमेण सम्बन्धात् ज्ञानानां क्रमिकत्वं, तथा च 'अविभु चैकं मनः पर्यायेणेन्द्रियैः सम्बध्यते' इत्यवतारभाष्यम् । तत्तदिन्द्रियमनःसंयोगे सति ज्ञानमुपपद्यते ॥ ६ ॥

अप्रत्यभिज्ञानं च विषयान्तरव्यासङ्गात् ॥ ७ ॥

(भा०) अप्रत्यभिज्ञानमनुपलब्धिः अनुपलब्धिश्च कस्य चिदर्थस्य विषयान्तरव्यासक्ते मनस्युपपद्यते वृत्तिवृत्तिमतोर्नानात्वादेकत्वे हि अनर्थको व्यासङ्ग इति ॥ ७ ॥

(वृ०) तद्व्यतिरेके ज्ञानाभावं सम्पादयति--

अप्रत्यभिज्ञानं च विषयान्तरव्यासङ्गात् ॥ ७ ॥

अप्रत्यभिज्ञानं तत्तदिन्द्रियजज्ञानाभावः, विषयान्तरेण मनसः सम्बन्धादित्यर्थः ॥ ७ ॥

(भा०) विभुत्वे चान्तःकरणस्य पर्यायेणेन्द्रियैः संयोगः-

न, गत्यभावात् ॥ ८ ॥

प्राप्तानीन्द्रियाण्यन्तःकरणेनेति प्राप्त्यर्थस्य(१) गमनस्या-

---

(१) प्राप्त्यर्थम्-इति पु० पा० ।

भावः । तत्र क्रमवृत्तित्वाभावा(१)दयुगपद् ग्रहणानुपपत्तिरिति । गत्यभावाच्च प्रतिषिद्धं विभुनोऽन्तःकरणस्यायुगपद्ग्रहणं न लिङ्गान्तरेणानुमीयते इति । यथा चक्षुषो गतिः प्रतिषिद्धा सन्निकृष्टविप्रकृष्टयोस्तुल्यकालग्रहणात्पाणिचन्द्रमसोर्व्यवधानेन प्रतीघाते सानुमीयत(२) इति सोऽयं नान्तःकरणे विवादो न तस्य नित्यत्वे । सिद्धं हि मनोऽन्तःकरणं नित्यं चेति । क्व तर्हि विवादः ? तस्य विभुत्वे, तच्च प्रमाणतो ऽनुपलब्धेः प्रतिषिद्धमिति । एकं चान्तःकरणं नाना चैता ज्ञानात्मिका वृत्तयः, चक्षुर्विज्ञानं घ्राणविज्ञानं रूपविज्ञानं गन्धविज्ञानम् । एतच्च वृत्तिवृत्तिमतोरेकत्वे ऽनुपपन्नमिति । पुरुषो जानीते नान्तःकरणमिति(३) । एतेन विषयान्तरव्यासङ्गः प्रत्युक्तः । विषयान्तरग्रहणलक्षणो विषयान्तरव्यासङ्गः पुरुषस्य नान्तःकरणस्येति, केन चिदिन्द्रियेण(४) सन्निधिः केन चिदसन्निधिरित्ययं तु व्यासङ्गो ऽनुज्ञायते मनस इति ॥ ८ ॥

(वृ०) त्वन्मते चेदं नोपपद्यत इत्याह—

न गत्यभावात् ॥ ८ ॥

त्वन्मते मनसः क्रमेणेन्द्रियसम्बन्धो न, मनसो विभुत्वेन **गत्य**भावात् ।

परे तु नकारो न सूत्रान्तर्गतः, किं तु 'विभुत्वे चान्तःक-

---

(१) तत्त्वमवृत्तित्वाभावात्-इति पु० पा० ।
(२) व्यवधानप्रतिघातेनानुमयिते-इति क० पु० पा० ।
(३) पुरुषो जानीते नान्तःकरणमिति-इति क० पु० नास्ति ।
(४) केनक्वचिदिन्द्रियेण इति पु० पा० ।

रणस्य पर्यायेणेन्द्रियैः संयोगो न' इति भाष्यावतरणिकायाम् इ-त्याहुः ॥ ८ ॥

(भा०) एकमन्तःकरणं नानावृत्तय इति । सत्यभेदे वृत्तेरिदमुच्यते—

स्फटिकान्यत्वाभिमानवत्तदन्यत्वाभिमानः ॥ ९ ॥

तस्यां वृत्तौ नानात्वाभिमानो यथा द्रव्यान्तरोपहिते स्फटिके अन्यत्वाभिमानो नीलो लोहित इति एवं विषयान्तरोपधानादिति ।

न हेत्वभावात् । स्फटिकान्यत्वाभिमानवदयं ज्ञानेषु नानात्वाभिमानो गौणो न पुनर्गन्धाद्यन्यत्वाभिमानवदिति हेतुर्नास्ति हेत्वभावादनुपपन्न इति । समानो हेत्वभाव इति चेत् ? न ज्ञानानां क्रमेणोपजनापायदर्शनात् । क्रमेण हीन्द्रियार्थेषु ज्ञानान्युपजायन्ते चापयन्ति चेति दृश्यते । तस्माद् गन्धाद्यन्यत्वाभिमानवदयं ज्ञानेषु नानात्वाभिमान इति ॥ ९ ॥

(वृ०) वृत्तिवृत्तिमतोर्वस्तुतोऽभेदेऽपि भेदप्रत्ययप्रातिपादनाय शङ्कते—

स्फटिकान्यत्वाभिमानवत् तदन्यत्वाभिमानः ॥ ९ ॥

यथा जपाकुसुमादिसन्निधानादेकस्यापि **स्फटिकस्य** तत्तद्रूपाभिमानस्तथा वृत्तिमदभिन्नाऽपि वृत्तिस्तत्तद्विषयसन्निकर्षवशान्नानेव प्रतिभासत इति ॥ ९ ॥

(वृ०) दूषयति—

न हेत्वभावात् ॥ ९ ॥

भ्रमत्वे साधकाभावान्नोक्तं युक्तमित्यर्थः ।

केचित्तु 'न हेत्वभावात्' इति भाष्यम्' इति टीकादर्शनान्नेदं सूत्रं, किं तु तुच्छतया सूत्रकृताऽदूषणान्न्यूनतापरिहाराय भाष्यकृता तदुक्तमिति मन्यन्ते ॥ ९ ॥

समाप्तं बुद्ध्यनित्यताप्रकरणम् ॥ १ ॥

(भा०) 'स्फटिकान्यत्वाभिमानवदि' त्येतदमृष्यमाणः क्षणिकवाद्याह—

स्फटिकेऽप्यपरापरोत्पत्तेः क्षणिकत्वाद्व्यक्तीनामहेतुः ॥१०॥

स्फटिकस्याभेदेनावस्थितस्योपधानभेदान्नानात्वाभिमान इत्ययमविद्यमानहेतुकः पक्षः। कस्मात्? स्फटिके ऽप्यपरापरोत्पत्तेः। स्फटिकेऽपि अन्या व्यक्तय उत्पद्यन्ते अन्या निरुद्ध्यन्त इति। कथम्? क्षणिकत्वाद् व्यक्तीनाम्। क्षणश्चाल्पीयान्कालः(१) क्षणस्थितिकाः क्षणिकाः। कथं पुनर्गम्यते क्षणिका व्यक्तय इति? उपचयापचयप्रबन्धदर्शनाच्छरीरादिषु। पक्तिनिर्वृत्तस्याहाररसस्य शरीरे रुधिरादिभावेनोपचयो ऽपचयश्च प्रबन्धेन प्रवर्त्तते उपचयाद् व्यक्तीनामुत्पादः, अपचयाद् व्यक्तिनिरोधः। एवं च सत्यवयवपरिणामभेदेन वृद्धिः शरीरस्य कालान्तरे गृह्यते इति सोऽयं व्यक्तिविशेषधर्मो(२) व्यक्तिमात्रे

---

(१) अल्पीयः कालः-इति पु० पा० ।

(२) व्यक्तिविशेषधर्मः-इति क० पु० नास्ति ।

वेदितव्य इति ॥ १० ॥

(वृ०) स्फटिके नानात्वभ्रम इत्यसहमानः सौगतः शङ्कते—

स्फटिकेऽप्यपरापरोत्पत्तेः क्षणिकत्वाद् व्यक्तीनामहेतुः ॥ १० ॥

स्फटिकान्यत्वाभिमानवदित्यहेतुः । कुतः ? **स्फटिकेऽप्यपरापरोत्पत्तेः** अत्यन्तविलक्षणस्फटिकोत्पत्तेः । तत्र मानमाह । **व्यक्तीनां** भावानां **क्षणिकत्वात्** । तत्साधनाय **भाष्यम्** 'उपचयापचयप्रबन्धदर्शनाच्छरीरादिषु' प्रतिक्षणं शरीरेषूपचयापचयदर्शनान्नानात्वं, न ह्येकस्मिन्नवयविनि परिमाणद्वयसमावेश इति भावः ।

इदं सूत्रमेवेति **केचित्** ॥ १० ॥

नियमहेत्वभावाद्यथादर्शनमभ्यनुज्ञा ॥ ११ ॥

(भा०) सर्वासु(१) व्यक्तिषु उपचयापचयप्रबन्धः शरीरवदिति नायं नियमः । कस्मात् ? हेत्वभावात् । नात्र प्रत्यक्षमनुमानं वा प्रतिपादकमस्तीति । तस्माद्यथादर्शनमभ्यनुज्ञा । यत्र यत्रोपचयापचयप्रबन्धो दृश्यते तत्र तत्र व्यक्तीनामपरापरोत्पत्तिरुपचयापचयप्रबन्धदर्शनेनाभ्यनुज्ञायते यथा शरीरादिषु । यत्र यत्र न दृश्यते तत्र तत्र प्रत्याख्यायते यथा ग्रावप्रभृतिषु । स्फटिकेऽप्युपचयापचयप्रबन्धो न दृश्यते तस्मादयुक्तं स्फटिकेऽप्यपरापरोत्पत्तिरिति । यथा चार्कस्य कटुकिम्ना सर्वद्रव्याणां कुटुकिमानमापादयेत्तादृगेतदिति ॥ ११ ॥

---

(१) पदार्थानां सर्वासु इति क० पु० पा० ।

(वृ०) सिद्धान्तसूत्रम्—

नियमहेत्वभावाद्यथादर्शनमभ्यनुज्ञा ॥ ११ ॥

पदार्थानां विनाशसामग्रीवैशिष्ट्यनियमे मानाभावात्। अभ्युपेत्याह यथादर्शनमिति । यदि कस्यचिद्विनाशसामग्रीवैशिष्ट्ये प्रमाणं स्यात् तदा क्षणिकत्वं तस्याभ्यनुज्ञायत एव, यथाऽन्त्यशब्द इति ॥ ११ ॥

(भा०) यश्चाशेषनिरोधेनापूर्वोत्पादं निरन्वयं द्रव्यसन्ताने क्षणिकतां(१) मन्यते तस्यैतत्—

नोत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धेः ॥ १२ ॥

उत्पत्तिकारणं तावदुपलभ्यते अवयवोपचयो(२) वल्मीकादीनाम्, विनाशकारणं चोपलभ्यते घटादीनामवयवविभागः । यस्य त्वनपचितावयवं निरुध्यते अनुपचितावयवं चोत्पद्यते तस्याशेषनिरोधे(३) निरन्वये चाऽपूर्वोत्पादे न कारणमुभयत्राप्युपलभ्यते इति ॥ १२ ॥

(वृ०) युक्त्यन्तरमाह—

नोत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धेः ॥ १२ ॥

न स्फटिकादेः क्षणिकत्वं यत उत्पत्तिविनाशकारणा-

---

(१) क्षणिकानाम्-इति पु० पा० ।
(२) अवयवोपचयापचयौ इति पु० पा० ।
(३) अविशेषनिरोधे इति पु० पा० ।

न्युपलब्ध्या निर्णीतान्यवयवोपचयादीनि, न च स्फटिके विनाशकारणमुपलभ्यते येन पूर्वविनाशोऽपरोत्पत्तिश्च स्यादिति भावः ॥ १२ ॥

क्षीरविनाशे कारणानुपलब्धिवद्दध्युत्पत्तिवच्च
तदुत्पत्तिः(१) ॥ १३ ॥

(भा०) यथानुपलभ्यमानं क्षीरविनाशकारणं दध्युत्पत्तिकारणं चाभ्यनुज्ञायते तथा स्फटिके परापरासु व्यक्तिषु विनाशकारणमुत्पादकारणं चाभ्यनुज्ञेयमिति ॥ १३ ॥

(वृ०) आक्षिपति —

क्षीरविनाशे कारणानुपलब्धिवद्दध्युत्पत्तिवच्च तदुपपत्तिः ॥१३॥

दध्युत्पत्तिवद् दध्युत्पत्तिकारणानुपलब्धिवत् तदुपपत्तिः पूर्वस्फटिकविनाशकारणानुपलब्धेरुत्तरस्फटिकोत्पत्तिकारणानुपलब्धेश्चोपपत्तिः स्यादिति भावः ॥ १३ ॥

लिङ्गतो ग्रहणान्नानुपलब्धिः ॥ १४ ॥

(भा०) क्षीरविनाशलिङ्गं क्षीरविनाशकारणं दध्युत्पत्तिलिङ्गं दध्युत्पत्तिकारणं च गृह्यते ऽतो नानुपलब्धिः, विपर्ययस्तु स्फटिकादिषु द्रव्येषु अपरापरोत्पत्तीनां(२) न लिङ्गमस्तीत्यनुत्पत्तिरेवेति ॥ १४ ॥

---

(१) तदुपपत्तिरिति तदुपलब्धिरिति च पु० पा० ।

(२) अपरापरोत्पत्तौ व्यक्तीनाम् इति पु० पा० ।

(वृ०) सिद्धान्तसूत्रम्—

लिङ्गतो ग्रहणान्नानुपलब्धिः ॥ १४ ॥

दध्नः क्षीरविनाशस्य च प्रत्यक्षसिद्धत्वात् तत्कारणं कल्प्यते, न त्वेवं स्फटिकविनाशोत्पादावुपलभ्येते येन तत्कारणकल्पनम् ॥१४॥

(भा०) अत्र कश्चित्परिहारमाह—

न पयसः परिणाम(१)गुणान्तरप्रादुर्भावात् ॥ १५ ॥

पयसः परिणामो न विनाश इत्येक आह । परिणामश्चावस्थितस्य द्रव्यस्य पूर्वधर्मनिवृत्तौ धर्मान्तरोत्पत्तिरिति ।

गुणान्तरप्रादुर्भाव इत्यपर आह । गुणान्तरप्रादुर्भावश्च सतो द्रव्यस्य पूर्वगुणनिवृत्तौ गुणान्तरमुत्पद्यत इति । स खल्वेकपक्षीभाव इव ॥ १५ ॥

(वृ०) सौगतमते साङ्ख्यदूषणमुपन्यस्यति—

न, पयसः परिणामगुणान्तरप्रादुर्भावात् ॥ १५ ॥

न क्षीरस्य नाशो दध्नश्चोत्पत्तिः, किं तु क्षीरस्य **परिणामः** परिणामशब्दार्थो **गुणान्तरप्रादुर्भावः** । विद्यमानस्य क्षीरस्य पूर्वरसतिरोभावे अम्लरसात्मकगुणान्तरस्याविर्भावादित्यर्थः ॥ १५ ॥

---

(१) परिणामः इति पु० पा० ।

(भा०) अत्र(१) तु प्रतिषेधः—

व्यूहान्तराद् द्रव्यान्तरोत्पत्तिदर्शनं पूर्वद्रव्य-
निवृत्तेरनुमानम् ॥ १६ ॥

सम्मूर्छनलक्षणादवयवव्यूहाद् द्रव्यान्तरे दध्न्युत्पन्ने गृह्यमाणे पूर्वं पयोद्रव्यमवयवविभागेभ्यो निवृत्तमित्यनुमीयते, यथा मृदवयवानां व्यूहान्तराद् द्रव्यान्तरे स्थाल्यामुत्पन्नायां पूर्वं मृत्पिण्डद्रव्यं मृदवयवविभागेभ्यो निवर्त्तते इति । मृद्वच्चावयवान्वयः पयोदध्नोर्नाशेषनिरोधे निरन्वयो द्रव्यान्तरोत्पादो घटत इति ॥ १६ ॥

(वृ०) एतन्निराकरोति सूत्रकारः—

व्यूहान्तराद् द्रव्यान्तरोत्पत्तिदर्शनं पूर्वद्रव्यनिवृत्ते-
रनुमानम् ॥ १६ ॥

व्यूहान्तराद् रचनान्तराद् द्रव्यान्तरोत्पत्तिर्दृश्यते, तदेव च पूर्वद्रव्यनिवृत्त्यनुमितिं जनयति, मूर्तयोः समानदेशताविरोधादेकदा द्रव्यद्वयासमावेशात् (न)पूर्वावयवसंयोगनाशो द्रव्यान्तरोत्पादश्चानुभविक इति भावः ॥ १६ ॥

(भा०) अभ्यनुज्ञाय च निष्कारणं क्षीरविनाशं दध्युत्पादं च प्रतिषेध उच्यते इति—

क्वचिद्विनाशकारणानुपलब्धेः क्वचिच्चोप-

---

(१) अयम् इति पु० पा० ।

लब्धेरनेकान्तः ॥ १७ ॥

क्षीरदधिवन्निष्कारणौ विनाशोत्पादौ स्फटिकव्यक्तीनामिति नायमेकान्त इति । कस्मात् ? हेत्वभावाद् नात्र हेतुरस्ति अकारणौ विनाशोत्पादौ स्फटिकादिव्यक्तीनां क्षीरदधिवद् न पुनर्यथा(१) विनाशकारणभावात् कुम्भस्य विनाश उत्पत्तिकारणभावा(२)च्चोत्पत्तिरेवं स्फटिकादिव्यक्तीनां विनाशोत्पत्तिकारणभावाद्विनाशोत्पत्तिभाव इति ।

निरधिष्ठानं च दृष्टान्तवचनम् । गृह्यमाणयोर्विनाशोत्पादयोः स्फटिकादिषु स्यादयमाश्रयवान् दृष्टान्तः क्षीरविनाशकारणानुपलब्धिवद्दध्युत्पत्तिवच्चेति तौ तु न गृह्येते तस्मान्निरधिष्ठानोऽयं दृष्टान्त इति ।

अभ्यनुज्ञाय च स्फटिकस्योत्पादविनाशौ योऽत्र साधकस्तस्याभ्यनुज्ञानादप्रतिषेधः । कुम्भवन्न निष्कारणौ विनाशोत्पादौ स्फटिकादीनामित्यभ्यनुज्ञेयोऽयं दृष्टान्तः, प्रतिषेद्धुमशक्यत्वात् । क्षीरदधिवत्तु निष्कारणौ विनाशोत्पादाविति शक्योऽयं प्रतिषेद्धुं कारणतो विनाशोत्पत्तिदर्शनात् । क्षीरदध्नोर्विनाशोत्पत्ती पश्यता तत्कारणमनुमेयं कार्यलिङ्गं हि कारणमित्युपपन्नमानित्या बुद्धिरिति ॥ १७ ॥

(वृ०) दोषान्तराभिधानाय सिद्धान्तिनः सूत्रम्—

क्वचिद्विनाशकारणानुपलब्धेः क्वचिच्चोपलब्धेरनेकान्तः ॥१७॥

---

(१) यथा—इति क० पु० नास्ति० ।

(२) विनाशकारणाभावात्कुम्भस्य विनाश उत्पत्तिकारणाभावात्—इति क० पु० पा० ।

क्षीरदधिदृष्टान्तेन विनाशोत्पादावकारणकावेवेति न युक्तं घटादौ सकारणकत्वोपलब्धेर्व्यभिचारात् । वस्तुतः क्षीरविनाशेऽम्लद्रव्यसंयोगस्य हेतुत्वादम्लरसवत्परमाणुभिश्च दध्न आरम्भान्नाकारणकौ क्षीरविनाशदध्युत्पादाविति ॥ १७ ॥

समाप्तं क्षणभङ्गप्रकरणम् ॥ २ ॥

(भा०) इदं तु चिन्त्यते कस्येयं बुद्धिरात्मेन्द्रियमनोर्थानां गुण इति, प्रसिद्धोऽपि खल्वयमर्थः परीक्षाशेषं प्रवर्त्तयामीति प्रक्रियते । सोऽयं बुद्धौ सन्निकर्षोत्पत्तेः संशयः विशेषस्याग्रहणादिति । तत्रायं विशेषः—

नेन्द्रियार्थयोस्तद्विनाशेऽपि ज्ञानावस्थानात् ॥ १८ ॥

नेन्द्रियाणामर्थानां वा गुणो ज्ञानं तेषां विनाशे ज्ञानस्य भावात् । भवति खल्विदमिन्द्रियेऽर्थे च विनष्टे ज्ञानमद्राक्षमिति । न च ज्ञातरि विनष्टे ज्ञानं भवितुमर्हति । अन्यत् खलु वै तदिन्द्रियार्थसन्निकर्षजं ज्ञानं यदिन्द्रियार्थविनाशे न भवति । इदमन्यदात्ममनःसन्निकर्षजं(१) तस्य युक्तो भाव इति । स्मृतिः खल्वियमद्राक्षमिति पूर्वदृष्टविषया न च विज्ञातरि नष्टे पूर्वोपलब्धेः स्मरणं युक्तम्, न चान्यदृष्टमन्यः स्मरति । न च मनसि ज्ञातर्यभ्युपगम्यमाने शक्यमिन्द्रियार्थयोर्ज्ञातृत्वं प्रतिपादयितुम् ॥ १८ ॥

(वृ०) बुद्धेरात्मगुणत्वं यद्यप्यात्मपरीक्षात एव सिद्धप्रायं

(१) आत्ममनःसन्निकर्षे आत्ममनसोः सन्निकर्षजम्-इति पु० पा०।

तथाऽपि विशिष्य व्युत्पादनाय बुद्ध्यात्मगुणत्वप्रकरणम्। तत्र चेन्द्रियार्थसन्निकर्षाधीनत्वादिन्द्रियादिनिष्ठत्वमेवास्तु भेर्याकाशसंयोगाधीनशब्दस्याकाशनिष्ठत्ववदिति पूर्वपक्षे सिद्धान्तसूत्रम्—

नेन्द्रियार्थयोस्तद्विनाशेऽपि ज्ञानावस्थानात् ॥ १८ ॥

बुद्धिर्नेन्द्रियस्य न वाऽर्थस्य गुणस्तन्नाशेऽपि ज्ञानस्य स्मरणस्य अवस्थानात् उत्पत्तेः। न ह्यनुभवितुरभावे स्मरणमुपपद्यतेऽतिप्रसङ्गादिति भावः ॥ १८ ॥

(भा०) अस्तु तर्हि मनोगुणो ज्ञानम्—

युगपज् ज्ञेयानुपलब्धेश्च न मनसः ॥ १९ ॥

युगपज् ज्ञेयानुपलब्धिरन्तःकरणस्य लिङ्गं तत्र युगपज् ज्ञेयानुपलब्ध्या यद(१)नुमीयते अन्तःकरणं न तस्य गुणो ज्ञानम्। कस्य तर्हि? ज्ञस्य वशित्वात्। वशी ज्ञाता वश्यं करणं, ज्ञानगुणत्वे वा करणभावनिवृत्तिः। घ्राणादिसाधनस्य च ज्ञातुर्गन्धादिज्ञानभावादनुमीयते अन्तःकरणसाधनस्य सुखादिज्ञानं स्मृतिश्चेति तत्र यज्(२) ज्ञानगुणं मनः स आत्मा, यत्तु सुखाद्युपलब्धिसाधनमन्तःकरणं मनस्तदिति संज्ञाभेदमात्रं नार्थभेद इति। युगपज् ज्ञेयानुपलब्धेश्च योगिन इति वा चार्थः(३)। योगी खलु ऋद्धौ प्रादुर्भूतायां विकरणधर्मा(४) निर्माय सेन्द्रियाणि शरीरान्तराणि तेषु युगपज् ज्ञेयान्युपलभते

---

(१) यत्-इति पु० नास्ति।
(२) यज्ज्ञ-इति पु० पा०।
(३) अयोगिन इति चार्थः-इति क० पु० पा०।
(४) विकरणधर्मान्-इति क० पा०।

तच्चैतद्विभौ ज्ञातर्युपपद्यते नाणौ मनसीति । विभुत्वे वा मनसो ज्ञानस्य नात्मगुणत्वप्रतिषेधः । विभु च मनस्तदन्तःकरणभूत(१)मिति तस्य सर्वेन्द्रियैर्युगपत् संयोगाद्युगपज् ज्ञानान्युत्पद्येरन्निति ॥ १९ ॥

(वृ०) मनोगुणत्वं निरस्यति—

युगपज्ज्ञेयानुपलब्धेश्च न मनसः ॥ १९ ॥

युगपज् ज्ञेयानुपलब्धेर्हेतोः सिद्धस्य मनसो न कर्तृत्वं, धर्मिग्राहकमानेन करणत्वेनैव सिद्धेः । वस्तुतो युगपज् ज्ञेयानुपलब्धेरित्यनेन मनसोऽणुत्वं सूचितम् । तथा च तद्गतसुखाद्यप्रत्यक्षता स्यात्, एवं कायव्यूहे तत्तद्देहावच्छेदेन ज्ञानादिकं न स्यादिति ॥१९॥

तदात्मगुणत्वेऽपि तुल्यम् ॥ २० ॥

(भा०) विभुरात्मा सर्वेन्द्रियैः संयुक्त इति युगपज् ज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्ग इति ॥ २० ॥

(वृ०) शङ्कते—

तदात्मगुणत्वेऽपि तुल्यम् ॥ २० ॥

तस्या बुद्धेरात्मगुणत्वेऽपि ज्ञानयौगपद्यं तुल्यम् आत्मनः सर्वेन्द्रियसंयोगात्, तथा च स दोषस्तदवस्थ एवेति कथं तया युक्त्या मनःसिद्धिरिति भावः ॥ २० ॥

---

(१) विभुत्वमन्तःकरणभूतम्-इति पु० पा० ।

इन्द्रियै(१)र्मनसः सन्निकर्षाभावात्तदनुत्पत्तिः ॥२१॥

(भा०) गन्धाद्युपलब्धेरिन्द्रियार्थसन्निकर्षवदिन्द्रियमनःसन्निकर्षोऽपि कारणं तस्य चायौगपद्यमणुत्वान्मनसः । अयौगपद्यादनुत्पत्तिर्युगपज् ज्ञानानामात्मगुणत्वेऽपीति ॥ २१ ॥

(वृ०) उत्तरयति—

इन्द्रियैर्मनसः सन्निकर्षाभावात्तदनुत्पत्तिः ॥ २१ ॥

युगपज्ज्ञानेन्द्रियैः सह मनसः सन्निकर्षाभावान्न युगपज्ज्ञानाविषयोपलब्धिरिति भावः ॥ २१ ॥

(भा०) यदि पुनरात्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षमात्राद्(२) गन्धादिज्ञानमुत्पद्यते—

नोत्पत्तिकारणानपदेशात् ॥ २२ ॥

आत्मेन्द्रियसन्निकर्षमात्राद् गन्धादिज्ञानमुत्पद्यते नात्रोत्पत्तिकारणमपदिश्यते येनैतत्प्रतिपद्येमहीति ॥ २२ ॥

(वृ०) आक्षिपति—

नोत्पत्तिकारणानपदेशात् ॥ २२ ॥

बुद्ध्युत्पत्तौ कारणस्यानपदेशात् अकथनात् नात्मगुणो बुद्धिः, आत्ममनःसंयोगस्य कारणत्वे ज्ञानस्य सार्वदिकत्वप्रसङ्ग इति भावः ॥ २२ ॥

---

(१) इन्द्रियैः—इति पु० नास्ति ।
(२) आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षमात्रं कारणम्—इति पु० पा० ।

विनाशकारणानुपलब्धेश्चावस्थाने तन्नित्यत्वप्रसङ्गः ॥ २३ ॥

(भा०) 'तदात्मगुणत्वेऽपि तुल्य'मित्येतदनेन समुच्चीयते । द्विविधो हि गुणनाशहेतुः गुणानामाश्रयाभावो विरोधी च गुणः । नित्यत्वादात्मनोऽनुपपन्नः पूर्वः, विरोधी च बुद्धेर्गुणो न गृह्यते तस्मादात्मगुणत्वे सति बुद्धेर्नित्यत्वप्रसङ्गः ॥ २३ ॥

(वृ०) बुद्धेरात्मगुणत्वे दोषमप्याह—

विनाशकारणानुपलब्धेश्चावस्थाने तन्नित्यत्वप्रसङ्गः ॥ २३ ॥

बुद्धेरात्मन्यवस्थाने विनाशकारणस्य आश्रयनाशादेरनुपलब्धेस्तस्या बुद्धेर्नित्यत्वप्रसङ्गः ॥ २३ ॥

अनित्यत्वग्रहाद्बुद्धेर्बुद्ध्यन्तराद्विनाशः शब्दवत् ॥२४॥

(भा०) अनित्या बुद्धिरिति सर्वशरीरिणां प्रत्यात्मवेदनीयमेतत् । गृह्यते च बुद्धिसन्तानस्तत्र बुद्धेर्बुद्ध्यन्तरं विरोधी गुण इत्यनुमीयते यथा शब्दसन्ताने शब्दः शब्दान्तरविरोधीति ॥ २४ ॥

(वृ०) उत्तरयति—

अनित्यत्वग्रहणाद् बुद्धेर्बुद्ध्यन्तराद्विनाशः शब्दवत् ॥ २४ ॥

बुद्धेरनित्यत्वस्य ग्रहणाद् उत्पादनाशयोरानुभविकत्वात् तत्कारणे कल्पनीये आत्ममनोयोगादेरुत्पादकत्वमनन्तरोत्पन्नबुद्धेः

संस्कारादेर्वा नाशकत्वं कल्प्यते, चरमबुद्धेस्तु अदृष्टनाशात् कालाद्वा नाशः। बुद्धेर्बुद्ध्यन्तरनाश्यत्वेऽनुरूपं दृष्टान्तमाह शब्दवदिति। शब्दस्य यथा शब्दान्तरान्नाशश्चरमशब्दस्य निमित्तनाशनाश्यत्वं तथा प्रकृतेऽपीति भावः॥ २४॥

(भा०) असङ्ख्येयेषु ज्ञानकारितेषु संस्कारेषु स्मृतिहेतुष्वात्मसमवेते(१)ष्वात्ममनसोश्च सन्निकर्षे समाने स्मृतिहेतौ सति न कारणस्यायौगपद्यमस्तीति युगपत्स्मृतयः प्रादुर्भवेयुः यदि बुद्धिरात्मगुणः स्यादिति। तत्र कश्चित्सन्निकर्षस्यायौगपद्यमुपपादयिष्यन्नाह—

ज्ञानसमवेतात्मप्रदेशसन्निकर्षान्मनसः स्मृत्युत्पत्तेर्न युगपदुत्पत्तिः॥ २५॥

ज्ञानसाधनः संस्कारो ज्ञानमित्युच्यते ज्ञानसंस्कृतैरात्मप्रदेशैः पर्यायेण मनः सन्निकृष्यते। आत्ममनःसन्निकर्षात्स्मृतयोऽपि पर्यायेण भवन्तीति॥ २५॥

(वृ०) ननु बुद्धेरात्मगुणत्वे संस्कारात्ममनोयोगयोः सत्त्वात् स्मृतीनां यौगपद्यं स्यात्? अत्रैकदेशिनः परिहारमाशङ्कते—

ज्ञानसमवेतात्मप्रदेशसन्निकर्षान्मनसः स्मृत्युत्पत्तेर्न युगपदुत्पत्तिः॥ २५॥

ज्ञानं संस्कारकारणं समवेतं यदवच्छेदेन, तदवच्छेदेनं मनःस-

---

(१) आत्मसमवेतेषु-इति क० पु० नास्ति।

न्निकर्षस्य स्मृत्युत्पादकत्वात्तस्य च क्रमिकत्वान्न स्मृतियौगपद्यमित्यर्थः ।

ज्ञायतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या ज्ञानपदं संस्कारपरमित्यन्ये ॥ २५ ॥

नान्तःशरीरवृत्तित्वान्मनसः ॥ २६ ॥

(भा०) सदेहस्यात्मनो मनसा संयोगो विपच्यमानकर्माशयसहितो जीवनमिष्यते तत्रास्य प्राक् प्रायणादन्तःशरीरे वर्तमानस्य मनसः शरीराद्बहिर्ज्ञानसंस्कृतैरात्मप्रदेशैः संयोगो नोपपद्यत इति ॥ २६ ॥

(वृ०) तन्मतं दूषयति—

नान्तःशरीरवृत्तित्वान्मनसः ॥ २६ ॥

उक्तं न युक्तं, मनसः अन्तःशरीरवृत्तित्वात् । अन्तःशरीरे वृत्तिर्ज्ञानजनकीभूतो व्यापारो यस्य तत्त्वात् । शरीरातिरिक्तावच्छेदेनात्ममनोयोगस्य ज्ञानाहेतुत्वाच्छरीरावच्छिन्नस्य हेतुत्वे तद्दोषतादवस्थ्यमिति भावः ॥ २६ ॥

साध्यत्वादहेतुः ॥ २७ ॥

(भा०) विपच्यमानकर्माशयमात्रं जीवनम्, एवं च सति साध्यमन्तःशरीरवृत्तित्वं मनस इति ॥ २७ ॥

(वृ०) एकदेशी शङ्कते—

साध्यत्वादहेतुः ॥ २७ ॥

शरीरावच्छिन्नात्ममनोयोगो न हेतुः साध्यत्वात् असिद्धत्वात्। मानाभावादिति भावः ॥ २७ ॥

स्मरतः शरीरधारणोपपत्तेरप्रतिषेधः ॥ २८ ॥

(भा०) सुस्मूर्षया खल्वयं मनः प्रणिदधानः चिरादपि कं चिदर्थं स्मरति, स्मरतश्च शरीरधारणं दृश्यते आत्ममनःसन्निकर्षजश्च प्रयत्नो द्विविधो धारकः प्रेरकश्च, निःसृते च शरीराद्बहिर्मनसि धारकस्य प्रयत्नस्याभावाद् गुरुत्वात्पतनं स्यात् शरीरस्य स्मरत(१) इति ॥ २८ ॥

(वृ०) सिद्धान्तसूत्रम्—

स्मरतः शरीरधारणोपपत्तेरप्रतिषेधः ॥ २८ ॥

उक्तः प्रतिषेधो न युक्तः स्मरतः शरीरधारणरूपाया उपपत्तेर्युक्तेः, अन्यथा मनसो बहिर्भावे शरीरावच्छिन्नात्ममनोयोगाभावेन प्रयत्नाभावे शरीरधारणं न स्यादिति भावः ॥ २८ ॥

न तदाशुगतित्वान्मनसः ॥ २९ ॥

(भा०) आशुगति मनस्तस्य बहिः शरीरात्मप्रदेशेन ज्ञा-

(१) शरीरस्यात्मवतः इति पु० पा०।

नसंस्कृतेन सन्निकर्षः प्रत्यागतस्य च प्रयत्नोत्पादनमुभयं युज्यत(१) इति, उत्पाद्य वा धारकं प्रयत्नं शरीरान्निःसरणं मनसोऽतस्तत्रोपपन्नं धारणमिति ॥ २९ ॥

(वृ०) पुनः शङ्कते—

न, तदाशुगतित्वान्मनसः ॥ २९ ॥

शरीराधारणं न, मनस आशुगतित्वाच्छीघ्रमेव शरीरे परावृत्तेः ॥ २९ ॥

न स्मरणकालानियमात् ॥ ३० ॥

(भा०) किञ्चित्क्षिप्रं स्मर्यते किञ्चिच्चिरेण यदा चिरेण तदा सुस्मूर्षया मनसि धार्यमाणे चिन्ताप्रबन्धे सति कस्यचिदर्थस्य लिङ्गभूतस्य चिन्तनमाराधितं(२) स्मृतिहेतुर्भवति । तत्रैतच्चिरनिश्चरिते मनसि नोपपद्यत इति । शरीरसंयोगानपेक्षश्चात्ममनःसंयोगो न स्मृतिहेतुः शरीरस्य भोगायतनत्वात् । उपभोगायतनं पुरुषस्य ज्ञातुः शरीरं न ततो निश्चरितस्य मनस आत्मसंयोगमात्रं ज्ञानसुखादीनामुत्पत्तौ कल्पते, क्लृप्तौ वा शरीरवैयर्थ्यमिति ॥ ३० ॥

(वृ०) दूषयति—

न, स्मरणकालानियमात् ॥ ३० ॥

---

(१) गृह्यते-इति पु० पा० । (२) आरचितम् इति पु० पा० ।

मनसः शीघ्रमागमनं न युक्तं स्मरणे कालनियमाभावात् । कदाचिच्छीघ्रं स्मर्यते, कदाचित् प्रणिधानाद्विलम्बेनापीति ।

न च प्रणिधानं शरीरान्तःस्थितमनस एव बहिर्निर्गमस्तु स्मरणाव्यवहितपूर्वमेवेति वाच्यम् । बहिर्निर्गमान्तःप्रवेशानुकूलक्रियाविभागादिकालकलापं यावच्छरीरधारणं न स्यादिति भावः ॥ ३० ॥

आत्मप्रेरणयदृच्छाज्ञताभिश्च न संयोगविशेषः ॥३१॥

(भा०)आत्मप्रेरणेन वा मनसो बहिः शरीरात् संयोगविशेषः स्याद् यदृच्छया वाऽऽकस्मिकतया ज्ञतया वा ? मनसः सर्वथा चानुपपत्तिः । कथम् ? स्मर्तव्यत्वादिच्छातः स्मरणज्ञानासम्भवाच्च । यदि तावदात्मा अमुष्यार्थस्य(१) स्मृतिहेतुः संस्कारः अमुष्मिन्नात्मप्रदेशे समवेतस्तेन मनः संयुज्यतामिति मनः प्रेरयति तदा स्मृत एवासावर्थो भवति न स्मर्तव्यः । न चात्मप्रत्यक्ष आत्मप्रदेशः संस्कारो वा, तत्रानुपपन्नाऽऽत्मप्रत्यक्षेण(२) संवित्तिरिति । सुस्मूर्षया चायं मनः प्रणिदधानश्चिरादपि कञ्चिदर्थं स्मरति नाकस्मात्, ज्ञत्वं च मनसो नास्ति ज्ञानप्रतिषेधादिति ॥ ३१ ॥

(वृ०) एकदेशिमतमन्य एकदेशी दूषयति—

आत्मप्रेरणयदृच्छाज्ञताभिश्च न संयोगविशेषः ॥ ३१ ॥

बहिःप्रदेशविशेषे मनःसंयोगविशेषो न सम्भवति । स

---

(१) अर्थस्य-इति पु० नास्ति ।

(२) अनुपपन्नमात्मप्रत्यक्षेण-इति क० पु० पा० ।

हि न स्मृत्यर्थमात्मप्रेरणेन, तस्य स्मरणीयज्ञानपूर्वकतया प्रागेव स्मरणापत्तेः, नापि यदृच्छया अकस्मात्, आकस्मिकत्वस्य निषेधात्, नापि मनसो ज्ञतया ज्ञातृतया, मनसो ज्ञातृत्वानभ्युपगमात्।

प्रेरणयदृच्छाज्ञताभिः प्रयत्नेच्छाज्ञानैरित्यर्थ इति कश्चित्, तन्न, प्रयत्नेनैव चरितार्थत्वापत्तेः ॥ ३१ ॥

(भा०) एतच्च--

व्यासक्तमनसः पादव्यथनेन संयोगविशेषेण समानम् ॥ ३२ ॥

यदा खल्वयं व्यासक्तमनाः क्वचिद् देशे(१) शर्करया कण्टकेन वा पादव्यथनमाप्नोति तदाऽऽत्ममनःसंयोगविशेष एषितव्यः। दृष्टं हि दुःखं दुःखवेदनं चेति तत्रायं समानः प्रतिषेधः। यदृच्छया तु न(२) विशेषो नाकस्मिकी क्रिया नाकस्मिकः संयोग इति।

कर्मादृष्टमुपभोगार्थं क्रियाहेतुरिति चेत्? समानम्।

कर्मादृष्टं पुरुषस्थं पुरुषोपभोगार्थं मनसि क्रियाहेतुरेवं दुःखं दुःखसंवेदनं च सिध्यतीत्येवं चेन्मन्यसे समानं स्मृतिहेतावपि संयोगविशेषो भवितुमर्हति। तत्र यदुक्त'मात्मप्रेरणयदृच्छाज्ञताभिश्च न संयोगविशेषः' इत्ययमप्रतिषेध इति। पूर्वस्तु प्रतिषेधो 'नान्तः शरीरवृत्तित्वान्मनस' इति ॥३२॥

---

(१) द्रव्ये-इति का० पु० पा०।

(२) न-इति क० पु० नास्ति।

(वृ०) एतन्निराकरोति—

व्यासक्तमनसः पादव्यथनेन संयोगविशेषेण समानम् ॥ ३२ ॥

नृत्यादिकं पश्यतः कण्टकादिना **पादव्यथनेन** मनःसंयोगो यथा जायते तथैव तदपि इति भावः । इतरथा तत्र मनःसंयोगेऽप्युक्तदोषाः स्युः । अदृष्टविशेषाधीनकर्मवशादसाविति चेत् ? तुल्यं प्रकृतेऽपीति भावः ॥ ३२ ॥

(भा०) कः खल्विदानीं कारणयौगपद्यसद्भावे युगपदस्मरणस्य हेतुरिति—

प्रणिधानलिङ्गादिज्ञानानामयुगपद्भावादयुगपत्स्मरणम् ॥ ३३ ॥

यथा खल्वात्ममनसोः सन्निकर्षः संस्कारश्च स्मृतिहेतुरेवं प्रणिधानं लिङ्गादिज्ञानानि, तानि च न युगपद्भवन्ति तत्कृता स्मृतीनां युगपदनुत्पत्तिरिति ॥ ३३ ॥

(वृ०) स्मरणायौगपद्यं स्वयमुपपादयति—

प्रणिधानलिङ्गादिज्ञानानामयुगपद्भावाद् युगपदस्मरणम् ॥३३॥

प्रणिधानं चित्तैकाग्र्यं सुस्मूर्षेति यावत् । **लिङ्गज्ञानम्** उद्बोधकम् । उद्बोधकानामानन्त्यादादिपदं ज्ञानात्परतो योजनीयं, तस्य क्रमात् स्मरणक्रमः । यदि च युगपदुद्बोधकानि तदा तावद्विषयक-

स्मरणमिष्यंत एव, यथा पदज्ञानादाविति मन्तव्यम् ॥ ३३ ॥

प्रातिभवत्तु प्रणिधानाद्यनपेक्षे स्मार्ते यौ-
गपद्यप्रसङ्गः ॥ ३४ ॥

(भा०) यत्खल्विदं प्रातिभमिव ज्ञानं प्रणिधानाद्यनपेक्षं स्मार्त्तमुत्पद्यते कदाचित्तस्य युगपदुत्पत्तिप्रसङ्गो हेत्वभावात्। सतः स्मृतिहेतोरसंवेदनात् प्रातिभेन समानाभिमानः। बह्वर्थविषये वै चिन्ताप्रबन्धे कश्चिदेवार्थः कस्य चित्स्मृतिहेतुः तस्यानुचिन्तनात् तस्य स्मृतिर्भवति, न चायं स्मर्ता सर्वं स्मृतिहेतुं संवेदयते एवं मे स्मृतिरुत्पन्नेत्यसंवेदनात्प्रातिभमिव ज्ञानमिदं स्मार्तमि(१)त्यभिमन्यते न त्वस्ति प्रणिधानाद्यनपेक्षं स्मार्तमिति।

प्रातिभे कथमिति चेत् ? पुरुषकर्मविशेषादुपभोगवन्नियमः।

प्रातिभमिदानीं ज्ञानं युगपत् कस्मान्नोत्पद्यते ? यथोपभोगार्थं कर्म युगपदुपभोगं न करोति एवं पुरुषकर्मविशेषः प्रतिभाहेतुर्न युगपदनेकं प्रातिभं ज्ञानमुत्पादयति।

हेत्वभावादयुक्तमिति चेद् न करणस्य
प्रत्ययपर्याये सामर्थ्यात्

'उपभोगवन्नियम' इत्यस्ति दृष्टान्तो हेतुर्नास्तीति चेन्मन्यसे ? न, करणस्य प्रत्ययपर्याये सामर्थ्याद् नैकस्मिन् ज्ञेये युगपदनेकं ज्ञानमुत्पद्यते। न चानेकस्मिंस्तदिदं दृष्टेन प्रत्ययपर्यायेणा-

(१) अभिमन्यते इत्यादि पाठः क० पु० नास्ति।

नुमेयं करणसामर्थ्यमित्थम्भूतमिति न ज्ञातुर्विकरणधर्मणो देहनानात्वे प्रत्ययायौगपद्यादिति । अयं च द्वितीयः प्रतिषेधः, अवस्थितशरीरस्य चानेकज्ञानसमवायादेकप्रदेशे युगपदनेकार्थस्मरणं स्यात् । क्वचिदेवावस्थितशरीरस्य(१) ज्ञातुरिन्द्रियार्थप्रबन्धेन ज्ञानमनेकमेकस्मिन्नात्मप्रदेशे समवैति । तेन यदा मनः संयुज्यते तदा ज्ञातपूर्वस्यानेकस्य युगपत् स्मरणं प्रसज्यते(२) प्रदेशसंयोगपर्यायाभावादिति । आत्मप्रदेशानामद्रव्यान्तरत्वादेकार्थसमवायस्याविशेषे स्मृतियौगपद्यप्रतिषेधानुपपत्तिः ।

शब्दसन्ताने तु श्रोत्राधिष्ठानप्रत्यासत्त्या शब्दश्रवणवत्संस्कारप्रत्यासत्त्या मनसः स्मृत्युत्पत्तेर्न युगपदुत्पत्तिप्रसङ्गः । पूर्व एव तु प्रतिषेधो नानेकज्ञानसमवायादेकप्रदेशे युगपत् स्मृतिप्रसङ्ग इति ॥ ३४ ॥

(भा०) यत्(३) पुरुषधर्मो ज्ञानमन्तःकरणस्येच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखानि धर्मा इति कस्यचिद्दर्शनं तत्प्रतिषिध्यते—

ज्ञस्येच्छाद्वेषनिमित्तत्वादारम्भनिवृत्त्योः ॥ ३५ ॥

अयं खलु जानाति तावदिदं मे सुखसाधनमिदं मे दुःखसाधनमिति ज्ञातं(४) स्वस्य सुखसाधनमाप्तुमिच्छति, दुःखसाधनं हातुमिच्छति, प्राप्तीच्छाप्रयुक्तस्या(५)स्य सुखसाधनावाप्तये

(१) क्वचिद्देशेऽवस्थितशरीरस्य—इति पु० पा० ।
(२) प्रसज्येत—इति पु० पा० ।
(३) यत्—इति का० पु० नास्ति ।
(४) ज्ञात्वा—इति पु० पा० ।
(५) प्राप्तुमिच्छाप्रयुक्तस्य—इति क० का० पु० पा० ।

समीहाविशेष आरम्भः, जिहासाप्रयुक्तस्य दुःखसाधनपरिवर्जनं निवृत्तिः, एवं ज्ञानेच्छाप्रयत्नद्वेषसुखदुःखानामेकेनाभिसम्बन्धः। एककर्तृकत्वं ज्ञानेच्छाप्रवृत्तीनां समानाश्रयत्वं च। तस्माज् ज्ञस्येच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखानि धर्मा नाचेतनस्येति। आरम्भनिवृत्त्योश्च प्रत्यगात्मनि दृष्टत्वात् परत्रानुमानं वेदितव्यमिति ॥ ३५ ॥

(वृ०) नन्विच्छादीनां मनोधर्मत्वात् तेषां ज्ञानजन्यत्वात् सामानाधिकरण्येन च तत्र कार्यकारणभावात् कथं ज्ञानस्यात्मगुणत्वमित्याशङ्कायां सिद्धान्तसूत्रम्—

ज्ञस्येच्छाद्वेषनिमित्तत्वादारम्भनिवृत्त्योः ॥ ३५ ॥

ज्ञस्य ज्ञानवतः आत्मन इच्छादयः। हेतुमाह आरम्भनिवृत्त्योरिच्छाद्वेषनिमित्तत्वादिति। प्रवृत्तिनिवृत्त्योरिच्छाद्वेषजन्यत्वात् तत्र च सामानाधिकरण्येन ज्ञानस्य हेतुत्वमिति भावः। यद्वा ज्ञस्य ज्ञानवतो याविच्छाद्वेषौ तन्निमित्तत्वादित्यर्थः। तथा च ज्ञानेच्छाप्रयत्नानां सामानाधिकरण्यं नासिद्धम् ॥ ३५ ॥

(भा०) अत्र भूतचैतनिक आह—

तल्लिङ्गत्वादिच्छाद्वेषयोः पार्थिवाद्येष्वप्रतिषेधः ॥ ३६ ॥

आरम्भनिवृत्तिलिङ्गाविच्छाद्वेषाविति यस्यारम्भनिवृत्ती तस्येच्छाद्वेषौ तस्य ज्ञानमिति, प्राप्तं पार्थिवाप्यतैजसवायवीयानां शरीराणामारम्भनिवृत्तिदर्शनादिच्छाद्वेषज्ञानैर्योग इति चैतन्यम् ॥ ३६ ॥

(वृ०) नन्वस्तु तेषां सामानाधिकरण्यम्, परं तु तेषामधिकरणं कायाकारः पार्थिवादिपरमाणुपुञ्ज एवेति चार्वाकः शङ्कते—

तल्लिङ्गत्वादिच्छाद्वेषयोः पार्थिवाद्येष्वप्रतिषेधः ॥ ३६ ॥

पार्थिवाद्येषु देहेषु ज्ञानादेर्न प्रतिषेधः । कुतः ? इच्छाद्वेषयोस्तल्लिङ्गत्वाद् आरम्भनिवृत्तिलिङ्गकत्वात् तयोः चेष्टाविशेषलिङ्गकत्वाच्चेष्टायाश्च शरीरे प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति भावः ॥ ३६ ॥

परश्वादिष्वारम्भनिवृत्तिदर्शनात् ॥ ३७ ॥

(भा०) शरीरे चैतन्यनिवृत्तिः । आरम्भनिवृत्तिदर्शनादिच्छाद्वेषज्ञानैर्योग इति प्राप्तं परश्वादेः करणस्यारम्भनिवृत्तिदर्शनाच्चैतन्यमिति । अथ शरीरस्येच्छादिभिर्योगः, परश्वादेस्तु करणस्यारम्भनिवृत्ती व्यभिचरतः ? न तर्ह्ययं हेतुः 'पार्थिवाप्यतैजसवायवीयानां शरीराणामारम्भनिवृत्तिदर्शनादिच्छाद्वेषज्ञानैर्योग' इति ।

अयं तर्ह्यन्यो ऽर्थस्तल्लिङ्गत्वादिच्छाद्वेषयोः पार्थिवाद्येष्वप्रतिषेधः । पृथिव्यादीनां भूतानामारम्भस्तावत् त्रसस्थावरशरीरेषु(१) तदवयवव्यूहलिङ्गः प्रवृत्तिविशेषः, लोष्टादिषु च लिङ्गाभावात् प्रवृत्तिविशेषाभावो निवृत्तिः, आरम्भनिवृत्तिलिङ्गाविच्छाद्वेषाविति, पार्थिवाद्येष्वणुषु तद्दर्शनादिच्छाद्वेषयोगस्तद्योगाज् ज्ञानयोग इति सिद्धं भूतचैतन्यमिति—

कुम्भादिष्वनुपलब्धेरहेतुः(२) ।

---

(१) त्रसन्तु स्थावरशरीरेषु-इति स स्थावर० इति आरम्भस्तु स स्थावर० इति च पु० पा० ।

(२) न्यायसूचीनिबन्धे नैतत्सूत्रत्वेन परिगणितं नापि वृत्तिकृता व्याख्यातमतो न सूत्रम् ।

कुम्भादिमृदवयवानां व्यूहलिङ्गः प्रवृत्तिविशेष आरम्भः, सिकतादिषु प्रवृत्तिविशेषाभावो निवृत्तिः। न च मृत्सिकतानामारम्भनिवृत्तिदर्शनादिच्छाद्वेषप्रयत्नज्ञानैर्योगः, तस्मात् "तल्लिङ्गत्वादिच्छाद्वेषयो" रित्यहेतुरिति ॥ ३७ ॥

(वृ०) समाधित्सुः प्रतिबन्दिमाह—

परश्वादिष्वारम्भनिवृत्तिदर्शनात् ॥ ३७ ॥

आरम्भनिवृत्त्यनुमापकक्रियाविशेषदर्शनात् परश्वादिषु ज्ञानादिसिद्धिप्रसङ्गः। तस्मात् क्रियाविशेषाणां प्रयत्नादिजन्यत्वं सम्बन्धान्तरेण, न तु समवायेन व्यभिचारादिति भावः ॥३७॥

नियमानियमौ तु तद्विशेषकौ ॥ ३८ ॥

(भा०) तयोरिच्छाद्वेषयोर्नियमानियमौ विशेषकौ भेदकौ ज्ञस्येच्छाद्वेषनिमित्ते प्रवृत्तिनिवृत्ती, न स्वाश्रये। किं तर्हि ? प्रयोज्याश्रये। तत्र प्रयुज्यमानेषु भूतेषु प्रवृत्तिनिवृत्ती स्तः न सर्वेष्वित्यनियमोपपत्तिः।

यस्य तु ज्ञत्वाद्(१)भूतानामिच्छाद्वेषनिमित्ते आरम्भनिवृत्ती स्वाश्रये तस्य नियमः स्यात्, यथा भूतानां गुणान्तरनिमित्ता प्रवृत्तिर्गुणप्रतिबन्धाच्च निवृत्तिर्भूतमात्रे भवति नियमेनैवं भूतमात्रे ज्ञानेच्छाद्वेषनिमित्ते प्रवृत्तिनिवृत्ती स्वाश्रये स्यातां, न तु भवतः(२) तस्मात् प्रयोजका-

---

(१) ज्ञानाद् भूतानामिति तत्त्वादभूतानामिति च पु० पा०।
(२) न तु भवतः—इति क० पु० नास्ति।

श्रिता ज्ञानेच्छाद्वेषप्रयत्नाः, प्रयोज्याश्रये तु प्रवृत्तिनिवृत्ती इति सिद्धम्।

एकशरीरे तु ज्ञातृबहुत्वं निरनुमानम्। भूतचैतनिकस्यैकशरीरे बहूनि भूतानि ज्ञानेच्छाद्वेषप्रयत्नगुणानीति ज्ञातृबहुत्वं प्राप्तम्। ओमिति ब्रुवतः प्रमाणं नास्ति, यथा नानाशरीरेषु नानाज्ञातारो बुद्ध्यादिगुणव्यवस्थानात्, एवमेकशरीरेऽपि बुद्ध्यादिव्यवस्थानुमानं स्याज् ज्ञातृबहुत्वस्येति।

दृष्टश्चान्यगुणनिमित्तः(१) प्रवृत्तिविशेषो भूतानां सोऽनुमानमन्यत्रापि। दृष्टः करणलक्षणेषु भूतेषु परश्वादिषु उपादानलक्षणेषु च मृत्प्रभृतिष्वन्यगुणनिमित्तः प्रवृत्तिविशेषः सोऽनुमानमन्यत्रापि स त्रसस्थावरशरीरेषु(२) तदवयवव्यूहलिङ्गः प्रवृत्तिविशेषो भूतानामन्यगुणनिमित्त इति। स च गुणः प्रयत्नसमानाश्रयः संस्कारो धर्माधर्मसमाख्यातः सर्वार्थः पुरुषार्थाराधनाय(३) प्रयोजको भूतानां प्रयत्नवदिति आत्मास्तित्वहेतुभिरात्मनित्यत्वहेतुभिश्च भूतचैतन्यप्रतिषेधः कृतो वेदितव्यः। 'नेन्द्रियार्थयोस्तद्विनाशेऽपि ज्ञानावस्थाना'दिति च समानः प्रतिषेध इति। क्रियामात्रं क्रियोपरममात्रं चारम्भनिवृत्ती इत्यभिप्रेत्योक्तम् 'तल्लिङ्गत्वादिच्छाद्वेषयोः पार्थिवाद्येष्वप्रतिषेधः'। अन्यथा त्विमे आरम्भनिवृत्ती आख्याते, न च तथाविधे पृथिव्यादिषु दृश्येते, तस्मादयुक्तम् 'तल्लिङ्गत्वादिच्छाद्वेषयोः पार्थिवाद्येष्वप्रतिषेध'इति॥ ३८॥

---

(१) अन्यान्यगुणनिमित्तः—इति का० पु० पा०।
(२) स स्थावरशरीरेषु—इति का० पु० पा०।
(३) पुरुषाराधनाय इति पु० पा०।

(वृ०) स्वमते व्युत्पादयति—

नियमानियमौ तु तद्विशेषकौ ॥ ३८ ॥

तद्विशेषकौ तयोश्चेतनाचेतनयोर्विशेषकौ इतरव्यावर्तकौ। नियमानियमौ समवायेन जन्यतानियमतदभावौ, समवायेन ज्ञानेच्छादीनां चेतनधर्मत्वात् अवच्छेदकतया च शरीरे तेषां जन्यजनकभावः, परश्वादौ यत्नविषयतया क्रिया।

वस्तुतस्तु चेष्टैव परश्वादिक्रियाजनिका यत्नादेस्तद्धेतुत्वे मानाभावः ॥ ३८ ॥

(भा०) भूतेन्द्रियमनसां समानः प्रतिषेधो, मनस्तूदाहरणमात्रम्—

यथोक्तहेतुत्वात्पारतन्त्र्यादकृताभ्यागमाच्च न मनसः ॥ ३९ ॥

'इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्ग'मित्यतःप्रभृति यथोक्तं सङ्गृह्यते तेन भूतेन्द्रियमनसां चैतन्यप्रतिषेधः। पारतन्त्र्यात्। परतन्त्राणि भूतेन्द्रियमनांसि धारणप्रेरणव्यूहनक्रियासु प्रयत्नवशात्प्रवर्तन्ते, चैतन्ये पुनः स्वतन्त्राणि स्युरिति। अकृताभ्यागमाच्च। 'प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारम्भ' इति चैतन्ये भूतेन्द्रियमनसां परकृतं कर्म पुरुषेणोपभुज्यत इति स्यात्, अचैतन्ये तु तत्साधनस्य स्वकृतकर्मफलोपभोगः पुरुषस्येत्युपपद्यत इति ॥ ३९ ॥

(वृ०) इच्छादीनां मनोगुणत्वाभावे युक्त्यन्तरमाह—

यथोक्तहेतुत्वात् पारतन्त्र्यात् अकृताभ्यागमाच्च न मनसः ॥ ३९ ॥

इच्छादय इति शेषः । **यथोक्तहेतुत्वात्** ज्ञानेच्छादीनां सामानाधिकरण्येन कार्यकारणभावात् **पारतन्त्र्यात्** मनसश्चेतनसहकारित्वादिच्छादयो न तद्गुणाः ।

वस्तुतस्तु इच्छादीनां **पारतन्त्र्यात्** पराधीनविषयताशालित्वात्। इच्छादीनां हि समानाधिकरणस्वजनकज्ञानविषयतैव विषयता, ज्ञानवैयधिकरण्ये च तन्न स्यादिति भावः । **स्वकृतात्** स्वयंकृतात् कर्मणः **अभ्यागमो** भोगः, स मनसो यत्नादिमत्त्वे न स्यात्, न ह्यन्यकृतात् कर्मणो भोगः । न च भोगोऽपि मनसः भोक्तुर्बन्धमोक्षादिभागिन एवात्मत्वात् तद्भिन्न आत्मनि मानाभावात् । आत्मनः सुखादिसाक्षात्कारानुरोधात् महत्त्वं मनसश्च धर्मिग्राहकमानादणुत्वम्, अतोऽपि नैक्यम्।

न च मनसः परमाणुत्वाल्लाघवाच्च नित्यत्वं त्वन्मते, तथा चात्ममनसोर्नित्यत्वात् सदा ज्ञानादिप्रसङ्गादनिर्मोक्षः स्यादतोऽन्तःकरणस्यानित्यत्वं तन्नाशश्च मोक्ष इति वाच्यम् । अदृष्टाद्यभावेन(१) नित्ययोरपि वन्ध्ययोरिव फलाजनकत्वात् ।

न च ज्ञानादिकं प्रक्रम्य 'इत्येतत् सर्वं मन एवे'ति श्रुतेर्मनस एव ज्ञानादिकम्, अभेदसुखेनोपादानोपादेयभावकथनादिति वाच्यम् । 'अन्नं वै प्राणा' इत्यादौ निमित्तेऽपि अभेदोल्लेखदर्शनात् करणत्वमात्रे तात्पर्यादिति तत्त्वम् ॥ ३९ ॥

---

(१) अक्ष्याद्यभावेन-इति पु० पा० ।

(भा०) अथायं सिद्धोपसङ्ग्रहः(१)—

परिशेषाद्यथोक्तहेतूपपत्तेश्च ॥ ४० ॥

आत्मगुणो ज्ञानमिति प्रकृतम् । परिशेषो नाम 'प्रसक्तप्रतिषेधे अन्यत्राप्रसङ्गाच्छिष्यमाणे सम्प्रत्ययः' । भूतेन्द्रियमनसां प्रतिषेधे द्रव्यान्तरं न प्रसज्यते शिष्यते चात्मा तस्य गुणो ज्ञानमिति ज्ञायते । यथोक्तहेतूपपत्तेश्चेति । 'दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणा'दित्येवमादीनामात्मप्रतिपत्तिहेतूनामप्रतिषेधादिति । परिशेषज्ञापनार्थं प्रकृतस्थापनादिज्ञानार्थं च यथोक्तहेतूपपत्तिवचनमिति ।

अथ वोपपत्तेश्चेति हेत्वन्तरमेवेदं नित्यः खल्वयमात्मा यस्मादेकस्मिन् शरीरे धर्मं चरित्वा कायस्य भेदात् स्वर्गे देवेषूपपद्यते(२), अधर्मं चरित्वा देहभेदाद् नरकेषूपपद्यते इति । उपपत्तिः शरीरान्तरप्राप्तिलक्षणा, सा सति सत्त्वे नित्ये चाश्रयवती, बुद्धिप्रबन्धमात्रे तु निरात्मके निराश्रया नोपपद्यत इति । एकसत्त्वाधिष्ठानश्चानेकशरीरयोगः संसार उपपद्यते, शरीरप्रबन्धोच्छेदश्चापवर्गो मुक्तिरित्युपपद्यते। बुद्धिसन्ततिमात्रे त्वेकसत्त्वानुपपत्तेर्न कश्चिदीर्घमध्वानं सन्धावति न कश्चिच्छरीरप्रबन्धाद्विमुच्यत इति संसारापवर्गानुपपत्तिरिति । बुद्धिसन्ततिमात्रे च सत्त्वभेदात्सर्वमिदं प्राणिव्यवहारजातमप्रतिसंहितमव्यावृत्तमपरिनिष्ठितं च स्यात् । ततः स्मरणाभावो नान्यदृष्टमन्यः स्मरतीति । स्मरणं च खलु पूर्वज्ञातस्य समानेन ज्ञात्रा ग्रहणमज्ञासिषममुमर्थं ज्ञेयमिति, सोऽयमेको ज्ञाता

(१) उपसंहार इत्यर्थः ।
(२) स्वर्गेषूत्पद्यते-इति पु० पा० ।

पूर्वज्ञातमर्थं गृह्णाति तच्चास्य ग्रहणं स्मरणमिति, तद् बुद्धिप्रबन्धमात्रे निरात्मके नोपपद्यते ॥ ४० ॥

(वृ०) आत्मगुणत्वमुपसंहरति—

परिशेषाद्यथोक्तहेतूपपत्तेश्च ॥ ४० ॥

इच्छादिकमात्मगुण इत्यादि । हेतुमाह **परिशेषात्** शरीरादिहेतुनिरासात् **यथोक्तहेतूनां** 'दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणादि'त्यादीनाम् **उपपत्तेः** उपपन्नत्वात् ॥ ४० ॥

स्मरणं त्वात्मनो ज्ञस्वाभाव्यात् ॥ ४१ ॥

(भा०) उपपद्यते इति, आत्मन एव स्मरणं न बुद्धिसन्ततिमात्रस्येति । तुशब्दो ऽवधारणे । कथम् ? ज्ञस्वभावत्वात् । ज्ञ इत्यस्य स्वभावः(१) स्वो धर्मः, अयं खलु ज्ञास्यति जानाति अज्ञासीदिति त्रिकालविषयेणानेकेन ज्ञानेन सम्बध्यते, तच्चास्य त्रिकालविषयं ज्ञानं प्रत्यात्मवेदनीयं ज्ञास्यामि जानामि अज्ञासिषमिति वर्त्तते, तद्यस्यायं स्वो धर्मस्तस्य स्मरणं(२) न बुद्धिप्रबन्धमात्रस्य निरात्मकस्येति ॥४१॥

(वृ०) स्मृतेरात्मगुणत्वमर्थसिद्धमपि शिष्यबुद्धिवैशद्याय पृथग् व्युत्पादयति—

स्मरणं त्वात्मनो ज्ञस्वाभाव्यात् ॥ ४१ ॥

तुरप्यर्थे, ज्ञस्वाभाव्यात् ज्ञानवत्स्वाभाव्यात्, ज्ञानत्वाद्यवच्छिन्न-

---

(१) ज्ञ इत्यात्मभावः-इति पु० पा० ।

(२) स्मरणं स्वत्वम्-इति पु० पा० ।

वत्त्वं ह्यात्मनः स्वभावः, स्मृतेश्च ज्ञानत्वावच्छिन्नत्वात्तद्धर्मत्वमर्थात् सिद्धम्। यद्वा ज्ञस्वाभाव्यात् स्मृतिहेतुज्ञानस्याऽऽत्मवृत्तित्वे सिद्धे स्मृतेरात्मवृत्तित्वमपि सिद्धम् ।

परे तु ज्ञानस्याशुविनाशित्वात् कथं स्मृतिहेतुतेत्यत्राह स्मरणमित्यादि । ज्ञानवतः स्वभावः संस्कारः तस्मादित्यर्थ इत्याहुः ॥ ४१ ॥

(भा०) स्मृतिहेतूनामयौगपद्यादयुगपदस्मरणमित्युक्तम् । अथ केभ्यः स्मृतिरुत्पद्यत इति ? स्मृतिः खलु—

प्रणिधाननिबन्धाभ्यासलिङ्गलक्षणसादृश्यपरिग्रहाश्रयाश्रितसम्बन्धानन्तर्यवियोगैककार्यविरोधातिशयप्राप्तिव्यवधानसुखदुःखेच्छाद्वेषभयार्थित्वक्रियारागधर्माधर्मनिमित्तेभ्यः ॥ ४२ ॥

सुस्मूर्षया मनसो धारणं प्रणिधानं सुस्मूर्षितलिङ्गचिन्तनं चार्थस्मृतिकारणम् । निबन्धः खल्वेकग्रन्थोपयमोऽर्थानाम्, एकग्रन्थोपयताः खल्वर्था अन्योन्यस्मृतिहेतव आनुपूर्व्येणेतरथा वा भवन्तीति। धारणाशास्त्रकृतो(१) वा प्रज्ञातेषु वस्तुषु स्मर्तव्यानामुपनिःक्षेपो निबन्ध इति । अभ्यासस्तु समाने वि-

---

(१) धारणाशास्त्रं जैगीषव्यादिप्रोक्तं,तत्कृतो ज्ञातेष्वेव वस्तुषु नाडीचक्रहृत्पुण्डरीककण्ठकूपनासाग्रतालुललाटब्रह्मरन्ध्रादिषु स्मर्तव्यानां बीजरूपसंस्थानास्त्राभरणभूतानां च देवतानामुपनिक्षेपः समारोपः, तथा च तत्र देवताः समारोपितास्ताःस्तत्तदवयवग्रहणात् स्मर्यन्ते इत्यर्थः । इति ता० टी० ।

षये ज्ञानानामभ्यावृत्तिः, अभ्यासजनितः संस्कार आत्मगुणोऽभ्यासशब्देनोच्यते, स च स्मृतिहेतुः समान इति । लिङ्गं पुनः संयोगि समवाय्येकार्थसमवायि विरोधि चेति । (संयोगि) यथा धूमोऽग्नेः, गोर्विषाणम्, पाणिः पादस्य, रूपं स्पर्शस्य, अभूतं भूतस्येति । लक्षणं पश्ववयवस्थं गोत्रस्य स्मृतिहेतुः, विदानामिदं गर्गाणामिदमिति । सादृश्यं चित्रगतं प्रतिरूपकं देवदत्तस्येत्येवमादि । परिग्रहात् स्वेन वा स्वामी स्वामिना वा स्वं स्मर्यते । आश्रयाद् ग्रामण्या तदधीनं संस्मरति । आश्रितात् तदधीनेन ग्रामण्यमिति । सम्बन्धाद् अन्तेवासिना युक्तं गुरुं स्मरति, ऋत्विजा याज्यमिति । आनन्तर्यादिति करणीयेष्वर्थेषु । वियोगाद्, येन विप्रयुज्यते तद्वियोगप्रतिसंवेदी भृशं स्मरति । एककार्यात् कर्त्रन्तरदर्शनात्(१) कर्त्रन्तरे स्मृतिः । विरोधात्, विजिगीषमाणयोरन्यतरदर्शनादन्यतरः(२) स्मर्यते । अतिशयाद् येनातिशय उत्पादितः । प्राप्तेः यतोऽनेन(३) किंचित्प्राप्तमाप्तव्यं वा भवति तमभीक्ष्णं स्मरति । व्यवधानात् कोशादिभिरसिप्रभृतीनि स्मर्यन्ते, सुखदुःखाभ्यां तद्धेतुः स्मर्यते । इच्छाद्वेषाभ्यां यमिच्छति यं च द्वेष्टि तं स्मरति । भयाद् यतो बिभेति । अर्थित्वाद् येनार्थी भोजनेनाच्छादनेन वा । क्रियया रथेन रथकारं स्मरति । रागाद् यस्यां स्त्रियां रक्तो भवति तामभीक्ष्णं स्मरति । धर्माज् जात्यन्तरस्मरणमिह चाधीतश्रुतावधारणमिति । अधर्मात् प्रागनुभूतदुःखसाधनं स्मरति । न(४)

(१) कर्त्रन्तरबोधनात्—इति पु० पा० ।

(२) अन्यतरत्–इति पु० पा० ।

(३) येन–इति क० पु० पा० ।

(४) न—इति पु० नास्ति ।

चैतेषु निमित्तेषु युगपत्संवेदनानि भवन्तीति युगपदस्मरणमिति। निदर्शनं चेदं स्मृतिहेतूनां न परिसङ्ख्यानमिति ॥४२॥

(वृ०) स्मृतियौगपद्यसमाधानाय प्रणिधानादीनामुद्बोधकानां क्रमो हेतुरुक्तस्तत्र प्रणिधानादीनि दर्शयति—

प्रणिधाननिबन्धाभ्यासलिङ्गलक्षणसादृश्यपरिग्रहाश्रयाश्रितसम्बन्धानन्तर्यवियोगैककार्यविरोधातिशयप्राप्तिव्यवधानसुखदुःखेच्छाद्वेषभयार्थित्वक्रियारागधर्माधर्मनिमित्तेभ्यः ॥ ४२ ॥

स्मरणमित्यनुवर्त्तते । **निमित्त**शब्दस्य द्वन्द्वात् परं श्रुतस्य प्रत्येकमभेदेनान्वयः। **प्रणिधानं** मनसो विषयान्तरसंचारवारणम् । **निबन्धः एकग्रन्थोपनिबन्धनम्**, यथा प्रमाणेन प्रमेयादिस्मरणम्। **अभ्यासः** संस्कारबाहुल्यम् एतस्य यद्यपि नोद्बोधकत्वं तथापि तादृशे शीघ्रमुद्बोधकसमवधानं स्यादित्याशयेन तदुपन्यासः। **अभ्यासो** दृढतरसंस्कार। उद्बोधकत्वेनोक्त इति **केचित्** ।
लिङ्गं व्याप्यम्, व्यापकस्य स्मारकम्। **लक्षणं** यथा कपिध्वजादि अर्जुनादेः। **सादृश्यं** देहादेः। **परिग्रहः** स्वीकारस्तस्य स्वस्वामिभावोऽर्थः, तदेकतरेण तदन्यतरस्मरणम् । **आश्रयाश्रितौ** राजादितत्परिजनौ परस्परस्मारकौ। **सम्बन्धः** गुरुशिष्यभावादिः गोवृषन्यायात् पृथगुक्तः। **आनन्तर्यं** प्रोक्षणावघातादेः। **वियोगो** यथा दारादेः। **एककार्याः** अन्तेवासिप्रभृतयः परस्परस्मारकाः। **विरोधा**दहिनकुलादेरन्यतरेणापरस्मरणम्। **अतिशयः** संस्कार उपनयनादिराचार्यादिस्मारकः। **प्राप्ति**र्धनादेर्दातारं स्मारयति। **व्यवधानम्** आवरणम्, यथा खड्गादेः कोशादिः। **सुखदुःखयो**रन्यतरेणापरस्य, ताभ्यां तत्प्रयोजकस्य वा स्मरणम्। **इच्छाद्वेषौ** यद्विषयतया गृहीतौ

तस्य स्मारकौ। भयं मरणादेर्भयहेतोर्वा स्मारकम्। अर्थित्वं दातुः। शाखादेः क्रिया वाय्वादेः। रागात् प्रीतेः पुत्रादेः स्मरणम्। धर्माधर्माभ्यां जन्मान्तरानुभूतसुखदुःखसाधनयोः प्रागनुभूतसुखादेश्च स्मरणमिति। उक्तेषु च किञ्चित्स्वरूपसत् किञ्चिच्च ज्ञातमुद्बोधकं, शिष्यव्युत्पादनाय चायं प्रपञ्चः॥ ४२॥

समाप्तं बुद्ध्यात्मगुणत्वप्रकरणम्॥ ३॥

(भा०) अनित्यायां च बुद्धौ उत्पन्नापवर्गित्वात् कालान्तरावस्थानाच्चानित्यानां(१) संशयः किमुत्पन्नापवर्गिणी बुद्धिः शब्दवदाहोस्वित्कालान्तरावस्थायिनी कुम्भवदिति? उत्पन्नापवर्गिणीति पक्षः परिगृह्यते। कस्मात्?—

कर्मानवस्थायिग्रहणात्॥ ४३॥

कर्मणोऽनवस्थायिनो ग्रहणादिति, क्षिप्तस्येषोरापतनात् क्रियासन्तानो गृह्यते प्रत्यर्थनियमाच्च बुद्धीनां क्रियासन्तानोपपत्तिरिति। अवस्थितग्रहणे(२) च व्यवधीयमानस्य प्रत्यक्षनिवृत्तेः। अवस्थिते च कुम्भे गृह्यमाणे सन्तानेनैव बुद्धिर्वर्त्तते प्राग् व्यवधानात्(३) तेन व्यवहिते प्रत्यक्षं ज्ञानं निवर्तते, कालान्तरावस्थाने तु बुद्धेर्दृश्यव्यवधानेऽपि प्रत्यक्षमवतिष्ठेतेति। स्मृतिश्चा(४)लिङ्गं बुद्ध्यवस्थाने संस्कारस्य बुद्धिजस्य स्मृतिहेतुत्वात्।

---

(१) नित्यानाम् इति का० पु० पा०।
(२) अव्यवहितग्रहणे-इति पु०पा०।
(३) प्रागव्यवधानात्-इति पु० पा०।
(४) लिङ्गम्—इति पु० पा०।

यश्च मन्येतावतिष्ठते बुद्धिः दृष्टा हि बुद्धिविषये स्मृतिः सा च बुद्धावनित्यायां कारणाभावान्न स्यादिति। तदियमलिङ्गं, कस्मात्? बुद्धिजो हि संस्कारो गुणान्तरं स्मृतिहेतुर्न बुद्धिरिति।

हेत्वभावादयुक्तमिति चेत्? बुद्ध्यवस्थानात् प्रत्यक्षत्वे स्मृत्यभावः।

यावदवतिष्ठते बुद्धिस्तावदसौ बोद्धव्यार्थः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षे च स्मृतिरनुपपन्नेति ॥ ४३ ॥

(वृ०) बुद्धेर्बुद्ध्यन्तराद्विनाश उक्तः, स च तृतीयक्षणवर्तिध्वंसप्रतियोगित्वसिद्धौ स्यात्, अतो बुद्धेरुत्पन्नापवर्गित्वं व्युत्पादनीयम्,

तत्र सिद्धान्तसूत्रम्—

कर्मानवस्थायिग्रहणात् ॥ ४३ ॥

शरीरादिकर्मधाराया अनवस्थायिन्याः प्रत्यक्षधाराऽपि वाच्या, न चाद्यबुद्धेरुत्तरग्राहकत्वं, विरम्य व्यापाराभावात्, पूर्वपूर्वस्य च परतः परतोऽननुभवाद्विनाशसिद्धावाश्रयनाशादेरभावाद्विरोधिगुणस्यैव नाशकत्वमिति। कर्मवत् बुद्धेरनवस्थायित्वग्रहणादिति वार्थः ॥ ४३ ॥

अव्यक्तग्रहणमनवस्थायित्वाद्विद्युत्सम्पाते रूपाव्यक्तग्रहणवत् ॥ ४४ ॥

(भा०) यद्युत्पन्नापवर्गिणी बुद्धिः प्राप्तमव्यक्तं बोद्धव्यस्य ग्रहणं यथा विद्युत्सम्पाते वैद्युतस्य प्रकाशस्यानवस्थानादव्यक्तं रूपग्रहणमिति, व्यक्तं तु द्रव्याणां ग्रहणं तस्मादयुक्तमेतदिति ॥ ४४ ॥

(वृ०) शङ्कते—

अव्यक्तग्रहणमनवस्थायित्वाद्विद्युत्सम्पाते रूपाव्यक्तग्रहणवत् ॥ ४४ ॥

बुद्धिर्यद्याशुविनाशिनी स्याद्योग्याशेषविशेषधर्मविशिष्टधर्मिग्राहिणी न स्याद्विद्युत्सम्पातकालीनवस्तुग्रहणवत्, न चैवं, तस्मान्न तथेत्यर्थः ॥ ४४ ॥

हेतूपादानात् प्रतिषेद्धव्याभ्यनुज्ञा ॥ ४५ ॥

(भा०) उत्पन्नापवर्गिणी बुद्धिरिति प्रतिषेद्धव्यं तदेवाभ्यनुज्ञायते(१) विद्युत्सम्पाते रूपाव्यक्तग्रहणवदिति । यत्राव्यक्तग्रहणं तत्रोत्पन्नापवर्गिणी बुद्धिरिति ।

ग्रहणे हेतुविकल्पाद् ग्रहणविकल्पो न बुद्धिविकल्पात् ।

यदिदं क्वचिदव्यक्तं क्वचिद्व्यक्तं ग्रहणमयं विकल्पो ग्रहणहेतुविकल्पात्, यत्रानवस्थितो ग्रहणहेतुः तत्राव्यक्तं ग्रहणं यत्रावस्थितस्तत्र व्यक्तं, न तु बुद्धेरवस्थानानवस्थानाभ्यामिति । कस्मात् ? अर्थग्रहणं हि बुद्धिर्यत् तदर्थग्रहणमव्यक्तं व्यक्तं वा बुद्धिः सेति । विशेषाग्रहणे च सामान्यग्रहणमात्रमव्यक्तग्रहणं(२) तत्र विषयान्तरे बुद्ध्यन्तरानुत्पत्तिनिमित्ताभावात् । यत्र समानधर्मयुक्तश्च धर्मी गृह्यते विशेषधर्मयुक्तश्च तद्व्यक्तं ग्रहणं, यत्र तु विशेषेऽगृह्यमाणे

---

(१) तदेकताभ्यनुज्ञायते-इति पु० पा० ।
(२) व्यक्तग्रहणम्-इति का० पु० पा० ।

सामान्यग्रहणमात्रं तदव्यक्तं ग्रहणम्। समानधर्मयोगाच्च विशिष्टधर्मयोगो विषयान्तरं, तत्र यत्तु ग्रहणं न भवति तद्ग्रहणनिमित्ताभावाद् न बुद्धेरनवस्थानादिति।

यथा विषयं च ग्रहणं व्यक्तमेव प्रत्यर्थनियतत्वाच्च बुद्धीनाम्। सामान्यविषयं च ग्रहणं स्वविषयं प्रति व्यक्तं विशेषविषयं च ग्रहणं स्वविषयं प्रति व्यक्तं प्रत्यर्थनियता हि बुद्धयः, तदिदमव्यक्तग्रहणं देशितं क्व विषये बुद्ध्यनवस्थानकारितं स्यादिति ?

धर्मिणस्तु धर्मभेदे बुद्धिनानात्वस्य भावाभावाभ्यां तदुपपत्तिः।

धर्मिणः खल्वर्थस्य समानाश्च धर्मा विशिष्टाश्च, तेषु प्रत्यर्थनियता नानाबुद्धयः, ता उभय्यो यदि धर्मिणि वर्तन्ते तदा व्यक्तं ग्रहणं धर्मिणमभिप्रेत्य। यदा तु सामान्यग्रहणमात्रं तदाऽव्यक्तं ग्रहणमिति(१) एवं धर्मिणमभिप्रेत्य व्यक्ताव्यक्तयोर्ग्रहणयोरुपपत्तिरिति, न चेदमव्यक्तं ग्रहणं बुद्धेर्बोद्धव्यस्य वानवस्थायित्वादुपपद्यते इति ॥ ४५ ॥

(वृ०) उत्तरयति—

हेतूपादानात् प्रतिषेद्धव्याभ्यनुज्ञा ॥ ४५ ॥

प्रतिषेद्धव्यस्य बुद्धेराशुविनाशित्वस्याभ्यनुज्ञा त्वया कृता विद्युत्सम्पातदृष्टान्तरूपस्य हेतोः साधकस्योपादानात्, तथा चांशतो बाध इति भावः ॥ ४५ ॥

---

(१) ग्रहणमेव धर्मिणमभिप्रेत्य एवं व्यक्ताव्यक्तयोरुपपत्तिरिति-इति पु० पा०।

(भा०) इदं हि न—

प्रदीपार्चिःसन्तत्यभिव्यक्तग्रहणवत्तद्ग्रहणम् ॥ ४६ ॥

अनवस्थायित्वेऽपि बुद्धेस्तेषां द्रव्याणां ग्रहणं व्यक्तं प्रतिपत्तव्यम्। कथम्? प्रदीपार्चिःसन्तत्यभिव्यक्तग्रहणवत्। प्रदीपार्चिषां सन्तत्या वर्त्तमानानां ग्रहणानवस्थानं ग्राह्यानवस्थानं च प्रत्यर्थनियतत्वाद् बुद्धीनां, यावन्ति प्रदीपार्चींषि तावत्यो बुद्धय इति। दृश्यते चात्र व्यक्तं प्रदीपार्चिषां ग्रहणमिति ॥ ४६ ॥

(वृ०) अस्तु तर्हि तद्दृष्टान्तेनान्यासां बुद्धीनामनवस्थायित्वामित्यत्राह—

प्रदीपार्चिःसन्तत्यभिव्यक्तग्रहणवत्तद्ग्रहणम् ॥ ४६ ॥

यथा प्रदीपार्चिषां सन्तन्यमानानामनवस्थायित्वेऽप्यभिव्यक्तग्रहणं तथाऽन्यत्रापि स्यात्। विद्युत्सम्पातस्थले या बुद्धिरुत्पन्ना सा स्वविषये व्यक्तैवेति भावः ॥ ४६ ॥

समाप्तं बुद्धेरुत्पन्नापवर्गित्वप्रकरणम् ॥ ४ ॥

(भा०) चेतना शरीरगुणः सति शरीरे भावादसति चाभावादिति—

द्रव्ये स्वगुणपरगुणोपलब्धेः संशयः ॥ ४७ ॥

सांशयिकः सति भावः स्वगुणोऽप्सु द्रवत्वमुपलभ्यते, परगुणश्चोष्णता, तेनायं संशयः किं शरीरगुणश्चेतना शरीरे

गृह्यते अथ द्रव्यान्तरगुण इति ? ॥ ४७ ॥

(वृ०) अथ बुद्धेः शरीरगुणत्वाभावप्रकरणम्, न च प्रागेव तत्सिद्धेरनारम्भणीयमेतत्, गौरोऽहं जानामीत्याद्यनुभवेन तत्साधकानामाभासीकरणादतो विशिष्य तद्व्युत्पादनाय संशयबीजमाह—

द्रव्ये स्वगुणपरगुणोपलब्धेः संशयः ॥ ४७ ॥

द्रव्ये चन्दनादौ स्वगुणस्य रूपादेः परगुणस्य शैत्यादेश्च ग्रहात् । एवं शरीरे रूपादेरौष्ण्यस्य च ग्रहाद् बुद्ध्यादिः शरीरगुणो न वेति संशयः ॥ ४७ ॥

(भा०) न शरीरगुणश्चेतना, कस्मात् ?—

यावच्छरीरभावित्वाद्रूपादीनाम् ॥ ४८ ॥

न रूपादिहीनं शरीरं गृह्यते चेतनाहीनं तु गृह्यते यथौष्णताहीना आपः तस्मान्न शरीरगुणश्चेतनेति ।

संस्कारवदिति चेद् न करणानुच्छेदात् ।

यथाविधे द्रव्ये संस्कारः तथाविध, एवोपरमो न तत्र कारणोच्छेदादत्यन्तं संस्कारानुपपत्तिर्भवति, यथाविधे शरीरे चेतना गृह्यते तथाविधे एवात्यन्तोपरमश्चेतनाया गृह्यते तस्मात् संस्कारवदित्यसमः समाधिः ।

अथापि शरीरस्थं चेतनोत्पत्तिकारणं स्याद् ? द्रव्यान्तरस्थं वा ? उभयस्थं वा ? तन्न, नियमहेत्वभावात् । शरीरस्थेन कदाचिच्चेतनोत्पद्यते कदाचिन्नेति नियमे हेतुर्नास्तीति । द्रव्यान्तरस्थेन च शरीर एव चेतनोत्पद्यते न लोष्टादिष्वित्यत्र न(१)

---

(१) न-इति का० पु० नास्ति ।

नियमहेतुरस्तीति। उभयस्य(१) निमित्तत्वे शरीरसमानजातीयद्रव्ये चेतना नोत्पद्यते शरीर एव चोत्पद्यते इति नियमे हेतुर्नास्तीति ॥ ४८ ॥

(वृ०) तत्र सिद्धान्तसूत्रम्—

यावच्छरीरभावित्वाद् रूपादीनाम् ॥ ४८ ॥

'न शरीरगुणश्चेतना' इत्यादौ भाष्यकृतः पूरणं, न शरीरविशेषगुण इत्यर्थः। अयं च तर्काकारः—बुद्ध्यादिकं शरीरविशेषगुणः स्याद्यावच्छरीरभावि स्यात् रूपादिवत्। तत्परिष्कार्यं चानुमानम्, बुद्ध्यादिकं न शरीरगुणः अयावद्द्रव्यभावित्वात् शब्दवत्, व्यतिरेके रूपवद्वा। अयावद्द्रव्यभावित्वं च आश्रयत्वाभिमतकालीननाशप्रतियोगित्वम् ॥ ४८ ॥

(भा०) यच्च मन्येत सति श्यामादिगुणे द्रव्ये श्यामाद्युपरमो दृष्टः एवं चेतनोपरमः स्यादिति—

न, पाकजगुणान्तरोत्पत्तेः ॥ ४९ ॥

नात्यन्तं रूपोपरमो द्रव्यस्य, श्यामे रूपे निवृत्ते पाकजं गुणान्तरं रक्तं रूपमुत्पद्यते, शरीरे तु चेतनामात्रोपरमोऽत्यन्तमिति ॥ ४९ ॥

(वृ०) पिठरपाकमते व्यभिचारमाशङ्कते—

---

(१) उभयस्थस्य—इति उभयतः—इति च पु० पा०।

न पाकजगुणान्तरोत्पत्तेः ॥ ४९ ॥

शरीरे पाकाधीनरूपादिना व्यभिचारान्नोक्तं साधनं युक्तमित्यर्थः।

परे तु सिद्धान्तसूत्रमेवेदं, तथाहि न पाकजरूपेण व्यभिचारः शङ्कनीयः, पाकजगुणान्तरस्य रूपान्तरस्योत्पत्तेः। तथा च स्वसमानाधिकरणस्वसमानजातीयासमानकालीनत्वं पूर्वोक्तहेतौ नाशप्रतियोगित्वे विशेषणीयमित्यर्थ इत्याहुः ॥ ४९ ॥

(भा०) अथापि—

प्रतिद्वन्द्विसिद्धेः पाकजानामप्रतिषेधः ॥ ५० ॥

यावत्सु द्रव्येषु पूर्वगुणप्रतिद्वन्द्विसिद्धिस्तावत्सु पाकजोत्पत्तिर्दृश्यते पूर्वगुणैः सह पाकजानामवस्थानस्याग्रहणात्। न च शरीरे चेतनाप्रतिद्वन्द्विसिद्धौ सहानवस्थायि गुणान्तरं गृह्यते येनानुमीयेत, तेन चेतनाया विरोधः। तस्मादप्रतिषिद्धा चेतना यावच्छरीरं वर्तेत न तु वर्त्तते, तस्मान्न शरीरगुणश्चेतना इति ॥ ५० ॥

(वृ०) सिद्धान्तसूत्रम्—

प्रतिद्वन्द्विसिद्धेः पाकजानामप्रतिषेधः ॥ ५० ॥

पाकजानां प्रतिद्वन्द्विनि पूर्वशरीरप्रतिरूपके शरीरान्तरे सिद्धेर्घटादौ पाकजरूपसम्भवेऽपि शरीरे न तत्सम्भवः शरीरावयवानां चर्मादीनामग्निसंयोगविशेषेण नाशावश्यकत्वात्।

परे तु पाकजानां प्रतिद्वन्द्विनोऽग्निसंयोगात् सिद्धेः

तथा च तादृशाग्निसंयोगासमानाधिकरणत्वमर्थः । तेनाग्निसंयोगनाश्ये-ऽग्निसंयोगजन्ये च न व्यभिचार इत्याहुः ।

अन्ये तु शरीरगुणत्वाभावे हेत्वन्तरमाह—प्रतिद्वन्द्वीति, पाकजानां पूर्वरूपादिकं प्रतिद्वन्द्वि विरोधि एकस्मिन् रूपे विद्यमाने रूपान्तराभावात्, प्रकृते त्वेकस्मिन् ज्ञाने सत्यपि द्वितीयक्षणे ज्ञानान्तरोत्पत्तेर्ज्ञानादिकं न शरीरविशेषगुण इत्यर्थ इत्याहुः ॥ ५० ॥

(भा०) इतश्च न शरीरगुणश्चेतना—

शरीरव्यापित्वात् ॥ ५१ ॥

शरीरं शरीरावयवाश्च सर्वे चेतनोत्पत्त्या व्याप्ता इति न क्वचिदनुत्पत्तिश्चेतनायाः, शरीरवच्छरीरावयवाश्चेतना इति प्राप्तं चेतनबहुत्वं, तत्र यथा प्रतिशरीरं चेतनबहुत्वे सुखदुःखज्ञानानां व्यवस्था लिङ्गमेवमेकशरीरेऽपि(१) स्याद्, न तु भवति, तस्मान्न शरीरगुणश्चेतनेति ॥ ५१ ॥

(वृ०) हेत्वन्तरमाह—

शरीरव्यापित्वात् ॥ ५१ ॥

शरीरविशेषगुणानामिति शेषः । ज्ञानसुखादिकं तु न शरीरव्यापकम्, हृदयाद्यवच्छेदेन तदानुभविकत्वादिति भावः ॥ ५१ ॥

(भा०) यदुक्तं न क्वचिच्छरीरावयवे चेतनाया अनुत्प-

---

(१) अपिर्नास्ति पुस्तकान्तरे ।

त्तिरिति सा(१) न—

केशनखादिष्वनुपलब्धेः ॥ ५२ ॥

केशेषु नखादिषु चानुत्पत्तिश्चेतनाया इति अनुपपन्नं शरीरव्यापित्वमिति ॥ ५२ ॥

(वृ०) दूषयति—

न केशनखादिष्वनुपलब्धेः ॥ ५२ ॥

शरीररूपादेराश्रयव्यापकत्वं न शरीरस्य गौररूपस्पर्शादेः केशनखादावनुपलब्धेरित्यर्थः ॥ ५२ ॥

त्वक्पर्यन्तत्वाच्छरीरस्य केशनखादिष्वप्रसङ्गः ॥ ५३ ॥

(भा०) इन्द्रियाश्रयत्वं शरीरलक्षणं त्वक्पर्यन्तं जीवमनःसुखदुःखसंवित्त्यायतनभूतं शरीरं, तस्मान्न केशादिषु चेतनोत्पद्यते । अर्थकारितस्तु शरीरोपनिबन्धः केशादीनामिति ॥ ५३ ॥

(वृ०) दूषयति—

त्वक्पर्यन्तत्वाच्छरीरस्य केशनखादिष्वप्रसङ्गः ॥ ५३ ॥

स्पष्टम् ।

अन्ये तु चेतना न शरीरगुणः शरीरव्यापित्वात्, शरीरे तदवयवेषु सर्वेष्वेकेन सम्बन्धेन सत्त्वात्, शरीरगुणस्तु न स्वा-

---

(१) सः-इति पु० पा० ।

वयववृत्तिः। शङ्कते न केशेति। चैतन्यस्यानुपलब्धेः। समाधत्ते त्वागिति, इत्याहुः॥ ५३॥

(भा०) इतश्च न शरीरगुणश्चेतना—

शरीरगुणवैधर्म्यात्॥ ५४॥

द्विविधः शरीरगुणो ऽप्रत्यक्षश्च गुरुत्वम्, इन्द्रियग्राह्यश्च रूपादिः, विधान्तरं तु चेतना, नाप्रत्यक्षा संवेद्यत्वात्, नेन्द्रियग्राह्या मनोविषयत्वात्, तस्माद् द्रव्यान्तरगुण इति॥ ५४॥

(वृ०) हेत्वन्तरमाह—

शरीरगुणवैधर्म्यात्॥ ५४॥

बुद्धिर्न शरीरगुणः शरीरगुणवैधर्म्यात् बहिरिन्द्रियावेद्यत्वे सति मनसा वेद्यत्वात्॥ ५४॥

न रूपादीनामितरेतरवैधर्म्यात्॥ ५५॥

(भा०) यथेतरेतरविधर्माणो रूपादयो न शरीरगुणत्वं जहत्येवं रूपादिवैधर्म्याच्चेतना शरीरगुणत्वं न हास्यतीति॥५५॥

(वृ०) आक्षिपति—

न रूपादीनामितरेतरवैधर्म्यात्॥ ५५॥

नोक्तं युक्तं रूपादीनां परस्परवैधर्म्यात्। तथा च

त्वद्रीत्या स्पर्शादीनां शरीरगुणत्वं न स्यादचाक्षुषत्वात् । तथा चोक्तमप्रयोजकमिति भावः ॥ ५५ ॥

ऐन्द्रियकत्वाद्रूपादीनामप्रतिषेधः ॥ ५६ ॥

(भा०) अप्रत्यक्षत्वाच्चेति । यथेतरेतरविधर्माणो रूपादयो न द्वैविध्यमतिवर्तन्ते तथा रूपादिवैधर्म्याच्चेतना न द्वैविध्यमतिवर्त्तेत यदि शरीरगुणः स्यादिति, अतिवर्तते तु, तस्मान्न शरीरगुण इति।

भूतेन्द्रियमनसां ज्ञानप्रतिषेधात् सिद्धे सत्यारम्भो विशेषज्ञापनार्थः। बहुधा परीक्ष्यमाणं तत्त्वं सुनिश्चिततरं भवतीति ॥५६॥

(वृ०)समाधत्ते–

ऐद्रियकत्वाद् रूपादीनामप्रतिषेधः ॥ ५६ ॥

रूपादीनां न शरीरगुणत्वप्रतिषेधः । कुतः ? ऐन्द्रियकत्वात् तत्तदिन्द्रियाग्राह्यत्वलक्षणतत्तद्गुणवैधर्म्येऽपि शरीरगुणत्वावच्छिन्नवैधर्म्यस्य बहिरिन्द्रियाग्राह्यत्वे सति ग्राह्यत्वस्याभावात् । बुद्धौ च तत्सत्त्वादिति भावः ॥ ५६ ॥

समाप्तं बुद्धेः शरीरगुणभेदप्रकरणम् ॥ ५ ॥

(भा०) परीक्षिता बुद्धिः, मनस इदानीं परीक्षाक्रमः, तत् किं प्रतिशरीरमेकमनेकमिति विचारे—

ज्ञानायौगपद्यादेकं मनः ॥ ५७ ॥

अस्ति खलु वै ज्ञानायौगपद्यमेकैकस्येन्द्रियस्य यथाविषयम्,

करणस्यैकप्रत्ययनिर्वृत्तौ सामर्थ्यान्न तदेकत्वे मनसो लिङ्गम्, यत्तु खल्विद(१)मिन्द्रियान्तराणां विषयान्तरेषु ज्ञानायौगपद्यमिति तल्लिङ्गम् । कस्मात् ? सम्भवति खलु वै बहुषु मनःस्विन्द्रियमनःसंयोगयौगपद्यमिति ज्ञानयौगपद्यं स्यात् न तु भवति, तस्माद्विषये प्रत्ययपर्यायादेकं मनः ॥ ५७ ॥

(वृ०) अथ क्रमप्राप्ता मनःपरीक्षा । तत्र प्रतिशरीरमेकं मनः चक्षुरादिसहकारितया मनःपञ्चकं वेति संशये मनःपञ्चकमेवोचितं, तेन प्रत्येकसकलमनःसम्बन्धासम्बन्धाभ्यां व्यासङ्गयौगपद्ये उपपद्येते इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तसूत्रम्-

ज्ञानायौगपद्यादेकं मनः ॥ ५७ ॥

प्रतिशरीरं मनोनानात्वे व्यासङ्गस्थलेऽपि यौगपद्यं स्यादतो न मनोनानात्वमिति भावः ॥ ५७ ॥

न युगपदनेकक्रियोपलब्धेः ॥ ५८ ॥

(भा०) अयं खल्वध्यापकोऽधीते व्रजति कमण्डलुं धारयति पन्थानं पश्यति शृणोत्यारण्यजान् शब्दान् बिभेति व्याललिङ्गानि(२) बुभुत्सते स्मरति च गन्तव्यं स्थानीय(३)मिति क्रमस्याग्रहणाद्युगपदेताः क्रिया इति प्राप्तं मनसो बहुत्वमिति ॥ ५८ ॥

---

(१) खल्विदम्-इति पु० नास्ति ।
(२) बिभ्यद् व्याललिङ्गानि-इति पु० पा० ।
(३) संस्त्यायनमिति संस्त्यापनमिति संस्थापनमिति स्थानीयमिति च पु० पा० ।

(वृ०) दीर्घशष्कुलीभक्षणादौ ज्ञानयौगपद्यान्नानात्वं स्यादित्याशङ्कते–

न, युगपदनेकक्रियोपलब्धेः ॥ ५८ ॥

न एकं मनः अनेकक्रियाणाम् अनेकज्ञानानामुपलब्धेरित्यर्थः ॥ ५८ ॥

अलातचक्रदर्शनवत्तदुपलब्धिराशुसंचारात् ॥ ५९ ॥

(भा०) आशुसञ्चारादलातस्य भ्रमतो विद्यमानः क्रमो न गृह्यते क्रमस्याग्रहणादविच्छेदबुद्ध्या चक्रवद्बुद्धिर्भवतीति(१) । तथा बुद्धीनां क्रियाणां चाशुवृत्तित्वाद्विद्यमानः क्रमो न गृह्यते क्रमस्याग्रहणाद्युगपत् क्रिया भवन्तीति अभिमानो भवति ।

किं पुनः क्रमस्याग्रहणाद् युगपद् क्रियाभिमानः अथ युगपद्भावादेव युगपदनेकक्रियोपलब्धिरिति? नात्र विशेषप्रतिपत्तेः कारणमुच्यते इति(२) उक्तमिन्द्रियान्तराणां विषयान्तरेषु पर्यायेण बुद्धयो भवन्तीति तच्चाप्रत्याख्येयमात्मप्रत्यक्षत्वात्। अथापि दृष्टश्रुतानर्थान् चिन्तयतः क्रमेण बुद्धयो वर्तन्ते न युगपदनेनानुमातव्यमिति। वर्णपदवाक्यबुद्धीनां तदर्थबुद्धीनां चाशुवृत्तित्वात् क्रमस्याग्रहणम् । कथम्? वाक्यस्थेषु खलु वर्णेषूच्चरत्सु प्रतिवर्णं तावच्छ्रवणं भवति, श्रुतं वर्णमेकमनेकं वा पदभावेन स प्रतिसन्धत्ते, प्रतिसन्धाय पदं व्यवस्यति, पदव्यवसायेन स्मृत्या पदार्थं प्रतिपद्यते, पदसमूहप्रतिसन्धानाच्च वाक्यं व्यवस्यति, सम्बद्धाँश्च पदार्थान् गृहीत्वा वाक्यार्थं प्रतिपद्यते। न चासां(३)

---

(१) इतिर्नास्ति का० पु० ।

(२) इतिर्नास्ति का० पु० ।

(३) असौ–इति पु० पा० ।

क्रमेण वर्तमानानां बुद्धीनामाशुवृत्तित्वात् क्रमो गृह्यते, तदेत-दनुमानमन्यत्र बुद्धिक्रियायौगपद्याभिमानस्येति । न चास्ति मुक्तसंशया(?) युगपदुत्पत्तिर्बुद्धीनां यया मनसां बहुत्वमेकशरीरे ऽनुमीयेत इति ॥ ५९ ॥

(वृ०) समाधत्ते—

अलातचक्रदर्शनवत् तदुपलब्धिराशुसञ्चारात् ॥ ५९ ॥

क्रमिकेऽपि तदुपलब्धिर्यौगपद्योपलब्धिराशुसञ्चारात् शीघ्रसञ्चारात्मकदोषात्, यथा अलातचक्रे वेगातिशयेन भ्राम्यमाणे क्रियासन्तानस्य भेदेनानुपलब्धिरिति ॥ ५९ ॥

यथोक्तहेतुत्वाच्चाणु ॥ ६० ॥

(भा०) अणु मन एकं चेति धर्मसमुच्चयो ज्ञानायौगपद्यात् । महत्त्वे मनसः सर्वेन्द्रियसंयोगाद्युगपद्विषयग्रहणं स्यादिति ॥ ६० ॥

(वृ०) ननु यौगपद्योपपादकतया मनसो वैभवं स्यादत्राह—

यथोक्तहेतुत्वाच्चाणु ॥ ६० ॥

मन इति शेषः । **यथोक्त**स्य ज्ञानायौगपद्यस्य **हेतुत्वात्** मनोऽणुत्वसाधकत्वादित्यर्थः ॥ ६० ॥

समाप्तं मनःपरीक्षाप्रकरणम् ॥ ६ ॥

(१) युक्तिः संशयादिति मुक्तसंशयमिति च पु० पा० ।

(भा०) मनसः खलु भोः सेन्द्रियस्य शरीरे वृत्तिलाभो नान्यत्र शरीरात् । ज्ञातुश्च पुरुषस्य शरीरायतना बुद्ध्याद्यो विषयोपभोगो जिहासितहानमीप्सितावाप्तिश्च सर्वे च शरीराश्रया व्यवहाराः । तत्र खलु विप्रतिपत्तेः संशयः किमयं पुरुषकर्मनिमित्तः शरीरसर्गः ? आहो स्विद् भूतमात्रादकर्मनिमित्त इति ? श्रूयते खल्वत्र विप्रतिपत्तिरिति ।

तत्रेदं तत्त्वम्—

पूर्वकृतफलानुबन्धात्तदुत्पत्तिः ॥ ६१ ॥

पूर्वशरीरे या प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारम्भलक्षणा तत्पूर्वकृतं कर्मोक्तं, तस्य फलं तज्जनितौ धर्माधर्मौ, तत्फलस्यानुबन्ध आत्मसमवेतस्यावस्थानं, तेन प्रयुक्तेभ्यो भूतेभ्यस्तस्योत्पत्तिः शरीरस्य, न स्वतन्त्रेभ्य इति । यदधिष्ठानो ऽयमात्मायऽमह(१)मिति मन्यमानो यत्राभियुक्तो यत्रोपभोगतृष्णया विषयानुपलभमानो धर्माधर्मौ संस्करोति तदस्य शरीरं तेन संस्कारेण धर्माधर्मलक्षणेन भूतसहिते पतिते ऽस्मिन् शरीरे उत्तरं(२) निष्पद्यते, निष्पन्नस्य चास्य पूर्वशरीरवत्पुरुषार्थक्रिया, पुरुषस्य च पूर्वशरीरवत् प्रवृत्तिरिति कर्मापेक्षेभ्यो भूतेभ्यः शरीरसर्गे सत्येतदुपपद्यते इति । दृष्टा च पुरुषगुणेन प्रयत्नेन प्रयुक्तेभ्यो भूतेभ्यः पुरुषार्थक्रियासमर्थानां द्रव्याणां रथप्रभृतीना(३)मुत्पत्तिः तथा(४)ऽनुमातव्यं शरीरमपि पुरुषार्थक्रियासमर्थमुत्पद्यमानं पुरुषस्य गुणान्तरापेक्षेभ्यो भूतेभ्य उत्पद्यते इति ॥ ६१ ॥

---

(१) यदहमिति पु० पा० ।
(२) शरीरान्तरम् इति पु० पा० ।
(३) स्रक्प्रभृतीनाम्—इति पु० पा० ।
(४) तया—इति पु० पा० ।

(वृ०) अथ प्रसङ्गाच्छरीरस्य तत्तत्पुरुषादृष्टनिष्पाद्यताप्रकरणम् ।

अथवा एकत्रैव शरीरे मनसः सर्वैरात्मभिः सह संयोगात् सर्वत्रैव मनसा ज्ञानं जन्यतामतस्तत्तददृष्टजन्यताप्रतिपादनप्रकरणम् । तत्र शरीरं तत्तत्पुरुषसमवेतादृष्टनिमित्तकं न वेति विप्रतिपत्तौ निषेधकोटिस्त्रेधा—अदृष्टाभावात्, तस्य शरीरहेतुत्वाभावात्, अदृष्टस्य पुरुषसमवायाभावाद्वा । तत्राद्यपक्षं निरस्यति—

पूर्वकृतफलानुबन्धात्तदुत्पत्तिः ॥ ६१ ॥

पूर्वकृतस्य यागदानहिंसादेः फलस्य धर्माधर्मरूपस्य अनुबन्धात् सहकारिभावात् तस्य शरीरस्योत्पत्तिः ॥ ६१ ॥

(भा०) अत्र नास्तिक आह—

भूतेभ्यो मूर्त्युपादानवत्तदुपादानम् ॥ ६२ ॥

यथा कर्मनिरपेक्षेभ्यो भूतेभ्यो निर्वृत्ता मूर्तयः सिकताशर्करापाषाणगैरिकाञ्जनप्रभृतयः पुरुषार्थकारित्वादुपादीयन्ते तथा कर्मनिरपेक्षेभ्यो भूतेभ्यः शरीरमुत्पन्नं पुरुषार्थकारित्वादुपादीयते इति ॥ ६२ ॥

(वृ०) आक्षिपति—

भूतेभ्यो मूर्त्युपादानवत् तदुपादानम् ॥ ६२ ॥

भूतेभ्य इति सावधारणम् । तथा, चादृष्टनिरपेक्षेभ्यो भूतेभ्यः परमाणुभ्यो मूर्त्तेर्मृदादेरुपादानमारम्भो यथा तथैव तस्य शरीरस्य उपादानमारम्भः परमाणुभ्योऽदृष्टनिरपेक्षेभ्य इत्यर्थः ॥ ६२ ॥

न, साध्यसमत्वात् ॥ ६३ ॥

(भा०) यथा शरीरोत्पत्तिरकर्मनिमित्ता साध्या तथा सिकताशर्करापाषाणगैरिकाञ्जनप्रभृतीनामप्यकर्मनिमित्तः सर्गः साध्यः साध्यसमत्वादसाधनमिति । भूतेभ्यो मूर्त्युत्पादनवदिति चानेन साध्यम्(१) ॥ ६३ ॥

(वृ०) समाधत्ते—

न साध्यसमत्वात् ६३ ॥

नोक्तं युक्तं दृष्टान्तस्य साध्यसमत्वात् पक्षसमत्वात्, मृदादेरप्यदृष्टसापेक्षपरमाणुभ्य एवोत्पत्तेरुपगमात्तदजन्यत्वस्य तत्रासिद्धेरिति भावः ॥ ६३ ॥

नोत्पत्तिनिमित्तत्वान्मातापित्रोः ॥ ६४ ॥

(भा०) विषमश्चायमुपन्यासः । कस्मात् ? निर्बीजा इमा मूर्तय उत्पद्यन्ते बीजपूर्विका तु शरीरोत्पत्तिः । मातापितृशब्देन लोहितरेतसी बीजभूते गृह्येते तत्र सत्त्वस्य गर्भवासानुभवनीयं कर्म पित्रोश्च पुत्रफलानुभवनीये कर्मणी मातुर्गर्भाश्रये शरीरोत्पत्तिं भूतेभ्यः प्रयोजयन्तीत्युपपन्नं बीजानुविधानमिति ॥ ६४ ॥

तथा ऽऽहारस्य ॥ ६५ ॥

(भा०) उत्पत्तिनिमित्तत्वादिति प्रकृतम् । भुक्तं पीतमाहारस्तस्य पक्तिनिर्वृत्तं रसद्रव्यं मातृशरीरे चोपचिते

---

(१) साम्यमिति पु० पा० ।

बीजे गर्भाशयस्थे बीजसमानपाकं(१), मात्रया चोपचयो बीजे यावद् व्यूहसमर्थः सञ्चय इति। सञ्चितं चार्बुदमांसपेशीकललकण्डर(२)शिरःपाण्यादिना च व्यूहेनेन्द्रियाधिष्ठानभेदेन व्यूह्यते, व्यूहे च गर्भनाड्यावतारितं रसद्रव्यमुपचीयते यावत्प्रसवसमर्थमिति। न चायमन्नपानस्य स्थाल्यादिगतस्य कल्पत इति। एतस्मात्कारणात्कर्मनिमित्तत्वं शरीरस्य विज्ञायते इति॥ ६५॥

(वृ०) न मृदादिसाम्यमित्याह सूत्राभ्याम्—

नोत्पत्तिनिमित्तत्वान्मातापित्रोः॥ ६४॥

तथाऽऽहारस्य॥ ६५॥

शरीरे न मृदादिसाम्यं मातापित्रोः कर्मणः शरीरोत्पत्तिनिमित्तत्वात्। पुत्रदर्शनादिजन्यसुखानुभावकादृष्टस्य देवाराधनादिजन्यस्य पुत्रादिनिमित्तत्वात्। एवं मातापित्रोराहारस्य शरीरोत्पत्तिनिमित्तत्वाददृष्टसहकारेणाहारस्य शुक्रशोणितादिद्वारा कललादिजनकत्वात्।

आहारस्य पितामहपिण्डभोजनादेरदृष्टद्वारेण पुत्रजनकत्वादित्यर्थ इत्यन्ये॥ ६४॥ ६५॥

प्राप्तौ चानियमात्॥ ६६॥

(भा०) न सर्वो दम्पत्योः संयोगो गर्भाधानहेतुर्दृश्यते तत्रासति कर्मणि न भवति सति च भवतीत्यनुपपन्नो नियमा-

---

(१) पाकमात्रं च—इति पु० पा०।
(२) कण्डूल—कण्डरा—कडर—इति पु० पा०।

भाव इति, कर्मनिरपेक्षेषु भूतेषु शरीरोत्पत्तिहेतुषु नियमः(१) स्यात् न ह्यत्र कारणाभाव इति ॥ ६६ ॥

(वृ०) आहारस्यादृष्टसहकारित्वे विपक्षे बाधकमाह—

प्राप्तौ चानियमात् ॥ ६६ ॥

प्राप्तौ दम्पत्योः सम्प्रयोगे तु गर्भधारणस्य यतो न नियमस्ततोऽदृष्टस्य सहकारित्वमावश्यकमिति भावः ॥ ६६ ॥

(भा०) अथापि—

शरीरोत्पत्तिनिमित्तवत्संयोगोत्पत्तिनिमित्तं कर्म ॥ ६७ ॥

यथा खल्विदं शरीरं धातुप्राणसंवाहिनीनां नाडीनां शुक्रान्तानां धातूनां च स्नायुत्वगस्थिशिरापेशीकललकण्डराणां च शिरोबाहूदराणां(२) सक्थ्नां च कोष्ठगानां वातापित्तकफानां च मुखहृदयामाशयपक्वाशयाधःस्रोतसां च परमदुःखसम्पादनीयेन कण्ठसन्निवेशेन व्यूहन(३)मशक्यं पृथिव्यादिभिः कर्मनिरपेक्षैरुत्पादयितुमिति कर्मनिमित्ता शरीरोत्पत्तिरिति विज्ञायते । एवं च प्रत्यात्मनियतस्य निमित्तस्याभावान्निरतिशयैरात्मभिः सम्बन्धात्सर्वात्मनां च समानः पृथिव्यादिभिरुत्पादितं शरीरं पृथिव्यादिगतस्य च नियमहेतोरभावात् सर्वात्मनां सुखदुःखसंविच्यायतनं(४) समानं प्राप्तम् । यत्तु प्रत्यात्मं व्यवतिष्ठते तत्र

---

(१) अनियमः—इति क० पु० पा० ।
(२) मध्यान्तकोष्ठाङ्गानां च इत्यधिकं पु० ।
(३) व्यूहितुम्, व्यूहितम्-इति च पु० पा० ।
(४) संवित्तिसाधनम्—इति पु० पा० ।

शरीरोत्पत्तिनिमित्तं कर्म व्यवस्थाहेतुरिति विज्ञायते। परिपच्यमानो हि प्रत्यात्मनियतः कर्माशयो यस्मिन्नात्मनि वर्तते तस्यैवोपभोगायतनं शरीरमुत्पाद्य व्यवस्थापयति । तदेवं 'शरीरोत्पत्तिनिमित्तवत्संयोगनिमित्तं कर्मे'ति विज्ञायते । प्रत्यात्मव्यवस्थानं तु शरीरस्यात्मना संयोगं प्रचक्ष्महे इति(१)॥६७॥

(वृ०) नन्वदृष्टनिरपेक्षैरेवं भूतैः कैश्चित् स्वभावविशेषाच्छरीरं जन्यतां, स्वभावानभ्युपगमे च शरीरस्य सर्वात्मसंयुक्तत्वात् साधारण्यापत्तिरत आह—

शरीरोत्पत्तिनिमित्तवत् संयोगोत्पत्तिनिमित्तं कर्म ६७ ॥

अयमर्थः—शरीरस्य सर्वात्मसंयुक्तत्वेऽपि संयोगविशेषोऽवच्छेदकतालक्षणो येनात्मना सह तदीयं तच्छरीरम् । संयोगविशेष एव कुत इत्यत आह—**संयोगेति** । **संयोगविशेषोत्पत्तौ कर्म** अदृष्टविशेषो **निमित्तं**, यथा शरीरोत्पत्तावदृष्टविशेषो निमित्तमिति संयोगविशेषस्तदात्मज्ञानजनननियामको जातिविशेष एव ।

संयोगः शरीरावयवसंस्थानविशेष इति **काश्चित्** ॥ ६७ ॥

एतेनानियमः (२)प्रत्युक्तः ॥ ६८ ॥

(भा०) योऽयमकर्मनिमित्ते शरीरसर्गे सत्यनियम(३) इत्युच्यते, अयं शरीरोत्पत्तिनिमित्तवत् संयोगोत्पत्ति-

---

(१) प्रचयसंसर्गः-इति पु० पा० ।

(२) नियमः-इति पु० पा० ।

(३) सोऽयमकर्मनिमित्तशरीरसर्गे मते नियमः-इति पु० पा० ।

निमित्तं कर्मेत्यनेनानियमः प्रत्युक्तः । कस्तावदयं नियमः(१) ? यथैकस्यात्मनः शरीरं तथा सर्वेषामिति नियमः । अन्यस्यान्यथान्यस्यान्यथेत्यनियमो(२) भेदो व्यावृत्तिर्विशेष इति । दृष्टा च जन्मव्यावृत्तिरुच्चाभिजनो निकृष्टाभिजन इति, प्रशस्तं निन्दितमिति, व्याधिबहुलमरोगमिति, समग्रं विकलमिति, पीडाबहुलं सुखबहुलमिति, पुरुषातिशयलक्षणोपपन्नं विपरीतमिति, प्रशस्तलक्षणं निन्दितलक्षणमिति, पट्विन्द्रियं मृद्विन्द्रियमिति । सूक्ष्मश्च भेदोऽपरिमेयः, सोऽयं जन्मभेदः प्रत्यात्मनियतात्कर्मभेदादुपपद्यते, असति कर्मभेदे प्रत्यात्मनियते निरातिशयित्वादात्मनां समानत्वाच्च पृथिव्यादीनां पृथिव्यादिगतस्य नियमहेतोरभावात्सर्वं सर्वात्मनां प्रसज्येत, न त्विदमित्थम्भूतं जन्म, तस्मान्नाकर्मनिमित्ता शरीरोत्पत्तिरिति ।

उपपन्नश्च तद्वियोगः कर्मक्षयोपपत्तेः । कर्मनिमित्ते शरीरसर्गे तेन शरीरेणात्मनो(३) वियोग उपपन्नः । कस्मात् ? कर्मक्षयोपपत्तेः । उपपद्यते खलु कर्मक्षयः सम्यग्दर्शनात् प्रक्षीणे मोहे वीतरागः पुनर्भवहेतु कर्म कायवाङ्मनोभिर्न करोति इत्युत्तरस्यानुपचयः पूर्वोपचितस्य विपाकप्रतिसंवेदनात्प्रक्षयः । एवं प्रसवहेतोरभावात् पतितेऽस्मिन् शरीरे पुनः शरीरान्तरानुपपत्ते(४)रप्रतिसन्धिः। अकर्मनिमित्ते तु शरीरसर्गे भूतक्षयानुपपत्तेस्तद्वियोगानुपपत्तिरिति ॥ ६८ ॥

(वृ०) अथ शरीरं नादृष्टजन्यं प्रकृतेरारम्भस्वभावत्वादेव तदु-

(१) कस्मादनियमः—इति पु० पा० ।
(२) नियमः—इति पु० पा० । (३) अनात्मनः-इति पु० पा० ।
(४) शरीरान्तरानुत्पत्तिरिति-पु० पा० ।

पपत्तेः, प्रतिबन्धकपूर्वशरीरापगमस्त्वदृष्टाधीनः, जलस्य निम्नानुसरणस्वभावस्येव बन्धापगमाधीनत्वम् इति द्वितीयपक्षं साङ्ख्यसम्मतं निरस्यति—

एतेनानियमः प्रत्युक्तः ॥ ६८ ॥

एतेन अदृष्टहेतुकत्वव्यवस्थापनेन, **अनियमस्तु** आत्मनः कदाचिन्मानुषशरीरसम्बन्धः कदाचिदन्यादृशः, किञ्चिच्च शरीरं सकलावयवं किञ्चिच्च विकलावयवमित्यादि, अदृष्टहेतुत्वानभ्युपगमे त्वयमनियमो न त्वस्मन्मते । किं चादृष्टनिरपेक्षप्रकृतिमात्रारब्धत्वे सर्वात्मसाधारण्यं शरीरस्य स्यादिति भावः ।

अन्ये तु अदृष्टमप्यनियतं स्यादित्यत्राह—**एतेनेति** । तत्राप्यदृष्टान्तरमित्यनादित्वमेवेति भाव इत्याहुः ॥ ६८ ॥

तददृष्टकारितमिति चेत्(१) पुनस्तत्प्रसङ्गो ऽपवर्गे॥६९॥

(भा०) अदर्शनं खल्वदृष्टमित्युच्यते अदृष्टकारिता भूतेभ्यः शरीरोत्पत्तिः । न जात्वनुत्पन्ने शरीरे द्रष्टा निरायतनो दृश्यं पश्यति, तच्चास्य दृश्यं द्विविधं विषयश्च नानात्वं चाव्यक्तात्मनोस्तदर्थः शरीरसर्गः. तस्मिन्नवसिते चरितार्थानि भूतानि न शरीरमुत्पादयन्तीत्युपपन्नः शरीरवियोग इति एवं चेन्मन्यसे ? पुनस्तत्प्रसङ्गो ऽपवर्गे । पुनः शरीरोत्पत्तिः प्रसज्यते इति । या चानुत्पन्ने शरीरे दर्शनानुत्पत्तिरदर्शनाभिमता या चापवर्गे शरीरनिवृत्तौ दर्शनानुत्पत्तिरदर्शनभूता नैतयोरदर्शनयोः क चिद्विशेष इत्यदर्शनस्यानिवृत्तेरपवर्गे पुनः शरीरोत्पत्तिप्रसङ्ग इति ।

---

(१) एतावद्भाष्यान्तर्गतं क्वचित्पुस्तके ।

चरितार्थता विशेष इति चेत् ?

न करणाकरणयोरारम्भदर्शनात्(१)। चरितार्थानि भूतानि दर्शनावसानान्न शरीरान्तरमारभन्ते इत्ययं विशेष एवं चेदुच्यते ? न, करणाकरणयोरारम्भदर्शनात्। चरितार्थानां(२) भूतानां विषयोपलब्धिकरणात्पुनः पुनः शरीरारम्भो दृश्यते प्रकृतिपुरुषयोर्नानात्वदर्शनस्याकरणान्निरर्थकः शरीरारम्भः पुनः पुनर्दृश्यते। तस्मादकर्मनिमित्तायां भूतसृष्टौ न दर्शनार्था शरीरोत्पत्तिर्युक्ता, युक्ता तु कर्मनिमित्ते सर्गे दर्शनार्था शरीरोत्पत्तिः। कर्मविपाकसंवेदनं दर्शनमिति।

तददृष्टकारितमिति चेत् ? कस्य चिद्दर्शनमदृष्टं नाम परमाणूनां गुणविशेषः क्रियाहेतुस्तेन प्रेरिताः परमाणवः सम्मूर्छिताः शरीरमुत्पादयन्तीति तत्र मनः(३) समाविशति स्वगुणेनादृष्टेन प्रेरितं(४) समनस्के शरीरे द्रष्टुरुपलब्धिर्भवतीति।

एतस्मिन् वै दर्शने गुणानुच्छेदात्पुनस्तत्प्रसङ्गो ऽपवर्गे। अपवर्गे शरीरोत्पत्तिः परमाणुगुणस्यादृष्टस्यानुच्छेद्यत्वादिति ॥ ६९ ॥

(वृ०) आर्हतास्तु मनःपरमाणुगुणमदृष्टं मन्यन्ते, तथाहि पार्थिवाः परमाणवः सहिताः स्वादृष्टवशाच्छरीरमारभन्ते, मनश्च स्वा-

---

(१) न्यायसूचीनिबन्धे न परिगणितम् वृत्तिकृता च न व्याख्यातमतो न सूत्रमिति ज्ञायते ।

(२) अचारितार्थानामिति पु० पा० ।

(३) तन्मनः—इति पु० पा० ।

(४) प्रेरिते—इति पु० पा० ।

दृष्टप्रयुक्तं शरीरमाविशति, तच्चादृष्टं स्वभावादेव पुद्गलस्य सुखदुःखे साधयतीति. तत्रोत्तरमाह--

तदद्दष्टकारितमिति चेत् पुनस्तत्प्रसङ्गोऽपवर्गे ॥ ६९ ॥

तत्तदात्मादृष्टोपग्रहं विनैव तत्तदात्मोपभोगाय परमाणवश्चेच्छरीरमारभन्ते, मुक्तेऽपि तदात्मनि तद्भोगाय शरीरमारभेरन्, **अपवर्ग** इत्युपलक्षणम्, संसारिणामपि नरकरितुरगादिशरीरोपग्रहे विनिगमकं न स्यादिति भावः ॥ ६९ ॥

मनःकर्मनिमित्तत्वाच्च संयोगानुच्छेदः ॥ ७० ॥

(भा०) मनोगुणेनाद्दष्टेन समावेशिते मनसि संयोगव्युच्छेदो न स्यात्, तत्र किंकृतं शरीरादपसर्पणं मनस इति ?(१) कर्माशयक्षये तु कर्माशयान्तराद्विपच्यमानादपसर्पणोपपत्तिरिति। अद्दष्टादेवापसर्पणमिति चेत् ? यो ऽद्दष्टः शरीरोपसर्पणहेतुः स एवापसर्पणहेतुरपीति । न, एकस्य जीवनप्रायणहेतुत्वानुपपत्तेः । एवं च सति एकमद्दष्टं जीवनप्रायणयोर्हेतुरिति प्राप्तं, नैतदुपपद्यते ॥ ७० ॥

(वृ०) अद्दष्टस्य मनोगुणत्वमपि दूषयति—

मनःकर्मनिमित्तत्वाच्च संयोगानुच्छेदः ॥ ७० ॥

---

(१) तदिदं द्दष्टान्तस्य साध्यसमत्वमभिधीयते इति । अथ वा नाकृताभ्यागमप्रसङ्गात् अणुश्यामता द्दष्टान्ते-इत्यधिकः का० मु० पु० पाठः ।

संयोगस्य शरीरारम्भकस्य ज्ञानादिजनकस्य च उच्छेदो न स्यात्। कुतः ? मनसो यत् कर्म अदृष्टं तन्निमित्तत्वात्, तस्य नित्यत्वात् तादृशसंयोगधारा नोच्छिद्येत। तस्यानित्यत्वेऽपि व्यधिकरणभोगस्य तन्नाशकत्वेऽतिप्रसङ्ग इति भावः ॥ ७० ॥

नित्यत्वप्रसङ्गश्च प्रायणानुपपत्तेः ॥ ७१ ॥

(भा०) विपाकसंवेदनात् कर्माशयक्षये शरीरपातः प्रायणम्, कर्माशयान्तराच्च पुनर्जन्म। भूतमात्रात्तु कर्मनिरपेक्षाच्छरीरोत्पत्तौ कस्य क्षयाच्छरीरपातः प्रायणमिति प्रायणानुपपत्तेः खलु वै नित्यत्वप्रसङ्गं विद्मः यादृच्छिके तु प्रायणे प्रायणभेदानुपपत्तिरिति ॥ ७१ ॥

(वृ०) संयोगानुच्छेदे का क्षतिरत आह—

नित्यत्वप्रसङ्गश्च प्रायणानुपपत्तेः ॥ ७१ ॥

तथा सति प्रायणस्य मरणस्यानुपपत्तेः शरीरादेर्नित्यत्वस्य अविनाशित्वस्य प्रसङ्गः ॥ ७१ ॥

(भा०) पुनस्तत्प्रसङ्गोऽपवर्ग इत्येतत्समाधित्सुराह—

अणुश्यामतानित्यत्ववदेतत्स्यात् ॥ ७२ ॥

यथा अणोः श्यामता नित्या अग्निसंयोगेन प्रतिबद्धा न पुनरुत्पद्यते एवमदृष्टकारितं शरीरमपवर्गे पुनर्नोत्पद्यत इति ॥७२॥

(वृ०) आक्षिपति—

अणुश्यामतानित्यत्ववदेतत् स्यात् ॥ ७२ ॥

यथा परमाणोः श्यामता नित्या ऽपि निवर्तते, तथा शरीरादिकमपि निवर्तते । तथैव परमाणुनिष्ठं नित्यमप्यदृष्टं निवर्तते । तदभावात्तु नापवर्गे शरीरमिति ॥ ७२ ॥

नाकृताभ्यागमप्रसङ्गात् ॥ ७३ ॥

(भा०) नायमस्ति दृष्टान्तः, कस्मात् ? अकृताभ्यागमप्रसङ्गात् । अकृतं प्रमाणतो ऽनुपपन्नं तस्याभ्यागमो ऽभ्युपपत्तिर्व्यवसायः एतच्छ्रद्दधानेन प्रमाणतो ऽनुपपन्नं मन्तव्यम् । तस्मान्नायं दृष्टान्तो न प्रत्यक्षं न चानुमानं किं चिदुच्यत इति । तदिदं दृष्टान्तस्य साध्यसमत्वमभिधीयत इति ।

अथ वा नाकृताभ्यागमप्रसङ्गात् । अणुश्यामतादृष्टान्तेनाकर्मनिमित्तां(१) शरीरोत्पत्तिं समादधानस्याकृताभ्यागमप्रसङ्गः । अकृते सुखदुःखहेतौ कर्मणि पुरुषस्य सुखं दुःखमभ्यागच्छतीति प्रसज्येत । ओमिति ब्रुवतः प्रत्यक्षानुमानागमविरोधः ।

प्रत्यक्षविरोधस्तावद्भिन्नमिदं सुखदुःखं प्रत्यात्मवेदनीयत्वात् प्रत्यक्षं सर्वशरीरिणाम् । को भेदः ? तीव्रं मन्दं चिरमाशु नानाप्रकारमेकप्रकारमिति एवमादिर्विशेषः । न चास्ति प्रत्यात्मनियतः सुखदुःखहेतुविशेषः, न चासति हेतुविशेषे फलविशेषो दृश्यते । कर्मनिमित्ते तु सुखदुःखयोगे क-

---

(१) अकर्मनिमित्तानाम्—इति पु० पा० ।

र्मणां तीव्रमन्दतोपपत्तेः कर्मसञ्चयानां चोत्कर्षापकर्षभावान्नानाविधैकविधभावाच्च कर्मणां सुखदुःखभेदोपपत्तिः । सोऽयं हेतुभेदाभावाद् दृष्टः सुखदुःखभेदो न स्यादिति प्रत्यक्षविरोधः ।

तथा ऽनुमानविरोधः दृष्टं हि पुरुषगुणव्यवस्थानात्सुखदुःखव्यवस्थानम् । यः खलु चेतनावान् साधननिर्वर्तनीयं सुखं बुद्धा तदीप्सन् साधनावाप्तये प्रयतते स सुखेन युज्यते न विपरीतः । यश्च साधननिर्वर्तनीयं दुःखं बुद्धा ताज्जिहासुः साधनपरिवर्जनाय यतते (१)स च दुःखेन त्यज्यते न विपरीतः । अस्ति चेदं यत्नमन्तरेण चेतनानां सुखदुःखव्यवस्थानं तेनापि चेतनगुणान्तरव्यवस्थाकृतेन भवितव्यमित्यनुमानम् । तदेतदकर्मनिमित्ते सुखदुःखयोगे विरुध्यते इति । तच्च गुणान्तरमसंवेद्यत्वाददृष्टं विपाककालानियमाच्चाव्यवस्थितम् । बुद्ध्यादयस्तु संवेद्याश्चापवर्गिणश्चेति ।

अथागमविरोधः । बहु खल्विदमार्षमृषीणामुपदेशजातमनुष्ठानपरिवर्जनाश्रयमुपदेशफलं च शरीरिणां वर्णाश्रमविभागेनानुष्ठानलक्षणा प्रवृत्तिः परिवर्जनलक्षणा निवृत्तिः तच्चोभयमेतस्यां दृष्टौ नास्ति कर्म सुचरितं दुश्चरितं वा कर्मनिमित्तः पुरुषाणां सुखदुःखयोग इति विरुध्यते । सेयं पापिष्ठानां मिथ्यादृष्टिरकर्मनिमित्ता शरीरसृष्टिरकर्मनिमित्तः सुखदुःखयोग इति ॥ ७३ ॥

इति श्रीवात्स्यायनीये न्यायभाष्ये तृतीयाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥ २ ॥

समाप्तश्चायं तृतीयोऽध्यायः ।

---

(१) यतेत—इति पु० पा० ।

(वृ०) सिद्धान्तसूत्रम्—

नाकृताभ्यागमप्रसङ्गात् ॥ ७३ ॥

अकृतस्य प्रमाणाविषयस्य अभ्यागमः स्वीकारस्तत्प्रसङ्गादित्यर्थः । न हि परमाणुनिष्ठादृष्टस्य कारणस्य सत्त्वे शरीरोच्छेदः स्यात् । एवमणुश्यामतानित्यत्वस्यापि प्रमाणागोचरस्य स्वीकारः स्यात्, तथा च दृष्टान्तासिद्धिः । न चानादेर्भावस्य नाशः सम्भवति जन्यभावत्वेन तद्धेतुत्वात् ।

यद्वा नित्यादृष्टाच्छरीरसम्बन्धोपगमे अकृतात् स्वयमजनितात् कर्मणोऽभ्यागमः फलसम्बन्धः स्यात्, तथा च स्वाकृतत्वाविशेषात् किं शरीरं कस्य भविष्यतीत्यत्र नियामकाभाव इति भावः ॥ ७३ ॥

समाप्तं शरीरस्यादृष्टनिष्पाद्यताप्रकरणम् ॥ ७ ॥

समाप्तं च तृतीयाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥

इति श्रीविश्वनाथन्यायपञ्चाननभट्टाचार्यकृतायां न्यायसूत्रवृत्तौ तृतीयाध्यायवृत्तिः समाप्ता ॥

अत्र तृतीयेऽध्याये प्रथमे आह्निके ७५ सूत्राणि द्वितीये च ७३ सूत्राणि, इति आदित आरभ्य मिलित्वा १४८ सूत्राणि ॥

अथ चतुर्थाध्यायस्याद्यमाह्निकम् ॥

(भा०) मनसोऽनन्तरा प्रवृत्तिः परीक्षितव्या तत्र खलु

यावद्धर्माधर्माश्रयशरीरादि परीक्षितं सर्वा सा(१) प्रवृत्तेः प-रीक्षेत्याह—

प्रवृत्तिर्यथोक्ता ॥ १ ॥

तथा परीक्षितेति ॥ १ ॥

अथ चतुर्थाध्यायस्याद्यमाह्निकम् ॥

(वृ०) सूरकोटिविजयिप्रभाभरं योगिमानसचरं परं महः ।

श्यामलं किमपि धाम कामदं कामकोटिकमनीयमाश्रये ॥ १ ॥

तृतीये तावदात्मादिप्रमेयषट्कं कारणरूपं परीक्षितम्, अथ कार्यरूपं प्रवृत्त्यादिप्रमेयषट्कमवसरतो हेतुहेतुमद्भावेन च परीक्षणीयम् ।

यद्यपि प्रथमाह्निके षट्कं परीक्षणीयं, द्वितीयाह्निके तु तत्त्वज्ञानम्, तथाऽपि तस्यापवर्गहेतुत्वादुपोद्घातेन च परीक्षणीयत्वादपवर्गपरीक्षान्तःपातितया षट्कपरीक्षैवाध्यायार्थः । तत्र चोद्दिष्टधर्मवत्तया षट्कपरीक्षा प्रथमाह्निकार्थः ।

तत्र प्रथमाह्निके चतुर्दश प्रकरणानि, तत्र चोक्तरूपवत्तया प्रवृत्तिदोषयोः परीक्षा प्रथमप्रकरणार्थः, न चार्थभेदात्प्रकरणभेदः, यथा तथेति परस्परसाकाङ्क्षाभ्यामवयवाभ्यामुक्तरूपवत्त्वलक्षणैकार्थवत्त्वकथनात् ।

प्रवृत्तिपरीक्षायामाकाङ्क्षितायां सूत्रम्—

प्रवृत्तिर्यथोक्ता ॥ १ ॥

अत्र तथैवेति शेषं पूरयन्ति, तदयुक्तम्, तथा सत्यत्रैव यथा-

---

(१) पूर्वा सा, सर्वासाम्—इति च पु० पा० ।

शब्दस्याकाङ्क्षाशान्तावग्रिमसूत्रस्थतथाशब्दे ऽपि यथाशब्दान्तरस्य पूरणीयतया प्रकरणभेदापत्तेः । तस्मादग्रिमसूत्रस्थतथाशब्देनान्वयो युक्तः । **प्रवृत्तिर्यथा** उक्तलक्षणवती **तथा** दोषा अप्युक्तलक्षणवन्त इत्यग्रिमसूत्रसंवलितोऽर्थः । '**प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारम्भः**'इत्युक्तलक्षणसत्त्वान्नासिद्धं लक्षणमिति भावः । प्रवृत्तिस्तु द्वयी कारणरूपा कार्यरूपा च, द्वे अप्यात्मसमवेते, तत्राद्या जन्यत्वेनाऽविशिष्टा विशिष्टा च यत्नत्वजातिमती, मानसप्रत्यक्षसिद्धा, द्वितीया तु धर्माधर्मरूपा यागादेरगम्यागमनादेश्च चिरध्वस्तस्य व्यापारतया कर्मनाशाजलस्पर्शादेः प्रायश्चित्तादेश्च नाश्यतया सिध्यतीति ॥ १ ॥

(भा०) प्रवृत्त्यनन्तरास्तर्हि दोषाः परीक्ष्यन्तामित्यत आह—

तथा दोषाः ॥ २ ॥

परीक्षिता इति । बुद्धिसमानाश्रयत्वादात्मगुणाः, प्रवृत्तिहेतुत्वात् पुनर्भवप्रतिसन्धानसामर्थ्याच्च संसारहेतवः, संसारस्यानादित्वा(१)दनादिना प्रबन्धेन प्रवर्तन्ते, मिथ्याज्ञाननिवृत्तिस्तत्त्वज्ञानात् तन्निवृत्तौ रागद्वेषप्रबन्धोच्छेदेऽपवर्ग इति । प्रादुर्भावतिरोधान(२)धर्मका इत्येवमाद्युक्तं दोषाणामिति ॥ २ ॥

(वृ०) दोषपरीक्षायां प्राप्तायामाह—

तथा दोषाः ॥ २ ॥

तथा दोषा अपि, **प्रवर्त्तनालक्षणा** इत्युक्तलक्षणवन्त एवेति

---

(१) संसारवासनानादित्वादिति पु० पा० ।
(२) निरोध—इति पु० पा० ।

नासिद्धिरिति भावः ॥ २ ॥

समाप्तं प्रवृत्तिदोषसामान्यपरीक्षाप्रकरणम् ॥ १ ॥

(भा०) प्रवर्तनालक्षणा दोषा इत्युक्तं तथा चेमे मानेर्ष्यासूयाविचिकित्सामत्सरादयः ते कस्मान्नोपसङ्ख्यायन्ते इत्यत आह—

तत्त्रैराश्यं रागद्वेषमोहार्थान्तरभावात् ॥ ३ ॥

तेषां दोषाणां त्रयो राशयस्त्रयः पक्षाः। रागपक्षः। (१)कामो मत्सरः स्पृहा तृष्णा लोभ इति। द्वेषपक्षः क्रोध ईर्ष्याऽसूया द्रोहोऽमर्ष इति। मोहपक्षो मिथ्याज्ञानं विचिकित्सा मानः प्रमाद इति त्रैराश्यान्नोपसङ्ख्यायन्ते इति। लक्षणस्य तर्ह्यभेदात्त्रित्वमनुपपन्नम्? रागद्वेषमोहार्थान्तरभावात् नानुपपन्नम्, आसक्तिलक्षणो(२)रागः, अमर्षलक्षणो द्वेषः, मिथ्याप्रतिपत्तिलक्षणो मोह इति। एतत्प्रत्यात्मवेदनीयं सर्वशरीरिणाम्, विजानात्ययं शरीरी रागमुत्पन्नमस्ति मेऽध्यात्मं रागधर्म इति। विरागं च विजानाति नास्ति मेऽध्यात्मं रागधर्म इति एवमितरयोरपीति। मानेर्ष्यासूयाप्रभृतयस्तु त्रैराश्यमनुपतिता इति नोपसङ्ख्यायन्ते ॥ ३ ॥

(वृ०) अथ त्रैराश्येन विशेषेण दोषपरीक्षणाय तत्त्रैराश्यप्रकरणम्, तत्र सिद्धान्तसूत्रम्—

---

(१) रागपक्षाः—इति क० पु० पा०।

(२) सक्तिलक्षणः—इति पु० पा०।

तत्त्रैराश्यं रागद्वेषमोहार्थान्तरभावात् ॥ ३ ॥

तेषां दोषाणां **त्रयो राशयस्त्रयः** पक्षा न तु रागद्वेषमोहानामैकैकत्वं तेषा**मर्थान्तरभावात्** अवान्तरभेदवत्त्वात् । तथा च भयशोकमानादीनामेष्वेवान्तर्भावान्न विभागन्यूनत्वम् । इच्छात्वद्वेषत्वमिथ्याज्ञानत्वरूपविरुद्धधर्मवत्त्वान्न विभागाधिक्यम् । इच्छात्वादिकं तु रागादावनुभवसिद्धम् ।

तत्र **रागपक्षः**—कामो मत्सरः स्पृहा तृष्णा लोभो माया दम्भ इति । **कामो** रिरंसा, रतिश्च विजातीयः संयोगः । नारीगताभिलाष इति तु न युक्तम्, स्त्रियाः कामेऽव्याप्तेः । **मत्सरः** स्वप्रयोजनप्रतिसन्धानं विना पराभिमतनिवारणेच्छा, यथा राजकीयादुदपानान्नोदकं पेयमित्यादि, एवं परगुणनिवारणेच्छाऽपि । **स्पृहा** धर्माविरोधेन प्राप्तीच्छा । **तृष्णा** इदं मे न क्षीयतामितीच्छा । उचितव्ययाकरणेनापि धनरक्षणेच्छारूपं **कार्पण्यमपि** तृष्णाभेद एव । धर्मविरोधेन परद्रव्येच्छा **लोभः** । परवञ्चनेच्छा **माया** । कपटेन धार्मिकत्वादिना स्वोत्कर्षख्यापनेच्छा **दम्भः** ।

द्वेषपक्षः—क्रोध ईर्ष्या असूया द्रोहोऽमर्षोऽभिमान इति । **क्रोधो** नेत्रलौहित्यादिहेतुर्द्वेषविशेषः । **ईर्ष्या** साधारणे वस्तुनि परस्वत्वात् तद्ग्रहीतरि द्वेषः, यथा दुरन्तदायादानाम् । **असूया** परगुणादौ द्वेषः । **द्रोहो** नाशाय द्वेषः । हिंसा तु द्रोहजन्या ।

परे तु तां द्रोहं मन्यन्ते ।

अमर्षः कृतापराधेऽसमर्थस्य द्वेषः । **अभिमानो**ऽपकारिण्यकिञ्चित्करस्याऽऽत्मनि द्वेषः ।

मोहपक्षः—विपर्ययसंशयतर्कमानप्रमादभयशोकाः । **विपर्ययो** मिथ्याज्ञानापरपर्यायोऽयथार्थनिश्चयः । एकधर्मिकविरुद्धभावाभावज्ञानं **संशयः** स एव विचिकित्सेत्युच्यते । व्याप्यारोपाद्

व्यापकप्रसञ्जनं **तर्कः** । आत्मन्यविद्यमानगुणारोपेणोत्कर्षधीर्**मानः** । गुणवति निर्गुणत्वधीरूपं **स्मय**मपि मानेऽन्तर्भावयन्ति ।

प्रमादः पूर्वं कर्त्तव्यतया निश्चिते ऽप्यकर्त्तव्यताधीः, एवं वैपरीत्येऽपि । **भयम्** अनिष्टहेतूपनिपाते तत्परित्यागानर्हताज्ञानम् । **शोक** इष्टवियोगे तल्लाभानर्हताज्ञानम् ॥ ३ ॥

नैकप्रत्यनीकभावात् ॥ ४ ॥

(भा०) नार्थान्तरं रागादयः, कस्मात् ? एकप्रत्यनीकभावात् । तत्त्वज्ञानं सम्यङ्मतिरार्यप्रज्ञा सम्बोध इत्येकमिदं प्रत्यनीकं त्रयाणामिति ॥ ४ ॥

(वृ०) शङ्कते—

न, एकप्रत्यनीकभावात् ॥ ४ ॥

रागादीनां भेदो **न, एकप्रत्यनीकभावात्** एकस्मिन् प्रत्यनीकभावो विरोधित्वं यस्य तत्तथा, तेनैकनाश्यत्वादित्यर्थः । एकं हि तत्त्वज्ञानमेषां विरोधि ॥ ४ ॥

व्यभिचारादहेतुः ॥ ५ ॥

(भा०) एकप्रत्यनीकाः पृथिव्यां श्यामादयोऽग्निसंयोगेनैकेन, एकयोनयश्च पाकजा इति ॥ ५ ॥

(वृ०) समाधत्ते—

व्यभिचारादहेतुः ॥ ५ ॥

एकविरोधित्वं भेदनिषेधे न हेतुर्व्यभिचारात्, एकाग्निसंयोगनाश्यत्वेऽपि रूपादीनां भेदात् ॥ ५ ॥

(भा०) सति चार्थान्तरभावे—

तेषां मोहः पापीयान्नामूढस्येतरोत्पत्तेः ॥ ६ ॥

मोहः पापः, पापतरो वा द्वावभिप्रेत्योक्तम्, कस्मात्? नामूढस्येतरोत्पत्तेः। अमूढस्य रागद्वेषा नोत्पद्यन्ते मूढस्य तु यथासङ्कल्पमुत्पत्तिः, विषयेषु रञ्जनीयाः सङ्कल्पा रागहेतवः, कोपनीयाः सङ्कल्पा द्वेषहेतवः, उभये च सङ्कल्पा न मिथ्याप्रतिपत्तिलक्षणत्वान्मोहादन्ये, ताविमौ मोहयोनी रागद्वेषाविति। तत्त्वज्ञानाच्च मोहनिवृत्तौ रागद्वेषानुत्पत्तिरित्येकप्रत्यनीकभावोपपत्तिः। एवं च कृत्वा तत्त्वज्ञानाद् "दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभावादपवर्ग" इति व्याख्यातमिति ॥ ६ ॥

(वृ०) किं च नैतेषामेकनिवर्त्यत्वं तत्त्वज्ञानस्य मोहनिवर्तकत्वात्तन्निवृत्त्या रागादिनिवृत्तेरित्याशयेनाह—

तेषां मोहः पापीयान्नामूढस्येतरोत्पत्तेः ॥ ६ ॥

यद्यपि बहूनां निर्धारणे इष्ठनस्तमपो वा विधानात् पापतमः पापिष्ठ इति वा युक्तं तथाऽपि(द्वौ) द्वावभिकृत्य निर्धारणम्, द्वयोर्निर्धारणे ईयसुनो विधानात्, तेन रागमोहयोर्द्वेषमोहयोर्वा मोहः पापी-

यानन्नर्थमूलं बलवद्द्वेष्य इति यावत् । हेतुमाह नामूढस्येति । मोहशून्यस्य रागद्वेषयोरभावादित्यर्थः ।

न च तत्त्वज्ञानिनोऽपि हिताहितगोचरप्रवृत्तिनिवृत्ती रागद्वेषाधीने इति तत्र व्यभिचार इति वाच्यम् । धर्माधर्मप्रयोजकरागद्वेषयोर्दोषत्वेन विवक्षितत्वात्, एतदभिप्रायकमेवासक्तो द्विषँश्च मुक्त इत्यादिकमपीति भावः ॥ ६ ॥

(भा०) प्राप्तस्तर्हि—

निमित्तनैमित्तिकभावादर्थान्तरभावो दोषेभ्यः ॥ ७ ॥

अन्यद्धि निमित्तमन्यच्च नैमित्तिकमिति दोषनिमित्तत्वाद्दोषो(१) मोह इति ॥ ७ ॥

(वृ०) शङ्कते—

प्राप्तस्तर्हि निमित्तनैमित्तिकभावादर्थान्तरभावो दोषेभ्यः ॥ ७ ॥

दोषनिमित्तत्वान्मोहस्य दोषभिन्नत्वं स्यादभेदेन कार्यकारणभावाभावात् । दोषेभ्य इत्यान्तर्गणिकभेदाद्बहुवचनम् ।

प्राप्तस्तर्हीत्यंशस्तु न सूत्रं किं तु भाष्यकृतः पूरणमित्यपि वदन्ति ॥ ७ ॥

न(२) दोषलक्षणावरोधान्मोहस्य ॥ ८ ॥

(भा०) प्रवर्त्तनालक्षणा दोषा इत्यनेन दोषलक्षणेनात्र-

---

(१) न दोषः—इति पु० पा० ।
(२) न इति—नास्ति पुस्तकान्तरे ।

रुध्यते दोषेषु मोह इति ॥ ८ ॥

(वृ०) निराकरोति—

न दोषलक्षणसत्त्वान् मोहस्य ॥ ८ ॥

मोहस्य दोषलक्षणसत्त्वाद्दोषत्वम्, व्यक्तिभेदाच्च हेतुहेतुमद्भावो न विरुध्यते इति भावः ॥ ८ ॥

निमित्तनैमित्तिकोपपत्तेश्च तुल्यजातीयानामप्रतिषेधः ॥ ९ ॥

(भा०) द्रव्याणां गुणानां वा ऽनेकविधविकल्पो निमित्तनैमित्तिकभावे तुल्यजातीयानां दृष्ट इति ॥ ९ ॥

(वृ०) अप्रयोजकत्वमुक्त्वा ऽनैकान्तिकत्वमप्याह—

निमित्तनैमित्तिकोपपत्तेश्च तुल्यजातीयानामप्रतिषेधः ॥ ९ ॥

एकजातीययोरपि द्रव्ययोर्गुणयोश्च निमित्तनैमित्तिकोपपत्तेर्हेतुहेतुमद्भावस्वीकारात् तुल्यजातीयत्वप्रतिषेधो न युक्त इति ॥९॥

समाप्तं दोषपरीक्षाप्रकरणम् ॥ २ ॥

(भा०) दोषानन्तरं प्रेत्यभावस्तस्यासिद्धिः । आत्मनो नित्यत्वात् । न खलु नित्यं किं चिज्जायते म्रियते वा इति, जन्ममरणयोर्नित्यत्वादात्मनो ऽनुपपत्तिः, उभयं च

प्रेत्यभाव इति, तत्रायं सिद्धानुवादः—

आत्मनित्यत्वे प्रेत्यभावसिद्धिः ॥ १० ॥

नित्योऽयमात्मा प्रैति पूर्वशरीरं जहाति म्रियते इति प्रेत्य च पूर्वशरीरं हित्वा भवति जायते शरीरान्तरमुपादत्त इति तच्चै- तदुभयं 'पुनरुत्पत्तिः प्रेत्यभावः'(इत्यत्रोक्तं पूर्वशरीरं हित्वा शरीरान्तरोपादानं प्रेत्यभावः)(१) इति तच्चैतन्नित्यत्वे सम्भव- तीति । यस्य तु सत्त्वोत्पादः सत्त्वनिरोधः प्रेत्यभावः तस्य कृत- हानमकृताभ्यागमश्च दोषः । उच्छेदहेतुवादे ऋष्युपदेशाश्चानर्थ- का इति ॥ १० ॥

(वृ०) क्रमप्राप्ततया प्रेत्यभावे परीक्षणीये प्रेत्यभावः शरीरस्य बुद्धेरात्मनो वेति संशये 'पुनरुत्पत्तिः प्रेत्यभावः' इति लक्षण- सूत्राद्विनष्टस्योत्पादः प्रतीयते, न चासौ नित्यस्यात्मनः सम्भवतीति शरीरादेः स्यात् ।

न च मृतस्य शरीरादेरुत्पत्तिविरोधान्नेदं युक्तमिति वाच्यम् । प्रेत्यभाव इत्यस्य मुखं व्यादाय स्वपितीतिवत् व्यत्ययेन भूत्वा प्राय- णमित्यर्थात् ।

अत्र सिद्धान्तसूत्रम्—

आत्मनित्यत्वे प्रेत्यभावसिद्धिः ॥ १० ॥

आत्मनः पूर्वोक्तयुक्त्या नित्यत्वे **प्रेत्यभावस्तस्य सिध्य- ति** । एकजातीयशरीराद्यसम्बन्धचरमसम्बन्धनाशयोरुत्पादप्रायणयोरा- त्मनः सम्भवात् सम्बन्धस्त्ववच्छेद्यावच्छेदकभावलक्षणः । स च स्व-

---

(१)( ) एतदन्तर्गतः पाठः पुस्तकान्तरे नास्ति ।

रूपसम्बन्धविशेषोऽतिरिक्तो वेत्यन्यदेतत् ।

लक्षणसूत्रे पुनरुत्पत्तिरित्यत्र पुनःपदं च प्रेत्यभावप्रवाहस्यानादित्वज्ञापनाय, तज्ज्ञानं च वैराग्ये उपयुज्यत इति ॥ १० ॥

व्यक्ताद्व्यक्तानां प्रत्यक्ष(१)प्रामाण्यात् ॥ ११ ॥

(भा०) कथमुत्पत्तिरिति चेत् ? केन प्रकारेण किन्धर्मकात् कारणाद्व्यक्तं शरीराद्युत्पद्यत इति ?

व्यक्ताद् भूतसमाख्यातात्पृथिव्यादितः परमसूक्ष्मान्नित्याद्व्यक्तं शरीरेन्द्रियविषयोपकरणाधारं प्रज्ञातं द्रव्यमुत्पद्यते(२) । व्यक्तं च खल्विन्द्रियग्राह्यं तत्सामान्यात्कारणमपि व्यक्तम् । किं सामान्यम् ? रूपादिगुणयोगः । रूपादिगुणयुक्तेभ्यः पृथिव्यादिभ्यो नित्येभ्यो रूपादिगुणयुक्तं शरीराद्युत्पद्यते । प्रत्यक्षप्रामाण्यात् । दृष्टो हि रूपादिगुणयुक्तेभ्यो मृत्प्रभृतिभ्यस्तथाभूतस्य द्रव्यस्योत्पादः, तेन चादृष्टस्यानुमानमिति । रूपादीनामन्वयदर्शनात् प्रकृतिविकारयोः, पृथिव्यादीनां नित्याना(३)मतीन्द्रियाणां कारणभावोऽनुमीयत इति ॥ ११ ॥

(वृ०) ननु प्रेत्यभाव उत्पत्तिनिरूप्यः, सा च न सजातीयाद् विजातीयाद्वा सम्भवति आद्यपृथिव्यादौ व्यभिचारात्, तन्नित्यत्वे मानाभावादतः प्रेत्यभावोऽसिद्ध इत्युपोद्घातात् प्रसङ्गाद्वोत्पत्तिप्रकारं

---

(१) प्रत्यक्षेति—पु० नास्ति ।

(२) उच्यते—इति पु० पा० ।

(३) नित्यानाम्—इति क० पु० नास्ति ।

दर्शयति--

व्यक्ताद् व्यक्तानां प्रत्यक्षप्रामाण्यात् ॥ ११ ॥

व्यक्तानामुत्पत्तिरिति शेषः। व्यक्ताद् व्यक्तजातीयात् पृथिव्यादितो व्यक्तानां व्यक्तजातीयानां जन्यपृथिव्यादीनामुत्पत्तिः। इत्थं च पृथिव्यादेः पृथिव्यादितो रूपवदादितश्च रूपवदादीनामुत्पत्तेः प्रत्यक्षसिद्धत्वात् परमाणुरपि कल्प्यते, त्रसरेणोरपकृष्टमहत्त्वेन सावयवावयवत्वसिद्धेस्तस्य लाघवान्नित्यत्वमिति भावः ॥ ११ ॥

न घटाद् घटानिष्पत्तेः ॥ १२ ॥

(भा०) इदमपि प्रत्यक्षं, न खलु व्यक्ताद् घटाद्व्यक्तो घट उत्पद्यमानो दृश्यते इति व्यक्ताद् व्यक्तस्यानुत्पत्तिदर्शनान्न व्यक्तं कारणमिति ॥ १२ ॥

(वृ०) अबुद्ध्वा शङ्कते—

न घटाद्धटानिष्पत्तेः ॥ १२ ॥

विशेषकार्यकारणभावाभावे सामान्यतोऽपि न तथेति भावः ॥ १२ ॥

व्यक्ताद् घटनिष्पत्तेरप्रतिषेधः ॥ १३ ॥

(भा०) न ब्रूमः सर्वं सर्वस्य कारणमिति, किन्तु (१) यदुत्पद्यते व्यक्तं द्रव्यं तत्तथाभूतादेवोत्पद्यते इति। व्यक्तं च तन्मृद्द्रव्यं कपालसंज्ञकं यतो घट उत्पद्यते। न चैतन्निह्नुवानः क्वचिदभ्य-

---

(१) किं तर्हि—इति पु० पा०

नुज्ञां लब्धुमर्हतीति । तदेतत्तत्त्वम् ॥ १३ ॥

(वृ०) विशेषतो व्यभिचारो न विरोधी, सामान्यतस्तु नास्त्येवेत्याशयवान् समाधत्ते—

व्यक्ताद् घटनिष्पत्तेरप्रतिषेधः ॥ १३ ॥

सजातीयात् सजातीयोत्पत्तेर्न **प्रतिषेधः**, पृथिवीजातीयात् कपालादितो **घटादिनिष्पत्तेः**, उक्तापादनं चाप्रयोजकमिति भावः ॥ १३ ॥

समाप्तं प्रेत्यभावपरीक्षाप्रकरणम्

(भा०) अतः परं प्रावादुकानां दृष्टयः प्रदर्श्यन्ते—

अभावाद्भावोत्पत्तिर्नानुपमृद्य प्रादुर्भावात् ॥ १४ ॥

असतः सदुत्पद्यते इत्ययं पक्षः, कस्मात् ? उपमृद्य प्रादुर्भावात् । उपमृद्य बीजमङ्कुर उत्पद्यते नानुपमृद्य, न चेद्बीजोपमर्दोऽङ्कुरकारणम् अनुपमर्देऽपि बीजस्याङ्कुरोत्पत्तिः स्यादिति ॥ १४ ॥

(वृ०) अथात्राष्टौ प्रकरणानि, प्रसङ्गाद् व्यक्तानामित्येतत्सिद्ध्यर्थमुपोद्घाताद्वा । तत्रादौ शून्यतोपादानप्रकरणम् ।

तत्र पूर्वपक्षसूत्रम्—

अभावाद्भावोत्पत्तिर्नानुपमृद्य प्रादुर्भावात् ॥ १४ ॥

अभावादुपादानात् कार्याणां **भावानामुत्पत्ति**र्यतोऽङ्कुरादेर्बीजादिक**मनुपमृद्य न प्रादुर्भावः**, तथा च बीजादिविनाशोऽङ्कुराद्युपादानमिति ॥ १४ ॥

(भा०) अत्राभिधीयते—

व्याघातादप्रयोगः ॥ १५ ॥

उपमृद्य प्रादुर्भावादित्ययुक्तः प्रयोगो व्याघातात् । यदुपमृद्नाति न तदुपमृद्य प्रादुर्भवितुमर्हति विद्यमानत्वात् । यच्च प्रादुर्भवति न तेनाप्रादुर्भूतेनाविद्यमानेनोपमर्द इति ॥ १५ ॥

(वृ०) अत्रोत्तरम्—

व्याघातादप्रयोगः ॥ १५ ॥

उपमृद्य प्रादुर्भवन्तीति न युक्तः प्रयोगो व्याघातात्, उपमर्दकस्य पूर्वमसत्त्वे उपमर्दकत्वायोगात् । सत्त्वे च परतः प्रादुर्भावायोगात् ॥ १५ ॥

नातीतानागतयोः कारकशब्दप्रयोगात् ॥ १६ ॥

(भा०) अतीते चानागते चाविद्यमाने कारकशब्दाः प्रयुज्यन्ते । पुत्रो जनिष्यते, जनिष्यमाणं पुत्रमभिनन्दति, पुत्रस्य जनिष्यमाणस्य नाम करोति, अभूत्कुम्भो, भिन्नं कुम्भमनुशोचति, भिन्नस्य कुम्भस्य कपालानि, अजाताः पुत्राः पितरं तापयन्तीति बहुलं भाक्ताः प्रयोगा दृश्यन्ते । का पुनरियं भक्तिः ? आनन्तर्यं भक्तिः, आनन्तर्यसामर्थ्यादुपमृद्य प्रादुर्भावार्थः प्रादुर्भविष्यन्नङ्कुर, उपमृद्नाती(१)ति भाक्तं कर्तृत्वमिति ॥ १६ ॥

---

(१) उपमृद्नाति–इति पु० पा० ।

(वृ०) पूर्वपक्षी दूषयति—

नातीतानागतयोः कारकशब्दप्रयोगात् ॥ १६ ॥

नायुक्तः प्रयोगः, अतीतेऽनागते च कारकशब्दप्रयोगात् कर्तृकर्मादिबोधकशब्दप्रयोगात् । यथा जनिष्यते पुत्रः, जनिष्यमाणं पुत्रमभिनन्दति, अभूत्कुम्भो, भिन्नं कुम्भमनुशोचति ॥१६॥

न विनष्टेभ्यो ऽनिष्पत्तेः ॥ १७ ॥

(भा०) न विनष्टाद्बीजादङ्कुर उत्पद्यते इति तस्मान्नाभावाद्भावोत्पत्तिरिति ॥ १७ ॥

(वृ०) नन्वास्तामौपचारिकः प्रयोगस्तथा ऽपि किं बीजादेर्विनष्टस्योपादानत्वं मन्यसे, बीजादेर्विनाशस्य वा ? अन्त्येऽपि तस्योपादानत्वं निमित्तत्वं वा ? तत्राद्ये उत्तरम्—

न विनष्टेभ्यो ऽनिष्पत्तेः ॥ १७ ॥

विनष्टानां बीजादीनामुपादानत्वायोगात्, अत एव न द्वितीयः, तत्र विनष्टं विनाशस्ततो नोत्पत्तिः, द्रव्यत्वस्य भावकार्यसमवायिकारणतावच्छेदकत्वात् ॥ १७ ॥

क्रमनिर्देशादप्रतिषेधः ॥ १८ ॥

(भा०) उपमर्दप्रादुर्भावयोः पौर्वापर्यनियमः क्रमः स खल्वभावाद्भावोत्पत्तेर्हेतुर्निर्दिश्यते स च न प्रतिषिध्यते इति । व्याहतव्यूहानामवयवानां पूर्वव्यूहनिवृत्तौ व्यूहान्तराद् द्रव्यनिष्पत्तिर्नाभावात् । बीजावयवाः कुतश्चिन्नि-

मित्तात्प्रादुर्भूतक्रियाः पूर्वव्यूहं जहति व्यूहान्तरं चापद्यन्ते व्यूहान्तरादङ्कुर उत्पद्यते। दृश्यन्ते खलु अवयवास्तत्संयोगाश्चाङ्कुरोत्पत्तिहेतवः। न चानिवृत्ते पूर्वव्यूहे बीजावयवानां शक्यं व्यूहान्तरेण भवितुमित्युपमर्दप्रादुर्भावयोः पौर्वापर्यनियमः क्रमः, तस्मान्नाभावाद्भावोत्पत्तिरिति। न चान्यद्बीजावयवेभ्योऽङ्कुरोत्पत्तिकारणमित्युपपद्यते बीजोपादाननियम इति॥ १८॥

(वृ०) तृतीये त्वाह—

क्रमनिर्देशादप्रतिषेधः॥ १८॥

अभावस्य कारणत्वं प्रतिषिध्यते प्रतिबन्धकाभावस्य हेतुत्वोपगमादित्याह क्रमेति। बीजे विनष्टेऽङ्कुरो जायते इति प्रत्ययाद्बीजस्य प्रतिबन्धकस्याभावः कारणं, बीजे विनष्टे हि तदवयवैर्जलादिसिक्तभूम्यवयवसहितैरङ्कुर आरभ्यते, अभावमात्रस्य कारणत्वे च चूर्णीकृतादपि बीजादङ्कुरोत्पत्तिः स्यादभावस्य निर्विशेषत्वादिति भावः॥ १८॥

समाप्तं शून्यतोपादाननिराकरणप्रकरणम्॥ ४॥

(भा०) अथापर आह—

ईश्वरः कारणं पुरुषकर्माफल्यदर्शनात्॥ १९॥

पुरुषोऽयं समीहमानो नावश्यं समीहाफलं प्राप्नोति तेनानुमीयते पराधीनं पुरुषस्य कर्मफलाराधनमिति, यदधीनं स ईश्वरः। तस्मादीश्वरः कारणमिति॥ १९॥

(वृ०) मतान्तरमाह—

ईश्वरः कारणं पुरुषकर्माफल्यदर्शनात् ॥ १९ ॥

अनेन ब्रह्मपरिणामवादो ब्रह्मविवर्त्तवादो वा दर्शित इति वदन्ति। तथा हि ब्रह्मैव नामरूपप्रपञ्चभेदेन विपरिणमते, मृत्तिकेवोदञ्चनादिभावेन । अत एव प्राकृतरूपस्य सत्त्वस्यापरित्यागः प्रपञ्चेषु, उदञ्चनादाविव मृत्तिकात्वस्येति परिणामवादः ।

ब्रह्मैव चानाद्यनिर्वचनीयाविद्यावशान्नानारूपेण विवर्तते मुखमिव तत्तज्जलाद्यालम्बनभेदादिति विवर्त्तवादः ।

ननु पुरुषकर्मैव कारणमस्तु, किमीश्वरस्य कारणत्वेनेत्यत आह । पुरुषेति । पुरुषकर्मणां हि वैफल्यमपि दृश्यते, अतः सहकार्यन्तरमवश्यं वाच्यम्, तथा चेश्वर एव यथा यथेच्छति तथा जगद्विपरिवर्तते इत्येवास्तु, किं पुरुषकर्मणेति भावः ।

वस्तुतस्तु केवलेश्वरकारणतापरं प्रकरणं तदुपादानतापरत्वे तु न किमपि मानमाकलयाम इति ॥ १९ ॥

न, पुरुषकर्माभावे फलानिष्पत्तेः ॥ २० ॥

(भा०) ईश्वराधीना चेत्फलनिष्पत्तिः स्यादपि तर्हि पुरुषस्य समीहामन्तरेण फलं निष्पद्येतेति ॥ २० ॥

(वृ०) समाधत्ते—

पुरुषकर्माभावे फलानिष्पत्तेः ॥ २० ॥

केवलं न ब्रह्मणः, परं तु ईश्वरस्यैव हेतुत्वे तदिच्छाया अप्य-

तिरिक्तायास्तद्विषयतायाश्चानभ्युपगमादभ्युपगमे द्वैतापत्तिरतः सर्वं सर्वदा स्यान्न स्याच्च कार्यवैचित्र्यमिति पुरुषकर्मणोऽपि सहकारिता ऽऽवश्यकी, ब्रह्मण उपादानत्वं तु न सम्भवत्यसमवायिकारणत्वासम्भवात्तस्य कारणतामात्रं त्विष्यत एवेति भावः ॥ २० ॥

तत्कारितत्वादहेतुः ॥ २१ ॥

(भा०) पुरुषकारमीश्वरोऽनुगृह्णाति, फलाय पुरुषस्य यतमानस्येश्वरः फलं सम्पादयतीति। यदा न सम्पादयति तदा पुरुषकर्माफलं भवतीति । तस्मादीश्वरकारितत्वादहेतुः पुरुषकर्माभावे फलानिष्पत्तेरिति ।

गुणविशिष्टमात्मान्तरमीश्वरः। तस्यात्मकल्पात् कल्पान्तरानुपपत्तिः(१) अधर्ममिथ्याज्ञानप्रमादहान्या धर्मज्ञानसमाधिसम्पदा च विशिष्टमात्मान्तरमीश्वरः तस्य च धर्मसमाधिफलमणिमाद्यष्टविधमैश्वर्यम् । सङ्कल्पानुविधायी चास्य धर्मः। प्रत्यात्मवृत्तीन् धर्माधर्मसञ्चयान् पृथिव्यादीनि च भूतानि प्रवर्तयति । एवं च स्वकृताभ्यागमस्यालोपेन निर्माणप्राकाम्यमीश्वरस्य स्वकृतकर्मफलं वेदितव्यम् । आप्तकल्पश्चायम् । यथा पिताऽपत्यानां तथा पितृभूत ईश्वरो भूतानाम् । न चात्मकल्पादन्यः कल्पः सम्भवति । न तावदस्य बुद्धिं विना कश्चिद्धर्मो लिङ्गभूतः शक्य उपपादयितुम्। आगमाच्च द्रष्टा(२) बोद्धा सर्वज्ञाता ईश्वर इति। बुद्ध्यादिभिश्चात्मलिङ्गैर्निरुपाख्यमीश्वरं प्रत्यक्षानुमानागमविषयातीतं

---

(१) आत्मकल्पान्तरानुपपत्तिः-इति पु० पा० ।

(२) द्रष्टः-इति पु० पा० ।

कः शक्त उपपादयितुम् । स्वकृताभ्यागमलोपेन च प्रवर्तमानस्यास्य यदुक्तं प्रतिषेधजातमकर्मनिमित्ते शरीरसर्गे, तत्सर्वं प्रसज्यते इति ॥ २१ ॥

(वृ०) नन्वेवं पुरुषव्यापारस्य फले व्यभिचारो न स्यादिति चेत्तत्राह—

तत्कारितत्वादहेतुः ॥ २१ ॥

फलाभावस्य **पुरुषकर्माभावकारितत्वात्** पुरुषस्य कर्म अदृष्टं तदभावाधीनत्वात्, पुरुषकारः **अहेतुः** फलानुपधायकः ।

नन्वीश्वर एव क इत्यत्र भाष्यम् । "**गुणविशिष्टमात्मान्तरमीश्वरः**" । गुणैर्नित्यज्ञानेच्छाप्रयत्नैः सामान्यगुणैश्च संयोगादिभि**र्विशिष्टमात्मान्तरं** जीवेभ्यो भिन्न **आत्मा** जगदाराध्यः सृष्ट्यादिकर्ता वेदद्वारा हितोपदेशको जगतः पितेति ।

परं तु प्रसङ्गादीश्वरप्रतिपादनायेयं त्रिसूत्री, तथाहि—**ईश्वरः कारणम्**, अर्थाज्जन्यजातस्य । अनुमानन्तु—क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वात् घटवदित्यूह्यम् ।

ननु जीवानामेव कर्तृत्वं स्यादत्राह—**पुरुषेति** । **पुरुषकर्मणां वैफल्यं दृश्यते**, तथा च विफले कर्मणि प्रवर्त्तमानत्वादज्ञत्वं जीवानां यत उपादानगोचरापरोक्षज्ञानादिमतो हि कर्तृत्वं, न क्षित्याद्युपादानगोचरमपरोक्षज्ञानं जीवानामिति भावः ।

नन्वदृष्टद्वारा जीवानां कर्तृत्वमस्त्वित्याशङ्कते । **न पुरुषेति** । **फलस्य** कार्यस्य **कर्माभावेऽनिष्पत्तेः** तत्तत्पुरुषोपभोगसाधनत्वात् तत्कर्मजन्यत्वमिति स्फोरणाय **पुरुषेति** । समाधत्ते **तदिति** । कर्मणोऽपि **तत्कारितत्वा**दीश्वरकारितत्वात् अचेतनस्य चेतना-

धिष्ठितस्यैव जनकत्वादिति भावः ॥ २१ ॥

समाप्तमीश्वरोपादानताप्रकरणम् ॥ ५ ॥

(भा०) अपर इदानीमाह ।

अनिमित्ततो भावोत्पत्तिः कण्टकतैक्ष्ण्यादि-
दर्शनात् ॥ २२ ॥

(भा०) अनिमित्ता शरीराद्युत्पत्तिः, कस्मात् ?(१) कण्टकतैक्ष्ण्यादिदर्शनात् कण्टकस्य तैक्ष्ण्यम्, पर्वतधातूनां चित्रता, ग्राव्णां श्लक्ष्णता, निर्निमित्तं चोपादानं दृष्टं तथा शरीरादिसर्गोऽपीति ॥ २२ ॥

(वृ०) यदि च कार्याणाम् आकस्मिकत्वं तदा न परमाण्वादीनामुपादानत्वं न वेश्वरस्य निमित्तत्वमत आकस्मिकत्वनिराकरणमारभते,

तत्र पूर्वपक्षसूत्रम्—

अनिमित्ततो भावोत्पत्तिः कण्टकतैक्ष्ण्यादिदर्शनात् ॥ २२ ॥

अनिमित्तत इति प्रथमान्तात्तसिः, अनिमित्ता भावोत्पत्तिरित्यर्थः । **भाव** इति स्पष्टार्थम् । घटाद्युत्पत्तिर्न कारणनियम्या उत्पत्तित्वात् कण्टकतैक्ष्ण्याद्युत्पत्तिवत् । यद्वा घटादिकं न सकारणकं भावत्वात् कण्टकतैक्ष्ण्यादिवत् । **तैक्ष्ण्यं** संस्थानविशेषः । **आदि**पदान्मयूरचित्रादिपरिग्रहः, तदकारणकमेवेत्याशयः ॥ २२ ॥

---

(१) कस्मात्–इति पु० नास्ति ।

अनिमित्तनिमित्तत्वान्नानिमित्ततः ॥ २३ ॥

(भा०) अनिमित्ततो भावोत्पत्तिरित्युच्यते यतश्चोत्पद्यते तन्निमित्तम्। अनिमित्तस्य निमित्तत्वान्नानिमित्ता भावोत्पत्तिरिति ॥ २३ ॥

(वृ०) एकदेशी भ्रान्तो दूषयति—

अनिमित्तनिमित्तत्वान्नानिमित्ततः ॥ २३ ॥

अनिमित्तत इति हेतुपञ्चमीनिर्देशादनिमित्तस्यैव निमित्तत्वात् कथमनिमित्तत इति ॥ २३ ॥

निमित्तानिमित्तयोरर्थान्तरभावादप्रतिषेधः ॥ २४ ॥

(भा०) अन्यद्धि निमित्तमन्यच्च निमित्तप्रत्याख्यानम्, न च प्रत्याख्यानमेव प्रत्याख्येयं यथा ऽनुदकः कमण्डलुरिति नोदकप्रतिषेध उदकं भवतीति। स खल्वयं वादो ऽकर्मनिमित्तः शरीरादिसर्ग इत्येतस्मान्न भिद्यते, अभेदात्तत्प्रतिषेधेनैव प्रतिषिद्धो वेदितव्य इति ॥ २४ ॥

(वृ०) दूषयति—

निमित्तानिमित्तयोरर्थान्तरभावादप्रतिषेधः ॥ २४ ॥

अनिमित्तस्य निमित्तस्य चार्थान्तरभावाद्भेदादुक्तः प्रतिषेधो न युक्तः अनिमित्तस्य निमित्तत्वासम्भवात् शरीरस्याकर्म-

निमित्तत्वदूषणेनैव च दूषितप्रायमित्याशयेनात्र न दूषितमिति ।

नव्यास्तु सूत्रद्वयमेवं व्याचक्षते । समाधत्ते । **अनिमित्तेति** । **अनिमित्तस्य** अनिमित्तत्वसाधकस्य । **निमित्तत्वात्** । अनिमित्तत्वानुमितिजनकत्वादनिमित्तत इति व्याहतम् । अनिमित्तत्वानुमितिजनकानभ्युपगमेऽनिमित्तत्वं न सिद्ध्येदिति, कण्टकतैक्ष्ण्यादिकमपि नानिमित्तकम्, अदृष्टविशेषसहकृतैरणुभिस्तदुत्पादनादिति हृदयम् । दोषान्तरमाह **निमित्तेति** । इदमत्र निमित्तमिदमनिमित्तमिति प्रतीत्या ऽनयोर्भेदसिद्धेर्निमित्तप्रतिषेधो न युक्तः, इतरथा च सार्वलौकिकी प्रतीतिर्नोपपद्येतेति भावः ॥ २४ ॥

समासमाकस्मिकत्वप्रकरणम् ॥ ६ ॥

(भा०) अन्ये तु मन्यन्ते(१)—

सर्वमनित्यमुत्पत्तिविनाशधर्मकत्वात् ॥ २५ ॥

किमनित्यं नाम ? यस्य कदाचिद् भावस्तदनित्यम् । उत्पत्तिधर्मकमनुत्पन्नं नास्ति विनाशधर्मकं चाविनष्टं नास्ति । किं पुनः सर्वम् ? भौतिकं च शरीरादि अभौतिकं च बुद्ध्यादि तदुभयमुत्पत्तिविनाशधर्मकं विज्ञायते तस्मात्तत्सर्वमनित्यमिति ॥ २५ ॥

(वृ०) सर्वस्यैवानित्यत्वे नात्मादेरपि नित्यत्वं स्यादतः सर्वानित्यत्वनिराकरणप्रकरणम् । तत्र प्रमेयत्वमनित्यत्वव्याप्यं न वेति संशये पूर्वपक्षसूत्रम्—

(१) अन्येऽनुमन्यन्ते- इति पु० पा० ।

सर्वमनित्यमुत्पत्तिविनाशधर्मकत्वात् ॥ २५ ॥

अनित्यं विनाशि उत्पत्तिमतो विनाशधर्मकत्वात् । उत्पत्तिमत्त्वं चाकाशादेरपि मेयत्वात्सिद्धमिति भावः, तेन परमते तत्र नासिद्धिः ।

यद्वा उत्पत्तिविनाशधर्मकत्वात् उत्पत्तिविनाशधर्मकाणां मानासिद्धत्वात्तद्भिन्नमप्रमाणकमिति हृदयम् ।

परे तु अनित्यत्वं कादाचित्कत्वम् उत्पत्तिधर्मकत्वाद्विनाशधर्मकत्वादिति हेतुद्वये तात्पर्यमित्याहुः ॥ २५ ॥

नानित्यतानित्यत्वात् ॥ २६ ॥

(भा०) यदि तावत्सर्वस्या(१)नित्यता नित्या ? तन्नित्यत्वान्न सर्वमनित्यम् । अथानित्या ? तस्यामविद्यमानायां सर्वं नित्यमिति ॥ २६ ॥

(वृ०) दूषयति—

नानित्यतानित्यत्वात् ॥ २६ ॥

उत्पत्तिमत्त्वं न विनाशित्वसाधकम् अनित्यताया ध्वंसस्य नित्यत्वात् अविनाशित्वात्, तत्र व्यभिचारात् ॥ २६ ॥

तदनित्यत्वमग्नेर्दाह्यं विनाश्यानुविनाशवत्(२)॥२७॥

(भा०) तस्या अनित्यताया अप्यनित्यत्वम् ।

---

(१) सर्वशरीरस्य-इति पु० पा० ।

(२) तद्विनाशः—इति पु० पा० ।

कथम् ? यथा अग्निर्दाह्यं विनाश्यानुविनश्यति एवं सर्व-स्यानित्यता सर्वं विनाश्यानुविनश्यतीति ॥ २७ ॥

(वृ०) आक्षिपति—

तदनित्यत्वमग्नेर्दाह्यं विनाश्यानुविनाशवत् ॥ २७ ॥

तस्या अनित्यताया अप्यनित्यत्वं, यथाग्निर्दाह्यस्येन्धनादेर्विनाशानन्तरं स्वयमपि नश्यति, न तु दाह्योन्मज्जनम् तथा घटादेरपि नाशो नश्यति, न तु घटाद्युन्मज्जनम् ।

ध्वंसध्वंसस्यापि प्रतियोगिध्वंसत्वात् ध्वंसप्रागभावानाधारकालस्य प्रतियोग्यधिकरणत्वमिति व्याप्तेरप्रयोजकत्वात् नोन्मज्जनमित्यन्ये २७॥

नित्यस्याप्रत्याख्यानं यथोपलब्धि व्यवस्थानात् ॥२८॥

(भा०) अयं खलु वादो नित्यं प्रत्याचष्टे, नित्यस्य च प्रत्याख्यानमनुपपन्नम् । कस्मात्? यथोपलब्धि व्यवस्थानात् । यस्योत्पत्तिविनाशधर्मकत्वमुपलभ्यते प्रमाणतस्तदनित्यं, यस्य नोपलभ्यते तद्विपरीतम् । न च परमसूक्ष्माणां भूतानामाकाशकालदिगात्ममनसां तद्गुणानां च केषाञ्चित्सामान्यविशेषसमवायानां चोत्पत्तिविनाशधर्मकत्वं प्रमाणत उपलभ्यते तस्मान्नित्या(१)न्येतानीति ॥ २८ ॥

(वृ०) समाधत्ते—

---

(१) नित्यानित्यानि–इति पु० पा० ।

नित्यस्याप्रत्याख्यानं यथोपलब्धि व्यवस्थानात् ॥ २८ ॥

नित्यस्य नित्यत्वविशिष्टस्य । नित्यत्वस्य न प्रत्याख्यानमिति फलितम् । यथोपलब्धि उपलब्ध्यनतिक्रमेण, तथा च धर्मिग्राहकमानेन लाघवसहकृतेनाकाशादेर्नित्यत्वव्यवस्थापनादिति ॥ २८ ॥

समाप्तं सर्वानित्यत्वनिराकरणप्रकरणम् ॥ ७ ॥

(भा०) अयमन्य एकान्तः—

सर्वं नित्यं पञ्चभूतनित्यत्वात् ॥ २९ ॥

भूतमात्रमिदं सर्वं तानि च नित्यानि भूतोच्छेदानुपपत्तेरिति ॥ २९ ॥

(वृ०) सर्वनित्यत्वे न प्रेत्यभावादिसिद्धिरतस्तन्निराकरणप्रकरणम् ।

तत्राक्षेपसूत्रम्—

सर्वं नित्यं पञ्चभूतनित्यत्वात् ॥ २९ ॥

सर्वं नित्यं भूतत्वान्मेयत्वाद्वा, तत्र दृष्टान्तप्रदर्शनाय पञ्चभूतनित्यत्वादित्युक्तम्, तेन परमाण्वाकाशदृष्टान्तता लभ्यते ॥२९॥

नोत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धेः ॥ ३० ॥

(भा०) उत्पत्तिकारणं चोपलभ्यते(१) विनाशकारणं च, तत् सर्वनित्यत्वे व्याहन्यते इति ॥ ३० ॥

---

(१) भूतानाम्—इति पु० पा० ।

(वृ०) समाधत्ते—

नोत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धेः ॥ ३० ॥

सर्वनित्यत्वं न युक्तं घटादीनाम् उत्पत्तिविनाशकारणानां कपालसंयोगमुद्गरपातादीनाम् उपलब्धेस्तथा चोत्पादविनाशावावश्यकाविति ॥ ३० ॥

तल्लक्षणावरोधादप्रतिषेधः ॥ ३१ ॥

(भा०) यस्योत्पत्तिविनाशकारण(१)मुपलभ्यते इति मन्यसे न तद् भूतलक्षणहीनमर्थान्तरं गृह्यते, भूतलक्षणाविरोधाद् भूतमात्रमिदमित्ययुक्तोऽयं प्रतिषेध इति ॥ ३१ ॥

(वृ०) पुनः साङ्ख्य आह—

तल्लक्षणावरोधादप्रतिषेधः ॥ ३१ ॥

उक्तः प्रतिषेधो न, नित्यस्य परमाण्वादेर्यल्लक्षणम् भूतत्वादि घटादौ तदवरोधात् तत्सत्त्वात् । तथा चोत्पादादिप्रत्ययो भ्रान्त इति भावः ॥ ३१ ॥

नोत्पत्तितत्कारणोपलब्धेः ॥ ३२ ॥

(भा०) कारणसमानगुणस्योत्पत्तिः कारणं(२) चोपलभ्यते । न चैतदुभयं नित्यविषयम्, न चोत्पत्तितत्कारणो-

---

(१) उत्पत्तिकारणविनाशः—इति पु० पा० ।
(२) उत्पत्तिकारणम्—इति पु० पा० ।

पलब्धिः शक्या प्रत्याख्यातुम्, न चाविषया काचिदुपलब्धिः । उपलब्धिसामर्थ्यात्कारणेन समानगुणं कार्यमुत्पद्यते इत्यनुमीयते, स खलूपलब्धेर्विषय इति । एवं च तल्लक्षणावरोधोपपत्तिरिति । उत्पत्तिविनाशकारणप्रयुक्तस्य ज्ञातुः प्रयत्नो दृष्ट इति । प्रसिद्धश्चावयवी तद्धर्मा । उत्पत्तिविनाशधर्मा चावयवी सिद्ध इति । शब्दकर्मबुद्ध्यादीनां चाव्याप्तिः । पञ्चभूतनित्यत्वात् तल्लक्षणावरोधाच्चेत्यनेन शब्दकर्मबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाश्च न व्याप्ताः तस्मादनेकान्तः ।

स्वप्नविषयाभिमानवन् मिथ्योपलब्धिरिति चेत् ? भूतोपलब्धौ तुल्यम् । यथा स्वप्ने विषयाभिमान एवमुत्पत्तिकारणाभिमान इति । एवं चैतद् भूतोपलब्धौ तुल्यं द्युपृथिव्याद्युपलब्धिरपि स्वप्नविषयाभिमानवत् प्रसज्यते ।

पृथिव्याद्यभावे सर्वव्यवहारविलोप इति चेत् ? तदितरत्र समानम् । उत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धिविषयस्याप्यभावे सर्वव्यवहारविलोप इति, सोऽयं नित्यानामतीन्द्रियत्वादविषयत्वाच्चोत्पत्तिविनाशयोः स्वप्नविषयाभिमानवदित्यहेतुरिति ॥ ३२ ॥

(वृ०) दूषयति—

नोत्पत्तितत्कारणोपलब्धेः ॥ ३२ ॥

अनित्यत्वनिषेधो न युक्तः, उत्पत्तेस्तत्कारणात्तत्प्रमापकादुपलब्धेः । तथा चोत्पादविनाशप्रतीतेः प्रामाणिकत्वान्न तन्निषेधः । इतरथा कादाचित्कत्वप्रतीत्यनुपपत्तेः । न चाविर्भावात्तदुपपत्तिस्तस्यैवानित्यत्वे सर्वनित्यत्वव्याघातात् । विवेचयिष्यते चेदं स्पष्टतर-

मुपरिष्टात् ॥ ३२ ॥

(भा०) अवस्थितस्योपादानस्य धर्ममात्रं निवर्तते धर्ममात्रमुपजायते स खलूत्पत्तिविनाशयोर्विषयः । यच्चोपजायते तत्प्रागप्युपजननादस्ति, यच्च निवर्तते तन्निवृत्तमप्यस्तीति, एवं च सर्वस्य नित्यत्वमिति--

न व्यवस्थानुपपत्तेः(१) ॥ ३३ ॥

अयमुपजनः इयं निवृत्तिरिति व्यवस्था नोपपद्यते, उपजातनिवृत्तयोर्विद्यमानत्वात् । अयं धर्म उपजातो ऽयं निवृत्त इति सद्भावाविशेषादव्यवस्था, इदानीमुपजननिवृत्ती नेदानीमिति कालव्यवस्था नोपपद्यते सर्वदा विद्यमानत्वात् । अस्य धर्मस्योपजननिवृत्ती(२) नास्येति व्यवस्थानुपपत्तिः, उभयोरविशेषात् । अनागतो ऽतीत इति च(३) कालव्यवस्थानुपपत्तिः, वर्तमानस्य सद्भावलक्षणत्वात् । अविद्यमानस्यात्मलाभ उपजनो विद्यमानस्यात्महानं निवृत्तिरित्येतस्मिन् सति नैते दोषाः । तस्माद्यदुक्तं प्रागप्युपजनादस्ति निवृत्तं चास्ति तदयुक्तमिति ॥ ३३ ॥

(वृ०) उत्पादविनाशप्रत्ययस्य भ्रान्तत्वं स्यादित्याशङ्क्याह—

न व्यवस्थानुपपत्तेः ॥ ३३ ॥

---

(१) व्यवस्थानुत्पत्तेः—इति पु० पा० ।
(२) धर्मानुपजननिवृत्ती—इति पु० पा० ।
(३) अनागतेऽतीते—इति पु० पा० ।

सार्वलौकिकप्रमात्वेन सिद्धस्यापि भ्रमत्वशङ्कायां प्रमाभ्रमव्यवहारविलोपः स्यादित्यर्थः ॥ ३३ ॥

समाप्तं सर्वनित्यत्वनिराकरणप्रकरणम् ॥ ८ ॥

(भा०) अयमन्य एकान्तः--

सर्वं पृथग्भावलक्षणपृथक्त्वात् ॥ ३४ ॥

सर्वं नाना न कश्चिदेको भावो विद्यते । कस्मात् ? भावलक्षणपृथक्त्वात् । भावस्य लक्षणमभिधानं येन लक्ष्यते भावः स समाख्याशब्दः तस्य पृथग्विषयत्वात् । सर्वो भावसमाख्याशब्दः समूहवाची कुम्भ इति संज्ञाशब्दो गन्धरसरूपस्पर्शसमूहे बुध्नपार्श्वग्रीवादिसमूहे च वर्त्तते, निर्देशमात्रं चेदमिति ॥ ३४ ॥

(वृ०) अथ प्रसङ्गात्सर्वपृथक्त्वप्रकरणम्। तत्र पूर्वपक्षसूत्रम्---

सर्वं पृथग्भावलक्षणपृथक्त्वात् ॥ ३४ ॥

सर्वं वस्तु पृथक् नाना। लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणम् समाख्या तस्याः पृथक्त्वम् पृथगर्थकत्वम् । तथा च प्रयोगः--घटादिः समूहरूपः वाच्यत्वात् सेनावनादिवत् । अतीन्द्रिये गगनादौ मानाभावादात्मनः शरीरानतिरेकात् गुणकर्मणोराश्रयाभेदाद्विशेषसमवाययोर्मानाभावादभावस्य तुच्छत्वान्न व्यभिचारः ।

यद्वा घटादिकं स्वस्मादपि पृथक् भावलक्षणानां गन्धरसादीनां तत्तदवयवानां च पृथक्त्वात् घटादेश्च तदभेदादिति भावः ॥ ३४ ॥

नानेकलक्षणैरेकभावनिष्पत्तेः ॥ ३५ ॥

(भा०) अनेकविधलक्षणैरिति मध्यमपदलोपी समासः । गन्धादिभिश्च गुणैर्बुध्नादिभिश्चावयवैः सम्बद्ध एको भावो निष्पद्यते गुणव्यतिरिक्तं च द्रव्यमवयवातिरिक्तश्चावयवीति । विभक्तन्यायं चैतदुभयमिति ॥ ३५ ॥

(वृ०) समाधत्ते--

नानेकलक्षणैरेकभावनिष्पत्तेः ॥ ३५ ॥

अनेकलक्षणैरनेकस्वरूपै रूपरसादिभिस्तत्तदवयवैश्च विशिष्टस्यैकभावस्य निष्पत्तेरुत्पत्तेरित्यर्थः । तथा चैकस्य धर्मिणः प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धत्वात् तस्य च चाक्षुषत्वरासनत्वादिविरुद्धधर्माध्यस्तरूपरसाद्यात्मकत्वाभावादवयवानां च कारणत्वात् कार्यकारणयोरभेदासम्भवाच्च न तत्तदात्मकत्वं घटादेः सम्भवतीति भावः ॥ ३५ ॥

(भा०) अथापि--

लक्षणव्यवस्थाना(१)देवाप्रतिषेधः ॥ ३६ ॥

न कश्चिदेको भाव इत्ययुक्तः प्रतिषेधः । कस्मात् ? लक्षणव्यवस्थानादेव । यदिह लक्षणं भावस्य संज्ञाशब्दभूतं तदेकस्मिन्व्यवस्थितं यं कुम्भमद्राक्षं तं स्पृशामि यमेवास्प्राक्षं तं पश्यामीति । नाणुसमूहो गृह्यते इति अणुसमूहे चागृह्यमाणे यद् गृह्यते तदेकमेवेति ।

अथाप्येतदनुक्तं नास्त्येको भावो यस्मात्समुदायः,

---

(१) तल्लक्षणव्यवस्थानात्-इति पु० पा० ।

एकानुपपत्तेर्नास्त्येव समूहः। नास्त्येको भावो यस्मात्समूहे भावशब्दप्रयोगः, एकस्य चानुपपत्तेः समूहो(१) नोपपद्यते एकसमुच्चयो हि समूह(२) इति व्याहतत्वादनुपपन्नं नास्त्येको भाव इति, यस्य प्रतिषेधः प्रतिज्ञायते समूहे भावशब्दप्रयोगादिति हेतुं ब्रुवता स एवाभ्यनुज्ञायते एकसमुच्चयो हि समूह इति। समूहे भावशब्दप्रयोगादिति च समूहमाश्रित्य प्रत्येकं(३) समूहिप्रतिषेधो नास्त्येको भाव इति। सोऽयमुभयतो व्याघाताद्यात्किञ्चन वाद इति ॥ ३६ ॥

(वृ०) हेतुमाह—

लक्षणव्यवस्थानादेवाप्रतिषेधः ॥ ३६ ॥

लक्षणस्यार्थाद्भावानां घटपटादीनां व्यवस्थानात् व्यवस्थितत्वादेकत्वाप्रतिषेधः। पृथक्त्वव्यवस्थापनं नेत्यर्थः। कपालसमवेतद्रव्यत्वादिकं हि घटादेर्लक्षणं कपाले घट इत्यादिप्रतीतिसिद्धम्। न चेदं समूहात्मकत्वे सम्भवति, एवं लक्षणस्य घटादिस्वरूपस्य यमहमद्राक्षं तमहं स्पृशामीति प्रत्यक्षेण व्यवस्थितत्वात् परमाणोश्चाप्रत्यक्षत्वान्न तत्सम्भवः। किं च समूहलक्षणव्यवस्थितेरेव नोक्तं युक्तम्। समूहो हि नानाव्यक्तिसमुदायः, स च नैकव्यक्तेरनभ्युपगमे सिद्ध्यतीति भावः ॥ ३६ ॥

समाप्तं सर्वपृथक्त्वनिराकरणप्रकरणम् ॥ ९ ॥

---

(१) तत्समूह—इति पु० पा०।
(२) एकसमुच्चयाद्धि सः—इति पु० पा०।
(३) प्रत्याचक्षाणेन—इति पु० पा०।

(भा०) अयमपर एकान्तः—

सर्वमभावो भावेष्वितरेतराभावसिद्धेः ॥ ३७ ॥

यावद्भावजातं तत्सर्वमभावः। कस्मात्? भावेष्वितरेतराभावसिद्धेः। असन् गौरश्वात्मना ऽनश्वो गौरसन्नश्वो गवात्मना ऽगौरश्व इत्यसत्प्रत्ययस्य प्रतिषेधस्य च भावशब्देन सामानाधिकरण्यात् सर्वमभाव इति ॥ ३७ ॥

(वृ०) सर्वशून्यत्वेन कार्यकारणभावासम्भव इति तन्निराकरणप्रकरणमारभते। तत्र ज्ञानविषयत्वमभावत्वव्याप्यं न वेति संशये पूर्वपक्षसूत्रम्—

सर्वमभावो भावेष्वितरेतराभावसिद्धेः ॥ ३७ ॥

सर्वं विवादास्पदमभावस्तुच्छम्, तत्र प्रत्यक्षमानमाह भावेष्विति भावत्वाभिमतेषु घटादिषु अभावत्वसिद्धेः. घटः पटो नेत्यादिप्रतीत्या सर्वेषामभावत्वसिद्धेः ॥ ३७ ॥

(भा०)प्रतिज्ञावाक्ये पदयोः प्रतिज्ञाहेत्वोश्च व्याघातादयुक्तम्। अनेकस्याशेषता सर्वशब्दस्यार्थो भावप्रतिषेधश्चाभावशब्दस्यार्थः। पूर्वं सोपाख्यमुत्तरं निरुपाख्यं, तत्र समुपाख्यायमानं कथं निरुपाख्यमभावः स्यादिति, न जात्वभावो निरुपाख्यो ऽनेकतया ऽशेषतया शक्यः प्रतिज्ञातुमिति। सर्वमेतदभाव इति चेत्? यदिदं सर्वमिति मन्यसे तदभाव इति? एवं चेत् अनिवृत्तो व्याघातः,अनेकमशेषं चेति नाभावप्रत्ययेन शक्यं भवितुम्। अस्ति चायं प्रत्ययः सर्वमिति

तस्मान्नाभाव इति । प्रतिज्ञाहेत्वोश्च व्याघातः । सर्वमभाव इति भावप्रतिषेधः प्रतिज्ञा, भावेष्वितरेतराभावसिद्धेरिति हेतुः, भावेष्वितरेतराभावमनुज्ञायाश्रित्य चेतरेतराभावसिद्ध्या(१) सर्वमभाव इत्युच्यते । यदि सर्वमभावो भावेष्वितरेतराभावसिद्धेरिति नोपपद्यते । अथ भावेष्वितरेतराभावसिद्धिः? सर्वमभाव इति नोपपद्यते

सूत्रेण चाभिसम्बन्धः—

न स्वभावसिद्धेर्भावानाम् ॥ ३८ ॥

न सर्वमभावः । कस्मात्? स्वेन भावेन सद्भावाद्भावानाम्, स्वेन धर्मेण भावा भवन्तीति प्रतिज्ञायते । कश्च स्वो धर्मो भावानाम्? द्रव्यगुणकर्मणां सदादिसामान्यम्, द्रव्याणां क्रियावदित्येवमादिर्विशेषः, स्पर्शपर्यन्ताः पृथिव्या इति च प्रत्येकं चानन्तो भेदः । सामान्यविशेषसमवायानां च विशिष्टा धर्मा गृह्यन्ते । सोऽयमभावस्य निरुपाख्यत्वात् सम्प्रत्यायकोऽर्थभेदो न स्यात्? अस्ति त्वयम्, तस्मान्न सर्वमभाव इति ।

अथ वा न स्वभावसिद्धेर्भावानामिति । स्वरूपसिद्धेरिति । गौरिति प्रयुज्यमाने शब्दे जातिविशिष्टं द्रव्यं गृह्यते नाभावमात्रम्(२) । यदि च सर्वमभावः गौरित्यभावः प्रतीयेत । गोशब्देन चाभाव उच्येत, यस्मात्तु(३) गोशब्दप्रयोगे द्रव्यविशेषः प्रतीयते नाभावस्तस्मादयुक्तमिति ।

अथ वा न स्वभावसिद्धेरिति । असन् गौरश्वात्मनेति गवात्मना कस्मान्नोच्यते? अवचनाद्गवात्मना गौरस्तीति स्वभा-

---

(१) इतरेतराभावसिद्धौ—इति क० पु० पा०

(२) नाभाव इति, अथवा न स्वभावसिद्धिमात्रम्—इति च पु० पा०

(३) तस्मात्तु—इति पु० पा० ।

वसिद्धिः, अनश्वो ऽश्व इति वा गौरगौरिति वा कस्मान्नोच्यते ? अवचनात्स्वेन रूपेण विद्यमानता द्रव्यस्येति विज्ञायते । अव्यतिरेकप्रतिषेधे च भावानां संयोगादिसम्बन्धो(१) व्यतिरेको ऽत्राव्यतिरेको ऽभेदाख्यसम्बन्धः तत्प्रतिषेधे सदा ऽसत्प्रत्ययसामानाधिकरण्यं यथा न सन्ति कुण्डे बदराणीति(२) । असन् गौरश्वात्मना ऽनश्वो गौरिति च गवाश्वयोरव्यतिरेकः प्रतिषिध्यते गवाश्वयोरेकत्वं नास्तीति । तस्मिन्प्रतिषिध्यमाने भावेन गवा सामानाधिकरण्यमसत्प्रत्ययस्यासन् गौरश्वात्मनेति यथा न सन्ति कुण्डे बदराणीति कुण्डे बदरसंयोगे प्रतिषिध्यमाने सद्भिरसत्प्रत्ययस्य सामानाधिकरण्यमिति ॥ ३८ ॥

(वृ०) सिद्धान्तसूत्रम्—

न स्वभावसिद्धेर्भावानाम् ॥ ३८ ॥

भावानां पृथिव्यादीनां **स्वभावस्य** गन्धादेः सत्त्वादेश्च **सिद्धेः** । न हि तुच्छस्य गन्धरूपादिकं सत्त्वेन प्रतीतिर्वा सम्भवति ॥ ३८ ॥

न स्वभावसिद्धिरापेक्षिकत्वात् ॥ ३९ ॥

(भा०) अपेक्षाकृतमापेक्षिकम् । ह्रस्वापेक्षाकृतं दीर्घं

---

(१) असंयोगादिसम्बन्धः–इति का०पु० पा० । असत्प्रत्ययसामानाधिकरण्यं यथा न सन्ति कुण्डे बदराणीति–इति पु० पा० । अयमेव युक्त इति भाति ।

(२) तत्प्रतिषेधे सदाऽसत्–इति का० पु० नास्ति ।

दीर्घापेक्षाकृतं ह्रस्वं, न स्वेनात्मनावस्थितं किञ्चित् । कस्मात् ? अपेक्षासामर्थ्यात्, तस्मान्न स्वभावसिद्धिर्भावानामिति ॥३९॥

(वृ०) पुनः शङ्कते—

न स्वभावसिद्धिरापेक्षिकत्वात् ॥ ३९ ॥

न हि सर्वेषां भावानामेकः स्वभावः सम्भवति आपेक्षिकत्वात् भिन्नत्वात् । भिन्नस्य एकस्वभावत्वे स्वस्मादपि भेदापत्तेः ।

यद्वा इतरसापेक्षत्वात् । एतदपेक्षयाऽयं नीलतरः, एतदपेक्षया ह्रस्व इति प्रतीतिः, यच्च सापेक्षं तदवस्तु यथा जपासापेक्षं स्फटिकारुण्यम् ॥ ३९ ॥

व्याहतत्वादयुक्तम् ॥ ४० ॥

(भा०) यदि ह्रस्वापेक्षाकृतं दीर्घं, किमिदानीमपेक्ष्य ह्रस्वमिति गृह्यते ? अथ दीर्घापेक्षाकृतं ह्रस्वं, दीर्घमनापेक्षिकम् ? एवमितरेतराश्रययोरेकाभावेऽन्यतराभावादुभयाभाव(१) इति दीर्घापेक्षाव्यवस्थाऽनुपपन्ना । स्वभावसिद्धावसत्यां समयोः परिमण्डलयोर्वा द्रव्ययोरापेक्षिके दीर्घत्वह्रस्वत्वे कस्मान्न भवतः ? अपेक्षायामनपेक्षायां च द्रव्ययोरभेदः । यावती द्रव्ये अपेक्षमाणे तावती एवानपेक्षमाणे नान्यतरत्र भेदः । आपेक्षिकत्वे तु सत्यन्यतरत्र विशेषोपजनः स्यादिति । किमपेक्षासामर्थ्यमिति चेत् ? द्वयोर्ग्रहणे ऽतिशयग्रहणोपपत्तिः ।

---

(१) अन्यतराभावः–इति, अन्यतराभावादुभयं किमिति गृह्यते अथ दीर्घापेक्ष उभयाभावः–इति च पु० पा० ।

द्वे द्रव्ये पश्यन्नेकत्र विद्यमानमतिशयं गृह्णाति तद्दीर्घमिति व्यवस्यति, यच्च हीनं गृह्णाति तद्ध्रस्वमिति व्यवस्यतीति । एतच्चापेक्षासामर्थ्यमिति ॥ ४० ॥

(वृ०) समाधत्ते—

व्याहतत्वादयुक्तम् ॥ ४० ॥

सापेक्षत्वस्य तुच्छत्वव्याप्तेर्व्याहतत्वादसिद्धत्वात् । न वा घटादेः सापेक्षत्वं सम्भवति । किं च सापेक्षत्वं सापेक्षं न वा ? आद्यस्य तुच्छत्वान्न साधकत्वम् । अन्त्ये तस्यैव सत्यत्वात् कुतः सर्वशून्यत्वमिति भावः ॥ ४० ॥

समाप्तं सर्वशून्यतानिराकरणप्रकरणम् ॥ १० ॥

(भा०) अथेमे सङ्ख्यैकान्ताः ।

सर्वमेकं सदविशेषात् । सर्वं द्वेधा नित्यानित्यभेदात् । सर्वं त्रेधा ज्ञाता ज्ञानं ज्ञेयमिति । सर्वं चतुर्द्धा प्रमाता प्रमाणं प्रमेयं प्रमितिरिति । एवं यथासम्भवमन्येऽपीति । तत्र परीक्षा—

सङ्ख्यैकान्तासिद्धिः कारणानुपपत्त्युपपत्तिभ्याम् ॥ ४१ ॥

यदि साध्यसाधनयोर्नानात्वम् ? एकान्तो न सिद्ध्यति व्यतिरेकात् । अथ साध्यसाधनयोरभेदः ? एवमप्येकान्तो न सिध्यति साधनाभावात्, न हि हेतुमन्तरेण(१) कस्यचित्सिद्धिरिति ॥ ४१ ॥

---

(१) तमन्तरेण—इति क० का० मु० पा० ।

(वृ०) अथ सङ्ख्यैकान्तवादनिराकरणप्रकरणम्, तत्र भाष्यम्—"अथेमे सङ्ख्यैकान्तवादाः, सर्वमेकं सदविशेषात्, सर्वं द्वेधा नित्यानित्यभेदात्, सर्वं त्रेधा ज्ञाता ज्ञेयं ज्ञानमिति। सर्वं चतुर्धा प्रमाता प्रमाणं प्रमेयं प्रमितिरिति, एवं यथासम्भवमन्येऽपीति" ॥ तत्र यथा नित्यत्वानित्यत्वलक्षणधर्माभ्यां द्वैधम्, तथा सत्त्वेनैक्यमिति स्पष्टोऽर्थः ॥

परे त्वेवं व्याचक्षते—एकमित्यद्वैतवादस्तथा च ब्रह्मैवैकं निर्विशेषसत्यं सर्वमन्यन्मिथ्या।

यद्वा सर्वं प्रपञ्चजातम् एकं द्वैतशून्यं सदविशेषात्, घटः सन् पटः सन्निति प्रतीतेः घटाभिन्नसदभिन्नपटस्य घटादभेदसिद्धेः; श्रुतिरपि 'एकमेवाद्वयं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन' इत्यादि। 'अन्येऽपि इत्यनेन रूपसंज्ञासंस्कारवेदनानुभवाः पञ्च स्कन्धा इति सौत्रान्तिका इत्यादिसमुच्चयः।

एतेष्वाक्षेपेषु सिद्धान्तसूत्रम्—

सङ्ख्यैकान्तासिद्धिः कारणानुपपत्त्युपपत्तिभ्याम् ॥ ४१॥

सङ्ख्यैकान्ता न सिद्ध्यन्ति कारणस्य प्रमाणस्यानुपपत्तेः, उपपत्तौ वा न सङ्ख्यैकान्तः साधनस्य साध्यातिरिक्तस्यापेक्षितत्वात् ॥ ४१ ॥

न कारणावयवभावात् ॥ ४२ ॥

(भा०) न सङ्ख्यैकान्तानामसिद्धिः, कस्मात् ? कारणस्यावयवभावात्। अवयवः कश्चित् साधनभूत इत्यव्यतिरेकः। एवं द्वैतादीनामपीति ॥ ४२ ॥

(वृ०) आक्षिपति—

न कारणावयवभावात् ॥ ४२ ॥

न सङ्ख्यैकान्तस्यासिद्धिः कारणस्य प्रमाणस्यावयवभावात् उक्तस्यैकदेशत्वादवयवावयविनोश्च भेदाभावादिति भावः ॥ ४२ ॥

निरवयवत्वादहेतुः ॥ ४३ ॥

(भा०) कारणस्यावयवभावादित्यहेतुः । कस्मात् ? सर्वमेकमित्यनपवर्गेण प्रतिज्ञाय कस्य चिदेकत्वमुच्यते तत्र व्यपवृक्तोऽवयवः(१) साधनभूतो नोपपद्यते एवं द्वैतादिष्वपीति । ते खल्विमे सङ्ख्यैकान्ता यदि(२) विशेषकारितस्यार्थभेदविस्तारस्य प्रत्याख्यानेन वर्त्तन्ते ? प्रत्यक्षानुमानागमविरोधान्मिथ्यावादा भवन्ति । अथाभ्यनुज्ञानेन वर्त्तन्ते ? समानधर्मकारितोऽर्थसङ्ग्रहो विशेषकारितश्चार्थभेद इति एवमेकान्तत्वं जहतीति । ते(३) खल्वेते तत्त्वज्ञानप्रविवेकार्थमेकान्ताः परीक्षिता इति ॥ ४३ ॥

(वृ०) दूषयति—

निरवयवत्वादहेतुः ॥ ४३ ॥

उक्तो हेतुर्न युक्तः सर्वस्यैव पक्षत्वेनावशिष्टस्याभावात् पक्षैकदेशस्य हेतुत्वासम्भवादिति भावः । श्रुतिस्तु ब्रह्मैक्यपरेति ।

एतच्च नास्मभ्यं रोचते सत्त्वेनैक्यस्य नित्यानित्यभेदात् द्वैविध्या-

(१) यद्यव्यक्तोऽवयवः—इति पु० पा० ।
(२) यदि—इति पु० नास्ति ।
(३) क्वचित्ते—इति पु० पा० ।

देश्चाभ्युपगतत्वादनित्यस्याप्यनुमानस्य नित्यानित्यसाधकत्वे विरोधाभावात् । कथमितरथा षट्पदार्थी सप्तपदार्थी च सिद्ध्येदिति । तस्माद्द्वैतवादनिराकरणपरत्वे एव प्रकरणं सङ्गच्छत इति सङ्क्षेपः ॥ ४३ ॥

समाप्तं सङ्ख्यैकान्तवादनिराकरणप्रकरणम् ॥ ११ ॥

(भा०) प्रेत्यभावानन्तरं फलम्, तस्मिन्—

सद्यः कालान्तरे च फलनिष्पत्तेः संशयः ॥ ४४ ॥

पचति दोग्धीति सद्यः फलमोदनपयसी, कर्षति वपतीति कालान्तरे फलं सस्याधिगम इति । अस्ति चेयं क्रिया अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इति एतस्याः फले संशयः ॥४४॥

(वृ०) अथावसरतः फले परीक्षणीये संशयमाह—

सद्यः कालान्तरे च फलनिष्पत्तेः संशयः ॥ ४४ ॥

पाकादिक्रियायाः सद्यःफलकत्वस्य, कृष्यादेः कालान्तरफलकत्वस्य दर्शनाद् अग्निहोत्रहवनादेर्हिंसादेर्वा फलं साद्यस्कं कालान्तरीयं वेति संशयः ॥ ४४ ॥

न सद्यः कालान्तरोपभोग्यत्वात् ॥ ४५ ॥

(भा०) स्वर्गः फलं श्रूयते तच्च भिन्नेऽस्मिन्देहभेदादुत्पद्यते इति ॥ ४५ ॥

(वृ०) तत्रैहिककीर्त्यादीनामेव फलत्वसम्भवे नादृष्टादिकल्पन-

मिति पूर्वपक्षे सिद्धान्तसूत्रम्—

न सद्यः कालान्तरोपभोग्यत्वात् ॥ ४५ ॥

कालान्तरोपभोग्यत्वेन प्रतिपादनादित्यर्थः। स्वर्गो हि फलं श्रूयते, स च दुःखासम्भिन्नसुखम्, न चैहिकं सुखं तथा। एवं हिंसादेस्तत्तन्नरकोपभोगः फलं श्रूयते, न चेह तत्सम्भव इति भावः ॥ ४५ ॥

(भा०) न सद्यः ग्रामादिकामानामारम्भफलमिति—

कालान्तरेणानिष्पत्तिर्हेतुविनाशात् ॥ ४६ ॥

ध्वस्तायां प्रवृत्तौ प्रवृत्तेः फलं न कारणमन्तरेणोत्पत्तुमर्हति, न खलु वै विनष्टात्कारणात्किञ्चिदुत्पद्यते इति ॥ ४६ ॥

(वृ०) शङ्कते—

कालान्तरेणानिष्पत्तिर्हेतुविनाशात् ॥ ४६ ॥

कालान्तरेण तत्तत्कर्मणः फलं न सम्भवति हेतोस्तत्कर्मणो विनाशात् ॥ ४६ ॥

प्राङ् निष्पत्तेर्वृक्षफलवत्तत्स्यात् ॥ ४७ ॥

(भा०) यथा फलार्थिना वृक्षमूले सेकादि परिकर्म क्रियते, तस्मिँश्च प्रध्वस्ते पृथिवीधातुरब्धातुना सङ्गृहीत आन्तरेण तेजसा पच्यमानो रसद्रव्यं(१) निर्वर्तयति, स द्रव्यभूतो रसो वृक्षानुगतः पाकविशिष्टो व्यूहविशेषेण सन्निविशमानः प-

---

(१) न—इति पु० पा०।

र्णादि फलं निर्वर्तयति, एवं परिषेकादि कर्म चार्थवत्। न च विनष्टात्फलनिष्पत्तिः। तथा प्रवृत्त्या संस्कारो धर्माधर्मलक्षणो जन्यते, स जातो निमित्तान्तरानुगृहीतः कालान्तरे फलं निष्पादयतीति। उक्तश्चैतत् 'पूर्वकृतफलानुबन्धात्तदुत्पत्ति'रिति ॥ ४७ ॥

(वृ०) समाधत्ते—

प्राङ्निष्पत्तेर्वृक्षफलवत् तत् स्यात् ॥ ४७ ॥

स्वर्गादिनिष्पत्तेः प्राक् तत् द्वारं स्यात्। दृष्टान्तमाह—**वृक्षफलवत्।** यथा मूलसेकादिनाशेऽपि तदधीनावयवोपचयादिद्वारबलेन फलोत्पत्तिस्तथा प्रकृतेऽपि यागादिनाशेऽपि तज्जन्यादृष्टरूपद्वारसत्त्वान्न स्वर्गाद्युत्पत्तिविरोधः ॥ ४७ ॥

(भा०) तदिदं प्राङ् निष्पत्तेर्निष्पद्यमानम्—

नासन्न सन्न सदसत्सदसतोर्वैधर्म्यात् ॥ ४८ ॥

प्राङ् निष्पत्तेर्निष्पत्तिधर्मकं **नासत्** उपादाननियमात्। कस्य चिदुत्पत्तये किञ्चिदुपादेयं न सर्वं सर्वस्येत्यसद्भावे नियमो नोपपद्यते इति। न सत्, प्रागुत्पत्तेर्विद्यमानस्योत्पत्तिरनुपपन्नेति। सदसत् न, सदसतोर्वैधर्म्यात् सदित्यर्थाभ्यनुज्ञा असदिति अर्थप्रतिषेधः एतयोर्व्याघातो वैधर्म्यं व्याघातादव्यतिरेकानुपपत्तिरिति ॥ ४८ ॥

(वृ०) ननु कार्यकारणभाव एव न विचारसह इत्याशङ्कते—

नासन्न सन्न सदसत् सदसतोर्वैधर्म्यात् ॥ ४८ ॥

प्राङ्निष्पत्तेरित्यनुवर्त्तते । फलमित्यध्याहर्तव्यम् । तथा चोत्पत्तेः प्राक् फलं **नासत्**, असत उत्पत्तौ शशशृङ्गादेरप्युत्पत्तिः स्यात्स्याच्च सिकतादावपि तैलम् । न वा **सत्**, सत उत्पत्तिविरोधात् । अत एव न **सदसत्**, **सदसतोः** सत्त्वासत्त्वलक्षण**वैधर्म्यात्**॥४८॥

(भा०) प्रागुत्पत्तेरुत्पत्तिधर्मकमसदित्यद्धा । कस्मात् ?

उत्पादव्ययदर्शनात् ॥ ४९ ॥

(वृ०) समाधत्ते—

प्रागुत्पत्तेरुत्पत्तिधर्मकमसदित्यद्धा उत्पादव्ययदर्शनात् ॥ ४९ ॥

उत्पत्तिधर्मकम्, उत्पत्तिधर्मकत्वेनोपलभ्यमानं घटादिकमुत्पत्तेः **प्रागसदिति अद्धा तत्त्वम् उत्पादनाशयोः** प्रमितत्वात् । इदानीं पट उत्पन्न इदानीं पटो विनष्ट इति प्रत्ययात्, सतस्तु नोत्पत्तिसम्भव उत्पन्नस्य पुनरुत्पादप्रसङ्गात्, यद्यपि नाशस्य न तत्र हेतुत्वं तथाऽप्यनुत्पन्नभावस्य नाशायोगादुत्पादसाधकत्वेन नाश उक्तः ॥४९॥

(भा०) यत्पुनरुक्तं प्रागुत्पत्तेः कार्यं नासदुपादाननियमादिति—

बुद्धिसिद्धं तु तदसत् ॥ ५० ॥

इदमस्योत्पत्तये समर्थं न सर्वमिति प्रागुत्पत्तेर्नियतकारणं

कार्यं बुद्ध्या सिद्धमुत्पत्तिनियमदर्शनात् । तस्मादुपादाननियमस्योपपत्तिः सति तु कार्ये प्रागुत्पत्तेरुत्पत्तिरेव नास्तीति(१) ॥ ५० ॥

(वृ०) असत उत्पत्तौ नियमो न स्यादित्यत्राह—

बुद्धिसिद्धं तु तदसत् ॥ ५० ॥

तत्कार्यम् असत् । प्रागभावप्रतियोगि । बुद्धिसिद्धम् । बुध्या विषयीकृतम्, तथा हि इह तन्तुषु पटो भविष्यतीति ज्ञात्वा कुविन्दः प्रवर्त्तते न तु पटोऽस्तीति ज्ञात्वा तथा सति सिद्धत्वेन ज्ञाते इच्छाभावात् प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । सिकतादौ तु तैलं भविष्यतीति न ज्ञायते किन्तु न भविष्यतीति ज्ञायते एव । कुत इति चेत् ? अनुभवं पृच्छ । किञ्च त्वन्मतेऽपि कुतो न ज्ञायते, तत्र पटाभावादिति चेत् ? कथमिदं निरणायि पटात् पूर्वं तन्तुसिकतयोस्तुल्यत्वात् । तन्तुत्वेनाश्रयतेति चेत् ? तन्तुत्वेन कारणतेत्येव स्यात् प्रवृत्त्यनुरोधात् ॥ ५० ॥

आश्रयव्यतिरेकाद् वृक्षफलोत्पत्तिवदित्यहेतुः ॥ ५१ ॥

(भा०) मूलसेकादि परिकर्म फलं चोभयं वृक्षाश्रयम्, कर्म चेह शरीरे, फलं चामुत्रेत्याश्रयव्यतिरेकादहेतुरिति ॥ ५१ ॥

(वृ०) नन्वस्तु हेतुफलभावस्तथापि वृक्षफलवदिति दृष्टान्तवैषम्यान्नादृष्टसिद्धिरित्याशयेन शङ्कते—

आश्रयव्यतिरेकाद् वृक्षफलवदित्यहेतुः ॥ ५१ ॥

---

(१) प्राह इत्यधिकं क० मु० पुस्तके ।

प्राङ् निष्पत्तेर्वृक्षफलवदित्यहेतुः। कुतः? आश्रय-व्यतिरेकात्। येन कायेन कर्म कृतं तस्य नाशात्। वृक्षस्थले तु वृक्षस्य सत्त्वात् सलिलसेकादिकं परिकर्मोपयुज्यते इत्यभिमानः ॥ ५१ ॥

प्रीतेरात्माश्रयत्वादप्रतिषेधः ॥ ५२ ॥

(भा०) प्रीतिरात्मप्रत्यक्षत्वादात्माश्रया, तदाश्रयमेव कर्म धर्मसंज्ञितं, धर्मस्यात्मगुणत्वात्, तस्मादाश्रयव्यतिरेकानुपपत्तिरिति ॥ ५२ ॥

(वृ०) समाधत्ते—

प्रीतेरात्माश्रयत्वादप्रतिषेधः ॥ ५२ ॥

आश्रयव्यतिरेकादिति हेतुर्न युक्तः प्रीतेः सुखस्य स्वर्गिशरीरावच्छेदेन जायमानस्यात्मवृत्तित्वाद्यागादिसामानाधिकरण्यादित्यर्थः ॥ ५२ ॥

न पुत्रपशुस्त्रीपरिच्छदहिरण्यान्नादिफलनिर्देशात् ॥ ५३ ॥

(भा०) पुत्रादि फलं निर्दिश्यते न प्रीतिः 'ग्रामकामो यजेत' 'पुत्रकामो यजेतेति' तत्र यदुक्तं प्रीतिः फलमित्येतदयुक्तमिति ॥ ५३ ॥

(वृ०) क्वचित्सामानाधिकरण्यसम्भवेऽपि सर्वत्र न तथेति शङ्कते—

न पुत्रपशुस्त्रीपरिच्छदहिरण्यान्नादिफलनिर्देशात् ॥ ५३ ॥

पुत्रादीनां फलत्वेन निर्देशात् सामानाधिकरण्यं न सम्भवतीति भावः ॥ ५३ ॥

तत्सम्बन्धात् फलनिष्पत्तेस्तेषु फलवदुपचारः ॥ ५४ ॥

(भा०) पुत्रादिसम्बन्धात् फलं प्रीतिलक्षणमुत्पद्यते इति पुत्रादिषु फलवदुपचारः। यथान्ने प्राणशब्दोऽन्नं वै प्राणा इति ॥ ५४ ॥

(वृ०) यद्यपि पुत्रादीनामैहिकफलत्वात्तत्रान्वयव्यतिरेकभावाच्छङ्कैव न, तथाऽपि यत्र जन्मान्तरीयधनादिकमपि फलं स्यात् तत्रापि नानुपपत्तिरित्याशयेनाह—

तत्सम्बन्धात् फलनिष्पत्तेस्तेषु फलवदुपचारः ॥ ५४ ॥

तत्सम्बन्धात् पुत्रादिसम्बन्धात्, फलनिष्पत्तेः प्रीत्युत्पत्तेः, तेषु पुत्रादिषु फलवदुपचारः फलत्वेन व्यपदेशः, यथा 'अन्नं वै प्राणिनां प्राणा' इति ॥ ५४ ॥

समाप्तं फलपरीक्षाप्रकरणम् ॥ १२ ॥

(भा०) फलानन्तरं दुःखमुद्दिष्टमुक्तं च 'बाधनालक्षणं दुःख'मिति। तत्किमिदं प्रत्यात्मवेदनीयस्य सर्वजन्तुप्रत्यक्षस्य सुखस्य प्रत्याख्यानम्? आहो स्विदन्यः कल्प इति?

अन्य इत्याह। कथम्? न वै सर्वलोकसाक्षिकं सुखं शक्यं प्रत्याख्यातुम्। अयं तु जन्ममरणप्रबन्धानुभवनिमित्ताद् दुःखान्निर्विण्णस्य दुःखं जिहासतो दुःखसंज्ञाभावनोपदेशो दुःखहानार्थ इति। कया युक्त्या? सर्वे खलु सत्त्वनिकायाः सर्वाण्युत्पत्तिस्थानानि सर्वः पुनर्भवो बाधनानुषक्तो दुःखसाहचर्या-

द्बाधनालक्षणं दुःखमित्युक्तमृषिभिर्दुःखसंज्ञाभावनमुपदिश्यते । अत्र च हेतुरुपादीयते—

त्रिविधबाधनायोगाद् दुःखमेव जन्मोत्पत्तिः ॥ ५५ ॥

जन्म जायते इति शरीरेन्द्रियबुद्धयः, शरीरादीनां च संस्थानविशिष्टानां प्रादुर्भाव उत्पत्तिः । त्रिविधा च बाधना, हीना मध्यमा उत्कृष्टा चेति । उत्कृष्टा नारकिणाम्, तिरश्चां तु मध्यमा, मनुष्याणां तु हीना, देवानां हीनतरा वीतरागाणां च । एवं सर्वमुत्पत्तिस्थानं त्रिविधबाधनानुषक्तं पश्यतः सुखे तत्साधनेषु च शरीरेन्द्रियबुद्धिषु दुःखसंज्ञा व्यवतिष्ठते । दुःखसंज्ञाव्यवस्थानात्सर्वलोकेष्वनभिरतिसंज्ञा भवति । अनभिरतिसंज्ञामुपासीनस्य सर्वलोकविषया तृष्णा विच्छिद्यते, तृष्णाप्रहाणात्सर्वदुःखाद्विमुच्यते इति । यथा विषयोगात्पयो विषमिति बुध्यमानो नोपादत्ते, अनुपाददानो मरणदुःखं नाप्नोति ॥ ५५ ॥

(वृ०) अथ क्रमप्राप्तं दुःखं परीक्षणीयं, तत्र च **'बाधनालक्षणं दुःखम्'** इत्युक्तम्, तदर्थस्तु दुःखत्वजातिमत्त्वमित्युक्तं, तच्च शरीरादौ दुःखे ऽव्याप्तमित्याशङ्कयाह—

विविधबाधनायोगाद् दुःखमेव जन्मोत्पत्तिः ॥ ५५ ॥

जननयोगाद् जन्म शरीरादिकं, तदुत्पत्तिस्तत्सम्बन्धः **विविधबाधनायोगाद् दुःखमिति** व्यपदिश्यते । न तु वास्तवमेव तद् दुःखम्, तथा च विविधदुःखानुषक्ततया हेयत्वार्थं दुःखमिति भावनीयमुपदिश्यते ॥ ५५ ॥

(भा०) दुःखोद्देशस्तु न सुखस्य प्रत्याख्यानम्, कस्मात्?

न सुखस्यान्तरालनिष्पत्तेः(१) ॥ ५६ ॥

न खल्वयं दुःखोद्देशः सुखस्य प्रत्याख्यानम् । कस्मात्? सुखस्यान्तरालनिष्पत्तेः । निष्पद्यते खलु बाधनान्तरालेषु सुखं प्रत्यात्मवेदनीयं शरीरिणां, तदशक्यं प्रत्याख्यातुमिति ॥५६॥

(वृ०) ननु दुःखभावनेन किं सुखं प्रत्याख्यायते न चैतत् शक्यमत आह—

न सुखस्यान्तरालनिष्पत्तेः ॥ ५६ ॥

दुःखानां मध्ये सुखस्याप्युत्पत्तेस्तत्प्रत्याख्यानस्याशक्यत्वात् ॥ ५६ ॥

(भा०) अथापि—

बाधनानिवृत्तेर्वेदयतः पर्येषणदोषादप्रतिषेधः ॥ ५७ ॥

सुखस्य दुःखोद्देशेनेति प्रकरणात्, पर्येषणं प्रार्थना विषयार्जनतृष्णा, पर्येषणस्य दोषो यदयं वेदयमानः प्रार्थयते, तच्चास्य(२) प्रार्थितं न सम्पद्यते, सम्पद्य वा विपद्यते, न्यूनं वा सम्पद्यते, बहुप्रत्यनीकं वा सम्पद्यते, इत्येतस्मात्पर्येषणदोषान्नानाविधो मानसः सन्तापो भवत्येवं वेदयतः पर्येषणदोषाद्बाधनाया अनिवृत्तिः । बाधनाऽनिवृत्तेर्दुःखसंज्ञाभावनमुपदिश्यते(३) अनेन

---

(१) सुखस्याप्यन्तरालनिष्पत्तेः-इति पु० पा० ।

(२) तस्य-इति पु० पा० ।

(३) उद्दिश्यते-इति क० का० मु० पु० पा० ।

कारणेन दुःखं जन्म न तु सुखस्याभावादिति ।

अथाप्येतदनूक्तम्—

"कामं कामयमानस्य यदा कामः समृध्यते ।

अथैनमपरः कामः क्षिप्रमेव प्रबाधते" ॥

अपि चेदुदनेमिं समन्ताद् भूमिमिमां लभते(१) सगवाश्वां न स तेन धनेन धनैषी तृप्यति किन्नु सुखं(२) धनकाम इति ॥ ५७ ॥

(वृ०) ननु सुखदुःखसम्बन्धाविशेषात् सुखभावनमेव किन्नेष्यत इत्यत्राह—

बाधनानिवृत्तेर्वेदयतः पर्येषणदोषादप्रतिषेधः ॥ ५७ ॥

दुःखभावनस्य **न प्रतिषेधः**, **वेदयतः** सुखसाधनत्वं जानतः **पर्येषणदोषात्** पर्येषणे सुखार्थं प्रवर्त्तने **दोषात्** सुखार्थं प्रवर्तमानो हि अर्जनपालनादौ विविधाभिर्बाधनाभिरुपतप्यतेऽतो दुःखभावनं वैराग्यहेतुतयोपदिश्यते ॥ ५७ ॥

दुःखविकल्पे सुखाभिमानाच्च ॥ ५८ ॥

(भा०) दुःखसंज्ञाभावनोपदेशः क्रियते । अयं खलु सुखसंवेदने व्यवस्थितः सुखं परमपुरुषार्थं मन्यते न सुखादन्यन्निःश्रेयसमस्ति सुखे प्राप्ते चरितार्थः कृतकरणीयो भवति । मिथ्यासङ्कल्पात्सुखे तत्साधनेषु च विषयेषु संरज्यते, संरक्तः सुखाय घटते, घटमानस्यास्य जन्मजराव्याधिप्रायणानिष्टसंयोगेष्टवियोग-

---

(१) भूमिमालभते-इति पु० पा० ।

(२) किन्तु दुःखम्-इति पु० पा० ।

प्रार्थितानुपपत्तिनिमित्तमनेकविधं यावद् दुःखमुत्पद्यते, तं दुःखविकल्पं सुखमित्यभिमन्यते । सुखाङ्गभूतं दुःखम्, न दुःखमनापाद्य(१) शक्यं सुखमवाप्तुं तादर्थ्यात्सुखमेवेदमिति सुखसंज्ञोपहतप्रज्ञो जायस्व म्रियस्व सन्धावेति(२) संसारं नातिवर्त्तते । तदस्याः सुखसंज्ञायाः प्रतिपक्षो दुःखसंज्ञाभावनमुपदिश्यते दुःखानुषङ्गाद् दुःखं जन्मेति न सुखस्याभावात् ।

यद्येवं कस्माद् दुःखं जन्मेति नोच्यते सोऽयमेवं वाच्ये यदेवमाह दुःखमेव जन्मेति तेन सुखाभावं ज्ञापयतीति ? जन्मविनिग्रहार्थीयो(३) वै खल्वयमेवशब्दः, कथम् ? न दुःखं जन्म स्वरूपतः किं तु दुःखोपचाराद् एवं सुखमपीति एतदनेनैव निवर्त्त्यते न तु दुःखमेव जन्मेति ॥ ५८ ॥

(वृ०) ननु दुःखमनुभवतः स्वत एव निवृत्तिसम्भवात् दुःखभावनोपदेशो व्यर्थ इत्यत आह —

दुःखविकल्पे सुखाभिमानाच्च ॥ ५८ ॥

दुःखस्य विविधः कल्पो यत्र तादृशे प्रतिषिद्धहिंसाभोजनमैथुनादौ प्रवृत्तिर्मा भूदित्ययमुपदेश इति भावः ॥ ५८ ॥

समाप्तं दुःखपरीक्षाप्रकरणम् ॥ १३ ॥

---

(१) अनासाद्य—इति पु० पा० ।

(२) सन्धावतीति सम्बाधा च इति पु० पा० ।

(३) विनिग्रहो विनिवृत्तिः स एव अर्थः प्रवर्त्तते इति जन्मविनिग्रहार्थीयः । यथा च मत्वर्थीय इति । एतदुक्तं भवति जन्म दुःखमेवेति भावयितव्यं नात्र मनागपि सुखबुद्धिः कर्त्तव्या अनेकानर्थपरम्परायामपवर्गप्रत्यूहप्रसङ्गादिति । ता० टी० ।

(भा०) दुःखोपदेशानन्तरमपवर्गः, स प्रत्याख्यायते—

ऋणक्लेशप्रवृत्त्यनुबन्धादपवर्गाभावः ॥ ५९ ॥

ऋणानुबन्धान्नास्त्यपवर्गः। "जायमानो ह वै ब्राह्मणस्त्रिभि(र्ऋणै)र्ऋणवान्(१) जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य"इति ऋणानि, तेषामनुबन्धः स्वकर्मभिः सम्बन्धः कर्मसम्बन्धवचनात् "जरामर्यं वा एतत्सत्रं यदग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चेति जरया ह एष तस्मात्सत्राद्विमुच्यते मृत्युना ह वेति'। ऋणानुबन्धादपवर्गानुष्ठानकालो नास्तीत्यपवर्गाभावः। क्लेशानुबन्धान्नास्त्यपवर्गः। क्लेशानुबद्ध एवायं म्रियते क्लेशानुबद्धश्च जायते नास्य क्लेशानुबन्धविच्छेदो गृह्यते। प्रवृत्त्यनुबन्धान्नास्त्यपवर्गः। जन्मप्रभृत्ययं यावत्प्रायणं वाग्बुद्धिशरीरारम्भणाविमुक्तो गृह्यते तत्र यदुक्तं 'दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभावादपवर्ग' इति तदनुपपन्नमिति ॥ ५९ ॥

(वृ०) अथ क्रमप्राप्ततयाऽपवर्गः परीक्षणीयस्तत्र च तदर्थकप्रवृत्तिकालाभावात्तदभाव इति पूर्वपक्षयति—

ऋणक्लेशप्रवृत्त्यनुबन्धादपवर्गाभावः ॥ ५९ ॥

ऋणाद्यनुबन्धादपवर्गानुष्ठानकालाभावादपवर्गाभावः स्यात्। तथा च श्रूयते—"जायमानो ह वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणैर्ऋणवान् जायते, ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यः, यज्ञेन देवेभ्यः, प्रजया पितृभ्यः" इति। ऋषिभ्यः ऋषिऋणेभ्यः ब्रह्मचर्येण मुच्यते। देवेभ्यो देवऋणेभ्यो

---

(१) ऋणवा–इति पु० पा०।

यज्ञेन मुच्यते, प्रजया ऽपत्येन, पितृभ्यः पितृऋणेभ्यो मुच्यते । ऋणापाकरणेनैव जीवनापगमस्तथा च श्रूयते 'तदेतत् सत्रं यदग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ च, जरया ह वा एष तस्माद्विमुच्यते मृत्युना च' इति । ऋणापाकरणमन्तरेण च न तत्र प्रवृत्तिः, तथा च स्मर्यते—

"ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ।
अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो व्रजत्यधः" ॥

एवं क्लेशानुबन्धादपि पुरुषो हि रागादिभिस्तत्तत्कर्माण्यारभमाणः क्लेशानुविद्ध एव दृश्यते, तत्कथमपवर्गः ? एवं प्रवृत्त्यनुबन्धादपि पुरुषो हि वाग्बुद्धिशरीरैस्तत्तत्कर्माणि आरभमाणो धर्माधर्मौ यावज्जीवमुपार्जयन् कथमपवृज्यतामिति ॥ ५९ ॥

(भा०) अत्राभिधीयते । यत्तावदृणानुबन्धादिति ऋणैरिव ऋणैरिति—

प्रधानशब्दानुपपत्तेर्गुणशब्देनानुवादो
निन्दाप्रशंसोपपत्तेः ॥ ६० ॥

ऋणैरिति नायं प्रधानशब्दः । यत्र खल्वेकः प्रत्यादेयं ददाति द्वितीयश्च प्रतिदेयं गृह्णाति तत्रास्य दृष्टत्वात् प्रधानमृणशब्दः । न चैतदिहोपपद्यते प्रधानशब्दानुपपत्तेः गुणशब्देनायमनुवाद ऋणैरिव ऋणैरिति । प्रयुक्तोपमं चैतद् यथा ऽग्निर्माणवक इति । अन्यत्र दृष्टश्चायमृणशब्द इह प्रयुज्यते यथाग्निशब्दो माणवके । कथं गुणशब्देनानुवादः ? निन्दाप्रशंसोपपत्तेः । कर्मलोपे ऋणीव ऋणादानान्निन्द्यते कर्मानुष्ठाने च ऋणीव ऋणदानात्प्रशस्यते स एवोपमार्थ इति । जायमान

इति गुणशब्दो विपर्यये ऽनधिकारात् । जायमानो ह वै ब्राह्मण इति च शब्दो गृहस्थः सम्पद्यमानो जायमान इति । यदायं गृहस्थो जायते तदा कर्मभिरधिक्रियते मातृतो जायमानस्यानधिकारात् । यदा तु मातृतो जायते कुमारो न तदा कर्मभिरधिक्रियते अर्थिनः शक्तस्य चाधिकारात् । आर्थिनः कर्मभिरधिकारः कर्मविधौ कामसंयोगस्मृतेः 'अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम'इत्येवमादि । शक्तस्य च प्रवृत्तिसम्भवात् शक्तस्य कर्मभिरधिकारः प्रवृत्तिसम्भवात् । शक्तः खलु विहिते कर्मणि प्रवर्त्तते नेतर इति । उभयाभावस्तु प्रधानशब्दार्थे । मातृतो जायमाने कुमारे उभयमर्थिता शक्तिश्च न भवतीति । न भिद्यते च लौकिकाद्वाक्याद्वैदिकं वाक्यं प्रेक्षापूर्वकारिपुरुषप्रणीतत्वेन । तत्र लौकिकस्तावदपरीक्षको ऽपि न जातमात्रं कुमारकमेवं(१) ब्रूयादधीष्व यजस्व ब्रह्मचर्यं चरेति । कुत एव ऋषिरुपपन्नानवद्यवादी उपदेशार्थेन प्रयुक्त उपदिशति ? न खलु वै नर्त्तकोऽन्धेषु प्रवर्त्तते न गायको बधिरेष्विति । उपदिष्टार्थविज्ञानं चोपदेशविषयः । यश्चोपदिष्टमर्थं विजानाति तं प्रत्युपदेशः क्रियते न चैतदस्ति जायमानकुमारक इति । गार्हस्थ्यलिङ्गं च मन्त्रब्राह्मणं कर्माभिवदति । यच्च मन्त्रब्राह्मणं कर्माभिवदति तत्पत्नीसम्बन्धादिना (२) गार्हस्थ्यलिङ्गेनोपपन्नं तस्माद् गृहस्थोऽयं जायमानो ऽभिधीयते इति ।

अर्थित्वस्य चाविपरिणामे (३) जरामर्यवादोपपत्तिः ।

यावच्चास्य फलेनार्थित्वं न विपरिणमते न निवर्तते ताव-

---

(१) एव–इति पु० पा० ।
(२) तत्पत्नीसम्बन्धिना–इति पु० पा० ।
(३) परिणामे–इति पु० पा० ।

दनेन कर्मानुष्ठेयमित्युपपद्यते जरामर्यवादस्तं प्रतीति । जरया ह वेत्यायुषस्तुरीयस्य चतुर्थस्य प्रव्रज्यायुक्तस्य वचनं 'जरया ह वा एष एतस्माद्विमुच्यते' इति । आयुषस्तुरीयं चतुर्थं प्रव्रज्यायुक्तं जरेत्युच्यते । तत्र हि प्रव्रज्या विधीयते अत्यन्तजरासंयोगे जरया ह वेत्यनर्थकम् । 'अशक्तो विमुच्यते' इत्येतदपि नोपपद्यते स्वयमशक्तस्य बाह्यां शक्तिमाह । 'अन्तेवासी वा जुहुयाद् ब्रह्मणा स परिक्रीतः, क्षीरहोता(?) वा जुहुयाद्धनेन स परिक्रीत' इति । अथापि विहितं वानूद्येत कामाद्वार्थः परिकल्प्येत ? विहितानुवचनं न्याय्यमिति । ऋणवानिवास्वतन्त्रो गृहस्थः कर्मसु प्रवर्त्तते इत्युपपन्नं वाक्यस्य सामर्थ्यम् । फलस्य हि साधनानि प्रयत्नविषयो न फलं, तानि सम्पन्नानि फलाय कल्पन्ते । विहितं च जायमानम् । विधीयते च जायमानं तेन यः सम्बद्ध्यते सोऽयं जायमान इति ।

प्रत्यक्षविधानाभावादिति चेद् ? न प्रतिषेधस्यापि प्रत्यक्षविधानाभावादिति । प्रत्यक्षतो विधीयते गार्हस्थ्यं ब्राह्मणेन, यदि चाश्रमान्तरमभविष्यत्तदपि व्यधास्यत् प्रत्यक्षतः, प्रत्यक्षविधानाभावान्नास्त्याश्रमान्तरमिति । न, प्रतिषेधस्यापि प्रत्यक्षतो विधानाभावात् । न प्रतिषेधोऽपि वै ब्राह्मणेन प्रत्यक्षतो विधीयते न सन्त्याश्रमान्तराणि एक एव गृहस्थाश्रम इति प्रतिषेधस्य प्रत्यक्षतोऽश्रवणादयुक्तमेतदिति ।

अधिकाराच्च विधानं विद्यान्तरवत् । यथा शास्त्रान्तराणि स्वे स्वेऽधिकारे प्रत्यक्षतो विधायकानि नार्थान्तराभावाद्(१) एवमिदं ब्राह्मणं गृहस्थशास्त्रं स्वेऽधिकारे प्रत्यक्षतो

(१) प्राप्त्यान्तराभावादिति, नाप्त्यान्तराभावात्-इति च पु० पा०।

विधायकं नाश्रमान्तराणामभावादिति। ऋग्ब्राह्मणं चापवर्गा-भिवाद्यभिधीयते। ऋचश्च ब्राह्मणानि चापवर्गाभिवादीनि भवन्ति। ऋचश्च तावत्—

'कर्मभिर्मृत्युमृषयो निषेदुः प्रजावन्तो द्रविणमिच्छमानाः। अथापरे ऋषयो मनीषिणः परं कर्मभ्यो ऽमृतत्वमानशुः। न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः। परेण नाकं निहितं गुहायां विभ्राजते यद्यतयो विशन्ति। वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात्। तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय।

अथ ब्राह्मणानि—

"त्रयो धर्मस्कन्धा यज्ञो ऽध्ययनं दानमिति प्रथमस्तप एव द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासीति तृतीयो ऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुले ऽवसादयन्सर्वे एवैते पुण्यलोका भवन्ति ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति। एतमेव प्रव्राजिनो लोकमभीप्सन्तः प्रव्रजन्तीति। अथो खल्वाहुः काममय एवायं पुरुष इति स यथाकामो भवति तथाक्रतुर्भवति यथाक्रतुर्भवति तथा(१) तत्कर्म कुरुते यत्कर्म कुरुते(२) तदभिसंपद्यते" इति कर्मभिः संसरणमुक्त्वा प्रकृतमन्यदुपदिशन्ति 'इति नु(३)कामयमानो ऽथाकामयमानो यो ऽकामो निष्काम आत्मकाम आप्तकामो भवति न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति इहैव समवलीयन्ते(४) ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति'।

तत्र यदुक्तमृणानुबन्धादपवर्गाभाव इत्येतदयुक्त-

---

(१) तथा-इति पु० नास्ति।
(२) न-इति पु० पा०।
(३) तु-इति पु० पा०।
(४) समवनीयन्ते-इति का० मु० पु० पा०।

मिति । 'ये चत्वारः पथयो देवयाना' इति च चातुराश्रम्यश्रुतेरैकाश्रम्यानुपपत्तिः ॥ ६० ॥

(वृ०) समाधत्ते —

प्रधानशब्दानुपपत्तेर्गुणशब्देनानुवादो निन्दाप्रशंसोपपत्तेः ॥६०॥

जायमान इत्याद्यनुवादो हि न **प्रधानशब्दः**, न हि जायमानः कर्मण्यधिक्रियते, तथा च **भाष्यम्—'यदा तु मातृतो जायते कुमारको न तदा कर्मभिरधिक्रियते, अर्थिनः शक्तस्य चाधिकारात्'** इति । **जायमान** इत्यनेन को वा व्यावर्तनीयः ? न ह्यजातस्य प्रसक्तिरस्ति, येनासौ व्यावर्त्तनीयः, तथा च भाष्यं—**'जायमान इति गुणशब्दो विपर्ययेऽनधिकारात्'** इति । तथा च जायमान इत्यनेनोपनीत उच्यते तस्य ब्रह्मचर्यादावधिकारात् । अग्निहोत्रादौ च गृहस्थस्याधिकारः, 'क्षौमे वसाना वाधीयताम्' इति श्रुतेः ।

एवमृणशब्दोऽपि न मुख्यो न ह्यत्र प्रत्यादेयं कश्चन ददाति । परन्तु ऋणापाकरणवदावश्यकत्वख्यापनाय तथोक्तम् । लाक्षणिकशब्दप्रयोगे बीजमाह । **निन्दाप्रशंसोपपत्तेः** । ऋणानपाकरणतदपाकरणाभ्यामिवाग्निहोत्राद्यकरणतत्करणाभ्यां निन्दाप्रशंसे उपपद्येते । न चानुष्ठानकालाभावः **'जरया विमुच्यते'** इत्युक्तेः । न च जरयाऽशक्तिरुपलभ्यते, 'अन्तेवासी वा जुहुयात् ब्रह्मणा हि स परिक्रीतः' इत्यादिनाऽशक्तस्याऽपि विधानात्तस्मादायुषश्चतुर्थभागो जरेत्युच्यते, किं च जरामर्यवादः कामनाभिप्रायेण । तथा च भाष्यम्—**अर्थित्वस्य चापरिणामे जरामर्यवादोपपत्तिः'** इति । **अर्थित्वं**

कामना तदपरिणामे तदनाशे कर्मकरणाभिप्रायेण जरामर्यवाद उपपद्यते ॥ ६० ॥

(भा०) फलार्थिनश्चेदं ब्राह्मणं 'जरामर्यं वा एतत्सत्रं यदग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ च'ति, कथम् ?

समारोपणादात्मन्यप्रतिषेधः ॥ ६१ ॥

'प्राजापत्यामिष्टिं निरूप्य तस्यां सार्ववेदसं हुत्वा आत्मन्यग्नीन्समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजे'दिति श्रूयते तेन विजानीमः प्रजावित्तलोकैषणा[भ्यो (१)व्युत्थितस्य निवृत्ते फलार्थित्वे समारोपणं विधीयते] इति।

एवं च ब्राह्मणानि 'सोऽन्यद् व्रतमुपाकरिष्यमाणो याज्ञवल्क्यो मैत्रेयीमिति होवाच प्रव्राजिष्यन्वा अरे अहमस्मात्स्थानादस्मि हन्त ते ऽनया कात्यायन्या सहान्तं करवाणीति । अथाप्युक्तानुशासनासि मैत्रेयि एतावदरे खल्वमृतत्वमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यः प्रवव्राजेति' ॥ ६१ ॥

(वृ०) ननु काम्यानां कामनाविरहेण त्यागसम्भवेऽपि नित्यानां कथं त्यागः ? श्रूयते हि—'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्' इति तत्राह—

समारोपणादात्मन्यप्रतिषेधः ॥ ६१ ॥

अपवर्गप्रतिषेधो न युक्तः अग्नीनामात्मनि **समारोपण**-विधानात् । तथा च श्रूयते—'प्राजापत्यामिष्टिं निरूप्य तस्यां सार्ववेदसं

---

(१) [ ] एतदन्तर्गतः पाठः पु० नास्ति ।

हुत्वाऽऽत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेत्' इति । अत एव—'चत्वारः पथयो देवयाना' इति चातुराश्रम्यश्रुतिरपि सङ्गच्छते ॥६१॥

पात्रचयान्तानुपपत्तेश्च फलाभावः ॥ ६२ ॥

(भा०) जरामर्ये च कर्मण्यविशेषेण कल्प्यमाने सर्वस्य पात्रचयान्तानि कर्माणीति प्रसज्यते, तत्रैषणाव्युत्थानं न श्रूयेत । 'एतद्ध स्म वै तत्पूर्वे ब्राह्मणा अनूचाना विद्वांसः प्रजां न कामयन्ते किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोक इति ते ह स्म पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणा]याश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्तीति' । एषणाभ्यश्च व्युत्थितस्य पात्रचयान्तानि कर्माणि नोपपद्यन्ते इति । नाविशेषेण कर्त्तुः प्रयोजकफलं भवतीति ।

चातुराश्रम्यविधानाच्चेतिहासपुराणधर्मशास्त्रेष्वैकाश्रम्यानुपपत्तिः । तदप्रमाणमिति चेद् न प्रमाणेन प्रामाण्याभ्यनुज्ञानात् । प्रमाणेन खलु ब्राह्मणेनेतिहासपुराणस्य प्रामाण्यमभ्यनुज्ञायते 'ते वा खल्वेते अथर्वाङ्गिरस एतदितिहासपुराणमभ्यवदन्नितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेद इति' । तस्मादयुक्तमेतदप्रामाण्यमिति । अप्रामाण्ये च धर्मशास्त्रस्य प्राणभृतां व्यवहारलोपाल्लोकोच्छेदप्रसङ्गः । द्रष्टृप्रवक्तृसामान्याच्चाप्रामाण्यानुपपत्तिः । ये एव मन्त्रब्राह्मणस्य द्रष्टारः प्रवक्तारश्च ते खल्वितिहासपुराणस्य धर्मशास्त्रस्य चेति । विषयव्यवस्थानाच्च यथाविषयं प्रामाण्यम् । अन्यो मन्त्रब्राह्मणस्य विषयोऽन्यश्चेतिहासपुराणधर्मशास्त्राणामिति । यज्ञो मन्त्रब्राह्मणस्य, लोकवृत्तमितिहासपुराणस्य, लोकव्यवहारव्यवस्थानं धर्म-

शास्त्रस्य विषयः । तत्रैकेन न (१) सर्वं व्यवस्थाप्यते इति यथा-विषयमेतानि प्रामाणानीन्द्रियादिवदिति ॥ ६२ ॥

(वृ०) नन्वग्निहोत्रस्याप्रतिबन्धकत्वेऽपि तत्फलं स्वर्ग एवापवर्ग-प्रतिबन्धकः स्यादत्राह--

पात्रचयान्तानुपपत्तेश्च फलाभावः ॥ ६२ ॥

ज्ञानिनः **फलस्य** स्वर्गस्या**भावः** । अग्निहोत्रं हि **पात्रच-यान्तम्** । **पात्राणि** अग्निहोत्रपात्राणि **तेषां चयः** प्रेतस्य यज-मानस्याङ्गेषु विन्यासः मुखे घृतपूर्णां स्रुचमिति क्रमेण, भिक्षोस्तदनुप-पत्तेस्तेन तत्परित्यागात् अग्निहोत्रफलाभावेऽपि ज्योतिष्टोमगङ्गास्नानादि-फलानां प्रतिबन्धकत्वं स्यादतो हेत्वन्तरसमुच्चयाय चकार उपन्यस्तः । तथा च प्रारब्धातिरिक्तकर्मणां ज्ञानादेव क्षय इत्याशयः ।

श्रूयते हि–

'तथा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति,' एवम् 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे' ।

स्मर्यते च–

'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन' इति ।

इत्थं च कामनाशून्यस्य प्रजानुत्पादोऽपि नापवर्गविरोधी । तथा च **श्रूयते**–एतदु ह स्म वै पूर्वे ब्राह्मणा अनूचाना विद्वांसः प्रजां न कामयन्ते किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्मा लोक इति ते ह स्म पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थाय भिक्षाचर्यं चरन्ति' इति ।

अन्ये तु फलाभावः फलस्य मुमुक्षून् प्रति अग्निहोत्रादौ

---

(१) न-इति क० का० मु० पु० नास्ति ।

प्रयोजकत्वाभावः, तथा सति भिक्षूणामपि पात्रचयान्तं स्यादित्यर्थ इत्याहुः ॥ ६२ ॥

(भा०) यत्पुनरेतत् क्लेशानुबन्धस्याविच्छेदादिति—

सुषुप्तस्य स्वप्नादर्शने(१) क्लेशाभावादपवर्गः ॥६३॥

यथा सुषुप्तस्य खलु स्वप्नादर्शने रागानुबन्धः सुखदुःखानुबन्धश्च विच्छिद्यते तथापवर्गेऽपीति । एतच्च ब्रह्मविदो मुक्तस्यात्मनो रूपमुदाहरन्तीति ॥ ६३ ॥

(वृ०) क्लेशानुबन्धं दूषयति—

सुषुप्तस्य स्वप्नादर्शने क्लेशाभावादपवर्गः ॥ ६३ ॥

स्वप्नादर्शनकाले सुषुप्तस्य यथा हेत्वभावेन दुःखाभावस्तथाऽपवर्गेऽपि रागाद्यभावेन दुःखाभावः स्यात् ॥ ६३ ॥

(भा०) यदपि प्रवृत्त्यनुबन्धादिति—

न प्रवृत्तिः प्रतिसन्धानाय हीनक्लेशस्य ॥ ६४ ॥

प्रक्षीणेषु रागद्वेषमोहेषु(२) प्रवृत्तिर्न प्रतिसन्धानाय । प्रतिसन्धिस्तु पूर्वजन्मनिवृत्तौ पुनर्जन्म,तच्चादृष्टकारितं,तस्यां प्रहीणायां पूर्वजन्माभावे जन्मान्तराभावोऽप्रतिसन्धान(३)मपवर्गः । कर्मवैफल्यप्रसङ्ग इति चेद् न कर्मविपाकप्रतिसंवेदनस्या-

---

(१) स्वप्नदर्शने-इति पु० पा० । (२) सती-इति पु० पा० ।
(३) जन्मान्तराप्रतिसन्धानम्-इति पु० पा० ।

प्रत्याख्यानात् । पूर्वजन्मनिवृत्तौ पुनर्जन्म न भवतीत्युच्यते न तु कर्मविपाकप्रतिसंवेदनं प्रत्याख्यायते सर्वाणि पूर्वकर्माणि ह्यन्ते जन्मनि विपच्यन्त इति ॥ ६४ ॥

(वृ०) प्रवृत्त्यनुबन्धादपवर्गाभावं दूषयति—

न प्रवृत्तिः प्रतिसन्धानाय हीनक्लेशस्य ॥ ६४ ॥

क्लिश्यन्तेऽनेनेति क्लेशो रागादिः तद्विरहिणो या प्रवृत्तिः सा प्रतिसन्धानाय प्रतिबन्धाय न भवति धर्माधर्मौ न जनयतीत्यर्थः ॥ ६४ ॥

न क्लेशसन्ततेः स्वाभाविकत्वात् ॥ ६५ ॥

(भा०) नोपपद्यते क्लेशानुबन्धविच्छेदः, कस्मात्? क्लेशसन्ततेः स्वाभाविकत्वात् । अनादिरियं क्लेशसन्ततिः, न चानादिः शक्य उच्छेत्तुमिति ॥ ६५ ॥

(वृ०) क्लेशाभावमसहमानः शङ्कते—

न क्लेशसन्ततेः स्वाभाविकत्वात् ॥ ६५ ॥

क्लेशसन्ततेरुच्छेदो न युक्तः स्वाभाविकत्वात् ॥६५॥

(भा०) अत्र कश्चित्परीहारमाह—

प्रागुत्पत्तेरभावानित्यत्ववत्स्वाभाविकेऽप्यनित्यत्वम्॥६६॥

यथाऽनादिः प्रागुत्पत्तेरभाव उत्पन्नेन भावेन निवर्त्यते एवं स्वाभाविकी क्लेशसन्ततिरनित्येति ॥ ६६ ॥

(भा०) अपर आह—

अणुश्यामतानित्यत्ववद्वा ॥ ६७ ॥

यथा ऽनादिरणुश्यामता अथ चाग्निसंयोगादनित्या तथा क्लेशसन्ततिरपीति । सतः खलु धर्मो नित्यत्वमनित्यत्वं च तत्त्वं भावे(१) ऽभावे भाक्तमिति । अनादिरणुश्यामतेति हेत्वभावादयुक्तम् । अनुत्पत्तिधर्मकमनित्यमिति नात्र हेतुरस्तीति ॥ ६७ ॥

(वृ०) एकदेशी समाधत्ते—

प्रागुत्पत्तेरभावानित्यत्ववत् स्वाभाविकेऽप्यनित्यत्वम् ॥ ६६ ॥

अणुश्यामतानित्यत्ववद् वा ॥ ६७ ॥

प्रागुत्पत्तेरभावानित्यत्ववत् प्रागभावानित्यत्ववत् अनादेः परमाणुश्यामताया विनाशवद्वा तद्विनाशः ॥ ६६ ॥ ६७ ॥

(भा०) अयं तु समाधिः—

न, सङ्कल्पनिमित्तत्वाच्च रागादीनाम् ॥ ६८ ॥

कर्मनिमित्तत्वादितरेतरनिमित्तत्वाच्चेति समुच्चयः । मिथ्यासङ्कल्पेभ्यो रञ्जनीयकोपनीयमोहनीयेभ्यो रागद्वेषमोहा उत्पद्यन्ते, कर्म च सत्त्वनिकायनिर्वर्तकं नैयमिकान् रागद्वेषमोहान्निर्वर्त्तयति । नियमदर्शनात् । दृश्यते हि कश्चित्सत्त्वनिकायो रागबहुलः क-

---

(१) नित्यत्ववत्त्वं भावे-इति पु० पा० ।

श्चिद्द्वेषबहुलः (१) कश्चिन्मोहबहुल इति। इतरेतरनिमित्ता च रागादीनामुत्पत्तिः। मूढो रज्यति मूढः कुप्यति रक्तो मुह्यति कुपितो मुह्यति। सर्वमिथ्यासङ्कल्पानां तत्त्वज्ञानादनुत्पत्तिः कारणानुत्पत्तौ च कार्यानुत्पत्तेरिति। रागादीनामत्यन्तमनुत्पत्तिरिति। अनादिश्च क्लेशसन्ततिरित्यप्युक्तम्(२), सर्वे इमे खल्वाध्यात्मिका भावा अनादिना प्रबन्धेन प्रवर्त्तन्ते शरीरादयो न जात्वत्र कश्चिदनुत्पन्नपूर्वः प्रथमत उत्पद्यतेऽन्यत्र तत्त्वज्ञानात्। न चैवं सत्यनुत्पत्तिधर्मकं किञ्चिद्व्ययधर्मकं प्रतिज्ञायते इति। कर्म च सत्त्वनिकायनिर्वर्तकं तत्त्वज्ञानकृतान्मिथ्यासङ्कल्पविघातान्न रागाद्युत्पत्तिनिमित्तं भवति सुखदुःखसंवित्तिफलं तु भवतीति॥ ६८॥

इति श्रीवात्स्यायनीये न्यायभाष्ये चतुर्थाध्यायस्याऽऽद्यमाह्निकम्।

(वृ०) अनित्यत्वं विनाशिभावत्वं, न च तत्प्रागभावे, न चाणुश्यामताऽनादिस्तथा च भाष्यम् अनादिरणुश्यामतेति हेत्वभावादयुक्तम्" इत्यतो मतद्वयमुपेक्ष्य सिद्धान्तमाह--

न सङ्कल्पनिमित्तत्वाच्च रागादीनाम्॥ ६८॥

नोक्तं युक्तम्। कुतः? रागादीनां सङ्कल्पनिमित्तत्वात्। सङ्कल्पो मिथ्याज्ञानं निमित्तं येषां तथा च तत्वज्ञानेन मिथ्याज्ञाननिवृत्तौ रागादिनिवृत्तिर्युज्यत एवेति भावः॥ ६८॥

समाप्तमपवर्गपरीक्षाप्रकरणम्।

इति श्रीविश्वनाथन्यायपञ्चाननभट्टाचार्यकृतायां न्यायसूत्रवृत्तौ चतुर्थाध्यायस्याऽऽद्यमाह्निकम्॥

---

(१) कश्चिद्द्वेषबहुलः-इति पु० नास्ति।
(२) इत्ययुक्तम्-इति पु० पा०।

अथ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ।

(भा०) किं नु खलु भोः यावन्तो विषयास्तावत्सु प्रत्येकं तत्त्वज्ञानमुत्पद्यते अथ क्व चिदुत्पद्यत इति ? कश्चात्र विशेषः ? न तावदेकैकत्र यावद्विषयमुत्पद्यते ज्ञेयानामानन्त्यात् । नापि क्वचिदुत्पद्यते, यत्र नोत्पद्यते तत्रानिवृत्तो मोह इति मोहशेषप्रसङ्गः । न चान्यविषयेण तत्त्वज्ञानेनान्यविषयो मोहः शक्यः प्रतिषेद्धुमिति । मिथ्याज्ञानं वै खलु मोहो न तत्त्वज्ञानस्यानुत्पत्तिमात्रं तच्च मिथ्याज्ञानं यत्र विषये प्रवर्त्तमानं संसारबीजं भवति स विषयस्तत्त्वतो ज्ञेय इति । किं पुनस्तन्मिथ्याज्ञानम् ? अनात्मन्यात्मग्रहः, अहमस्मीति मोहोऽहङ्कार इति । अनात्मानं खल्वहमस्मीति पश्यतो दृष्टिरहङ्कार इति । किं पुनस्तदर्थजातं यद्विषयो ऽहङ्कारः ? शरीरेन्द्रियमनोवेदनाबुद्धयः । कथं तद्विषयोऽहङ्कारः संसारबीजं भवति ? अयं खलु शरीराद्यर्थजातमहमस्मीति व्यवसितः तदुच्छेदेनात्मोच्छेदं मन्यमानो ऽनुच्छेदतृष्णापरिप्लुतः पुनः पुनस्तदुपादत्ते तदुपाददानो जन्ममरणाय यतते तेनावियोगान्नात्यन्तं दुःखाद्विमुच्यते इति । यस्तु दुःखं दुःखायतनं दुःखानुषक्तं सुखं च सर्वमिदं दुःखमिति पश्यति स दुःखं परिजानाति परिज्ञातं च दुःखं प्रहीणं भवत्यनुपादानात् सविषान्नवत् । एवं दोषान् (१) कर्म च दुःखहेतुरिति पश्यति । न चाप्रहीणेषु दोषेषु दुःखप्रबन्धोच्छेदेन शक्यं भवितुमिति दोषान् (२) जहाति, प्रहीणेषु च दोषेषु न प्रवृत्तिः प्रतिसन्धानायेत्युक्तम् । प्रेत्यभावफलदुःखा-

(१) अशेषच्छेदं मन्यमानः–इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।
(२) शेषान्–इति पु० पा० ।

नि च ज्ञेयानि व्यवस्थापयति कर्म च दोषांश्च प्रहेयान् । अपवर्गोऽधिगन्तव्यस्तस्याधिगमोपायस्तत्त्वज्ञानम् । एवं चतसृभिर्विधाभिः प्रमेयं विभक्तमासेवमानस्याभ्यस्यतो भावयतः सम्यग्दर्शनं यथाभूतावबोधस्तत्त्वज्ञानमुत्पद्यते । एवं च—

दोषनिमित्तानां तत्त्वज्ञानादहङ्कारनिवृत्तिः ॥ १ ॥

शरीरादि दुःखान्तं प्रमेयं दोषनिमित्तं तद्विषयत्वान्मिथ्याज्ञानस्य। तदिदं तत्त्वज्ञानं तद्विषयमुत्पन्नमहङ्कारं निवर्त्तयति समानविषये तयोर्विरोधात् । एवं तत्त्वज्ञानाद् 'दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभावादपवर्ग'इति । स चायं शास्त्रार्थसङ्ग्रहोऽनूद्यते नापूर्वो विधीयते इति ॥ १ ॥

अथ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ।

(वृ०) अथ शास्त्रस्य परमं प्रयोजनमपवर्गः, स चोद्दिष्टो लक्षितः परीक्षितोऽप्यकिञ्चित्करः कारणानिरूपणात् । नन्वभिहितमेव दुःखादिसूत्रे, कारणनाशक्रमेण दुःखाभावोऽपवर्ग इतीति चेत् ? सत्यम्, मिथ्याज्ञानापगमहेतुर्नाभिहितः, तत्त्वज्ञानं तत्र हेतुरिति चेत् ? कस्य तत्त्वं ज्ञातव्यमित्यभिधानीयमित्याशयेन तत्त्वज्ञानपरीक्षा, सैव चाह्निकार्थः । तत्र च षट् प्रकरणानि आदौ तत्त्वज्ञानोत्पत्तिप्रकरणम्, अन्यानि च यथायथं वक्ष्यन्ते ।

तत्र सिद्धान्तसूत्रम्—

दोषनिमित्तानां तत्त्वज्ञानादहङ्कारनिवृत्तिः ॥ १ ॥

अहङ्कारो ऽहमित्यभिमानः, स च शरीरादिविषयको मिथ्याज्ञानमुच्यते, तच्च दोषनिमित्तानां शरीरादीनां तत्त्वस्यानात्मत्वस्य ज्ञानान्निवर्त्तते। आत्मत्वेन हि शरीरादौ मुह्यन् रञ्जनीयेषु रज्यति कोपनीयेषु कुप्यति।

केचित्तु दोषनिमित्तानां रागादीनां तत्त्वज्ञानाद्बलवदनिष्टानुबन्धित्वज्ञानादहङ्कारस्य तदभिलाषस्य निवृत्तिरित्यर्थ इत्याहुः ॥ १ ॥

(भा०) प्रसङ्ख्यानानुपूर्व्या तु खलु —

दोषनिमित्तं रूपादयो विषयाः सङ्कल्पकृताः ॥ २ ॥

कामविषया इन्द्रियार्था इति रूपादय उच्यन्ते, ते मिथ्यासङ्कल्प्यमाना रागद्वेषमोहान् प्रवर्त्तयन्ति तान्पूर्वं प्रसञ्चक्षीत। तांश्च प्रसञ्चक्षाणस्य रूपादिविषयो मिथ्यासङ्कल्पो निवर्तते। तन्निवृत्तावध्यात्मं शरीरादि प्रसञ्चक्षीत। तत्प्रसङ्ख्यानादध्यात्मविषयो ऽहङ्कारो निवर्त्तते। सोऽयमध्यात्मं बहिश्च विविक्तचित्तो विहरन्मुक्त इत्युच्यते ॥ २ ॥

(वृ०) ननु के तावदनुरञ्जनीया विषया येषु रज्यन् संसरतीत्यतो विवेकाय तानुपदिशति—

दोषनिमित्तं रूपादयो विषयाः सङ्कल्पकृताः ॥ २ ॥

सङ्कल्पः समीचीनत्वेन भावनम्, तद्विषयीकृता रूपादयो दोषस्य रागादेर्निमित्तम्। सुन्दरोऽयमिति जानन् रज्यति, शत्रुरयमिति द्वेष्टि, ते रूपादयो हेयत्वेन भावनीयाः प्रथमम्, ततः शरीरात्मविवेकः ॥ २ ॥

(भा०) अतः परं का चित्संज्ञा हेया का चिद्भावयितव्येत्युपदिश्यते नार्थनिराकरणमर्थोपादानं वा । कथमिति ?—

तन्निमित्तं त्ववयव्यभिमानः ॥ ३ ॥

तेषां दोषाणां निमित्तं त्ववयव्यभिमानः । सा च खलु स्त्रीसंज्ञा सपरिष्कारा पुरुषस्य, पुरुषसंज्ञा च स्त्रियाः, परिष्कारश्च निमित्तसंज्ञा अनुव्यञ्जनसंज्ञा च । निमित्तसंज्ञा रसनाश्रोत्रम्, दन्तोष्ठम्, चक्षुर्नासिकम् । अनुव्यञ्जनसंज्ञा इत्थं दन्तौ इत्थमोष्ठाविति, सेयं संज्ञा कामं वर्धयति तदनुषक्तांश्च दोषान् विवर्जनीयान्(१), वर्जनं त्वस्या भेदेनावयवसंज्ञा केशलोममांसशोणितास्थिस्नायुशिराकफपित्तोच्चारादिसंज्ञा तामशुभसंज्ञेत्याचक्षते । तामस्य भावयतः कामरागः प्रहीयते । सत्येव च द्विविधे विषये का चित्संज्ञा भावनीया का चित्परिवर्जनीयेत्युपादिश्यते यथा विषसम्पृक्तेऽन्ने ऽन्नसंज्ञोपादानाय विषसंज्ञा प्रहाणायेति ॥ ३ ॥

(वृ०) ननु सौन्दर्यादिकं पश्यतो रागादिर्ब्रह्मणोऽपि दुष्परिहरः, तदुक्तं 'चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद् दृढम्' इति, अतो रागादिनिवृत्त्युपायं दर्शयिष्यन्नाह—

तन्निमित्तं त्ववयव्यभिमानः ॥ ३ ॥

अवयविनि तरुण्यादिशरीरे**ऽभिमानः** सपरिष्कारबुद्धिः, **तन्निमित्तं** रागादिनिमित्तम्, तथा च सा बुद्धिर्हेया, अत एव मा-

(१) दोषा विवर्जनीयाः—इति पु० पा० ।

ष्यादौ परिष्कारबुद्धिरनुरञ्जनसंज्ञा, सा हेया, दोषदर्शनमशुभसंज्ञा सा भावनीयेति ।

अनुरञ्जनसंज्ञा यथा—

"खेलत्खञ्जननयना परिणतबिम्बाधरा पृथुश्रोणी ।
कमलमुकुलस्तनीयं पूर्णेन्दुमुखी सुखाय मे भविता" इति ।

अशुभसंज्ञा यथा—

"चर्मनिर्मितपेशीयं मांसासृक्पूयपूरिता ।
अस्यां रज्यति यो मूढः पिशाचः कस्ततोऽधिकः" इति ।

स्वशरीरादावप्यशुभसंज्ञैव भावनीया । एवं कोपनीयेऽपि ।

शुभसंज्ञा—

'मां द्वेष्ट्यसौ दुराचारो दुष्टो निष्ठुरचेष्टितः ।
कण्ठपीठं कुठारेण च्छित्वाऽस्य स्यां सुखी कदा' ।

अशुभसंज्ञा तु—

"मांसासृक्कीकसमयो देहः किं मेऽपराध्यति ।
एतस्मादपरः कर्ता कर्तनीयः कथं मया" इति ॥ ३ ॥

समाप्तं तत्त्वज्ञानोत्पत्तिप्रकरणम् ॥ १ ॥

(भा०) अथेदानीमर्थं निराकरिष्यताऽवयव्युपपाद्यते—

विद्याऽविद्याद्वैविध्यात् संशयः ॥ ४ ॥

सदसतोरुपलम्भाद्विद्या द्विविधा, सदसतोरनुपलम्भादविद्यापि द्विविधा । उपलभ्यमाने ऽवयविनि विद्याद्वैविध्यात्संशयः, अनुपलभ्यमाने चाविद्याद्वैविध्यात्संशयः सोऽयमवयवी यद्युपलभ्यते अथापि नोपलभ्यते न कथं चन संशयान्मुच्यते इति ॥ ४ ॥

(वृ०) अत्र प्रसङ्गादवयविप्रकरणम् ।

वस्तुतस्तु शरीरे धर्मद्वयस्य सम्बन्धेऽप्येकं ध्येयमपरं हेयमिति निर्युक्तिकम्, अतोऽवयवी नास्ति किं तु परमाणुपुञ्ज इति तत्त्वं, तदेव मुमुक्षुभिर्भावनीयम्, परमाणुपुञ्ज इत्यप्यापाततः परमाणोरप्यग्रे निराकरिष्यमाणत्वादिति सौगताशङ्कामपाकर्तुमयमारम्भः ।

यद्यपि द्वितीयाध्याये व्यवस्थापित एवावयवी, तथाऽपि स्वयुक्तिदार्ढ्येन सौत्रान्तिकस्य वैभाषिकस्य चात्र प्रत्यवस्थानमिति ।

तत्र संशयप्रदर्शनाय सूत्रम्—

विद्याऽविद्याद्वैविध्यात्संशयः ॥ ४ ॥

संशय इत्यस्यावयविनीत्यादिः । अवयविनः प्रत्यक्षसिद्धत्वात्तदपलापो दुःशक इत्यत उक्तं—**विद्येति** । प्रमाभ्रमभेदेन ज्ञानद्वैविध्यात् ज्ञानत्वलक्षणसाधारणधर्मदर्शनाद् ज्ञानप्रामाण्यसंशयादवयविनि संशय इत्यर्थः ॥ ४ ॥

तदसंशयः पूर्वहेतुप्रसिद्धत्वात् ॥ ५ ॥

(भा०) तस्मिन्ननुपपन्नः संशयः । कस्मात् ? पूर्वोक्तहेतूनामप्रतिषेधादस्ति द्रव्यान्तरारम्भ इति ॥ ५ ॥

(वृ०) समाधत्ते—

तदसंशयः पूर्वहेतुप्रसिद्धत्वात् ॥ ५ ॥

तत्रावयविनि **न संशयः पूर्वहेतुप्रसिद्धत्वात्**, द्वितीयाध्यायोक्तयुक्तिभिरवयविनः प्रकर्षेण सिद्धत्वात् ॥ ५ ॥

वृत्त्यनुपपत्तेरपि तर्हि न संशयः (१) ॥ ६ ॥

(भा०) संशयानुपपत्ति(२) र्नास्त्यवयवीति ॥ ६ ॥

(भा०) तद्विभजते—

कृत्स्नैकदेशावृत्तित्वादवयवानामवयव्यभावः ॥ ७ ॥

एकैकोऽवयवो न तावत् कृत्स्ने ऽवयविनि वर्त्तते तयोः परिमाणभेदादवयवान्तरसम्बन्धाभावप्रसङ्गाच्च । नाप्यवयव्येकदेशेन, न ह्यस्यान्ये अवयवा एकदेशभूताः सन्तीति ॥ ७ ॥

(भा०) अथावयवेष्वेवावयवी वर्त्तते—

तेषु चावृत्तेरवयव्यभावः ॥ ८ ॥

न तावत्प्रत्यवयवं वर्त्तते, तयोः परिमाणभेदाद्(३) द्रव्यस्य चैकद्रव्यत्वप्रसङ्गात् । नाप्येकदेशेन, सर्वेषु अन्यावयवाभावात् । तदेवं न (४) युक्तः संशयो नास्त्यवयवीति ॥ ८ ॥

(वृ०) अवयविनि बाधकं शङ्कते-

वृत्त्यनुपपत्तेरपि तर्हि संशयानुपपत्तिः ॥ ६ ॥

अपिरवधारणे। तर्हि संशयानुपपत्तिर्वृत्त्यनुपपत्तितोऽवयव्यभावादेव स्यादित्यर्थः । वृत्त्यनुपपत्तिं विवृणोति भाष्यकारः-

---

(१) संशयानुपपत्तिः-इति पु० पा० ।
(२) वृत्त्यनुपपत्तेरपि तर्हि संशयानुपपत्तिः-इति पु० पा० ।
(३) परिणामभेदात्-इति पु० पा० ।
(४) न-इति पु० नास्ति ।

"**कृत्स्नैकदेशावृत्तित्वादवयवानामवयव्यभावः**। अवयवी हि एकैकावयवे कात्स्न्येन एकदेशेन वा ? नाद्यः, विषमपरिमाणत्वात्, अन्त्येऽपि तेनैवावयवेनान्येन वा ? नाद्यः, स्वस्मिन् वृत्तिविरोधात्, नान्त्यः अवयवान्तरस्यावयवान्तरावृत्तेः, तथाऽपि कथमवयव्यभाव इत्यत्र भाष्यं–"**तेषु चावृत्तेरवयव्यभावः**"। तेषु अवयवेषु पूर्वोक्तयुक्त्या वृत्तेरभावादवयवी नास्ति, न ह्यसाववृत्तिस्त्वयाऽभ्युपेयते इति भावः।

सूत्रमेवेदमित्यपि **वदन्ति** ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

पृथक् चावयवेभ्यो ऽवृत्तेः ॥ ९ ॥

(भा०) **पृथक् चावयवेभ्यो धर्मिभ्यो धर्मस्याग्रहणा**दिति समानम् ॥ ९ ॥

(वृ०) नन्वास्तामवृत्तिरेवावयवीति शङ्कायां पूर्वपाक्षिसूत्रम्–

पृथक् चावयवेभ्योऽवृत्तेः ॥ ९ ॥

अवयवेभ्यः पृथक् अवयवी नास्तीति शेषः। '**तेषु चावृत्तेः**' इत्यस्य सूत्रत्वे '**अवयव्यभावः**' इत्यनुवर्त्तते। कुतः ? **अवृत्तेः**। वृत्त्यभावेऽवयविनो नित्यत्वप्रसङ्गः, न च नित्योऽवयव्युपलभ्यते, अतो नास्त्येवावयवीति भावः।

यद्वा कृत्स्नैकदेशाभ्यामवयवी न वर्त्तते, किं तु स्वरूपेणैवेति शङ्कायां पूर्वपक्षिणः सूत्रं–**पृथगिति**। अवयवेभ्यः पृथगवयवी नास्ति, कुतः ? **अवृत्तेः** अवृत्तित्वप्रसङ्गात्, तथा सति नित्यत्वं स्यादिति भावः।

केचित्तु अवयवातिरिक्तोऽवयवी वर्ततामित्यत्र पूर्वपक्षिणः सूत्रं— पृथगिति । पूर्वोक्तयुक्त्याऽवयवेभ्यः पृथगप्यवृत्तेः ॥ ९ ॥

न चावयव्यवयवाः ॥ १० ॥

एकस्मिन् भेदाभावाद् भेदशब्दप्रयोगानुपपत्तेरप्रश्नः ॥ ११ ॥

(भा०) किं प्रत्यवयवं कृत्स्नो ऽवयवी वर्त्तते अथैकदेशेनेति नोपपद्यते प्रश्नः । कस्मात् ? एकस्मिन् भेदाभावाद् भेदशब्दप्रयोगानुपपत्तेः । कृत्स्नमित्यनेकस्याशेषाभिधानम्, (१) एकदेश इति नानात्वे कस्य चिदभिधानम्, ताविमौ कृत्स्नैकदेशशब्दौ भेदविषयौ नैकस्मिन्नवयविन्युपपद्येते भेदाभावादिति ॥ १० ॥ ११ ॥

(वृ०) नन्ववयवावयविनोस्तादात्म्यमेव सम्बन्धः स्यादत्राह—

न चावयव्यवयवाः ॥ १० ॥

न हि तन्तुः पटः, स्तम्भो गृहमिति कश्चित् प्रत्येति, न वाऽभेदेनाऽऽधाराधेयभाव उपपद्यते । १० ॥

(वृ०) सिद्धान्तसूत्रम्—

एकस्मिन् भेदाभावाद्भेदशब्दप्रयोगानुपपत्तेरप्रश्नः ॥ ११ ॥

अवयवी कार्त्स्न्येन वा एकदेशेन वा वर्तत इति प्रश्नो न युक्तः एकस्मिन्नवयविनि भेदाभावाद्भेदनियतशब्दप्रयोगस्या-

---

(१) शेषाभिधानम्-इति पु० पा० ।

युक्तत्वात् । अनेकस्याशेषता हि कार्त्स्न्यं, समुदायिनां किञ्चित्त्वमेकदेशत्वं, न चैकस्य तत्सम्भव इति भावः ॥ ११ ॥

(भा०) अन्यावयवाभावान्नैकदेशेन वर्त्तते इत्यहेतुः—

अवयवान्तरभावेऽ(१) प्यवृत्तेरहेतुः ॥ १२ ॥

अवयवान्तराभावादिति, यद्यप्येकदेशो ऽवयवान्तरभूतः स्यात् तथाप्यवयवे ऽवयवान्तरं वर्त्तेत नावयवीति । अन्योऽवयवीति अन्यावयवभावे ऽप्यवृत्तेरवयविनो नैकदेशेन वृत्तिरन्यावयवाभावादित्यहेतुः । वृत्तिः कथमिति चेत् ? एकस्यानेकत्राश्रयाश्रितसम्बन्धलक्षणा प्राप्तिः । आश्रयाश्रितभावः कथमिति चेत् ? यस्य यतो ऽन्यत्रात्मलाभानुपपत्तिः स आश्रयः । न कारणद्रव्येभ्यो ऽन्यत्र कार्यद्रव्यमात्मानं लभते विपर्ययस्तु कारणद्रव्येष्विति । नित्येषु कथमिति चेत् ? अनित्येषु दर्शनात्सिद्धम् । नित्येषु द्रव्येषु कथमाश्रयाश्रयिभाव इति चेत् ? अनित्येषु द्रव्यगुणेषु दर्शनादाश्रयाश्रितभावस्य नित्येषु सिद्धिरिति । तस्मादवयव्यभिमानः प्रतिषिद्ध्यते निःश्रेयसकामस्य, नावयवी, यथा रूपादिषु मिथ्यासङ्कल्पो न रूपादय इति ॥ १२ ॥

(वृ०) इतश्च वृत्तिविकल्पो न युक्त इत्याह—

अवयवान्तरभावेऽप्यवृत्तेरहेतुः ॥ १२ ॥

अवयवी स्वावयवेषु नैकदेशेन वर्तते अवयवान्तराभावादिति यः परेषां हेतुः स न युक्तः । कुतः ? अवयवान्तरभावेऽप्यवृत्तेः, अवयवान्तरसत्त्वेऽपि तस्यैव परं वृत्तिरायाति, न त्ववयविनोऽपीति ।

---

(१) अवयवान्तराभावेऽपीति, क० का० मु० पु० पा० ।

यद्वा अवृत्तेर्वर्तनाभावस्य कृत्स्नैकदेशविकल्पो न हेतुः, कुतः? अवयवान्तरस्यावयविभिन्नस्यावयवस्य भावेऽपि सत्त्वेऽपि सम्भवात् घटत्वादिवत् स्वरूपेणैवावयविनो वृत्तेः सम्भवात्, वृत्तेः कात्स्न्यैकदेशान्तरनियमो घटत्वादौ व्यभिचार्यप्रयोजकश्चेति भावः ॥ १२ ॥

(भा०) सर्वाग्रहणमवयव्यसिद्धेरिति प्रत्यवस्थितोऽप्येतदाह(१)—

केशसमूहे तैमिरिकोपलब्धिवत्तदुपलब्धिः ॥ १३ ॥

यथैकैकः केशस्तैमिरिकेण नोपलभ्यते, केशसमूहस्तूपलभ्यते तथैकैकोऽणुर्नोपलभ्यते अणुसञ्चयस्तूपलभ्यते तदिदमणुसमूहविषयं ग्रहणमिति ॥ १३ ॥

(वृ०) 'तदसंशयः पूर्वहेतुप्रसिद्धत्वात्' इत्यनेन सर्वाग्रहणमवयव्यसिद्धेः इति पूर्वोक्तयुक्तिः स्मारिता, पूर्वपक्षी तां दूषयितुमुपक्रमते—

केशसमूहे तैमिरिकोपलब्धिवत् तदुपलब्धिः ॥ १३ ॥

तैमिरिकस्य तिमिरग्रस्तचक्षुषो नैकः केशः प्रत्यक्षः, किं तु तत्समूहः, एवमेकः परमाणुरप्रत्यक्षः, तत्समूहरूपो घटादिः प्रत्यक्षः स्यात् ॥ १३ ॥

स्वविषयानतिक्रमेणेन्द्रियस्य पटुमन्दभावाद्विषय-

---

(१) व्यवस्थितेऽपीदमाह- इति पु० पा० ।

ग्रहणस्य तथाभावो नाविषये प्रवृत्तिः ॥ १४ ॥

(भा०) यथाविषयमिन्द्रियाणां पटुमन्दभावाद्विषयग्रहणानां पटुमन्दभावो भवति । चक्षुःखलु प्रकृष्यमाणं नाविषयं गन्धं गृह्णाति, निकृष्यमाणं च न स्वविषयात् प्रच्यवते । सोऽयं तैमिरिकः कश्चिच्चक्षुर्विषयं केशं न गृह्णाति कश्चिद् गृह्णाति केशसमूहम् । उभयं ह्यतैमिरिकेण चक्षुषा गृह्यते । परमाणवस्त्वतीन्द्रिया इन्द्रियाविषयभूता न केन चिदिन्द्रियेण गृह्यन्ते(१) समुदितास्तु गृह्यन्ते, इत्यविषये प्रवृत्तिरिन्द्रियस्य प्रसज्येत । न जात्वर्थान्तरमणुभ्यो गृह्यते इति । ते खल्विमे परमाणवः सन्निहिता गृह्यमाणा अतीन्द्रियत्वं जहति(२) वियुक्ताश्चागृह्यमाणा इन्द्रियविषयत्वं न लभन्ते(३) इति । सोऽयं द्रव्यान्तरानुत्पत्तावतिमहान् व्याघात इत्युपपद्यते द्रव्यान्तरं यद्ग्रहणस्य विषय इति ।

सञ्चयमात्रं विषय इति चेद् न सञ्चयस्य संयोगभावा(४)त्तस्य चातीन्द्रियस्याग्रहणादयुक्तम् । सञ्चयः खल्वनेकस्य संयोगः स च गृह्यमाणाश्रयो गृह्यते नातीन्द्रियाश्रयः, भवति हीदमनेन संयुक्तमिति तस्मादयुक्तमेतदिति । गृह्यमाणस्य चेन्द्रियेण विषयस्याऽऽवरणाद्यनुपलब्धिकारणमुपलभ्यते तस्मान्नेन्द्रियदौर्बल्यादनुपलब्धिरणूनाम्, यथा नेन्द्रियदौर्बल्याच्चक्षुषा ऽनुपलब्धिर्गन्धादीनामिति ॥ १४ ॥

---

(१) विविक्ता न गृह्यन्ते-इति पु० पा० ।
(२) सन्धिता अतीन्द्रियत्वं जहति-इति पु० पा० ।
(३) अतीन्द्रियत्वं न जहति-इति पु० पा० ।
(४) सञ्चयसंयोगभावात्-इति पु० पा० ।

(वृ०) उत्तरयति —

स्वविषयानतिक्रमेणेन्द्रियस्य पटुमन्दभावाद्विषयग्रहणस्य तथाभावो नाविषये प्रवृत्तिः ॥ १४ ॥

इन्द्रियाणां पाटवे विषयग्रहणस्य पाटवं प्रकर्षः; इन्द्रियाणां मान्द्ये तद्ग्रहणस्य मान्द्यमपकर्षः, न तु पटुतरं चक्षुः शब्दं गृह्णाति । तदिदमुक्तं स्वविषयानतिक्रमेणेति । फलितार्थमाह नाविषये प्रवृत्तिरिति । तथा च स्वाविषयं परमाणुं समूहत्वापन्नमपि कथं चक्षुर्गृह्णीयादिति भावः ॥ १४ ॥

अवयवावयविप्रसङ्गश्चैवमाप्रलयात् ॥ १५ ॥

(भा०) यः खल्ववयविनो ऽवयवेषु वृत्तिप्रतिषेधादभावः सो ऽयमवयवस्यावयवेषु प्रसज्यमानः सर्वप्रलयाय वा कल्पेत, निरवयवाद्वा परमाणुतो निवर्त्तेत, उभयथा चोपलब्धिविषयस्याभावः तदभावादुपलब्ध्यभावः । उपलब्ध्याश्रयश्चायं वृत्तिप्रतिषेधः स आश्रयं व्याघ्नन्नात्मघाताय(१) कल्पत इति ॥ १५ ॥

(वृ०) दोषान्तराभिधानाय सूत्रम्—

अवयवावयविप्रसङ्गश्चैवमाप्रलयात् ॥ १५ ॥

एवमुक्तप्रकारेण वृत्तिविकल्पदोषो ऽवयविन्यवयवे च प्रसक्त आप्रलयात् । प्रलयो ऽभावस्तथा च सर्वाभाव एव स्यान्न कस्यापि ग्रहणमिति साधूक्तं सर्वाग्रहणमवयव्यसिद्धेरिति ॥ १५ ॥

---

(१) आत्मद्योताय—इति पु० पा० ।

(भा०) अथापि—

न प्रलयो ऽणुसद्भावात् ॥ १६ ॥

अवयवविभागमाश्रित्य वृत्तिप्रतिषेधादभावः प्रसज्यमानो निरवयवात्परमाणोर्निवर्त्तते न सर्वप्रलयाय कल्पते, निरवयवत्वं खलु परमाणोर्विभागैरल्पतरप्रसङ्गस्य यतो नाल्पीयस्तत्रावस्थानात्(१)। लोष्टस्य खलु प्रविभज्यमानावयवस्याल्पतरमल्पतममुत्तरमुत्तरं भवति स चायमल्पतरप्रसङ्गः यस्मान्नाल्पतरमस्ति यः परमोऽल्पस्तत्र निवर्त्तते यतश्च नाल्पीयोऽस्ति तं परमाणुं प्रचक्ष्महे इति ॥ १६ ॥

(वृ०) अस्तु सर्वाभाव इत्यत्राह—

न प्रलयोऽणुसद्भावात् ॥ १६ ॥

आश्रयनाशाद्यभावेन परमाणोर्नाशाभावेन तत्सम्भवात् ।

यद्वा नन्ववयवावयविप्रवाहस्त्वया प्रलयपर्यन्तं स्वीकार्यः, प्रलये च निखिलपृथिव्यादिनाशात् पुनः सर्गो न स्यादित्याशयेन शङ्कते—**अवयवेति** । समाधत्ते **नेति** । न सकलपृथिव्यादिनाशः परमाणुसद्भावादित्यर्थः ॥ १६ ॥

परं वा त्रुटेः ॥ १७ ॥

(भा०) अवयवविभागस्यानवस्थानाद् द्रव्याणामसङ्ख्येयत्वात् त्रुटित्वनिवृत्तिरिति ॥ १७ ॥

---

(१) तत्रानिवृत्तेः-इति पु० पा० ।

(वृ०) परमाणुरेव क इत्यत्राह—

परं वा त्रुटेः ॥ १७ ॥

त्रुटेः परं यदतिसूक्ष्मं तत् परमाणुः । वाशब्दोऽवधारणे ।

अथवा त्रुटेरवयवस्तदवयवो वा परमाणुरिति विकल्पार्थो वा-शब्दः ।

यद्वा त्रुटेः परं सूक्ष्मं परमाणुः, त्रुटावेव वा विश्राम इति विकल्पोऽभिमतः ॥ १७ ॥

समाप्तमवयवावयविप्रकरणम् ॥ २ ॥

(भा०) अथेदानीमानुपलम्भिकः सर्वं नास्तीति मन्यमान आह—

आकाशव्यतिभेदात् तदनुपपत्तिः ॥ १८ ॥

तस्याणोर्निरवयवस्य नित्यस्यानुपपत्तिः । कस्मात् ? आ-काशव्यतिभेदात् । अन्तर्बहिश्चाणुराकाशेन समाविष्टो व्य-तिभिन्नो व्यतिभेदात्सावयवः, सावयवत्वादनित्य इति ॥ १८ ॥

(वृ०) अथ विश्वस्य शून्यत्वात्क परमाणुसम्भावनेति मतनि-राकरणाय निरवयवप्रकरणम् । तत्र पूर्वपक्षसूत्रम्—

आकाशव्यतिभेदात्तदनुपपत्तिः ॥ १८ ॥

तस्य निरवयवस्याणोरनुपपत्तिः, कुतः ? **आकाशव्यति-भेदात्** अन्तर्बहिश्चाकाशसमावेशात्, तथा च सावयवः, ततश्चा-नित्य इति ॥ १८ ॥

आकाशासर्वगतत्वं वा ॥ १९ ॥

(भा०) अथैतन्नेष्यते परमाणोरन्तर्नास्त्याकाशमित्यसर्वगतत्वं प्रसज्यते इति ॥ १९ ॥

(वृ०) अथ नाऽऽकाशव्यतिभेदस्तर्हि आकाशमसर्वगतं स्यादित्याह—

आकाशासर्वगतत्वं वा ॥ १९ ॥

स्यादिति शेषः ॥ १९ ॥

अन्तर्बहिश्च कार्यद्रव्यस्य कारणान्तरवचनादकार्ये तदभावः ॥ २० ॥

(भा०) अन्तरिति पिहितं कारणान्तरैः कारणमुच्यते । बहिरिति च व्यवधायकमव्यवहितं कारणमेवोच्यते । तदेतत्कार्यद्रव्यस्य सम्भवति, नाणोरकार्यत्वात् । अकार्ये हि परमाणावन्तर्बहिरित्यस्याभावः । यत्र चास्य भावो ऽणुकार्यं तन्न परमाणुः, यतो हि नाल्पतरमस्ति स परमाणुरिति ॥ २० ॥

(वृ०) समाधत्ते—

अन्तर्बहिश्च कार्यद्रव्यस्य कारणान्तरवचनादकार्ये तदभावः ॥ २० ॥

अन्तःशब्दो बहिःशब्दश्च कार्यद्रव्यस्यावयवविशेषवाची

न चाकार्येऽवयवसम्भव इत्यर्थः । बहिरिति दृष्टान्तार्थम् ॥२०॥

शब्दसंयोगविभवाच्च सर्वगतम् ॥ २१ ॥

(भा०) यत्र क्वचिदुत्पन्नाः शब्दा विभवन्त्याकाशे तदाश्रया भवन्ति, मनोभिः परमाणुभिस्तत्कार्यैश्च संयोगा विभवन्त्याकाशे, नासंयुक्तमाकाशेन किञ्चिन्मूर्त्तद्रव्यमुपलभ्यते, तस्मान्नासर्वगतमिति ॥ २१ ॥

(वृ०) आकाशस्यासर्वगतत्वं स्यादित्यत्राह—

शब्दसंयोगविभवाच्च सर्वगतम् ॥ २१ ॥

शब्दस्य संयोगस्य च यो विभवः । अथवा शब्दजनकसंयोगस्य यो विभवः सार्वत्रिकत्वं तस्मात् पुनः सर्वगतमाकाशमिति शेषः । सर्वदेशे शब्दोत्पत्त्या तज्जनकसंयोगानुमानात्सर्वमूर्तसंयोगित्वरूपं सर्वगतत्वं तस्य सिद्धम् ॥ २१ ॥

अव्यूहाविष्टम्भविभुत्वानि चाकाशधर्माः ॥ २२ ॥

(भा०)संसर्पता प्रतिघातिना(१) द्रव्येण न व्यूह्यते यथा काष्ठेनोदकम् । कस्मात् ? निरवयवत्वात् । सर्पच्च प्रतिघाति न विष्टभ्नाति नास्य क्रियाहेतुं गुणं प्रतिबध्नाति, कस्मात् ? अस्पर्शत्वात्, विपर्यये हि विष्टम्भो दृष्ट इति सावयवे(२) स्पर्शवति द्रव्ये दृष्टं धर्मं विपरीते नाशङ्कितुमर्हति ।

---

(१) संयतप्रतिघातिना-इति पु० पा० ।
(२) स भवान्-इति क० मु० पु० पा० ।

अणववयवस्याणुतरत्वप्रसङ्गादणुकार्यप्रतिषेधः ।

सावयवत्वे चाणोरण्ववयवो(१) ऽणुतर इति प्रसज्यते । कस्मात्? कार्यकारणद्रव्ययोः परिमाणभेददर्शनात् । तस्मादण्ववयवस्याणुतरत्वम्, यस्तु(२) सावयवो ऽणुकार्यं तदिति । तस्मादणुकार्यमिदं प्रतिषिध्यते इति । कारणविभागाच्च कार्यस्यानित्यत्वं नाकाशव्यतिभेदात् । लोष्टस्यावयवविभागादनित्यत्वं नाकाशसमावेशादिति ॥ २२ ॥

(वृ०) नन्वाकाशस्य सर्वसंयोगित्वे व्यूहनाविष्टम्भौ स्यातामत आह—

अव्यूहाविष्टम्भविभुत्वानि चाऽऽकाशधर्माः ॥ २२ ॥

व्यूहः प्रतिहतस्य परावर्तनं विष्टम्भः उत्तरदेशगतिप्रतिबन्धः, आकाशे तयोरभावः, निःस्पर्शत्वात् । विभुत्वं सर्वगतत्वम् । यद्यप्येते सूत्रे शून्यतावादिमते न सङ्गच्छेते आकाशादेस्तैरनभ्युपगमात् तथाऽपि त्वन्मत इति पूरयित्वा व्याख्येये ॥ २२ ॥

मूर्त्तिमतां च संस्थानोपपत्तेरवयवसद्भावः ॥ २३ ॥

(भा०) परिच्छिन्नानां हि स्पर्शवतां संस्थानं त्रिकोणं चतुरस्रं समं परिमण्डलमित्युपपद्यते, यत्तत्संस्थानं सो ऽवयवसन्निवेशः, परिमण्डलाश्चाणवस्तस्मात्सावयवा इति ॥ २३ ॥

(वृ०) पूर्वपक्षी युक्त्यन्तरमाशङ्कते—

मूर्त्तिमतां च संस्थानोपपत्तेरवयवसद्भावः ॥ २३ ॥

---

(१) अणोरस्यावयवः-इति पु० पा० । (२) अस्तु-इति पु० पा० ।

परमाणोरिति शेषः। हेतुमाह **संस्थानोपपत्तेः**, संस्थानवत्त्वात्, परमाणुर्हि परिमण्डलाकारः। संस्थानवत्त्वे मानं भङ्ग्या वदति **मूर्तिमतामिति**। **मूर्त्तत्वात्** संस्थानवत्त्वमित्यर्थः। चः पूर्वोक्तहेतुं समुच्चिनोति। मूर्त्तत्वस्य समुच्चयार्थो वा चकारः।.२३॥

संयोगोपपत्तेश्च ॥ २४ ॥

(भा०) मध्ये सन्नणुः पूर्वापराभ्याम् अणुभ्यां संयुक्तस्तयोर्व्यवधानं कुरुते। व्यवधानेनानुमीयते पूर्वभागेन पूर्वेणाणुना संयुज्यते परभागेन परेणाणुना संयुज्यते, यौ तौ पूर्वापरौ भागौ(१) तावस्यावयवौ एवं सर्वतः संयुज्यमानस्य सर्वतो भागा अवयवा इति। ॥ २४ ॥

(वृ०) युक्त्यन्तरमाह—

संयोगोपपत्तेश्च ॥ २४ ॥

अवयवसद्भाव इत्यनुवर्त्तते। संयोगवत्त्वादिति हेत्वर्थः। **संयोगवत्त्वात्** कथं सावयवत्वमिति चेत्? इत्थम्, संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वात्, अव्याप्यवृत्तित्वं चावच्छेदकभेदं विना नोपपद्यते। अवच्छेदकश्चावयव इति। ननु परमाण्ववयवेऽप्ययं दोषः स्यात्, तथा चानवस्थितपरम्पराप्रसङ्ग इति चेत? त्यज तर्हि परमाणुव्यसनं, स्वीकुरु शून्यतावादम्। निरवयवमाकाशादिकमपि नास्तीति भावः॥ २४ ॥

(भा०)यत्ताव 'न्मूर्तिमतां संस्थानोपपत्तेरवयवसद्भा-

(१) अणुभ्यां भागौ-इति पु० पा०।

च'इति ? अत्रोक्तम्, किमुक्तम् ? विभागेऽल्पतरप्रसङ्गस्य यतो नाल्पीयस्तत्र निवृत्तेरण्ववयवस्य चाणुतरत्वप्रसङ्गादणुकार्यप्रतिषेध इति। यत्पुनरेतत्संयोगोपपत्तेश्चेति? स्पर्शवत्त्वाद्व्यवधानमाश्रयस्य चाव्याप्त्या भागभक्तिः। उक्तं चात्र स्पर्शवानणुः स्पर्शवतोरण्वोः प्रतिघाताद्व्यवधायको न सावयवत्वात्। स्पर्शवत्त्वाच्च व्यवधाने सत्यणुसंयोगो नाश्रयं व्याप्नोतीति भागभक्तिर्भवति भागवानिवायमिति। उक्तं चात्र विभागेऽल्पतरप्रसङ्गस्य यतो नाल्पीयस्तत्रावस्थानात् तदवयवस्य चाणुतरत्वप्रसङ्गादणुकार्यप्रतिषेध इति।

मूर्तिमतां च संस्थानोपपत्तेः संयोगोपपत्तेश्च परमाणूनां सावयवत्वमिति हेत्वोः—

अनवस्थाकारित्वादनवस्थानुपपत्तेश्चाप्रतिषेधः ॥२५॥

यावन्मूर्तिमद्यावच्च संयुज्यते तत्सर्वं सावयवमित्यनवस्थाकारिणाविमौ हेतू.सा चानवस्था नोपपद्यते। सत्यामनवस्थायां (१) सत्यौ हेतू स्याताम्, तस्मादप्रतिषेधोऽयं निरवयवत्वस्येति। विभागस्य च विभज्य(२)मानहानिर्नोपपद्यते तस्मात्प्रलयान्तता नोपपद्यते इति। अनवस्थायां च प्रत्यधिकरणं द्रव्यावयवानामानन्त्यात् परिमाणभेदानां गुरुत्वस्य चाग्रहणं समानपरिमाणत्वं चावयवावयविनोः परमाण्ववयवविभागादूर्ध्वमिति॥२५॥

---

(१) अवस्थायाम्—इति क० मु० पु० पा०।

(२) मानहानानुपपत्तेः प्रलयाभावः, विभागोऽस्तीति विभज्यमाने नास्तीति वेत्येवमनवस्था न स्यात्सोऽयं विभागो विभज्य—इति पु० अधिकः पाठः।

(वृ०) समाधत्ते—

अनवस्थाकारित्वादनवस्थानुपपत्तेश्चाप्रतिषेधः ॥ २५ ॥

पूर्वोक्तयुक्त्या परमाणोर्निरवयवत्वप्रतिषेधो न युक्तः, कुतः ? **अनवस्थाकारित्वात्** । प्रामाणिकीयमनवस्था स्यादत आह **अनवस्थानुपपत्तेश्चेति** । सर्वेषामनवस्थितावयवत्वे मेरुसर्षपयोस्तुल्यपरिमाणत्वापत्तिः, इत्थं च तत्संयोगावच्छेदका दिग्विभागाः, न तु शून्यता युक्ता निष्प्रमाणकत्वात् । प्रमाणसत्त्वे शून्यत्वविरोधात्, निष्प्रमाणकशून्यताभ्युपगमे किमपराद्धं पूर्णतयेति दिक् ॥ २५ ॥

समाप्तं निरवयवप्रकरणम् ॥ ३ ॥

(भा०) यदिदं भवान्बुद्धीराश्रित्य बुद्धिविषयाः सन्तीति मन्यते मिथ्याबुद्धय एताः, यदि हि तत्त्वबुद्धयः स्युर्बुद्ध्या विवेचने क्रियमाणे याथात्म्यं बुद्धिविषयाणामुपलभ्येत—

बुद्ध्या विवेचनात्तु भावानां याथात्म्यानुपलब्धिस्तन्त्वपकर्षणे पटसद्भावानुपलब्धिवत् तदनुपलब्धिः ॥ २६ ॥

यथाऽयं तन्तुरयं तन्तुरिति प्रत्येकं तन्तुषु विविच्यमानेषु नार्थान्तरं किञ्चिदुपलभ्यते यत्पटबुद्धेर्विषयः स्यात् याथात्म्यानुपलब्धेरसति विषये पटबुद्धिर्भवन्ती मिथ्याबुद्धिर्भवति एवं सर्वत्रेति ॥ २६ ॥

(वृ०) ननु बाह्यार्थाभावात् कुतोऽवयवावयविन्यवस्थेति मत-

मपाकर्तुं बाह्यार्थभङ्गनिराकरणमारभते, प्रमेयत्वं ज्ञानत्वव्याप्यं न वेति संशयः, तत्र पूर्वपक्षसूत्रम्—

बुद्ध्या विवेचनात्तु भावानां याथात्म्यानुपलब्धिस्तन्त्वपकर्षणे पटसद्भावानुपलब्धिवत् तदनुपलब्धिः ॥ २६ ॥

तुः प्रकरणविच्छेदार्थः। **भावानां बुद्ध्या विवेचनाद**भेदोल्लेखात् **याथात्म्यस्य** ज्ञानभेदलक्षणस्यानुपलब्धिरनुपपत्तिः। घट इति ज्ञानं मम जातमिति ह्यनुभूयते, तत्र घट इति ज्ञानमित्यनेन ज्ञानघटयोरभेद उल्लिख्यते ततो न ज्ञानातिरिक्तो विषयः। यथा पटे विविच्यमाने तन्तूनामेवापकर्षणादतिरिक्तं न वस्तु, एवं तन्तुरपि नांशुव्यतिरिक्त इति। घटत्वादिस्तु ज्ञानस्यैवाकारविशेष इति भावः॥२६

व्याहतत्वादहेतुः ॥ २७ ॥

(भा०) यदि बुद्ध्या विवेचनं भावानां न सर्वभावानां याथात्म्यानुपलब्धिः। अथ सर्वभावानां याथात्म्यानुपलब्धिर्न बुद्ध्या विवेचनं भावानाम्, बुद्ध्या विवेचनं(१) याथात्म्यानुपलब्धिश्चेति व्याहन्यते। तदुक्तम् **अवयवावयविप्रसङ्गश्चैवमाप्रलयादिति** ॥ २७ ॥

(वृ०) समाधत्ते—

व्याहतत्वादहेतुः ॥ २७ ॥

उक्तो हेतुर्न युक्तः **व्याहतत्वात्**। न हि बुद्ध्या विवेचने पटस्य तन्तुरूपता सिद्ध्यति, तन्तुतः पट इति हि प्रतीयते, न तु

(१) बुद्ध्या विवेचनम्-इति पु० नास्ति।

तन्तुः पट इति । एवं पटेन प्रावरणं न तु तन्तुभिः । किं च तन्तुपट-विवेचनादेव बाह्यार्थसिद्धिः । ज्ञानेन तु स्वास्मिन् पटाभेदो नोल्लिख्यते स्वाविषयकत्वात्, अनुव्यवसायेन तु पटविषयकत्वं व्यवसाये स-मुल्लिख्यते ॥ २७ ॥

तदाश्रयत्वादपृथग्ग्रहणम् ॥ २८ ॥

(भा०) कार्यद्रव्यं कारणद्रव्याश्रितं तत्कारणेभ्यः पृथङ् नोपलभ्यते, विपर्यये पृथग्ग्रहणात्, यत्राश्रयाश्रितभावो ना-स्ति तत्र पृथग्ग्रहणमिति । बुद्ध्या विवेचनात्तु भावानां पृथग्ग्रहणम्, अतीन्द्रियेष्वणुषु यदिन्द्रियेण गृह्यते तदेतया बुद्ध्या विविच्यमानमन्यदिति ॥ २८ ॥

(वृ०) ननु तन्तुपटयोर्भेदे पार्थक्येन ग्रहणं स्यादित्यत्राह—

तदाश्रयत्वादपृथग्ग्रहणम् ॥ २८ ॥

पृथग् ग्रहणं यदि तन्त्वविषयकप्रत्यक्षविषयत्वं पटस्याऽऽपाद्य-ते, तत्रोत्तरं—तदाश्रयत्वादिति । पटो हि तन्त्वाश्रितस्तेन सा-मग्रीसत्त्वात् पटप्रत्यक्षस्य तन्तुविषयकत्वम्, यदि च भेदप्रत्यय आपा-द्यते तदा भवत्येवेति भावः ॥ २८ ॥

यथा नैयायिकैः स्वप्नज्ञानमभ्रान्तमङ्गीक्रियते नान्यत्र तथैव जाग्रद्दशायामपि ज्ञानमभ्रान्तं स्यादत आह

प्रमाणतश्चार्थप्रतिपत्तेः(१) ॥ २९ ॥ प्रमाणतश्चेति ।

(भा०) बुद्ध्या विवेचनाद्भावानां याथात्म्योपलब्धिः, यद-स्ति यथा च यत्रास्ति यथा च तत्सर्वं प्रमाणत उपलब्ध्या सि-

---

(१) प्रमाणतश्चार्थप्रतिषेधः—इति पु० पा० ।

ध्यति, या च प्रमाणत उपलब्धिस्तद्बुद्ध्या विवेचनं भावानाम्, तेन सर्वशास्त्राणि सर्वकर्माणि सर्वे च शरीरिणां व्यवहारा व्याप्ताः। परीक्षमाणो हि बुद्ध्याऽध्यवस्यति इदमस्तीदं नास्तीति तत्र न(१) सर्वभावानुपपत्तिः ॥ २९ ॥

(वृ०) ननु ज्ञानस्योभयवादिसिद्धत्वात्तन्मात्रपदार्थकल्पने लाघवात्तदतिरिक्तपदार्थाभावसिद्धिः स्यादित्यत आह—

प्रमाणतश्चार्थप्रतिपत्तेः ॥ २९ ॥

पूर्वोक्तं हेतुं समुच्चिनोति चकारः। अर्थस्य घटादेः प्रतिपत्तेः प्रमाणाधीनत्वात्। तथा च प्रामाणिकेऽर्थे गौरवं न बाधकमिति भावः। अन्यथा ज्ञानमपि न सिद्ध्येद् गौरवादिति शून्यतापत्तिः ॥ २९ ॥

(भा०) एवं च सति सर्वं नास्तीति नोपपद्यते, कस्मात्?

प्रमाणानुपपत्त्युपपत्तिभ्याम् ॥ ३० ॥

प्रमाणानुपपत्त्युपपत्तिभ्याम्। यदि सर्वं नास्तीति प्रमाणमुपपद्यते? सर्वं नास्तीत्येतद्व्याहन्यते। अथ प्रमाणं नोपपद्यते? सर्वं नास्तीत्यस्य कथं सिद्धिः? अथ प्रमाणमन्तरेण सिद्धिः? सर्वमस्तीत्यस्य कथं न सिद्धिः ॥ ३० ॥

(वृ०) न वा बाह्यार्थाभावसाधनं सम्भवतीत्याह—

प्रमाणानुपपत्त्युपपत्तिभ्याम् ॥ ३० ॥

---

(१) च-इति पु० पा०।

व्याघातात् न बाह्याभाव इति शेषः। बाह्यं नास्तीत्यत्र यदि प्रमाणमस्ति तदा प्रमाणस्य बाह्यस्य सत्त्वान्न बाह्याभावः । अथ प्रमाणं तत्र नोपपद्यते तदा निष्प्रमाणकत्वान्न तत्सिद्धिरित्यर्थः ।

यद्वा यदि घटादौ प्रमाणमस्ति ? तदा तत एव बाह्यार्थसिद्धिः । अथ न प्रमाणं ? तदा कथं घट इति ज्ञानस्य घटाकारत्वं मन्यसे, ज्ञानस्यैवानुत्पत्तेरिति ॥ ३० ॥

स्वप्नविषयाभिमानवदयं प्रमाणप्रमेयाभिमानः ॥ ३१ ॥

मायागन्धर्वनगरमृगतृष्णिकावद्वा ॥ ३२ ॥

(भा०) यथा स्वप्ने न विषयाः सन्त्यथ चाभिमानो भवति एवं न प्रमाणानि प्रमेयानि च सन्त्यथ च प्रमाणप्रमेयाभिमानो भवति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

(वृ०) ननु प्रमाणप्रमेयव्यवहारो न पारमार्थिकः, परन्तु विज्ञानानि तत्तदाकाराणि वासनापरिपाकवशादेव स्वाप्नप्रत्ययवदैन्द्रजालिकप्रतीतिवच्चाऽऽविर्भवन्तीत्याशयेन शङ्कते सूत्राभ्याम्—

स्वप्नविषयाभिमानवदयं प्रमाणप्रमेयाभिमानः ॥ ३१ ॥

मायागन्धर्वनगरमृगतृष्णिकावद्वा ॥ ३२ ॥

स्पष्टम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

हेत्वभावादसिद्धिः ॥ ३३ ॥

(भा०) स्वप्नान्ते विषयाभिमानवत्प्रमाणप्रमेयाभिमानो

न पुनर्जागरितान्ते विषयोपलब्धिवदित्यत्र हेतुर्नास्ति। हेत्वभावादसिद्धिः। स्वप्नान्ते चासन्तो विषया उपलभ्यन्ते इत्यत्रापि हेत्वभावः। प्रतिबोधेऽनुपलम्भादिति चेत्? प्रतिबोधविषयोपलम्भाद्प्रतिषेधः। यदि प्रतिबोधेऽनुपलम्भात्स्वप्ने विषया न सन्तीति? तर्हि ये इमे प्रतिबुद्धेन विषया उपलभ्यन्ते उपलम्भात्सन्तीति। विपर्यये हि हेतुसामर्थ्यम्। उपलम्भाभावे सत्यनुपलम्भादभावः सिद्ध्यति, उभयथा त्वभावे नानुपलम्भस्य सामर्थ्यमस्ति, यथा प्रदीपस्याभावाद्रूपस्यादर्शनमिति, तत्र भावेनाभावः समर्थ्यते इति। स्वप्नान्तविकल्पे च हेतुवचनम्। स्वप्नविषयाभिमानवदिति ब्रुवता स्वप्नान्तविकल्पे हेतुर्वाच्यः। कश्चित्स्वप्नो(१) भयोपसंहितः, कश्चित्प्रमोदोपसंहितः, कश्चिदुभयविपरीतः, कदाचित्स्वप्नमेव न पश्यतीति। निमित्तवतस्तु स्वप्नविषयाभिमानस्य निमित्तविकल्पाद्विकल्पोपपत्तिः॥ ३३॥

हेत्वभावादसिद्धिः॥ ३३॥

(वृ०) बाह्याभावस्याऽसिद्धिः, हेत्वभावात् प्रमाणाभावात्।

अथ वा हेतोश्चक्षुरादेरनभ्युपगमे घटोऽयमित्यादिज्ञानानामसिद्धिरित्यर्थः। न च वासनावशात् स्यादिति वाच्यम्, वासनाया अतिरिक्तत्वे बाह्योपगमप्रसङ्गात्। वासनायाः सन्तन्यमानतया चाक्षुषादेरपि सन्तानापत्तिरिति दिक्॥ ३३॥

स्मृतिसङ्कल्पवच्च स्वप्नविषयाभिमानः॥ ३४॥

---

(१) स्वप्ने—इति पु० पा०।

(भा०) पूर्वोपलब्धविषयः(१), यथा स्मृतिश्च सङ्कल्पश्च पूर्वोपलब्धविषयौ न तस्य प्रत्याख्यानाय कल्पेते तथा स्वप्ने विषयग्रहणं पूर्वोपलब्धविषयं न तस्य प्रत्याख्यानाय कल्पत इति। एवं दृष्टविषयश्च स्वप्नान्तो जागरितान्तेन। यः सुप्तः स्वप्नं पश्यति स एव जाग्रत्स्वप्नदर्शनानि प्रतिसन्धत्ते इदमद्राक्षमिति। तत्र जाग्रद्बुद्धिवृत्तिवशात्स्वप्नविषयाभिमानो मिथ्येति व्यवसायः। सति च प्रतिसन्धाने या जाग्रतो बुद्धिवृत्तिस्तद्वशादयं व्यवसायः स्वप्नविषयाभिमानो मिथ्येति। उभयाविशेषे तु साधनानर्थक्यम्। यस्य स्वप्नान्तजागरितान्तयोरविशेषस्तस्य स्वप्नविषयाभिमानवदिति साधनमनर्थकं तदाश्रयप्रत्याख्यानात्। अतस्मिँस्तदिति च व्यवसायः प्रधानाश्रयः। अपुरुषे स्थाणौ पुरुष इति व्यवसायः स प्रधानाश्रयः, न खलु पुरुषेऽनुपलब्धे पुरुष इत्यपुरुषे व्यवसायो भवति, एवं स्वप्नविषयस्य व्यवसायो हस्तिनमद्राक्षं पर्वतमद्राक्षमिति प्रधानाश्रयो भवितुमर्हति ॥ ३४ ॥

(वृ०) नन्वसद्विषया अहेतुका अपि स्वाप्नप्रत्यया इव भावनाप्रत्यया इव परेऽपि प्रत्यया भवेयुरित्यत आह—

स्मृतिसङ्कल्पवच्च स्वप्नविषयाभिमानः ॥ ३४ ॥

पूर्वोपलब्धविषय इति शेषः। सङ्कल्पः उपनीतभानम्। अयमर्थः—यथा स्मृत्यादि पूर्वोपलब्धविषयकं तथा स्वाप्नप्रत्ययोऽपि न निर्विषयकः। न च स्वप्ने स्वमपि खादति, निजशिरःखण्डनमपि पश्यति, न त्विदं पूर्वोपलब्धमिति वाच्यम्। स्वस्य खादनस्य च निज-

---

(१) उपलब्धो विषयः—इति पु० पा०।

शिरसः खण्डनस्य च पूर्वोपलब्धत्वात्, संसर्गभानस्य च भ्रान्तत्वात्, न वाऽहेतुकत्वं स्मृत्यादिदृष्टान्तेन, संस्कारस्य स्मृतौ स्मृतेश्च विशिष्टबुद्धौ हेतुत्वस्याभिमतत्वात्। तत्र भ्रमे दोषः कालविशेषोऽदृष्टविशेषोद्बोधो वेत्यन्यदेतत् ॥ ३४ ॥

(भा०) एवं च सति—

मिथ्योपलब्धिविनाशस्तत्त्वज्ञानात्स्वप्नविषयाभिमान-
प्रणाशवत्प्रतिबोधे ॥ ३५ ॥

स्थाणौ पुरुषो ऽयमिति व्यवसायो मिथ्योपलब्धिः अतस्मिँस्तदिति ज्ञानम्, स्थाणौ स्थाणुरिति व्यवसायस्तत्त्वज्ञानं तत्त्वज्ञानेन च मिथ्योपलब्धिर्निवर्त्त्यते, नार्थः स्थाणुपुरुषसामान्यलक्षणः, यथा प्रतिबोधे या ज्ञानवृत्तिस्तया स्वप्नविषयाभिमानो निवर्त्यते नार्थो विषयसामान्यलक्षणः. तथा मायागन्धर्वनगरमृगतृष्णिकाणामपि या बुद्धयो ऽतस्मिँस्तदिति व्यवसायास्तत्राप्यनेनैव कल्पेन मिथ्योपलब्धिविनाशस्तत्त्वज्ञानान्नार्थप्रतिषेध इति। उपादानवच्च मायादिषु मिथ्याज्ञानम्। प्रज्ञापनीयसरूपं(१) च द्रव्यमुपादाय साधनवान्परस्य मिथ्याध्यवसायं करोति सा माया, नीहारप्रभृतीनां नगरसरूपसन्निवेशे दूरान्नगरबुद्धिरुत्पद्यते विपर्यये तदभावात्। सूर्यमरीचिषु भौमेनोष्मणा संसृष्टेषु स्पन्दमानेषूदकबुद्धिर्भवति सामान्यग्रहणात्, अन्तिकस्थस्य विपर्यये तदभावात्। क्वचित् कदाचित् कस्य चिच्च भावान्नानिमित्तं मिथ्याज्ञानम्, दृष्टं च बुद्धिद्वैतं मायाप्रयोक्तुः परस्य च, दूरान्तिकस्थयोर्गन्धर्वनगरमृगतृष्णिकासु, सुप्तप्रतिबुद्धयोश्च स्व-

---

(१) स्वरूपम्—इति पु० पा०।

प्नविषये, तदेतत्सर्वस्याभावे निरुपाख्यतायां निरात्मकत्वे नोपपद्यते इति ॥ ३५ ॥

(वृ०) ननु भ्रमस्यापि सद्विषयत्वे तत्प्रतिरोधः कथं स्यादित्याशङ्क्याह—

मिथ्योपलब्धिविनाशस्तत्वज्ञानात् स्वप्नविषयाभिमानप्रणाशवत् प्रतिबोधे ॥ ३५ ॥

मिथ्योपलब्धेर्मायागन्धर्वनगरादिज्ञानस्य **तत्त्वज्ञाना**दनारोपितवस्तुप्रत्ययाद्**विनाशः** प्रतिरोधः भ्रमत्वज्ञानं वा, एवं स्वाप्नप्रत्ययस्यापि । दर्पणमुखविभ्रमस्य तत्त्वज्ञानेनाप्रतिरोधेऽपि भ्रमत्वज्ञानं भवत्येवेति भावः ॥ ३५ ॥

बुद्धेश्चैवं निमित्तसद्भावोपलम्भात् ॥ ३६ ॥

(भा०) मिथ्याबुद्धेश्चार्थवदप्रतिषेधः । कस्मात् ? **निमित्तोपलम्भात् सद्भावोपलम्भाच्च** । उपलभ्यते मिथ्याबुद्धिनिमित्तं मिथ्याबुद्धिश्च प्रत्यात्ममुत्पन्ना गृह्यते संवेद्यत्वात्, तस्मान्मिथ्याबुद्धिरप्यस्तीति ॥ ३६ ॥

(वृ०) माध्यमिकस्तु बाह्यासत्त्वं प्रसाध्य तद्दृष्टान्तेन बुद्धेरप्यसत्त्वं साधयति, तं प्रत्याह—

बुद्धेश्चैवं निमित्तसद्भावोपलम्भात् ॥ ३६ ॥

एवं बाह्यवत् **बुद्धे**रपि न प्रतिषेधः **निमित्तसद्भावोपल-**

म्भात्, सहेतुकत्वस्य प्रमितत्वात्, न ह्यलीकं सहेतुकं सम्भवति अहेतुकत्वे च कादाचित्कत्वव्याकोपः।

केचित्तु भ्रमस्य सद्विषयत्वे प्रमात्वं स्यादित्यत्राह–**बुद्धेरिति**। एवं प्रमात्वनिमित्तस्य प्रकारस्य **सद्भावः** सत्त्वं यत्र, तथा च शुक्तिरजतयोः सत्यत्वेऽपि शुक्तौ रजतत्ववैशिष्ट्याभावान्न तद्बुद्धेः प्रमात्वमिति भाव इत्याहुः।

अत्र चोपलम्भपदमनतिप्रयोजनकम् ॥ ३६ ॥

तत्त्वप्रधानभेदाच्च मिथ्याबुद्धेर्द्वैविध्योपपत्तिः(१) ॥३७॥

(भा०) तत्त्वं स्थाणुरिति, प्रधानं पुरुष इति तत्त्वप्रधानयोरलोपाद् भेदात् स्थाणौ पुरुष इति मिथ्याबुद्धिरुत्पद्यते सामान्यग्रहणात्। एवं पताकायां बलाकेति, लोष्टे कपोत इति, न तु समाने(२) विषये मिथ्याबुद्धीनां समावेशः सामान्यग्रहणाव्यवस्थानात्(३)। यस्य तु निरात्मकं निरुपाख्यं सर्वं तस्य समावेशः प्रसज्यते। गन्धादौ च प्रमेये गन्धादिबुद्धयो मिथ्याभिमतास्तत्त्वप्रधानयोः सामान्यग्रहणस्य चाभावात्तत्त्वबुद्धय एव भवन्ति। तस्मादयुक्तमेतत् प्रमाणप्रमेयबुद्धयो मिथ्येति ॥ ३७ ॥

(वृ०) न वा मिथ्याबुद्धिदृष्टान्तेन ज्ञानमात्रस्य असन्मात्रविषयकत्वं सद्विषयकत्वाभावो वा सम्भवतीत्याह—

---

(१) मिथ्याबुद्धिर्द्वैविध्योपपत्तिरिति पु० पा०।
मिथ्याबुद्धिनिमित्तस्य द्वैविध्यमित्यर्थ इति ता० टी०।
(२) असमाने–इति पु० पा०।
(३) सामान्यग्रहणव्यवस्थानादिति पु० पा०।

तत्त्वप्रधानभेदाच्च मिथ्याबुद्धेर्द्वैविध्योपपत्तिः ॥ ३७ ॥

तत्त्वं धर्मिस्वरूपं प्रधानम् आरोप्यं तथा च भ्रमे धर्म्यंशे प्रमात्वमारोप्य रजतत्वाद्यंशे च भ्रमत्वमिति दृष्टान्तासिद्धिरिति भावः।

केचित्तु भ्रमत्वप्रमात्वयोर्विरोधान्नैकत्र समावेश इत्यत आह—तत्त्वेति। तथा च विषयभेदान्न विरोध इति भाव इत्याहुः ॥३७॥

समाप्तं बाह्यार्थभङ्गनिराकरणप्रकरणम् ॥ ४ ॥

(भा०) दोषनिमित्तानां तत्त्वज्ञानादहङ्कारनिवृत्तिरित्युक्तम्।

अथ कथं तत्त्वज्ञानमुत्पद्यत इति ?

समाधिविशेषाभ्यासात् ॥ ३८ ॥

स तु प्रत्याहृतस्येन्द्रियेभ्यो(१) मनसो धारकेण प्रयत्नेन धार्यमाणस्यात्मना संयोगस्तत्त्वबुभुत्साविशिष्टः। सति हि तस्मिन्निन्द्रियार्थेषु बुद्धयो नोत्पद्यन्ते तदभ्यासवशात्तत्त्वबुद्धिरुत्पद्यते ॥ ३८ ॥

(वृ०) ननु शास्त्राधीनं तत्त्वज्ञानं क्षणिकमतस्तन्नाशे मिथ्याज्ञानं स्यादेव, न हि तादृशं किञ्चिदेव ज्ञानं दृढभूमिसवासनमिथ्याज्ञानसमुन्मूलनक्षमम्, अतस्तत्त्वज्ञानविवृद्धिप्रकरणमारभते, तत्त्वज्ञानविवृद्धिस्तत्त्वज्ञानवासना ततश्चाऽऽत्यन्तिको मिथ्याज्ञाननाशः, तत्र तत्त्वज्ञानविवृद्धौ हेतुमाह—

---

(१) इन्द्रियार्थेभ्यः—इति पु० पा०।

समाधिविशेषाभ्यासात् ॥ ३८ ॥

समाधिश्चित्तस्याभिमतविषयनिष्ठत्वम्, तस्य **प्रकर्षो** विषयान्तरानभिष्वङ्गलक्षणस्तस्या**भ्यासात्** पौनःपुन्यात् तत्त्वज्ञानविवृद्धिः, तदेव च निदिध्यासनमामनन्ति । तत्त्वज्ञानविवृद्ध्या च मिथ्याज्ञानवासनातिरोभावः, तथा च योगसूत्रम्-"**तज्जः संस्कारोऽन्यसंस्कारप्रतिबन्धी**" प्रतिबन्धः कार्याक्षमतासम्पादनं विनाशो वा ॥ ३८ ॥

(भा०) यदुक्तं सति हि तस्मिन् इन्द्रियार्थेषु बुद्धयो नोत्पद्यन्ते इत्येतत्—

न, अर्थविशेषप्राबल्यात् ॥ ३९ ॥

अनिच्छतोऽपि बुद्ध्युत्पत्तेर्नैतद्युक्तम् । कस्मात् ? **अर्थविशेषप्राबल्याद्** अबुभुत्समानस्यापि बुद्ध्युत्पत्तिर्दृष्टा यथा स्तनयित्नुशब्दप्रभृतिषु ॥ ३९ ॥

(भा०) तत्र समाधिविशेषो नोपपद्यते—

क्षुदादिभिः प्रवर्त्तनाच्च ॥ ४० ॥

क्षुत्पिपासाभ्यां शीतोष्णाभ्यां व्याधिभिश्चानिच्छतोऽपि बुद्धयः प्रवर्त्तन्ते तस्मादैकाग्र्यानुपपत्तिरिति ॥ ४० ॥

(वृ०) ननु रागादिभिः प्रतिबन्धात् समाधिरेव नोदीयतामित्याक्षिपति सूत्राभ्याम्—

नार्थविशेषप्राबल्यात् ॥ ३९ ॥

क्षुदादिभिः प्रवर्तनाच्च ॥ ४० ॥

अर्थविशेषस्य तनयवनितादिरागस्य, प्राबल्याच्चिरकालानुबन्धात् तदनुसन्धानमवर्जनीयमिति तदभावः । स्याच्च घनगर्जितादिज्ञानेन प्रतिबन्धः, एवं क्षुत्तृष्णाभयादिभिः प्रतिरुद्धस्तदुपशमाय प्रयतेत ॥ ३९ ॥ ४० ॥

(भा०) अस्त्वेतत्समाधिं विहाय व्युत्थानं व्युत्थाननिमित्तं समाधिप्रत्यनीकं च, सति त्वेतस्मिन्—

पूर्वकृतफलानुबन्धात्तदुत्पत्तिः ॥ ४१ ॥

पूर्वकृतो जन्मान्तरोपचितस्तत्त्वज्ञानहेतुर्धर्मप्रविवेकः(१) फलानुबन्धो योगाभ्याससामर्थ्यं, निष्फले ह्यभ्यासे नाभ्यासमाद्रियेरन् । दृष्टं हि लौकिकेषु कर्मस्वभ्याससामर्थ्यम् ॥ ४१ ॥

(वृ०) परिहरति—

पूर्वकृतफलानुबन्धात्तदुत्पत्तिः ॥ ४१ ॥

जन्मान्तरकृतसमाधिजन्यसंस्कारवशात् समाधिसिद्धिरित्यर्थः । अत एव च अनेकजन्मसंसिद्धः" इत्यादि सङ्गच्छते ।

वयं तु पूर्वकृतस्य प्रथमतः कृतस्येश्वराराधनस्य फलं धर्मविशेषस्तत्सम्बन्धादित्यर्थः । तथा च योगसूत्रम्—"समाधिसिद्धिरी·

---

(१) प्रविविच्यते विशिष्यते इति प्रविवेकः, धर्मश्चासौ प्रविवेक इति ता० टी० ।

ईश्वरप्रणिधानात्" सूत्रान्तरं च तत्रैव-"ततःप्रत्यक्चेतना- धिगमोऽप्यन्तरायाभावश्च" ततः--ईश्वरप्रणिधानाद्विषयप्राति- कूल्येन चित्तावस्थानं प्रत्यूहाभावश्चेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

(भा०) प्रत्यनीकपरिहारार्थं च—

अरण्यगुहापुलिनादिषु योगाभ्यासोपदेशः(१) ॥ ४२ ॥

योगाभ्यासजनितो धर्मो जन्मान्तरेऽप्यनुवर्तते। प्रचयकाष्ठा- गते(२) तत्त्वज्ञानहेतौ धर्मे प्रकृष्टायां समाधिभावनायां तत्त्वज्ञा- नमुत्पद्यते इति । दृष्टश्च समाधिना ऽर्थविशेषप्राबल्याभिभवः नाहमेतदश्रौषं नाहमेतदज्ञासिषमन्यत्र मे मनो ऽभूदित्याह लौ- किक इति ॥ ४२ ॥

(वृ०) योगाभ्यासस्थानमुपदिशति—

अरण्यगुहापुलिनादिषु योगाभ्यासोपदेशः ॥ ४२ ॥

तत्र स्थिरचित्तता स्यादिति भावः ।

इदं न सूत्रं, किं तु भाष्यमिति केचित् ॥ ४२ ॥

(भा०) यद्यर्थविशेषप्राबल्यादनिच्छतोऽपि बुद्ध्युत्पत्तिर- नुज्ञायते—

अपवर्गेऽप्येवं प्रसङ्गः ॥ ४३ ॥

---

(१) योगाभ्यासोपदेशादिति पु० पा० ।
(२) काष्ठां गते इति पु० पा० ।

मुक्तस्यापि वाह्यार्थसामर्थ्याद् बुद्ध्य उत्पद्येरन्निति ॥४३॥

(वृ०) तटस्थः शङ्कते—

अपवर्गेऽप्येवं प्रसङ्गः ॥ ४३ ॥

एवं प्रसङ्गः अर्थविशेषप्राबल्याद्विषयावभासप्रसङ्गः ॥ ४३ ॥

न, निष्पन्नावश्यम्भावित्वात् ॥ ४४ ॥

(भा०) कर्मवशान्निष्पन्ने शरीरे चेष्टेन्द्रियार्थाश्रये निमित्तभावादवश्यम्भावी बुद्धीनामुत्पादः, न च प्रबलो ऽपि सन् बाह्यो ऽर्थ आत्मनो बुद्ध्युत्पादे समर्थो भवति तस्येन्द्रियेण संयोगाद् बुद्ध्युत्पादे सामर्थ्यं दृष्टमिति ॥ ४४ ॥

(वृ०) समाधत्ते—

न, निष्पन्नावश्यम्भावित्वात् ॥ ४४ ॥

निष्पन्नस्य उत्पन्नस्य शरीरादेः अवश्यम्भावित्वात् कारणत्वात्, ज्ञानादिष्विति शेषः ॥ ४४ ॥

तदभावश्चापवर्गे(१) ॥ ४५ ॥

(भा०) तस्य बुद्धिनिमित्ताश्रयस्य शरीरेन्द्रियस्य धर्माधर्माभावादभावो ऽपवर्गे । तत्र यदुक्तमपवर्गे ऽप्येवं प्रसङ्ग इति

---

(१) तस्य—इत्यधिकं पु० ।

तदयुक्तम् । तस्मात्सर्वदुःखविमोक्षोऽपवर्गः । यस्मात्सर्वदुःखबीजं सर्वदुःखायतनं चापवर्गे विच्छिद्यते तस्मात्सर्वेण दुःखेन विमुक्तिरपवर्गो न निर्बीजं निरायतनं च दुःखमुत्पद्यत इति ॥ ४५ ॥

(वृ०) ननु किमेतावतेत्यत आह—

तदभावश्चापवर्गे ॥ ४५ ॥

तस्य शरीरादेरभावः, तदारम्भकधर्माधर्मविरहादिति भावः ॥ ४५ ॥

तदर्थं यमनियमाभ्यामात्मसंस्कारो योगाच्चाध्यात्मविध्युपायैः ॥ ४६ ॥

(भा०) तस्यापवर्गस्याधिगमाय यमनियमाभ्यामात्मसंस्कारः । यमः समानमाश्रमिणां धर्मसाधनम्, नियमस्तु विशिष्टम्(१) । आत्मसंस्कारः पुनरधर्महानं धर्मोपचयश्च, योगशास्त्राच्चाध्यात्मविधिः प्रतिपत्तव्यः । स पुनस्तपः प्राणायामः प्रत्याहारो ध्यानं धारणेति । इन्द्रियविषयेषु प्रसंख्यानाभ्यासो रागद्वेषप्रहाणार्थः(२), उपायस्तु योगाचारविधानमिति ॥ ४६ ॥

(वृ०) ननु समाधिमात्रादेव निष्प्रत्यूहोऽपवर्गः स्यात्, साधनान्तरं वाऽपेक्षणीयमत आह, यद्वा समाधिसाधनान्याह—

---

(१) विशिष्ट इति पु० पा० ।

(२) ग्रहणार्थं इति पु० पा० ।

तदर्थं यमनियमाभ्यामात्मसंस्कारो योगाच्चात्मविध्युपायैः ॥ ४६ ॥

तदर्थमपवर्गार्थमिति भाष्यादौ । **तदर्थं** समाध्यर्थमिति वा । यमानाह योगसूत्रं–"**अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः**" । नियमानाह "**शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः**" । **स्वाध्यायो**ऽभिमतमन्त्रजपः ।

निषिद्धानाचरणतत्तदाश्रमविहिताचरणे यमनियमावित्यन्ये ।

आत्मसंस्कार आत्मनोऽपवर्गाधिगमक्षमता । ननु यमनियमावेव साधने, उताऽऽहो अन्यदस्तीत्यत आह–**योगादिति** । **आत्मविधिः** । आत्मसाक्षात्कारविधायकवाक्यम्, "**आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः**" '**आत्मानं चेद्विजानीयाद्**' इत्यादि । योगादिति प्रतिपाद्यत्वं पञ्चम्यर्थः । तथा च योगशास्त्रोक्तात्मतत्त्वाधिगमसाधनैश्चात्मसंस्कारः कर्तव्य इत्यर्थः । तथा च योमसूत्रम् '**योगाङ्गानुष्ठानादशुद्धिक्षये ज्ञानदीप्तिराविवेकख्यातेः**"तदर्थश्च **योगाङ्गानां** यमनियमादीनाम् **अनुष्ठाना**च्चित्तस्या**शुद्धे**रविद्यारूपस्य क्षये सति **ज्ञानस्य दीप्तिः** प्रकर्षः । स च **विवेकख्यातिपर्यन्तो** जायते, सा च सत्त्वपुरुषान्यतासाक्षात्कारः । अस्मन्मते तु देहादिभिन्नात्मसाक्षात्कारः, स च नेदानीमविद्याप्रतिबन्धाद्देहात्मनोर्मनश्चक्षुराद्ययोग्यत्वाच्च, भवति चासौ योगजधर्मात् । योगाङ्गानि तत्रोक्तानि '**यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि**' । आसनं पद्मासनादि कुशासनादि च 'चैलाजिनकुशोत्तरमिति' भगवद्वचनात् । प्राणायाममाह योगसूत्रम्–"**तस्मिन् सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः**" । तस्मिन्—आसनस्थैर्ये । प्राणवायोरेव निर्गमप्रवेशरूपक्रियाविशेषात् श्वासप्रश्वासव्यपदेशः ।

बहिरिन्द्रियाणां स्वस्वविषयवैमुख्येनावस्थानं **प्रत्याहारः**। धारणामाह योगसूत्रम्—"**देशबन्धश्चित्तस्य धारणा**" देशे नाभिचक्रादौ चित्तस्य बन्धो विषयान्तरवैमुख्येनावस्थानम् । ध्यानमाह—**तत्प्रत्ययैकतानता ध्यानम्**" धारणैव धारावाहिकी ध्यानमित्यर्थः । समाधिमाह—**तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः**" अर्थस्य धर्मो ज्ञानस्वरूपं च यदि ध्याने न भासते तदा समाधिरित्यर्थः । सूत्रान्तरम्—"**त्रयमन्तरङ्गं पूर्वेभ्यः**" चरमत्रयं साक्षादुपकारकमित्यर्थः ॥ ४६ ॥

ज्ञानग्रहणाभ्यासस्तद्विद्यैश्च सह(१) संवादः ॥ ४७ ॥

(भा०) तदर्थमिति प्रकृतम्। ज्ञायते ऽनेनेति ज्ञानमात्मविद्याशास्त्रं तस्य ग्रहणमध्ययनधारणे, अभ्यासः सततक्रियाध्ययनश्रवणचिन्तनानि, तद्विद्यैश्च सह संवाद इति प्रज्ञापरिपाकार्थम्, परिपाकस्तु संशयच्छेदनमविज्ञातार्थबोधो ऽध्यवसिताभ्यनुज्ञानमिति । समाय वादः संवादः ॥ ४७ ॥

(वृ०) नन्वेवं किमान्वीक्षिक्येत्यत आह—

ज्ञानग्रहणाभ्यासस्तद्विद्यैश्च सह संवादः ॥ ४७ ॥

तदर्थमित्यनुवर्तते । ज्ञायतेऽनेनेति **ज्ञानं** शास्त्रं प्रकृतम्, तस्य **ग्रहण**मध्ययनधारणे, तत्र **अभ्यासो** दृढतरसंस्कारः, **तद्विद्यै**स्तदभियुक्तैः **संवादः** स्वानुभवदार्ढ्याय, न हि योगाङ्गज्ञानाय, तत्सापेक्षत्वेन प्रकृतशास्त्रवैफल्यं ध्येयस्वरूपवैलक्षण्यात् ॥ ४७ ॥

(१) सह—इति नास्ति पु०।

(भा०) तद्विद्यैश्च सह संवाद इत्यविभक्तार्थं वचनं विभज्यते—

तं शिष्यगुरुसब्रह्मचारिविशिष्टश्रेयोऽर्थिभिरनसूयिभिरभ्युपेयात्(१) ॥ ४८ ॥

एतन्निगदेनैव नीतार्थमिति ॥ ४८ ॥

(वृ०) संवादप्रकारं दर्शयितुमाह—

तं शिष्यगुरुसब्रह्मचारिविशिष्टश्रेयोऽर्थिभिरनसूयिभिरभ्युपेयात् ॥ ४८ ॥

तम् तद्विद्यम्, **सब्रह्मचारी** सहाध्यायी, **विशिष्टः** प्रकृष्टज्ञानवान्, **श्रेयोर्थी** मुमुक्षुः, ।
विशिष्टः पूर्वोक्तभिन्न इत्यर्थ इति **कश्चित्** ।
विजिगीषुव्यावृत्त्यर्थम् **अनसूयिभिरिति** ॥ ४८ ॥

(भा०) यदिदं मन्येत पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहः प्रतिकूलः परस्येति—

प्रतिपक्षहीनमपि वा प्रयोजनार्थमर्थित्वे ॥ ४९ ॥

तमभ्युपेयादिति वर्तते । परतः प्रज्ञामुपादित्समानस्तत्त्वबुभुत्साप्रकाशनेन स्वपक्षमनवस्थापयन् स्वदर्शनं परिशोधयेदिति अन्योन्यप्रत्यनीकानि च प्रावादुकानां दर्शनानि ॥ ४९ ॥

---

(१) उपेयादिति पु० पा० ।

(वृ०) संवादप्रकारमाह—

प्रतिपक्षहीनमपि वा प्रयोजनार्थमर्थित्वे ॥ ४९ ॥

वाशब्दो निश्चयार्थः । **अर्थित्वे** तत्त्वबुभुत्सायां सत्यां **प्रयोजनार्थं** तत्त्वनिर्णयार्थं **प्रतिपक्षहीनं** प्रतिकूलपक्षहीनं यथा स्यात् तथा **अभ्युपेयात्** । तथा च भाष्यम्—"**स्वपक्षमनवस्थाप्य स्वदर्शनं परिशोधयेदिति** ।" तत्त्वनिर्णिनीषुतया न पक्षपात इति भावः ॥ ४९ ॥

समाप्तं तत्वज्ञानविवृद्धिप्रकरणम् ॥ ५ ॥

(भा०) **स्वपक्षरागेण चैके न्यायमतिवर्तन्ते**, तत्र—

तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे बीजप्ररोहसंरक्षणार्थं कण्टकशाखावरणवत् ॥ ५० ॥

अनुत्पन्नतत्त्वज्ञानानामप्रहीणदोषाणां तदर्थं घटमानानामेतदिति । विद्यानिर्वेदादिभिश्च परेणावज्ञायमानस्य(१) ॥ ५० ॥

(वृ०) **तद्विद्यैः सह संवाद** इत्यत्र त्रयीबाह्यैः सह संवादः कर्त्तव्य इति भ्रमो मा भूदिति तत्त्वज्ञानपरिपालनप्रकरणमारभते—

तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे बीजप्ररोहसंरक्षणार्थं कण्टकशाखावरणवत् ॥ ५० ॥

तत्त्वाध्यवसायस्य तत्त्वनिर्णयस्य **संरक्षणं** परोक्तदूषणास्कन्दनेनाप्रामाण्यशङ्काविघटनम्, **तदर्थं जल्पवितण्डे** पूर्वमुक्ते इति शेषः ॥ ५० ॥

---

(१) अविज्ञायमानस्य—इति पु० पा० ।

ताभ्यां विगृह्य कथनम् ॥ ५१ ॥

(भा०) विगृह्येति विजिगीषया न तत्त्वबुभुत्सयेति । तदेतद्विद्यापालनार्थं न लाभपूजाख्यात्यर्थमिति ॥ ५१ ॥

इति श्रीवात्स्यायनीये न्यायभाष्ये चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः॥४॥

(वृ०) ननु ताभ्यां किं कार्यमित्यत आह—

ताभ्यां विगृह्य कथनम् ॥ ५१ ॥

अयमर्थः—त्रयीबाह्यैस्तद्दर्शनाभ्यासाहितकुतर्कजालैरपरैर्वा यदि स्वपक्ष आक्षिप्यते तदा **ताभ्यां** जल्पवितण्डाभ्याम्, सावधारणं चैतत् । त्रय्यन्तःपातिनामाक्षेपे तु वादजल्पवितण्डाभिर्यथेच्छं कथयेत् इति भावः ।

वस्तुतस्तु मुमुक्षोर्न तादृशैः सह संवादो वीतरागत्वात्, न हि शास्त्रपरिपालनमपि तदुद्देश्यम्, न वा तदुपेक्षयैव शास्त्रं गच्छति । किं तु शास्त्रमभ्यस्येतेति तत्त्वमिति(१) ॥ ५१ ॥

समाप्तं तत्त्वज्ञानपरिपालनप्रकरणम् ॥ ६ ॥

समाप्तं च चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥

इति श्रीन्यायपञ्चाननविश्वनाथभट्टाचार्यकृतायां न्यायसूत्रवृत्तौ चतुर्थाध्यायवृत्तिः समाप्ता ॥

अत्र चतुर्थेऽध्याये प्रथमे आह्निके ६८ सूत्राणि, द्वितीये च ५१ सूत्राणि, इति आदित आरभ्य मिलित्वा ११९ सूत्राणि ॥

---

(१) इति वृत्तिसम्मतमधिकसूत्रमिति पु० पा० ।

अथ पञ्चमाध्यायस्याऽऽद्यमाह्निकम् ॥

(भा०) साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानस्य विकल्पाज्जातिबहुत्वमिति सङ्क्षेपेणोक्तं तद्विस्तरेण विभज्यते । ताः खल्विमा जातयः, स्थापनाहेतौ प्रयुक्ते चतुर्विंशतिः प्रतिषेधहेतवः—

साधर्म्यवैधर्म्योत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्यप्राप्त्यप्राप्तिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तानुत्पत्तिसंशयप्रकरणाहे(१)-त्वर्थापत्त्यविशेषोपपत्त्युपलब्ध्यनुपलब्धिनित्यानित्यकार्यसमाः ॥ १ ॥

साधर्म्येण प्रत्यवस्थानमविशिष्यमाणं स्थापनाहेतुतः साधर्म्यसमः । अविशेषं तत्र तत्रोदाहरिष्यामः । एवं वैधर्म्यसम प्रभृतयो ऽपि निर्वक्तव्याः ॥ १ ॥

अथ पञ्चमाध्यायस्याऽऽद्यमाह्निकम् ।

(वृ०) नत्वा शङ्करचरणं शरणं दीनस्य दुर्गमे तरणम् ।
सम्प्रति निरूपयामः पञ्चममध्यायमतिगहनम् ॥ १ ॥

अथ जातिनिग्रहस्थानयोरुद्दिष्टयोर्लक्षितयोर्बहुत्वं **तद्विकल्पाज्जातिनिग्रहस्थानबहुत्वमित्यनेन** सूचितम्, बलवच्छिष्यजिज्ञासानुसारिप्रमाणादिपरीक्षयाऽन्तरितं सम्प्रत्यवसरतः प्रपञ्चनीयम्, तत्र जातिपरीक्षासहितजातिनिग्रहस्थानविशेषलक्षणमध्यायार्थः । जातिपरीक्षासहि-

---

(१) सर्वेष्वादर्शपुस्तकेषु प्रकरणहेतु—इत्येव पाठः किन्तु 'त्रैकाल्यासिद्धेर्हेतोरहेतुसम' इति लक्षणसूत्रानुसारेण प्रकरणाहेतु—इत्येवोचितः पाठः प्रतिभाति ।

तज्जातिविशेषलक्षणं प्रथमाह्निकार्थः । सप्तदश चात्र प्रकरणानि, तत्रादौ सत्प्रतिपक्षदेशनाभासप्रकरणम्, अन्यानि च यथास्थानं वक्ष्यन्ते ।

तत्र च विशेषलक्षणार्थं जातिं विभजते—

साधर्म्यवैधर्म्योत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्यप्राप्त्यप्राप्तिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तानुत्पत्तिसंशयप्रकरणाहेत्वर्थापत्त्यविशेषोपपत्त्युपलब्ध्यनुपलब्धिनित्यानित्यकार्यसमाः ॥ १ ॥

अत्र च **साधर्म्यादीनां कार्यान्तानां द्वन्द्वे तैः समा** इत्यर्थात् साधर्म्यसमादयश्चतुर्विंशतिजातय इत्यर्थः । अत्र च जातेर्विशेष्यत्वात् स्त्रीलिङ्गं समाशब्दं **मन्यन्ते** । भाष्यवार्त्तिकादौ समशब्दः । अग्रिमसूत्रे तु समशब्दो निर्विवाद एव । तत्र जातिशब्दस्य स्त्रीलिङ्गतया यद्यपि नान्वयस्तथाऽपि प्रतिषेधो विशेष्य इति **भाष्यादयः** ।

वयं तु तद्विकल्पादिति सूत्रस्थविकल्पस्यैव विशेष्यत्वं, विविधः **कल्पः** प्रकारो विकल्पः । तथा चैते साधर्म्यसमादयो जातिविकल्पाः । एवमग्रिमसूत्रेष्वपि । इत्थं च जातेर्विशेष्यत्वे साधर्म्यसमेत्यपीति ब्रूमः ।

समीकरणार्थं प्रयोगः सम इति **वार्त्तिकम्** । यद्यपि नैतावता समीकरणं, तथाऽपि समीकरणोद्देश्यकत्वमस्त्येव ।

अथ वा साधर्म्यमेव समं यत्र स साधर्म्यसमः । एकत्र व्याप्तेराधिक्येऽपि साधर्म्यं सममेवेति भावः ॥ १ ॥

(भा०) लक्षणं तु—

साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामुपसंहारे तद्धर्मविपर्ययोपपत्तेः

साधर्म्यवैधर्म्यसमौ ॥ २ ॥

साधर्म्येणोपसंहारे साध्यधर्मविपर्ययोपपत्तेः साधर्म्येणैव प्रत्यवस्थानमविशिष्यमाणं स्थापनाहेतुतः साधर्म्यसमः प्रतिषेधः। निदर्शनं क्रियावानात्मा द्रव्यस्य क्रियाहेतुगुणयोगात्। द्रव्यं लोष्टः क्रियाहेतुगुणयुक्तः क्रियावान्, तथा चात्मा, तस्मात्क्रियावानिति। एवमुपसंहृते परः साधर्म्येणैव प्रत्यवतिष्ठते, निष्क्रिय आत्मा विभुनो द्रव्यस्य निष्क्रियत्वाद्, विभु चाकाशं निष्क्रियं च तथा चात्मा तस्मान्निष्क्रिय इति। न चास्ति विशेषहेतुः क्रियावत्साधर्म्यात् क्रियावता भवितव्यं न पुनरक्रियसाधर्म्याद् निष्क्रियेणेति। विशेषहेत्वभावात्साधर्म्यसमः प्रतिषेधो भवति।

अथ वैधर्म्यसमः क्रियाहेतुगुणयुक्तो लोष्टः परिच्छिन्नो दृष्टो न च तथाऽऽत्मा तस्मान्न लोष्टवत् क्रियावानिति। न चास्ति विशेषहेतुः क्रियावत्साधर्म्यात् क्रियावता भवितव्यं न पुनः क्रियावद्वैधर्म्यादक्रियेणेति, विशेषहेत्वभावाद्वैधर्म्यसमः।

वैधर्म्येण चोपसंहारे निष्क्रिय आत्मा विभुत्वात् क्रियावद् द्रव्यमविभु दृष्टं यथा लोष्टो न च तथाऽऽत्मा तस्मान्निष्क्रिय इति। वैधर्म्येण प्रत्यवस्थानम्, निष्क्रियं द्रव्यमाकाशं क्रियाहेतुगुणरहितं दृष्टम्, न तथाऽऽत्मा, तस्मान्न निष्क्रिय इति। न चास्ति विशेषहेतुः क्रियावद्वैधर्म्यान्निष्क्रियेण भवितव्यं न पुनरक्रियवैधर्म्यात् क्रियावतेति विशेषहेत्वभावाद्वैधर्म्यसमः। अथ साधर्म्यसमः, क्रियावान् लोष्टः क्रियाहेतुगुणयुक्तो दृष्टः, तथा चाऽऽत्मा तस्मात् क्रियावानिति। न चास्ति विशेषहेतुः क्रियावद्वैधर्म्यान्निष्क्रियो न पुनः क्रिया-

वत्साधर्म्यात् क्रियावानिति विशेषहेत्वभावात्साधर्म्यसमः ॥ २ ॥

(सू०) साधर्म्यवैधर्म्यसमौ लक्षयति--

साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामुपसंहारे तद्धर्मविपर्ययोपपत्तेः साधर्म्यवैधर्म्यसमौ ॥ २ ॥

उपसंहारे साध्यस्योपसंहरणे वादिना कृते, **तद्धर्मस्य** साध्यरूपधर्मस्य, यो **विपर्ययो** व्यतिरेकस्तस्य **साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां** केवलाभ्यां व्याप्त्यनपेक्षाभ्यां **यदुपपादनं** ततो हेतोः **साधर्म्यवैधर्म्यसमौ** उच्येते ।

तदयमर्थः--वादिना अन्वयेन व्यतिरेकेण वा साध्ये साधिते प्रतिवादिनः साधर्म्यमात्रप्रवृत्तहेतुना तदभावापादनं **साधर्म्यसमा** । वैधर्म्यमात्रप्रवृत्तहेतुना तदभावापादनं **वैधर्म्यसमा** ।

तत्र **साधर्म्यसमा** यथा--शब्दोऽनित्यः कृतकत्वाद् घटवत्, व्यतिरेकेण वा व्योमवदित्युपसंहृते नैतदेवम्, यद्यनित्यघटसाधर्म्यान्नित्याऽऽकाशवैधर्म्याद्वाऽनित्यः स्यान्नित्याकाशसाधर्म्यादमूर्त्तत्वान्नित्यः स्याद्विशेषो वा वक्तव्यः ।

वैधर्म्यसमा यथा--शब्दो ऽनित्यः कृतकत्वाद् घटवत् आकाशवद्वेति स्थापनायाम् अनित्यपटवैधर्म्यादमूर्त्तत्वान्नित्यः स्याद्विशेषो वा वक्तव्य इति ।

अत्र साधर्म्यमात्रं वैधर्म्यमात्रं वा गमकतौपयिकमित्यभिमानात्, **सत्प्रतिपक्षदेशनाभासे** चेमे । **अनैकान्तिकदेशनाभासे**ति वार्त्तिके त्वनैकान्तिकपदं योगात् सत्प्रतिपक्षपरम्, एकान्ततः साध्यसाधकत्वाभावात् ॥ २ ॥

(भा०) अनयोरुत्तरम्—

गोत्वाद्गोसिद्धिवत्तत्सिद्धिः ॥ ३ ॥

साधर्म्यमात्रेण वैधर्म्यमात्रेण च साध्यसाधने प्रतिज्ञायमाने स्यादव्यवस्था, सा तु धर्मविशेषे नोपपद्यते, गोसाधर्म्याद् गोत्वाज्जातिविशेषाद्गौः सिध्यति न तु सास्नादिसम्बन्धात्(१)। अश्वादिवैधर्म्याद्गोत्वादेव(२) गौः सिध्यति न गुणादिभेदात्। तच्चैतत् कृतव्याख्यान(३)मवयवप्रकरणे, प्रमाणानामभिसम्बन्धाच्चैकार्थकारित्वं समानं वाक्ये इति। हेत्वाभासाश्रया खल्वियमव्यवस्थेति ॥ ३ ॥

(वृ०) अनयोरसदुत्तरत्वे बीजमाह—

गोत्वाद् गोसिद्धिवत्तत्सिद्धिः ॥ ३ ॥

गोत्वात् गोसिद्धिर्गोव्यवहार इति सम्प्रदायः।

वयं तु गोत्वाद्गवेतरासमवेतत्वे सति गोसमवेतात् सास्नादितः, एतेन व्याप्तिपक्षधर्मते दर्शिते। गोर्गोत्वस्य, तादात्म्येन गोरेव वा सिद्धिर्यथा तथैव कृतकत्वादपि व्याप्तिपक्षधर्मतासहितादनित्यत्वसिद्धिः, न तु व्याप्तिपक्षधर्मतारहितात् साधर्म्यादिमात्रात्, तथा सति अदूषकसाधर्म्यात् प्रमेयत्वादितस्त्वद्वचनमप्यदूषकं स्यादित्ययं

---

(१) सास्नादीत्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः, तेन व्यभिचारिणः शृङ्गादयो गृह्यन्ते इति ता० टी०।

(२) न इति का० मु० पा०।

(३) कृतव्यवस्थानमिति पु० पा०।

विशेषः ॥ ३ ॥

इति सत्प्रतिपक्षदेशनाभासप्रकरणम् ॥ १ ॥

साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पादुभयसाध्यत्वाच्चोत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्यसमाः ॥ ४ ॥

(भा०) दृष्टान्तधर्मं साध्ये समासजन्(१) उत्कर्षसमः । यदि क्रियाहेतुगुणयोगाल्लोष्टवत् क्रियावानात्मा लोष्टवदेव स्पर्शवानपि प्राप्नोति । अथ न स्पर्शवान् लोष्टवत् क्रियावानपि न प्राप्नोति, विपर्यये वा विशेषो वक्तव्य इति । साध्ये धर्माभावं दृष्टान्तात् प्रसजतोऽ(२) पकर्षसमः, लोष्टः खलु क्रियावानविभुर्दृष्टः काममात्माऽपि क्रियावानविभुरस्तु विपर्यये वा विशेषो वक्तव्य इति । ख्यापनीयो वर्ण्यो विपर्ययादवर्ण्यः । तावेतौ साध्यदृष्टान्तधर्मौ विपर्यस्यतो(३) वर्ण्यावर्ण्यसमौ भवतः । साधनधर्मयुक्ते दृष्टान्ते धर्मान्तरविकल्पात्साध्यधर्मविकल्पं प्रसजतो विकल्पसमः। क्रियाहेतुगुणयुक्तं किञ्चिद् गुरु यथा लोष्टः किंचिल्लघु यथा वायुरेवं क्रियाहेतुगुणयुक्तं किञ्चित्क्रियावत्स्यात् यथा लोष्टः, किञ्चिदक्रियं यथाऽऽत्मा, विशेषो वा वाच्य इति । हेत्वाद्यवयवसामर्थ्ययोगी धर्मः साध्यः तं दृष्टान्ते प्रसजतः साध्यसमः। यदि यथा लोष्टस्तथाऽऽत्मा प्राप्तस्तर्हि यथाऽऽत्मा तथा लोष्ट इति। साध्यश्चायमात्मा क्रियावानिति कामं लोष्टोऽपि साध्यः । अथ

---

(१) समासजन इति समासञ्जत इति च पु० पा० ।
(२) प्रसञ्जत इति पु० पा० ।
(३) विपर्यस्य ताविति पु० पा० ।

नैवम्, न तर्हि यथा लोष्टः तथाऽऽत्मा ॥ ४ ॥

(वृ०) क्रमप्राप्तं जातिषट्कं निरूपयति—

साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पादुभयसाध्यत्वाच्चोत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्यसमाः ॥ ४ ॥

उत्कर्षेण सम उत्कर्षसमः, एवमपकर्षसमोऽपि । वर्ण्यावर्ण्यसाध्येति भावप्रधानो निर्देशः । वर्ण्यत्वादिना समो वर्ण्यसमादिः । अविद्यमानधर्मारोप **उत्कर्षः**, विद्यमानधर्मापचय **अपकर्षः । वर्ण्यत्वं** वर्णनीयत्वम्, तच्च सन्दिग्धसाध्यकत्वादि तदभावोऽ**वर्ण्यत्वम्, विकल्पो** वैविध्यम्, **साध्यत्वं** पञ्चावयवसाधनीयत्वम्, **साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पा**दिति पञ्चानामुत्थानबीजम्, उभयसाध्यत्वादिति षष्ठस्य ।

तदयमर्थः—साध्यते अत्रेति **साध्यं** पक्ष', तथा च **साध्यदृष्टान्तयो**रित्यस्य पक्षदृष्टान्तान्यतरस्मिन्नित्यर्थः । **धर्मविकल्पो** धर्मस्य वैचित्र्यं तच्च क्वचित् सत्त्वं क्वचिदसत्त्वम् । प्रकृते साध्यसाधनान्यतररूपस्य धर्मस्य विकल्पात् सत्त्वाद्योऽविद्यमानधर्मारोपः स **उत्कर्षसमः** । व्याप्तिमपुरस्कृत्य पक्षदृष्टान्तान्यतरस्मिन् साध्यसाधनान्यतरेणाऽविद्यमानधर्मप्रसञ्जन**मुत्कर्षसम** इति फलितार्थः, यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादिति स्थापनायाम् अनित्यत्वं कृतकत्वं च घटे रूपसहचरितमतः शब्दोऽपि रूपवान् स्यात्, तथा च विवक्षितविपरीतसाधनाद्विशेषविरुद्धो हेतुस्त**द्देशनाभासा** चेयम् । एवं श्रावणशब्दसाधर्म्यात् कृतकत्वाद् घटोऽपि श्रावणः स्यादविशेषात् ।

वस्तुतस्तु घटे श्रावणत्वापादनेऽर्थान्तरमत उक्तलक्षणे दृष्टान्तपदं साध्यपदं च न देयम् ।

अपकर्षसमायां तु **धर्मविकल्पः धर्मस्य** सहचरितधर्मस्य **विकल्पो**ऽसत्त्वं, तत अपकर्षः साध्यसाधनान्यतरस्याभावप्रसञ्जनम्, तथा च पक्षदृष्टान्तान्यतरस्मिन् व्याप्तिमपुरस्कृत्य सहचरितधर्माभावेन हेतुसाध्यान्यतराभावप्रसञ्जनमपकर्षसमा, यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्यत्र यद्यनित्यत्वसहचरितघटधर्मात् कृतकत्वादनित्यः शब्दस्तदा कृतकत्वानित्यत्वसहचरितघटधर्मरूपवत्त्वव्यावृत्त्या शब्दे कृतकत्वस्यानित्यत्वस्य च व्यावृत्तिः स्यात्, आद्येऽ**सिद्धिदेशना** द्वितीये **बाधदेशना**, एवं शब्दे कृतकत्वसहचरितश्रावणत्वस्य संयोगादावनित्यत्वकृतकत्वसहचरितगुणत्वस्य च व्यावृत्त्या घटेऽनित्यत्वं कृतकत्वं च व्यावर्त्तेतेति दृष्टान्ते **साध्यसाधनवैकल्यदेशनाभासा**ऽपीयम्।

यत्तु वार्तिके शब्दो नीरूप इतिवद् घटोऽपि नीरूपः स्यादित्यपकर्ष इति **तदसत्**। घटे नीरूपत्वापादनस्यार्थान्तरत्वात्, आचार्यस्वरसोऽप्येवम्।

यत्तु वैधर्म्यसमाया अत्रैवान्तर्भावः स्यादिति **तन्न**। उपधेयसङ्करेऽप्युपाधेरसङ्करात्।

वर्ण्यसमायां तु **साध्यः** सिद्ध्यभाववान् सन्दिग्धसाध्यकादिर्वा, तस्य **धर्मः** सन्दिग्धसाध्यकादिवृत्तिहेतुस्तस्य **विकल्पात्** सत्त्वात् **दृष्टान्ते वर्ण्यत्वस्य** सान्दिग्धसाध्यकत्वस्याऽऽ**पादनं वर्ण्यसमा**। तदयमर्थः—पक्षवृत्तिर्हेतुर्हि गमकः, पक्षश्च सन्दिग्धसाध्यकः, तथा च सन्दिग्धसाध्यकवृत्तिर्हेतुस्त्वया दृष्टान्तेऽपि स्वीकार्यः, तथा च दृष्टान्तस्यापि सान्दिग्धसाध्यकत्वात् सपक्षवृत्तित्वानिश्चयादसाधारणो हेतुः, **तद्देशनाभासा चेयम्**। हेतुः सन्दिग्धसाध्यकवृत्तिर्यदि न दृष्टान्ते तदा गमकहेत्वभावात् साधनविकलो दृष्टान्तः स्यादिति भावः।

अवर्ण्यसमायां तु **दृष्टान्ते** सिद्धसाध्यके यो **धर्मो हेतु**स्तस्य **सत्त्वात् पक्षे** **शब्दादावसन्दिग्धसाध्यकत्वापा**-

दनमवर्ण्यसमा। दृष्टान्ते हेतोर्यादृशत्वं तादृशो हेतुरेव गमक इत्यभिमानेनैवमापादनम्, दृष्टान्ते यो हेतुः सिद्धसाध्यकवृत्तिः स चेन्न पक्षे तदा गमकहेत्वभावात् स्वरूपासिद्धिः स्यादतस्तादृशो हेतुरवश्यं पक्षत्वाभिमते स्वीकार्यः तथा च सन्दिग्धसाध्यकत्वलक्षणपक्षत्वाभावादाश्रयासिद्धिः। **असिद्धिदेशनाभासा** चेयम्।

विकल्पसमायां तु **पक्षे दृष्टान्ते** च यो **धर्म्मस्तस्य विकल्पो विरुद्धः** कल्पो व्यभिचारित्वम्, उपलक्षणं चैतत्, अन्यवृत्तिधर्मस्यापि बोध्यम्। व्यभिचारोऽपि हेतोर्धर्मान्तरं प्रति, धर्मान्तरस्य साध्यं प्रति, धर्मान्तरस्य धर्मान्तरं प्रति वा। तथा च कस्यचिद् धर्मस्य क्वचिद् व्यभिचारदर्शनेन धर्मत्वाविशेषात्प्रकृतहेतोः प्रकृतसाध्यं प्रति व्यभिचारापादनं विकल्पसमा, यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्यत्र कृतकत्वस्य गुरुत्वव्यभिचारदर्शनाद् गुरुत्वस्यानित्यत्वव्यभिचारदर्शनादनित्यत्वस्य मूर्त्तत्वव्यभिचारदर्शनाद् धर्मत्वाविशेषात् कृतकत्वमप्यनित्यत्वं व्यभिचरेदिति। **अनैकान्तिकदेशनाभासा** चेयम्।

पक्षदृष्टान्तादेः प्रकृतसाध्यतुल्यतापादनं साध्यसमा। तत्रायमाशयः—एतत्प्रयोगसाध्यस्यैवानुमितिविषयत्वम्, तथा च पक्षादेरनुमितिविषयत्वात् साध्यवदेतत्प्रयोगसाध्यत्वम्, अतः **साध्यसमा**, तथा हि—पक्षादेः पूर्वं सिद्धत्वे एतत्प्रयोगसाध्यत्वाभावान्नानुमितिविषयत्वं पूर्वमसिद्धत्वे पक्षादेरज्ञानादाश्रयासिद्ध्यादयः, तद्देशनाभासा चेयम्।

सूत्रार्थस्तु—**उभयसाध्यत्वात्**, **उभयं** पक्षदृष्टान्तौ, **तद्धर्मो** हेत्वादिश्च, **तत्साध्यत्वं** तदधीनानुमितिविषयत्वं साध्यस्येव पक्षादेरपीति तुल्यतापादनमिति, लिङ्गोपहितभानमते लिङ्गस्याप्यनुमितिविषयत्वात् साध्यसमत्वं, हेतोश्च साध्यत्वे हेतुमान् दृष्टान्तोऽपि

साध्य इत्याशयः ॥ ४ ॥

(भा०) एतेषामुत्तरम्—

किञ्चित्साधर्म्यादुपसंहारसिद्धेर्वैधर्म्यादप्रतिषेधः ॥ ५ ॥

अलभ्यः सिद्धस्य निन्हवः, सिद्धं च किञ्चित्साधर्म्यादुपमानं यथा गौस्तथा गवय इति, तत्र न लभ्यो गोगवययोर्धर्मविकल्पश्चोदयितुम् । एवं साधके धर्मे दृष्टान्तादिसामर्थ्ययुक्ते न लभ्यः साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पाद्वैधर्म्यात्प्रतिषेधो वक्तुमिति ॥ ५ ॥

(वृ०) एतासामसदुत्तरत्वे बीजमाह—

किञ्चित्साधर्म्यादुपसंहारसिद्धेर्वैधर्म्यादप्रतिषेधः ॥ ५ ॥

किञ्चित्साधर्म्यात् साधर्म्यविशेषात् व्याप्तिसहितादुप-**संहारसिद्धेः** साध्यसिद्धेर्**वैधर्म्याद्**तद्विपरीतात् व्याप्तिनिरपेक्षात् साधर्म्यमात्राद्भवता कृतः **प्रतिषेधो न** सम्भवतीत्यर्थः । अन्यथा प्रमेयत्वरूपासाधकसाधर्म्यात्त्वद्दूषणमप्यसम्यक् स्यादिति भावः । तथा चाऽयं क्रमः—अनित्यत्वव्याप्यात् कृतकत्वाच्छब्देऽनित्यत्वमुपसंहरामो न तु कृतकत्वं रूपस्यापि व्याप्यं, येन ततो रूपमप्यापादनीयं शब्दे । एवम् अनित्यत्वं न रूपव्याप्यं येन रूपाभावादनित्यत्वाभावः शब्दे स्यात् ।

एवं **वर्ण्यसमे**ऽपि, **किञ्चित्साधर्म्या**द्व्याप्यतावच्छेदकावच्छिन्नाद्धेतोः **साध्यसिद्धिः** । तादृशहेतुमत्त्वं च दृष्टान्ततप्रयोजकं न तु पक्षे यावद्विशेषणावच्छिन्नो हेतुस्तावदवच्छिन्नहेतुमत्त्वम् । अन्यथा त्वयाऽपि दूषणे यो दृष्टान्तीकर्त्तव्यः सोऽपि न स्यात् ।

एवमवर्ण्यसमेऽपि व्याप्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्य दृष्टान्तदृष्टस्य पक्षे सत्त्वात् **साध्यसिद्धिः**, न तु दृष्टान्तवृत्तियावद्धर्मावच्छिन्नस्य पक्षे सत्त्वम् ।

एवं **विकल्पसमेऽपि**, प्रकृतसाध्यव्याप्यात् प्रकृतहेतोः साध्यसिद्धिस्तद्वैधर्म्याद्यत्किञ्चिद्व्यभिचारात् कुतः प्रतिषेधो न सम्भवति । न हि यत्किञ्चिद्व्यभिचारादेव प्रकृतहेतोः प्रकृतसाध्यासाधकत्वमतिप्रसङ्गात् ।

एवं **साध्यसमेऽपि**, व्याप्याद्धेतोः सिद्धे पक्षे साध्यसिद्धिः, न तु पक्षदृष्टान्तादयोऽप्यनेन साध्यन्ते, तथा सति क्वचिदपि साध्यसिद्धिर्न स्यात्, त्वदीयं दूषणमपि विलीयेत ॥ ५ ॥

साध्यातिदेशाच्च दृष्टान्तोपपत्तेः ॥ ६ ॥

(भा०) **यत्र लौकिकपरीक्षकाणां बुद्धिसाम्यं तेनाविपरीतोऽर्थोऽतिदिश्यते प्रज्ञापनार्थम् । एवं साध्यातिदेशाद् दृष्टान्ते उपपद्यमाने साध्यत्वमनुपपन्नमिति** ॥ ६ ॥

(वृ०) वर्ण्यावर्ण्यसाध्यसमासु समाध्यन्तरमप्याह—

साध्यातिदेशाच्च दृष्टान्तोपपत्तेः ॥ ६ ॥

दृष्टान्तोपपत्तिः साध्यातिदेशात्, दृष्टान्ते हि साध्यमतिदिश्यते, तावतैव दृष्टान्तत्वमुपपद्यते न त्वशेषो धर्मः, पक्षदृष्टान्तयोरभेदापत्तेः । पक्षादेरपि साध्यसमत्वमेतेन प्रत्युक्तम् । **दृष्टोऽन्तो दृष्टान्तः पक्षः तस्माद्वह्निमानित्यतः** पक्षोत्कीर्तनात् । तथा

च साध्यसामान्यातिदेशात्साधनात्पक्ष इत्युच्यते, न तु पक्षोऽपि साध्यतेऽतिप्रसङ्गादिति भावः ॥ ६ ॥

समाप्तं जातिषट्कप्रकरणम् ॥ २ ॥

प्राप्य साध्यमप्राप्य वा हेतोः प्राप्त्या ऽविशिष्टत्वाद-
प्राप्त्या ऽसाधकत्वाच्च प्राप्त्यप्राप्तिसमौ ॥ ७ ॥

(भा०) हेतुः प्राप्य वा साध्यं साधयेदप्राप्य वा ? न तावत्प्राप्य, प्राप्त्यामविशिष्टत्वादसाधकः । द्वयोर्विद्यमानयोः प्राप्तौ सत्यां किं कस्य साधकं साध्यं वा ? अप्राप्य साधकं न भवति, नाप्राप्तः प्रदीपः प्रकाशयतीति । प्राप्त्या प्रत्यवस्थानं प्राप्तिसमः, अप्राप्त्या प्रत्यवस्थानमप्राप्तिसमः ॥ ७ ॥

(वृ०) क्रमप्राप्तौ प्राप्त्यप्राप्तिसमौ लक्षयति—

प्राप्य साध्यमप्राप्य वा हेतोः प्राप्त्याऽविशिष्टत्वादप्राप्त्याऽसाधकत्वाच्च प्राप्त्यप्राप्तिसमौ ॥ ७ ॥

हेतोरिति साधकत्वमिति शेषः । प्राप्तिपक्षे दोषमाह—**प्राप्त्याऽविशिष्टत्वादिति**। द्वयोरपि प्राप्तत्वाविशेषात् किं कस्य साधकम् ? अप्राप्तिपक्षे दोषमाह—**अप्राप्त्येति** । अप्राप्तस्य साधकत्वेऽतिप्रसङ्गात् । साधकत्वं चात्र कारकज्ञापकसाधारणम्, एवं च कारकज्ञापकलक्षणं साधनं कार्यज्ञाप्यलक्षणेन साध्येन सम्बद्धं तत्साधकं चेत् तदा सत्त्वाविशेषान्न कार्यकारणभावः, तत्सम्बन्धस्य प्रागेव ज्ञातत्वान्न ज्ञाप्यज्ञापकभावः ।

वस्तुनो ज्ञापकत्वं ज्ञप्तिजनकत्वं तदपि तावतैव प्रत्युक्तम्, प्राप्तयोर्न जन्यजनकभावः प्राप्तत्वेन लवणोदकयोरिवाभेदादित्याशय इत्यन्ये।

तथा च **प्राप्त्याऽविशेषादनिष्टापादनेन प्रत्यवस्थानं प्राप्तिसमा**, यदि चाप्राप्तं लिङ्गं साध्यबुद्धिं जनयति, साध्याभावबुद्धिमेव किं न जनयेत् अप्राप्तत्वाविशेषात्, तथा चाप्राप्त्या साधकत्वादनिष्टापादनमप्राप्तिसमा। प्रतिकूलतर्कदेशनाभासे चेमे ॥ ७ ॥

(भा०) अनयोरुत्तरम्—

घटादिनिष्पत्तिदर्शनात् पीडने चाभिचारादप्रतिषेधः ॥ ८ ॥

उभयथा खल्वयुक्तः प्रतिषेधः, कर्तृकरणाधिकरणानि प्राप्य मृदं घटादिकार्यं निष्पादयन्ति, अभिचाराच्च पीडने सति दृष्टमप्राप्य साधकत्वमिति ॥ ८ ॥

(वृ०) अनयोरसदुत्तरत्वे बीजमाह—

घटादिनिष्पत्तिदर्शनात् पीडने चाभिचारादप्रतिषेधः ॥ ८ ॥

दण्डादितो **घटादिनिष्पत्तेर्दर्शनात्** सर्वलोकप्रत्यक्षसिद्धत्वात्। **अभिचारात्** श्येनादितः **शत्रुपीडने च** व्यभिचारान्न त्वदुक्तः **प्रतिषेधः** सम्भवति। न हि कारणं दण्डादि प्रागेव घटादिना सम्बद्धम्, अपि तु मृदादिना। श्येनादिरप्युद्देश्यतया पीडां जनयति,

अन्यथा लोकवेदसिद्धकार्यकारणभावोच्छेदे त्वदुक्तो हेतुरप्यसाधकः स्यादिति ॥ ८ ॥

इति प्राप्त्यप्राप्तिसमजातिद्वयप्रकरणम् ॥ ३ ॥

दृष्टान्तस्य कारणानपदेशात्(१) प्रत्यवस्थानाच्च प्रतिदृष्टान्तेन प्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तसमौ ॥ ९ ॥

(भा०) साधनस्यापि साधनं वक्तव्यमिति प्रसङ्गेन प्रत्यवस्थानं प्रसङ्गसमः प्रतिषेधः क्रियाहेतुगुणयोगी क्रियावान् लोष्ट इति हेतुर्नापदिश्यते, न च हेतुमन्तरेण सिद्धिरस्तीति । प्रतिदृष्टान्तेन प्रत्यवस्थानं प्रतिदृष्टान्तसमः । क्रियावानात्मा क्रियाहेतुगुणयोगाद् लोष्टवदित्युक्ते प्रतिदृष्टान्त उपादीयते, क्रियाहेतुगुणयुक्तमाकाशं निष्क्रियं दृष्टमिति । कः पुनराकाशस्य क्रियाहेतुगुणः ? वायुना संयोगः संस्कारापेक्षः, वायुवनस्पतिसंयोगवदिति ॥ ९ ॥

(वृ०) क्रमप्राप्ते प्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तसमे जाती लक्षयति—

दृष्टान्तस्य कारणानपदेशात् प्रत्यवस्थानाच्च प्रतिदृष्टान्तेन प्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तसमौ ॥ ९ ॥

दृष्टान्तस्य कारणानपदेशात् प्रत्यवस्थानं प्रसङ्गसमः । कारणं प्रमाणम्, तदनपदेशोऽनभिधानम्, अभिधानं चानतिप्रयोजनकम्, तथा च दृष्टान्तस्य साध्यवत्त्वे प्रमाणाभावात् प्रत्यव-

---

(१) करणानपदेशात्-इति पु० पा० ।

स्थानमर्थः । यद्यपीदं सदुत्तरमेव, तथाऽपि दृष्टान्ते प्रमाणं वाच्यम्, तत्रापि प्रमाणान्तरमित्यनवस्थया प्रत्यवस्थाने तात्पर्यम् । तदुक्तमाचार्यैः— "**अनवस्थाभासः प्रसङ्गसमः**" इति । एतन्मते तु हेतोर्हेत्वन्तरमित्यनवस्थाऽपि प्रसङ्गसम एव, पूर्वमते तु हेत्वनवस्थादिकं वक्ष्यमाणाकृतिगणेष्वन्तर्भूतमिति विशेषः । **अनवस्थादेशनाभासा** चेयम् ।

प्रतिदृष्टान्तेन प्रत्यवस्थानात् प्रतिदृष्टान्तसमः प्रत्येतव्यः, सावधारणं चेदम्, तेन प्रतिदृष्टान्तमात्रबलेन व्याप्तिमपुरस्कृत्य प्रत्यवस्थानमर्थः, तेन साधर्म्यसमाव्युदासः । यदि घटदृष्टान्तबलेनानित्यः शब्दस्तदाऽऽकाशदृष्टान्तबलेन नित्य एव स्यात्, नित्यः किं न स्यादिति बाधः प्रतिरोधो वाऽऽपादनीयः । हेतुरनङ्गं दृष्टान्तमात्रबलादेव साध्यसिद्धिरित्यभिमानः । **बाधप्रतिरोधान्यतरदेशनाभासा** चेयम् ॥ ९ ॥

(भा०) अनयोरुत्तरम्—

प्रदीपोपादान(१)प्रसङ्गनिवृत्तिवत्तद्विनिवृत्तिः ॥ १० ॥

इदं तावदयं पृष्टो वक्तुमर्हति, अथ के प्रदीपमुपाददते ? किमर्थं वेति ? दिदृक्षमाणा दृश्यदर्शनार्थमिति । अथ प्रदीपं दिदृक्षमाणाः प्रदीपान्तरं कस्मान्नोपाददते ? अन्तरेणापि प्रदीपान्तरं दृश्यते प्रदीपः तत्र प्रदीपदर्शनार्थं प्रदीपोपादानं निरर्थकम् । अथ दृष्टान्तः किमर्थमुच्यत इति ? अप्रज्ञातस्य ज्ञापनार्थमिति । अथ दृष्टान्ते कारणापदेशः किमर्थं दृश्यते(२) ? यदि प्रज्ञापनार्थं

(१) प्रदीपादानेति पु० पा० ।
(२) मृग्यते—इति पु० पा० ।

प्रज्ञातो दृष्टान्तः। स खलु लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्त इति। तत्प्रज्ञापनार्थः कारणापदेशो निरर्थक इति प्रसङ्गसमस्योत्तरम् ॥ १० ॥

(वृ०) प्रसङ्गसमे प्रत्युत्तरमाह—

प्रदीपोपादानप्रसङ्गनिवृत्तिवत्तद्विनिवृत्तिः ॥ १० ॥

दृष्टान्तो हि निदर्शनस्थानत्वेन साध्यनिश्चयार्थमपेक्ष्यते, न तु दृष्टान्तदृष्टान्ताद्यनवस्थितपरम्परा लोकसिद्धा युक्तिसिद्धा वा। अन्यथा घटादिप्रत्यक्षाय **प्रदीप** इव प्रदीपप्रत्ययार्थमनवस्थितप्रदीपपरम्परा **प्रसज्येत**, त्वदीयसाधनमपि व्याहन्येत ॥ १० ॥

(भा०) अथ प्रतिदृष्टान्तसमस्योत्तरम्—

प्रतिदृष्टान्तहेतुत्वे च नाहेतुर्दृष्टान्तः ॥ ११ ॥

प्रतिदृष्टान्तं ब्रुवता न विशेषहेतुरपदिश्यते अनेन प्रकारेण प्रतिदृष्टान्तः साधकः न दृष्टान्त इति। एवं प्रतिदृष्टान्तहेतुत्वे नाहेतुर्दृष्टान्त इत्युपपद्यते। स च कथं हेतु(१)र्न स्याद् यद्यप्रतिषिद्धः साधकः स्यादिति ॥ ११ ॥

(वृ०) प्रतिदृष्टान्तसमे प्रत्युत्तरमाह—

प्रतिदृष्टान्तहेतुत्वे च नाहेतुर्दृष्टान्तः ॥ ११ ॥

---

(१) अहेतुरिति पु० पा०।

अत्रायमुत्तरक्रमः—प्रतिदृष्टान्तस्त्वया किमर्थमुपादीयते ? मदीयहेतोर्बाधार्थं सत्प्रतिपक्षितत्वार्थं वा ? नाद्यः, यतः **प्रतिदृष्टान्तस्य हेतुत्वे** स्वार्थसाधकत्वे मदीयो **दृष्टान्तो नाहेतुः** नासाधकः, तथा च तुल्यबलत्वान्न बाधः । न वा द्वितीयोऽपि, यतः **प्रतिदृष्टान्तस्य** स्वार्थसाधकत्वे उच्यमाने **नाहेतुर्दृष्टान्तः**, मदीयो दृष्टान्तस्तु सहेतुकत्वादधिकबलः ।

वस्तुतो हेतुं विना दृष्टान्तमात्रेण न सत्प्रतिपक्षसम्भावना, तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानाभावात् । हेतूपादाने तु सदुत्तरत्वमेवेति भावः ॥११॥

इति प्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तसमप्रकरणम् ॥ ४ ॥

प्रागुत्पत्तेः कारणाभावादनुत्पत्तिसमः ॥ १२ ॥

(भा०) अनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वाद् घटवदित्युक्ते अपर आह—प्रागुत्पत्तेरनुत्पन्ने शब्दे प्रयत्नानन्तरीयकत्वमनित्यत्वकारणं(१) नास्ति, तदभावाद् नित्यत्वं प्राप्तं, नित्यस्य चोत्पत्तिर्नास्ति, अनुत्पत्त्या प्रत्यवस्थानमनुत्पत्तिसमः ॥ १२ ॥

(वृ०) क्रमप्राप्तमनुत्पत्तिसमं लक्षयति—

प्रागुत्पत्तेः कारणाभावादनुत्पत्तिसमः ॥ १२ ॥

प्रागुत्पत्तेरिति साधनाङ्गस्येति शेषः । **कारणाभावात्** हेत्वभावात् । तथा च साधनाङ्गपक्षहेतुदृष्टान्तानामुत्पत्तेः प्राक् हेत्वभाव इत्यनुत्पत्त्या **प्रत्यवस्थानमनुत्पत्तिसमः** । यथा घटो रूपवान् गन्धात् पटवदित्युक्ते घटोत्पत्तेर्गन्धोत्पत्तेश्च पूर्वं हेत्वभावादसिद्धिः,

---

(१) अनित्यकारणम्—इति पु० पा० ।

पटे च गन्धोत्पत्तेः पूर्वं हेत्वभावेन दृष्टान्तासिद्धिः । एवमाद्यक्षणे रूपाभावाद् बाधश्च, अनुत्पत्त्या प्रत्यवस्थानस्यैव तत्रापि सत्त्वात् । उत्पत्तेः पूर्वं हेत्वाद्यभावेन प्रत्यवस्थानस्यैव लक्षणत्वात् । जातित्वे सतीति च विशेषणीयम् । तेनोत्पत्तिकालावच्छिन्नो घटो गन्धवानित्यत्र बाधेन प्रत्यवस्थाने नातिव्याप्तिः । **असिद्ध्यादिदेशनाभासा चेयम्** ॥ १२ ॥

(भा०) अस्योत्तरम्-

तथाभावादुत्पन्नस्य कारणोपपत्तेर्न कारणप्रतिषेधः ॥ १३ ॥

तथाभावादुत्पन्नस्येति, उत्पन्नः खल्वयं शब्द इति भवति । प्रागुत्पत्तेः शब्द एव नास्ति उत्पन्नस्य शब्दभावाच्छब्दस्य सतः प्रयत्नानन्तरीयकत्वमनित्यत्वकारणमुपपद्यते, कारणोपपत्तेरयुक्तोऽयं दोषः प्रागुत्पत्तेः कारणाभावादिति ॥ १३ ॥

(वृ०) अत्रोत्तरमाह—

तथाभावादुत्पन्नस्य कारणोपपत्तेर्न कारणप्रतिषेधः ॥१३॥

उत्पन्नस्य तथाभावात् घटाद्यात्मकत्वात् तत्र **कारणस्य** हेतो**रुपपत्तेः** सत्त्वात् कथं **कारणप्रतिषेधः** । अयमाशयः पक्षे हेत्वभावोऽसिद्धिः न त्वनुत्पन्ने हेत्वभावः सम्भवति अधिकरणाभावात् । न हि हेत्वभावमात्रमसिद्धिः त्वदीयहेतोरपि क्वचिदभावसत्त्वात् ।

एतेन दृष्टान्तासिद्धिर्व्याख्याता, यदा कदाचित् हेतुसत्त्वेनैव दृष्टा-

न्तत्वोपपत्तेः । एवं हेत्वादीनां यदा कदाचित् पक्षे सत्त्वादेव हेत्वादिभावो न तु सार्वकालिकी तदपेक्षेति ॥ १३ ॥

इति अनुत्पत्तिसमप्रकरणम् ॥ ५ ॥

सामान्यदृष्टान्तयोरैन्द्रियकत्वे समाने नित्यानित्यसाधर्म्यात्संशयसमः ॥ १४ ॥

(भा०) अनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वाद् घटवदित्युक्ते हेतौ संशयेन प्रत्यवतिष्ठते । सति प्रयत्नानन्तरीयकत्वे अस्त्येवास्य नित्येन सामान्येन साधर्म्यमैन्द्रियकत्वम्, अस्ति च घटेनानित्येनातो नित्यानित्यसाधर्म्यादनिवृत्तः संशय इति॥१४॥

(वृ०) क्रमप्राप्तं संशयसमं लक्षयति—

सामान्यदृष्टान्तयोरैन्द्रियकत्वे समाने नित्यानित्यसाधर्म्यात् संशयसमः ॥ १४ ॥

नित्यानित्यसाधर्म्यादिति संशयकारणोपलक्षणम्, तेन समानधर्मदर्शनादियत्किञ्चित्संशयकारणबलात् संशयेन प्रत्यवस्थानं **संशयसमः** । अधिकं तूदाहरणपरं तथा हि—शब्दोऽनित्यः कार्यत्वाद् घटवदित्युक्ते **सामान्ये** गोत्वादौ **दृष्टान्ते** घटे **चैन्द्रियकत्वं तुल्यं** तथा च यथा कार्यत्वात् निर्णायकादनित्यत्वं निर्णीयते तथा ऐन्द्रियकत्वात् संशयकारणादनित्यत्वं सन्दिह्यताम्, एवं शब्दत्वाद्यसाधारणधर्मदर्शनादपि संशयो बोध्यः । तथा च हेतुज्ञानेऽप्रामाण्यशङ्काधानद्वारा साध्यसंशयात् **सत्प्रतिपक्षदेशनाभासेयम्** ॥ १४ ॥

(भा०) अस्योत्तरम्—

साधर्म्यात्संशये न संशयो वैधर्म्यादुभयथा वा संशये(१) ऽत्यन्तसंशयप्रसङ्गो नित्यत्वानभ्युपगमाच्च सामान्यस्याप्रतिषेधः ॥ १५ ॥

विशेषाद्वैधर्म्यादवधार्यमाणे ऽर्थे पुरुष इति न स्थाणुपुरुषसाधर्म्यात्संशयो ऽवकाशं लभते। एवं वैधर्म्याद्विशेषात् प्रयत्नानन्तरीयकत्वादवधार्यमाणे शब्दस्यानित्यत्वे नित्यानित्यसाधर्म्यात्संशयो ऽवकाशं न लभते। यदि वै लभेत ततः स्थाणुपुरुषसाधर्म्यानुच्छेदादत्यन्तं संशयः स्यात् । गृह्यमाणे च विशेषे नित्यं साधर्म्यं संशयहेतुरिति नाभ्युपगम्यते, न हि गृह्यमाणे पुरुषस्य विशेषे स्थाणुपुरुषसाधर्म्यं संशयहेतुर्भवति ॥ १५ ॥

(वृ०) अत्रोत्तरम्—

साधर्म्यात्संशये न संशयो वैधर्म्यादुभयथा वा संशयेऽत्यन्तसंशयप्रसङ्गो नित्यत्वानभ्युपगमाच्च सामान्यस्याप्रतिषेधः ॥ १५ ॥

साधर्म्यात् साधर्म्यदर्शनात् **संशये** आपाद्यमानेऽपि **न संशयो वैधर्म्याद्** वैधर्म्यदर्शनात् .यदि च कार्यत्वरूपविशेषदर्शनेऽपि संशयस्तदा**ऽत्यन्तसंशयप्रसङ्गः** संशयानुच्छेदप्रसङ्गः । न च तथाऽभ्युपगन्तुं शक्यमित्याह—**नित्यत्वेति** । **सामान्यस्य** समानधर्मदर्शनस्य **नित्यत्वानभ्युपगमा**न्नित्यसंशयजनकत्वानभ्युपगमात् । तथा स-

---

(१) संशयः—इति पु० पा० ।

ति त्वदीयो हेतुरपि न परपक्षप्रतिषेधकः स्यादिति भावः।

सामान्यस्य गोत्वादेः **नित्यत्वानभ्युपगमात्** नित्यत्वानभ्युपगमप्रसङ्गात्, तत्रापि साधारणधर्मप्रमेयत्वादिना संशय एव स्यादिति केचित्॥ १५॥

इति संशयसमप्रकरणम्॥ १६॥

उभयसाधर्म्यात् प्रक्रियासिद्धेः प्रकरणसमः॥ १६॥

(भा०) उभयेन नित्येन चानित्येन च साधर्म्यात्पक्षप्रतिपक्षयोः प्रवृत्तिः प्रक्रिया। अनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वाद् घटवदित्येकः पक्षं प्रवर्त्तयति, द्वितीयश्च नित्यसाधर्म्यात्। एवं च सति प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिति हेतुरनित्यसाधर्म्येणोच्यमानो न प्रकरणमतिवर्त्तते, प्रकरणानतिवृत्तेर्निर्णयानतिवर्तनम्। समानं चैतन्नित्यसाधर्म्येणोच्यमाने हेतौ, तदिदं प्रकरणानतिवृत्त्या प्रत्यवस्थानं प्रकरणसमः। समानं चैतद्वैधर्म्येऽपि, उभयवैधर्म्यात् प्रक्रियासिद्धेः प्रकरणसम इति॥ १६॥

(वृ०) क्रमप्राप्तं प्रकरणसमं लक्षयति—

उभयसाधर्म्यात् प्रक्रियासिद्धेः प्रकरणसमः॥ १६॥

उभयसाधर्म्यात् अन्वयसहचाराद् व्यतिरेकसहचाराद्वा **प्रक्रिया** प्रकर्षेण क्रियासाधनं, विपरीतसाधनमिति फलितार्थः। **तत्सिद्धेस्तस्य** पूर्वमेव सिद्धेस्तथा चाधिकबलत्वेनाऽऽरोपितप्रमाणान्तरेण बाधेन प्रत्यवस्थानं प्रकरणसमः। यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्युक्ते नैतदेवं श्रावणत्वेन नित्यत्वसाधकेन बाधात्। **बाधदेश-**

नाभासा चेयम् ॥ १६ ॥

(भा०) अस्योत्तरम्—

प्रतिपक्षात्प्रकरणासिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिः प्रतिपक्षोपपत्तेः ॥ १७ ॥

उभयसाधर्म्यात् प्रक्रियासिद्धिं ब्रुवता प्रतिपक्षात्प्रक्रियासिद्धिरुक्ता भवति, यद्युभयसाधर्म्यं तत्र एकतरः(१) प्रतिपक्ष इत्येवं सत्युपपन्नः प्रतिपक्षो भवति, प्रतिपक्षोपपत्तेरनुपपन्नः प्रतिषेधः, यतः (२)प्रतिपक्षोपपत्तिः प्रतिषेधोपपत्तिश्चेति विप्रतिषिद्धमिति । तत्त्वानवधारणाच्च प्रक्रियासिद्धिर्विपर्यये प्रकरणावसानात्, तत्त्वावधारणे ह्यवसितं प्रकरणं भवतीति ॥ १७ ॥

(वृ०) अत्रोत्तरमाह—

प्रतिपक्षात् प्रकरणसिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिः प्रतिपक्षोपपत्तेः ॥ १७ ॥

प्रतिपक्षाद्विपरीतसाध्यसाधकत्वेनाभिमताच्छ्रावणत्वादितः **प्रकरणसिद्धि**द्वारा मदीयसाध्यस्य यः **प्रतिषेध**स्त्वया क्रियते तस्या**नुपपत्तिः**। कुतः ? **प्रतिपक्षोपपत्तेः**, त्वत्पक्षापेक्षया प्रतिपक्षस्य मदीयपक्षस्योपपत्तेः साधनात् । अयमाशयः—श्रावणत्वेन पूर्वं नित्यत्वस्य साधनाद्यो बाध उच्यते स नोपपद्यते पूर्वं साधितस्य बलवत्त्वा-

---

(१) यद्युभयसाधर्म्यात्स एकतरः—इति पु० पा० ।

(२) यदि—इति पु० पा० ।

भावात्, कदाचित् कृतकत्वेनानित्यत्वस्याऽपि पूर्वं साधनादिति त्वत्पक्षप्रतिषेधोऽपि स्यात् ॥ १७ ॥

इति प्रकरणसमप्रकरणम् ॥ ७ ॥

त्रैकाल्यासिद्धेर्हेतोरहेतुसमः ॥ १८ ॥

(भा०) हेतुः साधनम्, तत्साध्यात् पूर्वं पश्चात्सह वा भवेत् ? यदि पूर्वं साधनमसति साध्ये कस्य साधनम् ? अथ पश्चाद्, असति साधने कस्येदं साध्यम् ? अथ युगपत्साध्यसाधने, द्वयोर्विद्यमानयोः किं कस्य साधनं किं कस्य साध्यमिति हेतुरहेतुना न विशिष्यते । अहेतुना साधर्म्यात् प्रत्यवस्थानमहेतुसमः ॥ १८ ॥

(वृ०) क्रमप्राप्तमहेतुसमं लक्षयति —

त्रैकाल्यासिद्धेर्हेतोरहेतुसमः ॥ १८ ॥

त्रैकाल्यं कार्यकालतत्पूर्व्वापरकालाः, तेन **हेतोरसिद्धेः** हेतुत्वासिद्धेः । अयमर्थः दण्डादिकं घटादेर्न पूर्ववर्त्तितया कारणं तदानीं घटादेरभावात् कस्य कारणं स्यात् । अत एव न घटाद्युत्तरकालवर्त्तितयाऽपि, न वा समानकालवर्त्तितया, तुल्यकालवर्त्तिनोः सव्येतरविषाणयोरिवाविनिगमनापत्तेः । तथा च कालसम्बन्धखण्डनेनाहेतुतया प्रत्यवस्थानमहेतुसमः । कारणमात्रखण्डनेन ज्ञप्तिहेतोरपि खण्डनान्न तदसङ्ग्रहः । **प्रतिकूलतर्कदेशनाभासा** चेयम् ॥ १८ ॥

(भा०) अस्योत्तरम्—

न हेतुतः साध्यसिद्धेस्त्रैकाल्यासिद्धिः ॥ १९ ॥

न त्रैकाल्यासिद्धिः । कस्मात्? हेतुतः साध्यसिद्धेः । निर्वर्तनीयस्य निर्वृत्तिर्विज्ञेयस्य विज्ञानमुभयं कारणतो दृश्यते, सो ऽयं महान्प्रत्यक्षविषय उदाहरणमिति । यत्तु खलूक्तमसति साध्ये कस्य साधनमिति? यत्तु निर्वर्त्यते यच्च विज्ञाप्यते(१) तस्येति ॥ १९ ॥

(वृ०) अत्रोत्तरमाह—

न हेतुतः साध्यसिद्धेस्त्रैकाल्यासिद्धिः ॥ १९ ॥

त्रैकाल्यासिद्धिस्त्रैकाल्येन याऽसिद्धिरुक्ता सा न । कुतः? हेतुतः साध्यसिद्धेस्त्वयाऽप्युपगमात् ॥ १९ ॥

प्रतिषेधानुपपत्तेः(२) प्रतिषेद्धव्याप्रतिषेधः ॥ २० ॥

(भा०) पूर्वं पश्चाद्युगपद्वा प्रतिषेध इति नोपपद्यते, प्रतिषेधानुपपत्तेः स्थापनाहेतुः सिद्ध इति ॥ २० ॥

(वृ०) पूर्ववर्तितामात्रेणैव हेतुतासम्भवात, अन्यथा त्वदीयहेतोरपि साध्यं न सिद्ध्येदित्याह—

---

(१) विज्ञायते—इति पु० पा० ।

(२) प्रतिषेधानुपपत्तेश्च—इति पु० पा० ।

प्रतिषेधानुपपत्तेश्च प्रतिषेद्धव्याप्रतिषेधः ॥ २० ॥

हेतुफलभावखण्डने **प्रतिषेधस्याप्यनुपपत्तेः प्रतिषेद्धव्यस्य** परकीयहेतोर्न **प्रतिषेध** इत्यर्थः ॥ २० ॥

इति अहेतुसमप्रकरणम् ॥ ८ ॥

अर्थापत्तितः प्रतिपक्षसिद्धेरर्थापत्तिसमः ॥ २१ ॥

(भा०) अनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वाद् घटवदिति स्थापिते पक्षे अर्थापत्त्या प्रतिपक्षं साधयतोऽर्थापत्तिसमः। यदि प्रयत्नानन्तरीयकत्वादनित्यसाधर्म्यादनित्यः शब्द इत्यर्थादापद्यते नित्यसाधर्म्यान्नित्य इति, अस्ति त्वस्य नित्येन साधर्म्यमस्पर्शत्वमिति ॥ २१ ॥

(वृ०) क्रमप्राप्तमर्थापत्तिसमं लक्षयति—

अर्थापत्तितः प्रतिपक्षसिद्धेरर्थापत्तिसमः ॥ २१ ॥

अर्थापत्तिरर्थापत्त्याभासः। तथा चार्थापत्त्याभासेन **प्रतिपक्षसाधनाय** प्रत्यवस्थानमर्थापत्तिसमः। अयमाशयः—अर्थापत्तिर्हि उक्तेनानुक्तमाक्षिपति, तथा च शब्दोऽनित्य इत्युक्तेऽर्थादापद्यतेऽन्यन्नित्यं, तथा च दृष्टान्तासिद्धिर्विरोधश्च। कृतकत्वादनित्य इत्युक्तेऽर्थादापन्नमन्यस्माद्धेतोर्नित्य इति बाधः सत्प्रतिपक्षो वा, अनुमानादनित्य इत्युक्ते प्रत्यक्षान्नित्य इति च बाधः, विशेषविधेः शेषनिषेधफलकत्वमित्यभिमानः। **सर्वदोषदेशनाभासा** चेयम् ॥ २१ ॥

(भा०) अस्योत्तरम्—

अनुक्तस्यार्थापत्तेः पक्षहानेरुपपत्तिरनुक्तत्वादनैकान्तिकत्वाच्चार्थापत्तेः ॥ २२ ॥

अनुपपाद्य सामर्थ्यमनुक्तमर्थादापद्यते इति ब्रुवतः पक्षहानेरुपपत्तिरनुक्तत्वात्, अनित्यपक्षसिद्धावर्थादापन्नं नित्यपक्षस्य हानिरिति । अनैकान्तिकत्वाच्चार्थापत्तेः । उभयपक्षसमा चेयमर्थापत्तिर्यदि नित्यसाधर्म्यादस्पर्शत्वादाकाशवच्च नित्यः शब्दोऽर्थादापन्नमनित्यसाधर्म्यात् प्रयत्नानन्तरीयकत्वादनित्य इति । न चेयं विपर्ययमात्रादेकान्तेनार्थापत्तिः, न खलु वै घनस्य ग्राव्णः पतनमिति अर्थादापद्यते द्रवाणामपां पतनाभाव इति ॥ २२ ॥

(वृ०) अत्रोत्तरम्—

अनुक्तस्यार्थापत्तेः पक्षहानेरुपपत्तिरनुक्तत्वादनैकान्तिकत्वाच्चार्थापत्तेः ॥ २२ ॥

किमुक्तेन अनुक्तं यत्किञ्चिदेवार्थादापद्यते ? उक्तोपपादकं वा ? आद्ये त्वत्पक्षहानिरप्यापद्यतां, त्वयाऽनुक्तत्वात् । अन्त्ये **एतस्या अर्थापत्तेरनैकान्तिकत्वम्**, ऐकान्तिकत्वम् एकपक्षसाधकत्वं बलं तन्नास्ति, न हि अनित्य इत्यस्योपपादकं नित्यत्वमिति । न हि विशेषविधिमात्रं शेषनिषेधफलकमपि तु सति तात्पर्ये क्वचित् । न हि नीलो घट इत्युक्ते सर्वमन्यदनीलमिति क्वचित् प्रतिपद्यते ॥ २२ ॥

इति अर्थापत्तिसमप्रकरणम् ॥ ९ ॥

एकधर्मोपपत्तेरविशेषे सर्वाविशेषप्रसङ्गात्सद्भावो-पपत्तेरविशेषसमः ॥ २३ ॥

(भा०) एको धर्मः प्रयत्नानन्तरीयकत्वं शब्दघटयो-रुपपद्यत इत्यविशेषे उभयोरनित्यत्वे सर्वस्याविशेषः प्रसज्यते। कथम्? सद्भावोपपत्तेः एको धर्मः सद्भावः सर्वस्योपपद्यते, सद्भावोपपत्तेः सर्वाविशेषप्रसङ्गात् प्रत्यवस्थानमविशेषसमः ॥२३॥

(वृ०) अविशेषसमं लक्षयति—

एकधर्मोपपत्तेरविशेषे सर्वाविशेषप्रसङ्गात्सद्भावोपपत्तेरवि-शेषसमः ॥ २३ ॥

एकस्य धर्मस्य कृतकत्वादेः शब्दे घटे **चोपपत्तेः** सत्त्वात्, यदि शब्दघटयोरनित्यत्वेनाविशेष उच्यते, तदा **सर्वेषामविशेष-प्रसङ्गः**। कुतः? **सद्भावोपपत्तेः**, सतः सन्मात्रस्य ये भावा धर्माः सत्त्वप्रमेयत्वादयस्तेषा**मुपपत्तेः** सत्त्वात्। तथा च सर्वेषामभेदे पक्षाद्यविभागः, सर्वेषामेकजातीयत्वेऽवान्तरजात्युच्छेदः, सर्वेषामनित्यत्वे जात्यादिविलय इत्यादि। तथा च सन्मात्रवृत्तिधर्मेणाविशेषापादन-**मविशेषसमेति** फलितम्। अत्र चा**विशेषसम** इति लक्ष्यनि-र्देशः, **सद्भावोपपत्तेः सर्वाविशेषप्रसङ्गादिति** लक्षणं, शेषं व्युत्पादकम्। **प्रतिकूलतर्कदेशनाभासा** चेयम् ॥ २३ ॥

(भा०) अस्योत्तरम्—

क्वचिद्धर्मानुपपत्तेः क्वचिच्चोपपत्तेः प्रतिषेधाभावः ॥ २४ ॥

यथा साध्यदृष्टान्तयोरेकधर्मस्य प्रयत्नानन्तरीयकत्वस्योप-

पत्तेरनित्यत्वं धर्मान्तरमविशेषेण, नैवं सर्वभावानां सद्भावोपपत्तिनिमित्तं धर्मान्तरमस्ति येनाविशेषः स्यात्। अथ मतमनित्यत्वमेव धर्मान्तरं सद्भावोपपत्तिनिमित्तं भावानां सर्वत्र स्यादित्येवं खलु वै कल्प्यमाने अनित्याः सर्वे भावाः सद्भावोपपत्तेरिति पक्षः प्राप्नोति, तत्र प्रतिज्ञार्थव्यतिरिक्तमन्यदुदाहरणं नास्ति, अनुदाहरणश्च हेतुर्नास्तीति। प्रतिज्ञैकदेशस्य चोदाहरणत्वमनुपपन्नम्, न हि साध्यमुदाहरणं भवति। सतश्च नित्यानित्यभावादनित्यत्वानुपपत्तिः। तस्मात्सद्भावोपपत्तेः सर्वाविशेषप्रसङ्ग इति निरभिधेयमेतद्वाक्यमिति। सर्वभावानां सद्भावोपपत्तेरनित्यत्वमिति ब्रुवता ऽनुज्ञातं शब्दस्यानित्यत्वं तत्रानुपपन्नः प्रतिषेध इति ॥ २४ ॥

(वृ०) अत्रोत्तरमाह—

क्वचित्तद्धर्मोपपत्तेः क्वचिच्चानुपपत्तेः प्रतिषेधाभावः ॥ २४ ॥

तद्धर्मस्तस्य हेतोः, धर्मो व्याप्त्यादिस्तस्य क्वचित् कृतकत्वादावुपपत्तेः सत्त्वात्, क्वचित्सत्त्वादौ अनुपपत्तेः अभावात् त्वदुक्तस्य प्रतिषेधस्याभावोऽसम्भव इत्यर्थः ॥ २४ ॥

इति अविशेषसमप्रकरणम् ॥ १० ॥

उभयकारणोपपत्तेरुपपत्तिसमः ॥ २५ ॥

(भा०) यद्यनित्यत्वकारणमुपपद्यते शब्दस्येत्यनित्यः शब्दो नित्यत्वकारणमप्युपपद्यते ऽस्यास्पर्शत्वमिति नित्यत्वमप्युपपद्यते, उभयस्यानित्यत्वस्य नित्यत्वस्य च कारणोपपत्त्या प्रत्यवस्थानमुपपत्तिसमः ॥ २५ ॥

(वृ०) उपपत्तिसमं लक्षयति—

उभयकारणोपपत्तेरुपपत्तिसमः ॥ २५ ॥

उभयं पक्षप्रतिपक्षौ, तयोः **कारणस्य** प्रमाणस्य **उपपत्तेः** सत्त्वात्। तथा च व्याप्तिमपुरस्कृत्य यत्किञ्चिद्धर्मेण परपक्षदृष्टान्तेन स्वपक्षसाधनेन प्रत्यवस्थानमु**पपत्तिसमः** यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्युक्ते यथा त्वत्पक्षेऽनित्यत्वे प्रमाणमस्ति, तथा मत्पक्षोऽपि सप्रमाणकः त्वत्पक्षमत्पक्षान्यतरत्वात् त्वत्पक्षवत्। तथा च बाधः प्रतिरोधो वा। **तदुद्देशनाभासा** चेयम् ॥ २५ ॥

(भा०) अस्योत्तरम्—

उपपत्तिकारणाभ्यनुज्ञानादप्रतिषेधः ॥ २६ ॥

उभयकारणोपपत्तेरिति ब्रुवता नानित्यत्वकारणोपपत्तेरनित्यत्वं प्रतिषिध्यते, यदि प्रतिषिध्यते नोभयकारणोपपत्तिः स्यात्। उभयकारणोपपत्तिवचनादनित्यत्वकारणोपपत्तिरभ्यनुज्ञायते, अभ्यनुज्ञानादनुपपन्नः प्रतिषेधः। **व्याघातात्प्रतिषेध इति चेत्? समानो व्याघातः।** एकस्य नित्यत्वानित्यत्वप्रसङ्गं व्याहतं ब्रुवतोक्तः प्रतिषेध इति चेत्? स्वपक्षपरपक्षयोः समानो व्याघातः स च नैकतरस्य साधक इति ॥ २६ ॥

(वृ०) अत्रोत्तरमाह—

उपपत्तिकारणाभ्यनुज्ञानादप्रतिषेधः ॥ २६ ॥

अयं त्वदुक्तः **प्रतिषेधो न** सम्भवति। कुतः? मत्पक्षे **उपपत्तिकारणस्य** मत्पक्षसाधकप्रमाणस्य त्वयाऽभ्यनुज्ञानात्, त्वया हि

मत्पक्षस्य दृष्टान्तीकरणेन सप्रमाणकत्वमनुज्ञातम्, अतः कथं तत्प्रतिषेधः शक्यते कर्त्तुम् ? अनुज्ञातस्यापि प्रतिषेधे स्वपक्ष एव किं न प्रतिषिध्यते ॥ २६ ॥

इति उपपत्तिसमप्रकरणम् ॥ ११ ॥

निर्दिष्टकारणाभावेऽप्युपलम्भादुपलब्धिसमः ॥ २७ ॥

(भा०) निर्दिष्टस्य प्रयत्ना(१)नन्तरीयकत्वस्यानित्यत्वकारणस्याभावे ऽपि वायुनोदनाद्वृक्षशाखाभङ्गजस्य शब्दस्यानित्यत्वमुपलभ्यते, निर्दिष्टस्य साधनस्याभावे ऽपि साध्यधर्मोपलब्ध्या प्रत्यवस्थानमुपलब्धिसमः ॥ २७ ॥

(वृ०) उपलब्धिसमं लक्षयति —

निर्दिष्टकारणाभावेऽप्युपलम्भादुपलब्धिसमः ॥ २७ ॥

वादिना **निर्दिष्टस्य कारणस्य** साधनस्याऽ**भावे**ऽ**पि** साध्यस्यो**पलम्भात्** प्रत्यवस्थान**मुपलब्धिसम** इत्यर्थः । तथा हि पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादिकं वह्न्यवधारणार्थमुच्यते, न च तत् सम्भवति, धूमं विना आलोकादितोऽपि वह्निसिद्धेः । तथा च न तस्य साधकत्वमिति प्रतिकूलतर्कः, न वा धूमाद्वह्निमानेवेत्यवधारणं द्रव्यत्वादेरपि धूमेन साधनात्, न वा पर्वत एव वह्निमानेवेत्यादिकमवधारयितुं शक्यते महानसादेरपि वह्निमत्त्वात्, अन्यथा दृष्टान्तासिद्धिः स्यात् । एवं वह्निशून्यपर्वतस्यापि सत्त्वाद्बाध इत्यादि । **तद्देशनाभासा** चेयम् ॥ २७ ॥

---

(१) निर्दिष्टप्रयत्नेति पु० पा० ।

(भा०) अस्योत्तरम्—

कारणान्तरादपि तद्धर्मोपपत्तेरप्रतिषेधः ॥ २८ ॥

प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिति ब्रुवता कारणत उत्पत्तिरभिधीयते न कार्यस्य कारणनियमः । यदि च कारणान्तरादप्युपपद्यमानस्य शब्दस्य तदनित्यत्वमुपपद्यते किमत्र प्रतिषिध्यत इति ॥ २८ ॥

(वृ०) अत्रोत्तरमाह—

कारणान्तरादपि तद्धर्मोपपत्तेरप्रतिषेधः ॥ २८ ॥

कारणान्तरात् साधनान्तरादालोकादितोऽपि **तस्य धर्मस्य** साध्यस्योपलब्धेस्त्वदुक्तः **प्रतिषेधो न** सम्भवति । अयमाशयः— न हि वयमवधारणार्थं वह्निमान् धूमादित्यादिकं प्रयुञ्ज्महे, अपि तु सन्दिग्धस्य वह्नेः सिद्ध्यर्थम् । अन्यथा त्वदुक्तमसाधकतासाधनमपि न स्यादसाधकतासाधकान्तरस्यापि सत्त्वात् ॥ २८ ॥

इति उपलब्धिसमप्रकरणम् ॥ १२ ॥

(भा०) न प्रागुच्चारणाद्विद्यमानस्य(१) शब्दस्यानुपलब्धिः,(२) कस्मात् ? आवरणाद्यनुपलब्धेः, यथा विद्यमानस्योदकादेरर्थस्याऽऽवरणादेरनुपलब्धिः(३) नैवं शब्दस्याग्रहणकारणेनाऽऽवरणादिनाऽनुपलब्धिः, गृह्येत चैतदस्याग्रहणकार-

(१) अविद्यमानस्येति पु० पा० । (२) उपलब्धिरिति पु० पा० । (३) उपलब्धिरिति पु० पा० ।

णमुदकादिवत्, न गृह्यते, तस्मादुदकादिविपरीतः शब्दो ऽनुपलभ्यमान इति—

तदनुपलब्धेरनुपलम्भादभावसिद्धौ तद्विपरीतोपपत्तेरनुपलब्धिसमः ॥ २९ ॥

तेषामावरणादीनामनुपलब्धिर्नोपलभ्यते अनुपलम्भान्नास्तीत्यभावो ऽस्याः सिध्यति, अभावसिद्धौ हेत्वभावात्तद्विपरीतमस्तित्वमावरणादीनामवधार्यते, तद्विपरीतोपपत्तेर्यत्प्रतिज्ञातं न प्रागुच्चारणाद्विद्यमानस्य शब्दस्यानुपलब्धिरित्येतन्न सिध्यति सो ऽयं हेतुरावरणाद्यनुपलब्धेरित्यावरणादिषु चाऽऽवरणाद्यनुपलब्धौ च समया(१)नुपलब्ध्या प्रत्यवस्थितो ऽनुपलब्धिसमो भवति ॥ २९ ॥

(वृ०) अनुपलब्धिसमं लक्षयति—

तदनुपलब्धेरनुपलम्भादभावसिद्धौ तद्विपरीतोपपत्तेरनुपलब्धिसमः ॥ २९ ॥

यद्यपि चेयं द्वितीयाध्याये दर्शिता दूषिता च, तथाऽप्यनुपलब्धिसमा जातिरेवमिति तत्रानुक्तेरत्र क्रमप्राप्ताऽभिधीयते । तत्राऽयं क्रमः—नैयायिकैस्तावच्छब्दानित्यत्वमेवं साध्यते, यदि शब्दो नित्यः स्यादुच्चारणात् प्राक् कुतो नोपलभ्यते, न हि घटाद्यावरणकुड्यादिवच्छब्दस्याऽऽवरणमस्ति **तदनुपलब्धेरिति** । तत्रैवं जातिवादी प्रत्यवतिष्ठते यद्यावरणानुपलब्धेरावरणाभावः सिद्ध्यति तदाऽऽवरणानुपलब्धेरप्यनुपलम्भादावरणानुपलब्धेरप्यभावः सिद्ध्येत् । तथा चानुपलब्धिप्रमाणक आवरणाभावो न स्यादपि त्वावर-

---

(१) समतयेति पु० पा० ।

णोपपत्तिरेव स्यादिति शब्दनित्यत्वे नोक्तं बाधकं युक्तम् ।

नन्वनुपलब्धेरनुपलब्ध्यन्तरानपेक्षणात् कथमेवमिति चेत् ? इत्थम्, अनुपलब्धेरनुपलब्ध्यन्तरानपेक्षणे स्वयमेव स्वस्मिन्ननुपलब्धिरूपेति वाच्यम्, तथा च तयैवानुपलब्ध्याऽनुपलब्धत्वसम्भवात्तदभावसिद्धेः, स्वात्मन्यनुपलब्धिरूपत्वाभावेऽनुपलब्धित्वमेव न स्यात्, अनुपलब्धेरनुपलब्ध्यन्तरापेक्षणेऽनवस्था स्पष्टैव । इत्थं चैवंरूपेण प्रत्यवस्थानमनुपलब्धिसम इत्यर्थः । **प्रतिकूलतर्कदेशनाभासा** चेयम् ॥२९॥

(भा०) अस्योत्तरम्—

अनुपलम्भात्मकत्वादनुपलब्धेरहेतुः ॥ ३० ॥

आवरणाद्यनुपलब्धिर्नास्ति अनुपलम्भादित्यहेतुः । कस्मात् ? अनुपलम्भात्मकत्वादनुपलब्धेः । उपलम्भाभावमात्रत्वादनुपलब्धेः । यदस्ति तदुपलब्धेर्विषयः, उपलब्ध्या तदस्तीति प्रतिज्ञायते । यन्नास्ति तदनुपलब्धेर्विषयः, अनुपलभ्यमानं नास्तीति प्रतिज्ञायते । सोऽयमावरणाद्यनुपलब्धेरनुपलम्भो(१) ऽनुपलब्धौ स्वविषये प्रवर्त्तमानो न स्वविषयं प्रतिषेधति । अप्रतिषिद्धा चाऽऽवरणाद्यनुपलब्धिर्हेतुत्वाय कल्पते । आवरणादीनि तु विद्यमानत्वादुपलब्धेर्विषयाः, तेषामुपलब्ध्या भवितव्यम् । यत्तानि नोपलभ्यन्ते तदुपलब्धेः स्वविषयप्रतिपादिकाया अभावादनुपलम्भादनुपलब्धेर्विषयो गम्यते, न सन्त्यावरणादीनि शब्दस्याग्रहणकारणानीति । अनुपलम्भा(२)-

---

(१) अनुपलम्भाभावः—इति क० का० मु० पा० ।

(२) अनुपलम्भात्तूपलब्धिनिषेधकात् प्रमाणादनुपलब्धिरावरणस्य सिध्यति । ता० टी०

दनुपलब्धिः सिध्यति, विषयः (१) स तस्येति ॥ ३० ॥

(वृ०) अत्रोत्तरमाह—

अनुपलम्भात्मकत्वादनुपलब्धेरहेतुः ॥ ३० ॥

अनुपलब्धिः स्वात्मन्यनुपलब्धिरिति कोऽर्थः ? स्वयमनुपलब्धिरूपेति चेत् ? भवत्वेव, स्वविषयिण्यनुपलब्धिरिति चेत् ? नेदं प्रसक्तम् **अनुपलब्धेरनुलम्भात्मकत्वात्** उपलम्भाभावात्मकत्वात्, अभावस्य च निर्विषयकत्वात् । स्वात्मन्यनुपलब्धित्वाभावेऽनुपलब्धित्वमेव कथमस्या इति चेत् ? कतमो विरोधः ? न हि घटः स्वविषयो न भवतीति नायं घटः । आवरणाभावः कथमनुपलब्धिविषय इति चेत् ? क एवमाह—किं त्वनुपलब्धिसहकृतेन्द्रियग्राह्यत्वादनुपलब्धिग्राह्य इत्युपचर्यते । **अतस्तदनुपलब्धेरनुपलम्भादित्यादिकमहेतुः** । अन्यथा त्वत्साधनमपि दोषानुपलब्धेरनुपलम्भात् सदोषमेव स्यादिति ॥ ३० ॥

ज्ञानविकल्पानां च भावाभावसंवेदनादध्यात्मम् ॥ ३१ ॥

(भा०) अहेतुरिति वर्त्तते । शरीरे शरीरिणां ज्ञानविकल्पानां भावभावौ संवेदनीयौ । अस्ति मे संशयज्ञानं नास्ति मे संशयज्ञानमिति, एवं प्रत्यक्षानुमानागमस्मृतिज्ञानेषु । सेयमावरणाद्यनुपलब्धिरुपलब्ध्यभावः स्वसंवेद्यो नास्ति मे शब्दस्याऽऽवरणाद्युपलब्धिरिति, नोपलभ्यन्ते शब्दस्याग्रहणकारणान्यावरणादीनीति । तत्र यदुक्तं तदनुपलब्धेरनुपलम्भादभावसिद्धिरिति एतन्नोपपद्यते ॥ ३१ ॥

---

(१) विषयः स तस्य । उपलब्धिनिषेधकस्य प्रमाणस्यानुपलब्धिः ततश्च आवरणाद्यभाव इति द्रष्टव्यम् ता० टी० ।

(वृ०) नन्वनुपलब्धेः स्वस्मिन्ननुपलब्धित्वाभावेऽनुपलब्धिरपि केन सिध्येदत आह—

ज्ञानविकल्पानां च भावाभावसंवेदनादध्यात्मम् ॥ ३१ ॥

अध्यात्मम् आत्मन्यधि, **ज्ञानविकल्पानां** ज्ञानविशेषाणां **भावाभावयो**र्मनसा **संवेदनात्**, घटं साक्षात्करोमि न साक्षात्करोमि, वह्निमनुमिनोमि नानुमिनोमीत्येवं ज्ञानविशेषतदभावानां मनसैव सुग्रहत्वादिति भावः ॥ ३१ ॥

इति अनुपलब्धिसमप्रकरणम् ॥ १३ ॥

साधर्म्यात्तुल्यधर्मोपपत्तेः सर्वानित्यत्व-
प्रसङ्गादनित्यसमः ॥ ३२ ॥

(भा०) अनित्येन घटेन साधर्म्यादनित्यः शब्द इति ब्रुवतोऽस्ति घटेनानित्येन सर्वभावानां साधर्म्यमिति सर्वस्यानित्यत्वमनिष्टं सम्पद्यते, सोऽयमनित्यत्वेन प्रत्यवस्थानादनित्यसम इति ॥ ३२ ॥

(वृ०) अनित्यसमं लक्षयति—

साधर्म्यात्तुल्यधर्मोपपत्तेः सर्वानित्य-
त्वप्रसङ्गादनित्यसमः ॥ ३२ ॥

यदि दृष्टान्तघट**साधर्म्यात्** कृतकत्वात् तेन सह **तुल्यधर्मतोपपद्यते** इत्यतः शब्देऽनित्यत्वं साध्यते, तदा **सर्वस्यैवानित्यत्वं** स्यात् सत्त्वादिरूपसाधर्म्यसम्भवात् । न चेदमर्थान्तरग्रस्तमिति वाच्यम् । सर्वस्यानित्यत्वे व्यतिरेकाग्रहादनुमानदूषणे तात्पर्यात्, पर-

स्यान्वयव्यतिरेकिण एवानुमानत्वादित्याशयः। तथा च व्याप्तिमपुरस्कृत्य यत्किञ्चिद्दृष्टान्तसाधर्म्येण सर्वस्य साध्यवत्त्वापादान**मनित्यसमा**, साध्यपदादविशेषसमातो व्यवच्छेदः, तत्र सर्वाविशेष एवापाद्यते न तु सर्वस्य साध्यवत्त्वम्।

यत्तु अनित्यत्वेन समाऽनित्यसमेति भावप्रधानो निर्देशस्तथा च अन्वर्थलब्धमेव लक्षणमिति, **तन्न**। वह्निमान् धूमादित्यादौ महानससाधर्म्यात् सत्त्वात् सर्वस्य वह्निमत्त्वं स्यादित्यस्या जात्यन्तरत्वापत्तेः।

आचार्यास्तु साधर्म्यं वैधर्म्यस्याप्युपलक्षकम्, यथाऽऽकाशवैधर्म्यात् कृतकत्वाच्छब्दोऽनित्यस्तथाऽऽकाशवैधर्म्यादाकाशभिन्नत्वादितः सर्वमेवानित्यं स्याद्, इत्थं च लक्षणे यत्किञ्चिद्धर्मेणेत्येव वाच्यम् **इत्याहुः**।

अत्र च वैधर्म्यस्य विपक्षावृत्तित्वान्न सर्वस्य साध्यवत्त्वापादनं किं त्वात्मादीनामप्यनित्यत्वं स्यादिति, तत्र चार्थान्तरमित्यवधेयम्। **प्रतिकूलतर्कदेशनाभासा** चेयम्॥ ३२॥

(भा०) अस्योत्तरम्—

साधर्म्यादसिद्धेः प्रतिषेधासिद्धिः प्रतिषेध्यसाधर्म्याच्च॥३३॥

प्रतिज्ञाद्यवयवयुक्तं वाक्यं पक्षनिर्वर्त्तकम्, प्रतिपक्षलक्षणं प्रतिषेधस्तस्य पक्षेण प्रतिषेध्येन साधर्म्यं प्रतिज्ञादियोगः, तद्यद्यनित्यसाधर्म्यादनित्यत्वस्यासिद्धिः? साधर्म्यादसिद्धेः प्रतिषेधस्याप्यसिद्धिः प्रतिषेध्येन साधर्म्यादिति॥ ३३॥

(वृ०) अत्रोत्तरमाह—

साधर्म्यादसिद्धेः प्रतिषेधासिद्धिः प्रतिषेध्यसाधर्म्याच्च ॥ ३३ ॥

यदि यत्किञ्चित्साधर्म्यात् सर्वस्य साध्यवत्त्वमापादयतस्तव साधर्म्यस्यासाधकत्वमभिमतं, तदा त्वत्कृतप्रतिषेधस्याऽप्यासिद्धिः, तस्यापि **प्रतिषेध्यसाधर्म्येण** प्रवृत्तत्वात्, त्वया ह्येवं साध्यते—कृतकत्वं न साधकं दृष्टान्तसाधर्म्यरूपत्वात् सत्त्वादिवत्, अयं च त्वदीयो हेतुः त्वत्प्रतिषेध्येन मदीयहेतुना कृतकत्वेन सत्त्वेन च सह साधर्म्यरूपस्तथा चायमपि न साधकः स्यात् ॥ ३३ ॥

दृष्टान्ते च साध्यसाधनभावेन प्रज्ञातस्य धर्मस्य हेतुत्वात्तस्य चोभयथा भावान्नाविशेषः ॥ ३४ ॥

(भा०) दृष्टान्ते यः खलु धर्मः साध्यसाधनभावेन प्रज्ञायते स हेतुत्वेनाभिधीयते । स चोभयथा भवति केन चित्समानः कुतश्चिद्विशिष्टः, सामान्यात्साधर्म्यं विशेषाच्च वैधर्म्यम् । एवं साधर्म्यविशेषो हेतुर्नाविशेषेण साधर्म्यमात्रं वैधर्म्यमात्रं वा, साधर्म्यमात्रं वैधर्म्यमात्रं चाऽऽश्रित्य भवानाह साधर्म्यात्तुल्यधर्मोपपत्तेः सर्वानित्यत्वप्रसङ्गादनित्यसम इति एतदयुक्तमिति । अविशेषसमप्रतिषेधे च यदुक्तं तदपि वेदितव्यम् ॥ ३४ ॥

(वृ०) यदि च साधर्म्यमात्रं न साधकमपि तु व्याप्तिसहितमित्यभिमतं, तदा कृतकत्वे तदस्ति न तु सत्व इति विशेष इत्याह—

दृष्टान्ते च साध्यसाधनभावेन प्रज्ञातस्य धर्मस्य हेतुत्वात् तस्य चोभयथाभावान्नाविशेषः ॥ ३४ ॥

साध्यसाधनभावेन व्याप्यव्यापकभावेन **दृष्टान्ते प्रज्ञातस्य** प्रमितस्य **धर्मस्य** कृतकत्वस्य **हेतुत्वात्** साधकत्वात् **तस्य** हेतुत्वस्य **उभयथा** अन्वयेन व्यतिरेकेण च **भावात्** मदीयहेतौ सत्त्वात् सत्त्वादिनाऽविशेष इति यदुक्तं तन्न भवति ॥ ३४ ॥

इति अनित्यसमप्रकरणम् ॥ १४ ॥

नित्यमनित्यभावादनित्ये नित्यत्वोपपत्तेर्नित्यसमः॥३५॥

(भा०) अनित्यः शब्द इति प्रतिज्ञायते, तदनित्यत्वं किं शब्दे नित्यमथानित्यम्? यदि तावत्सर्वदा भवति? धर्मस्य सदा भावाद्धर्मिणोऽपि सदा भाव इति नित्यः शब्द इति । अथ न सर्वदा भवति? अनित्यत्वस्याभावान्नित्यः शब्दः । एवं नित्यत्वेन प्रत्यवस्थानान्नित्यसमः(१) ॥ ३५ ॥

(वृ०) नित्यसमं लक्षयति—

नित्यमनित्यभावादनित्येऽनित्यत्वोपपत्तेर्नित्यसमः ॥ ३५ ॥

अनित्यस्य भावः अनित्यत्वं, तस्य **नित्यं** सर्वकालं स्वीकारे **अनित्ये शब्दे नित्यत्वं** स्यादित्यापादनं **नित्यसमा** । अयमाशयः—अनित्यत्वस्य नित्यत्वास्वीकारे ऽनित्यत्वाभावदशायां तस्यानित्यत्वं न स्यात् तस्यापि नित्यत्वापत्तिः, न हि दण्डाभावदशायां दण्डीत्युच्यते, अतो ऽनित्यत्वं नित्यमेवास्तीत्यभ्युपगन्तव्म् । तथा च शब्दस्यापि नित्यत्वापत्तिः, तेन बाधः सत्प्रतिपक्षो वा, **तद्देशनाभासा** चेयम् ।

एवमनित्यत्वं यदि नित्यं? कथं शब्दस्यानित्यतां कुर्यात्? न हि रक्तं महारजनं पटस्य नीलतां सम्पादयति । अथानित्यं? तदा तदभा-

---

(१) नानित्यसमः-इति पु० पा० ।

वदशायामनित्यत्वं न स्यादित्यादिकमूह्यम् । एतदनुसारेण लक्षणमपि कार्यम् इत्याचार्याः ।

वयं तु अनित्यस्य भावो धर्मस्तस्य नित्यमभ्युपगमेऽनित्यत्वेनाभ्युपगतस्य नित्यत्वं स्यात्, यथा क्षितिः सकर्तृकेत्यत्र अनित्यक्षितेर्धर्मः सकर्तृकत्वं त्वया क्षितौ नित्यमुपेयते न वा ? न चेत् ? तदा साध्याभावादंशतो बाधः, अथ क्षितौ नित्यमेव सकर्तृकत्वमुपेयते ? तदा क्षितेर्नित्यत्वं स्यादिति सकर्तृकत्वं विरुद्धम् । तद्देशनाभासा चेयमिति ब्रूमः ॥ ३५ ॥

(भा०) अस्योत्तरम्—

प्रतिषेध्ये नित्यमनित्यभावादनित्येऽनित्यत्वोपपत्तेः प्रतिषेधाभावः ॥ ३६ ॥

प्रतिषेध्ये शब्दे नित्य(१)मनित्यत्वस्य भावादित्युच्यमानेऽनुज्ञातं शब्दस्यानित्यत्वम् । अनित्ये(२)ऽनित्यत्वोपपत्तेश्च नानित्यः शब्द इति प्रतिषेधो नोपपद्यते । अथ नाभ्युपगम्यते नित्यमानित्यत्वस्य भावादिति हेतुर्न भवतीति हेत्वभावात्प्रतिषेधानुपपत्तिरिति ।

उत्पन्नस्य निरोधाद(३) भावः शब्दस्यानित्यत्वं तत्र परिप्रश्नानुपपत्तिः । सो ऽयं प्रश्नः तद(४)नित्यत्वं किं शब्दे सर्वदा भवति अथ नेत्यनुपपन्नः । कस्मात् ? उत्पन्नस्य यो निरोधादभावः शब्दस्य

---

(१) नित्यत्वम्—इति क० मु० पा० ।
(२) अनित्ये—इति नास्ति क० का० मु० पु० ।
(३) निषेधादिति—विशेषादिति च पु० पा० ।
(४) तदा—इति क० मु० पु० पा० ।

तदनित्यत्वम्, एवं च सत्यधिकरणाधेयविभागो व्याघातान्नास्तीति । नित्यानित्यत्वविरोधाच्च । नित्यत्वमनित्यत्वं च एकस्य धर्मिणो धर्माविति विरुध्येते न सम्भवतः । तत्र यदुक्तं नित्यमनित्यत्वस्य भावाद् नित्य एव तदवर्तमानार्थमुक्तमिति ॥ ३६ ॥

(वृ०) अत्रोत्तरमाह—

प्रतिषेध्ये नित्यमनित्यभावादनित्यत्वोपपत्तेः प्रतिषेधाभावः ॥ ३६ ॥

प्रतिषेध्ये मत्पक्षे शब्दे सर्वदा अनित्यभावात् अनित्यत्वात् अनित्ये शब्दे ऽनित्यत्वमुपपद्यते । न हि सम्भवति अनित्यत्वं नित्यमस्ति अथ च तन्नित्यमिति, व्याघातात् । न च नित्यमिति सर्वकालमित्यर्थः, तथा च शब्दस्यानित्यत्वे कथं सर्वकालमनित्यत्वसम्बन्ध इति वाच्यम् । सर्वकालमित्यस्य यावत्सत्त्वमित्यर्थात् । अतस्त्वत्कृतः प्रतिषेधो न सम्भवति ।

मतान्तरे तु अनित्यत्वे ऽनित्यत्वोपपत्तेर्हेतोस्त्वया यः प्रतिषेधः कृतः स न सम्भवतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

इति नित्यसमप्रकरणम् ॥ १५ ॥

प्रयत्नकार्यानेकत्वात्कार्यसमः ॥ ३७ ॥

(भा०) प्रयत्नानन्तरीयकत्वादनित्यः शब्द इति, यस्य प्रयत्नानन्तरमात्मलाभः तत्खल्वभूत्वा भवति, यथा घटादिकार्यम्, अनित्यमिति च भूत्वा न भवतीत्येतद्विज्ञायते । एवमवस्थिते प्रयत्नकार्यानेकत्वादिति प्रतिषेध उच्यते । प्रयत्नानन्तरमात्मलाभ-

श्च दृष्टो घटादीनाम्, व्यवधानापोहाच्चाभिव्यक्तिर्व्यवहितानाम्, तत्किं प्रयत्नानन्तरमात्मलाभः शब्दस्याहो ऽभिव्यक्तिरिति ? विशेषो नास्ति, कार्याविशेषेण प्रत्यवस्थानं कार्यसमः ॥ ३७ ॥

(वृ०) कार्यसमं लक्षयति—

प्रयत्नकार्यानेकत्वात्कार्यसमः ।॥ ३७ ॥

प्रयत्नकार्यस्य प्रयत्नेन सम्पादनीयस्य, **अनेकत्वात्** अनेकविधत्वात् । अयमर्थः-शब्दोऽनित्यः प्रयत्नानन्तरीयकत्वादित्युक्ते प्रयत्नानन्तरीयकत्वं प्रयत्नकार्ये घटादौ प्रयत्नानन्तरोपलभ्यमाने कीलकादावपि दृष्टं, तत्र द्वितीयं न तज्जन्यत्वसाधकम्, आद्यं तु असिद्धं, तथा च सामान्यत उक्ते हेतावनभिमतविशेषनिराकरणेन प्रत्यवस्थानं **कार्यसमा । असिद्धिदेशनाभासा** चेयम् ।

अथवा प्रयत्नकार्याणां प्रयत्नकर्तव्यानां कर्तव्यप्रयत्नानामिति यावत्, तादृशानाम् **अनेकविधत्वादुक्तान्यस्य** व्याघातकमुत्तरं **कार्यसमा** । तथा चास्या आकृतिगणत्वात् सूत्रानुपदर्शितानामपि परिग्रहः । यथा त्वत्पक्षे किञ्चिद् दूषणं भविष्यतीति शङ्का पिशाचीसमा, कार्यकारणभावस्योपकारनितयत्वेऽनवस्थेत्य**नुपकारसमा** इत्यादि ॥ ३७ ॥

(भा०) अस्योत्तरम्—

कार्यान्यत्वे प्रयत्नाहेतुत्वमनुपलब्धिकारणोपपत्तेः॥ ३८॥

सति कार्यान्यत्वे अनुपलब्धिकारणोपपत्तेः(१) प्रयत्नस्याहेतुत्वं शब्दस्याभिव्यक्तौ(२), यत्र प्रयत्नानन्तरमभिव्यक्तिस्तत्रा-

---

(१) अनुपलब्धिकारणानुपपत्तेः-इति पु० पा० ।
(२) अभिव्यक्ताविति पु० पा० ।

नुपलब्धिकारणं व्यवधानमुपपद्यते, व्यवधानापोहाच्च प्रयत्नानन्तरभाविनो ऽर्थस्योपलब्धिलक्षणाऽभिव्यक्तिर्भवतीति । न तु शब्दस्यानुपलब्धिकारणं किञ्चिदुपपद्यते यस्य प्रयत्नानन्तरमपोहाच्छब्दस्योपलब्धिलक्षणाऽभिव्यक्तिर्भवतीति, तस्मादुत्पद्यते शब्दो नाभिव्यज्यते इति ॥ ३८ ॥

(वृ०) अत्रोत्तरम्—

कार्यान्यत्वे प्रयत्नाहेतुत्वमनुपलब्धिकारणोपपत्तेः ॥ ३८ ॥

शब्दस्य **कार्यान्यत्वे** अकार्यत्वे **प्रयत्नस्य** कर्तृप्रयत्नस्य **अहेतुत्वम्** अकारणत्वम् । इदं च तदा स्यात्, यद्यनुपलब्धिकारणमावरणादिकमुपपद्यते, न च तच्छब्देऽस्तीत्यर्थः ।

आकृतिगणपक्षे तु **कार्याणां** जातीनामन्यत्वे नानाविधत्वे इदमुत्तरं **प्रयत्नस्य** त्वदीयदूषणप्रयत्नस्य **अहेतुत्वम्** असाधकतासाधकत्वाभावः, **उपलब्धेः कारणस्य** प्रमाणस्य निर्दोषवाक्यस्य या उपपत्तिर्निर्दोषवाक्याधीनोपपादनं तदभावात्, तद्वाक्यस्य स्वपक्षव्याघातकत्वादित्यर्थः ॥ ३८ ॥

इति कार्यसमप्रकरणम् ॥ १६ ॥

(भा०) हेतोश्चेदनैकान्तिकत्वमुपपाद्यते अनैकान्तिकत्वादसाधकः स्याद् इति । यदि चानैकान्तिकत्वादसाधकत्वम्—

प्रतिषेधे ऽपि समानो दोषः ॥ ३९ ॥

प्रतिषेधो ऽप्यनैकान्तिकः, किञ्चित्प्रतिषेधति किं चिन्नेति

अनैकान्तिकत्वादसाधक इति । अथ वा शब्दस्यानित्यत्वपक्षे प्रयत्नानन्तरमुत्पादो नाभिव्यक्तिरिति विशेषहेत्वभावः । नित्यत्वपक्षेऽपि प्रयत्नानन्तरमभिव्यक्तिर्नोत्पाद इति विशेषहेत्वभावः । सोऽयमुभयपक्षसमो विशेषहेत्वभाव इत्युभयमप्यनैकान्तिकमिति ॥ ३९ ॥

(वृ०) एवं तावज्जातिवादिनं प्रति सर्वत्र सदुत्तरेणैवोद्धारः कार्य इत्यभिहितम्, तदेवाभिमतं तेन निर्णयविजयफलकत्वं कथायां सम्पद्यते, असदुत्तरोद्भावने तु वन्ध्ययोः संयोगवन्नाभिमतफलसिद्धिरिति व्युत्पादयितुं कथाभासरूपां षट्पक्षीं शिष्यशिक्षायै प्रदर्शयति—

प्रतिषेधेऽपि समानो दोषः ॥ ३९ ॥

प्रयत्नानन्तरीयकत्वं न शब्देऽनित्यत्वं साधयति अनैकान्तिकत्वादिति यो दोषः स त्वत्पक्षेऽपि तुल्यः प्रयत्नाभिव्यङ्ग्यत्वस्याऽप्यसाधकत्वात् ।

अथ वा अनैकान्तिकत्वादसाधक इति त्वया यः प्रतिषेधः कृतस्तत्राऽप्ययं दोषः समानः, न ह्यनैकान्तिकत्वं सर्वस्यैवासाधकत्वं साधयति स्वस्यैवासाधकत्वासाधनत्वात् ॥ ३९ ॥

सर्वत्रैवम् ॥ ४० ॥

(भा०) सर्वेषु साधर्म्यप्रभृतिषु प्रतिषेधहेतुषु यत्र यत्राविशेषो दृश्यते(१) तत्रोभयोः पक्षयोः समः प्रसज्यत इति ॥ ४० ॥

(वृ०) सेयं मतानुज्ञा किं कार्यसमायामेव ? नेत्याह—

---

(१) विशेषः-इति पु० पा० ।

सर्वत्रैवम् ॥ ४० ॥

एवं विधमसदुत्तरं **सर्वत्रैव** जातौ सम्भवतीत्यर्थः । यथा शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यत्र नित्याकाशसाधर्म्यादमूर्त्तत्वान्नित्यः स्यादिति साधर्म्यसमायाम् , आकाशसाधर्म्यान्नित्यत्वे आकाशवच्छब्दे परममहत्त्वं स्यादित्युत्कर्षसमा । एवमन्यत्राप्यूह्यम् ।

यद्यप्ययमतिदेशः षट्पक्ष्यनन्तरमेव कर्तुमुचितस्तथाऽपि त्रिपक्ष्यादिकमपि सूचयितुमत्रैवोक्तः । उभयाज्ञत्वबोधफला(१) हि षट्पक्षी त्रिपक्ष्यादावपि तत्फलकत्वं तुल्यमिति भावः । तर्हि त्रिपक्ष्यामेव मध्यस्थेन पर्यनुयोज्योपेक्षणस्योद्भावने कथासमाप्तौ कुतः षट्पक्षीति चेन्न । पुंसां स्फुरणवैचित्र्येण तत्सम्भवात् ॥ ४० ॥

प्रतिषेधेऽविप्रातिषेधप्रतिषेधदोषवद्दोषः ॥ ४१ ॥

(भा०) यो ऽयं प्रतिषेधे ऽपि समानो दोषो ऽनैकान्तिकत्वमापद्यते सो ऽयं प्रतिषेधस्य प्रतिषेधे ऽपि समानः । तत्रानित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिति साधनवादिनः स्थापना प्रथमः पक्षः । 'प्रयत्नकार्यानेकत्वात् कार्यसम' इति दूषणवादिनः प्रतिषेधहेतुना द्वितीयः पक्षः स च प्रतिषेध इत्युच्यते तस्यास्य प्रतिषेधे ऽपि समानो दोष इति तृतीयः पक्षो विप्रतिषेध उच्यते । तस्मिन् प्रतिषेधविप्रतिषेधे ऽपि समानो दोषो ऽनैकान्तिकत्वं चतुर्थः पक्षः ॥ ४१ ॥

प्रतिषेधविप्रषेधे प्रतिषेधदोषवद्दोषः ॥ ४१ ॥

(वृ०) तुल्यबलविरोधो **विप्रतिषेधः** तथा च **प्रतिषेधस्य**

(१) उभयासुज्ञत्वबोधफला-इति पु० पा० ।

यो विप्रतिषेधस्तत्र प्रतिषेधवद्दोष इत्यर्थः। तथाहि--शब्दोऽनित्यः प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिति स्थापनावादिनः प्रथमः पक्षः। प्रयत्नकार्यानेकत्वात्कार्यसम इति प्रतिवादिनो द्वितीयः पक्षः प्रतिषेधः। प्रतिषेधेऽप्यनैकान्तिकत्वं तुल्यमिति वादिनस्तृतीयः पक्षः (योऽयं) विप्रतिषेधस्तत्राऽपि तथैवानैकान्तिकत्वं तत्समानदोषोद्भावनं वा चतुर्थः पक्षः ॥ ४१ ॥

प्रतिषेधं सदोषमभ्युपेत्य प्रतिषेधविप्रतिषेधे समानो दोषप्रसङ्गो मतानुज्ञा ॥ ४२ ॥

(भा०) प्रतिषेधं द्वितीयं पक्षं सदोषमभ्युपेत्य तदुद्धारमनुक्त्वाऽनुज्ञाय प्रतिषेधविप्रतिषेधे तृतीयपक्षे समानमनैकान्तिकत्वमिति समानं दूषणं प्रसजतो(१)दूषणवादिनो मतानुज्ञा प्रसज्यत इति पञ्चमः पक्षः ॥ ४२ ॥

(वृ०) पञ्चमं पक्षमाह—

प्रतिषेधं सदोषमभ्युपेत्य प्रतिषेधविप्रतिषेधे समानो दोषप्रसङ्गो मतानुज्ञा ॥ ४२ ॥

प्रतिषेधं द्वितीयं पक्षं सदोषमभ्युपेत्य तत्र मदुक्तं दोषमनुद्धृत्य प्रतिषेधविप्रतिषेधे मदीयपक्षे तृतीयं समानं दोषं प्रसञ्जयतस्तव मतानुज्ञानामकं निग्रहस्थानमित्यर्थः ॥ ४२ ॥

स्वपक्षलक्षणापेक्षोपपत्त्युपसंहारे हेतुनिर्देशे परपक्ष-

---

(१) प्रसञ्जतः—इति पु० पा०।

दोषाभ्युपगमात्समानो दोष(१) इति ॥ ४३ ॥

(भा०) स्थापनापक्षे प्रयत्नकार्यनेकत्वा(२)दिति दोषः स्थापनाहेतुवादिनः स्वपक्षलक्षणो भवति । कस्मात् ? स्वपक्षसमुत्थत्वात्, सो ऽयं स्वपक्षलक्षणं दोषमपेक्षमाणोऽनुद्धृत्यानुज्ञाय प्रतिषेधे ऽपि समानो दोष इत्युपपद्यमानं दोषं परपक्षे उपसंहरति । इत्थं चानैकान्तिकः प्रतिषेध इति हेतुं निर्दिशति, तत्र स्वपक्षलक्षणापेक्षयोपपद्यमानदोषोपसंहारे हेतुनिर्देशे च सत्यनेन परपक्षोऽभ्युपगतो भवति । कथं कृत्वा ? यः परेण प्रयत्नकार्यानेकत्वादित्यादिनाऽनैकान्तिकदोष उक्तः तमनुद्धृत्य प्रतिषेधे ऽपि समानो दोष इत्याह । एवं स्थापनां सदोषामभ्युपेत्य प्रतिषेधे ऽपि समानं दोषं प्रसजतः परपक्षाभ्युपगमात् समानो दोषो भवति, यथा परस्य प्रतिषेधं सदोषमभ्युपेत्य प्रतिषेधविप्रतिषेधे ऽपि समानो दोषप्रसङ्गो मतानुज्ञा प्रसज्यत इति तथाऽस्यापि स्थापनां सदोषामभ्युपेत्य प्रतिषेधे ऽपि समानं दोषं प्रसजतो मतानुज्ञा प्रसज्यत इति । स खल्वयं षष्ठः पक्षः, तत्र खलु स्थापनाहेतुवादिनः प्रथमतृतीयपञ्चमपक्षाः, प्रतिषेधहेतुवादिनः द्वितीयचतुर्थषष्ठपक्षाः । तेषां साध्वसाधुतायां मीमांस्यमानायां चतुर्थषष्ठयोरविशेषात् पुनरुक्तदोषप्रसङ्गः, चतुर्थपक्षे समानदोषत्वं परस्योच्यते प्रतिषेधविप्रतिषेधे प्रतिषेधदोषवद्दोष इति । षष्ठे ऽपि परपक्षाभ्युपगमात् समानो दोष इति समानदोषत्वमेवोच्यते नार्थविशेषः कश्चिदस्ति । समानस्तृतीयपञ्चमयोः पुनरुक्तदोषप्रसङ्गः, तृतीयपक्षेऽपि प्रतिषेधेऽपि समानो दोष इति समानत्वमभ्युपगम्यते । पञ्च-

(१) समानदोषः—इति पु० पा० ।

(२) प्रयत्नकार्यत्वानेकत्वादिति पु० पा० ।

मपक्षे ऽपि प्रतिषेधविप्रतिषेधे समानो दोषप्रसङ्गो ऽभ्युपगम्यते नार्थविशेषः कश्चिदुच्यत इति। तत्र पञ्चमषष्ठपक्षयोः अर्थाविशेषात् पुनरुक्तदोषः। तृतीयचतुर्थयोर्मतानुज्ञा। प्रथमद्वितीययोर्विशेषहेत्वभाव इति। षट्पक्ष्यामुभयोरसिद्धिः। कदा षट्पक्षी? यदा प्रतिषेधे ऽपि समानो दोष इत्येवं प्रवर्त्तते तदोभयोः पक्षयोरसिद्धिः। यदा तु कार्यान्यत्वे प्रयत्नाहेतुत्वमनुपलब्धिकारणोपपत्तेरित्यनेन तृतीयपक्षो युज्यते तदा विशेषहेतुवचनात् प्रयत्नानन्तरमात्मलाभः शब्दस्य, नाभिव्यक्तिरिति सिद्धः(१) प्रथमपक्षो न षट्पक्षी प्रवर्तत इति ॥ ४३ ॥

इति श्रीवात्स्यायनीये न्यायभाष्ये पञ्चमाध्यायस्याद्यमाह्निकम् ॥

(वृ०) षष्ठं पक्षमाह—

स्वपक्षलक्षणापेक्षोपपत्त्युपसंहारे हेतुनिर्देशे परपक्षदोषाभ्युपगमात्समानो दोषः ॥ ४३ ॥

स्वपक्षः स्थापनारूपः प्रथमः पक्षः तं लक्षीकृत्य प्रवृत्तो द्वितीयः पक्षः **स्वपक्षलक्षणः**, तस्याऽपेक्षा समादरः, तत्र दोषानुद्भावनमिति फलितार्थः। तथा च मदीयपक्षे दोषमनुद्भाव्यैव स्वपक्षोपपादनं कर्तुं यस्त्वया हेतुर्निर्दिष्टः, **प्रतिषेधेऽपि समानो दोष** इति वदतः तवापि मतानुज्ञा वृत्तैवेत्यर्थः। तदेवं षट्पक्ष्यामुभयोरप्ययुक्तवादित्वादर्थासिद्धिः। यदि तु स्थापनावादी जातिवादिनं सदुत्तरेणैव दूषयति तदा षट्पक्षी न प्रवर्तत इति ॥ ४३ ॥

इति षट्पक्षीरूपकथाभासप्रकरणम् ॥ १७ ॥

इति श्रीविश्वनाथन्यायपञ्चाननभट्टाचार्यकृतायां न्यायसूत्रवृत्तौ पञ्चमाध्यायस्याऽऽद्यमाह्निकम्।

---

(१) सिद्धिः-इति पु० पा०।

अथ पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥

(भा०) विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योर्विकल्पान्निग्रहस्थानबहुत्व-मिति सङ्क्षेपेणोक्तं तदिदानीं विभजनीयम् । निग्रहस्थानानि खलु पराजयवस्तू(१)न्यपराधा(२)धिकरणानि प्रायेण प्रति-ज्ञाद्यवयवाश्रयाणि तत्त्ववादिनमतत्त्ववादिनं चाभिसंप्लवन्ते । तेषां विभागः—

प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रति-ज्ञासन्न्यासो हेत्वन्तरमर्थान्तरं निरर्थकमविज्ञातार्थ-मपार्थकमप्राप्तकालं न्यूनमधिकं पुनरुक्तमननुभाष-णमज्ञानमप्रतिभा विक्षेपो मतानुज्ञा पर्यनुयोज्योपेक्षणं निरनुयोज्यानुयोगोऽपसिद्धान्तो हेत्वाभासाश्च निग्रह-स्थानानि ॥ १ ॥

तानीमानि द्वाविंशतिधा विभज्य लक्ष्यन्ते ॥ १ ॥

अथ पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ।

(वृ०) अथेदानीं निग्रहस्थानविशेषलक्षणाभिधानम्, तदेव चाऽऽ-ह्निकार्थः । अत्र च सप्त प्रकरणानि, तत्रादौ प्रतिज्ञाहेत्वन्यतराश्रितनि-ग्रहस्थानपञ्चकविशेषलक्षणप्रकरणम् । अन्यानि च यथास्थानं वक्ष्यन्ते ।

तत्र विशेषलक्षणार्थमादौ विभजते—

---

(१) वसत्यस्मिन्निति वस्तु स्थानमित्यर्थः ।

(२) अपराधः—पराजयः ।

प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासन्न्यासः हेत्वन्तरमर्थान्तरं निरर्थकमविज्ञातार्थमपार्थकमप्राप्तकालं न्यूनमधिकं पुनरुक्तमननुभाषणमज्ञानमप्रतिभा विक्षेपो मतानुज्ञा पर्यनुयोज्योपेक्षणं निरनुयोज्यानुयोगोऽपसिद्धान्तो हेत्वाभासाश्च निग्रहस्थानानि ॥ १ ॥

अत्र चः त्वर्थे । तेन एतानि तु निग्रहस्थानि, न पुनरपस्मारादिनाऽननुभाषणादिकं, न वा झटिति संवरणेन तिरोहिता च वाणी(१)-त्यर्थो लभ्यत इति प्राञ्चः ।

नव्यास्तु चकारोऽनुक्तसमुच्चये, तेन दृष्टान्ते साधनवैकल्यादीनां परिग्रहः ॥ १ ॥

प्रति(२)दृष्टान्तधर्माभ्यनुज्ञा स्वदृष्टान्ते प्रतिज्ञाहानिः ॥ २ ॥

(भा०) साध्यधर्मप्रत्यनीकेन धर्मेण प्रत्यवस्थिते प्रतिदृष्टान्तधर्मं स्वदृष्टान्तेऽभ्यनुजानन् प्रतिज्ञां जहातीति प्रतिज्ञाहानिः । निदर्शनम्, ऐन्द्रियकत्वादनित्यः शब्दो घटवदिति कृते अपर आह, दृष्टमैन्द्रियकत्वं सामान्ये नित्ये, कस्मान्न तथा शब्द इति प्रत्यवस्थिते इदमाह यद्यैन्द्रियकं सामान्यं नित्यं कामं घटो(३) नित्योऽस्त्विति । स खल्वयं साधकस्य दृष्टान्तस्य नित्यत्वं प्रसञ्जयन्निगमनान्तमेव पक्षं जहाति पक्षं जहत्प्रतिज्ञां जहातीत्युच्यते प्रतिज्ञाश्रयत्वात्पक्षस्येति ॥ २ ॥

---

(१) संवरणोनतिरोहितावसराणीति पु० पा० ।
(२) प्रतिज्ञा-इति पु० पा० । (३) घटस्तथैवेति पु० पा० ।

(वृ०) तत्र क्रमेण प्रतिज्ञाहान्यादीनां लक्षणेषु वक्तव्येषु प्रथमोद्दिष्टां प्रतिज्ञाहानिं लक्षयति —

प्रतिदृष्टान्तधर्माभ्यनुज्ञा स्वदृष्टान्ते प्रतिज्ञाहानिः ॥ २ ॥

प्रतिकूलो दृष्टान्तो यत्र स **प्रतिदृष्टान्तः** परपक्षः, **स्वः** स्वीयो **दृष्टान्तो** यत्र स **स्वदृष्टान्तः** स्वपक्षः, तथा च स्वपक्षे **परपक्षधर्माभ्यनुज्ञा प्रतिज्ञाहानिः** । स्वयं विशिष्याभिहितपरित्याग इति फलितार्थः । सिद्धान्तस्तु स्वयं विशिष्य नाभिधीयत इति नापसिद्धान्तसाङ्कर्य्यम् । सेयं पक्षहेतुदृष्टान्तसाध्यतदन्यहानिभेदात् पञ्चधा भवति । यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्युक्ते प्रत्यभिज्ञया बाधितविषयोऽयमित्युत्तरिते अस्तु तर्हि घट एव पक्ष इति, एवं तत्रैव ऐन्द्रियकत्वादिति हेतोरनैकान्तिकत्वमिति प्रत्युक्ते अस्तु कृतकत्वादिति हेतुरिति, एवं पर्वतो वह्निमान् धूमादयोगोलकवदित्युक्ते दृष्टान्तः साधनविकल इति प्रत्युक्ते अस्तु तर्हि महानसवदिति । एवम् अत्रैव सिद्धसाधनेन प्रत्युक्त अस्तु तर्हि इन्धनवानिति । अन्यहानिस्तु विशेषणहान्यादिः, यथा तत्रैव नीलधूमादित्युक्तेऽसमर्थविशेषणत्वेन प्रत्युक्तेऽस्तु तर्हि धूमादिति हेतुरित्यादि ॥ २ ॥

प्रतिज्ञातार्थप्रतिषेधे धर्मविकल्पात्तदर्थनिर्देशः प्रतिज्ञान्तरम् ॥ ३ ॥

(भा०) प्रतिज्ञातार्थोऽनित्यः शब्द ऐन्द्रियकत्वात् घटवदित्युक्ते योऽस्य प्रतिषेधः प्रतिदृष्टान्तेन हेतुव्यभिचारः सामान्यमैन्द्रियकं नित्यमिति, तस्मिंश्च प्रतिज्ञातार्थप्रतिषेधे धर्मविकल्पादिति दृष्टान्तप्रतिदृष्टान्तयोः साधर्म्ययोगे धर्मभेदात्सामान्यमैन्द्रियकं

सर्वगतमैन्द्रियकस्त्वसर्वगतो(१) घट इति धर्मविकल्पात्तदर्थनिर्देश इति साध्यसिद्ध्यर्थम्, कथम् ? यथा घटो ऽसर्वगत एवं शब्दोऽप्यसर्वगतो घटवदेवानित्य इति तत्रानित्यः शब्द इति पूर्वा प्रतिज्ञा, असर्वगत इति द्वितीया प्रतिज्ञा प्रतिज्ञान्तरम् । तत्कथं निग्रहस्थानमिति ? न प्रतिज्ञायाः साधनं प्रतिज्ञान्तरम्, किं तु हेतुदृष्टान्तौ साधनं प्रतिज्ञायाः, तदेतदसाधनोपादानमनर्थक-मिति । आनर्थक्यान्निग्रहस्थानमिति ॥ ३ ॥

(वृ०) प्रतिज्ञान्तरं लक्षयति—

प्रतिज्ञातार्थप्रतिषेधे धर्मविकल्पात् तदर्थनिर्देशः प्रतिज्ञान्तरम् ॥ ३ ॥

प्रतिज्ञातस्यार्थस्य प्रतिषेधे कृते तद्दूषणोद्दिधीर्षया **धर्मस्य** धर्मान्तरस्य **विशिष्टः कल्पो विकल्पः** तस्माद्विशेषणान्तरविशिष्टतया प्रतिज्ञातार्थस्य कथनमिति फलितार्थः । **प्रतिषेध** इत्यनेन झटिति संवरणे विलम्बेनापि स्वयं दूषणं विभाव्य विशेषणे न दोष इत्युक्तम्, **प्रतिज्ञातार्थस्ये**त्युपलक्षणं, हेत्वतिरिक्तार्थस्येति तत्त्वम् । तेन उदाहरणान्तरमुपनयान्तरं निगमनान्तरं च प्रतिज्ञान्तरत्त्वेन सङ्गृहीतं भवति। इदं च पक्षसाध्यविशेषणभेदात् प्रत्येकं द्विविधं यथा शब्दो नित्य इत्युक्ते ध्वनौ बाधेन परेण प्रत्युक्ते वर्णात्मकः शब्दः पक्ष इति **प्रतिज्ञान्तरम्** । न चेदमर्थान्तरं प्रकृतोपयोगात्, न चेयं प्रतिज्ञाहानिः, पूर्वोक्तस्याऽपरित्यागात् । एवं पर्वतो वह्निमानसुरभिमलिनधूमवत्त्वादित्युक्ते असमर्थविशेषणत्वेन च परेण प्रत्युक्ते कृष्णागुरुप्रभववह्निमानित्यत्र । एवं तादृशवह्नौ साध्ये यः सुरभिमलिनधूमवान्

---

(१) सर्वगत इति पु० पा० ।

स वह्निमानित्युदाहरणे न्यूनत्वेन प्रत्युक्ते स तादृशवह्निमानित्यत्र । एवमन्यदप्यूह्यम् ॥ ३ ॥

प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः प्रतिज्ञाविरोधः ॥ ४ ॥

(भा०) गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यमिति प्रतिज्ञा, रूपादितोऽर्थान्तरस्यानुपलब्धेरिति हेतुः, सोऽयं प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः । कथम्? यदि गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यं? रूपादिभ्योऽर्थान्तरस्यानुपलब्धिर्नोपपद्यते । अथ रूपादिभ्योऽर्थान्तरस्यानुपलब्धिः? गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यमिति नोपपद्यते, गुणव्यतिरिक्तं च द्रव्यं रूपादिभ्यश्चार्थान्तरस्यानुपलब्धिरिति विरुध्यते व्याहन्यते न सम्भवतीति ॥ ४ ॥

(वृ०) प्रतिज्ञाविरोधं लक्षयति—

प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः प्रतिज्ञाविरोधः ॥ ४ ॥

अत्र च **प्रतिज्ञाहेतुपदे** कथाकालीनवाक्यपरे । तथा च कथायां स्ववचनार्थविरोधः **प्रतिज्ञाविरोधः** । यद्यपि काञ्चनमयः पर्वतो वह्निमान्, पर्वतः काञ्चनमयवह्निमान्, ह्रदो वह्निमान् ह्रदत्वात्, पर्वतो वह्निमान् काञ्चनमयधूमादित्यादौ हेत्वाभासान्तरसाङ्कर्य्यं, तथाऽप्युपधेयसंकरेऽप्युपाधेरसांकर्यान्न दोषः । न चासङ्कीर्णस्थलाभावः पर्वतो वह्निमान् धूमात् यो यो धूमवान् स निरग्निरित्युदाहरणे निरग्निश्चायमित्युपनये च तत्सत्त्वात् । एवं निगमनेऽपि बोध्यम् ॥ ४ ॥

पक्षप्रतिषेधे प्रतिज्ञातार्थापनयनं प्रतिज्ञासन्न्यासः ॥ ५ ॥

(भा०) अनित्यः शब्द ऐन्द्रियकत्वादित्युक्ते परो ब्रूयात्सामान्यमैन्द्रियकं न चानित्यमेवं शब्दोऽप्यैन्द्रियको न चानित्य इति। एवं प्रतिषिद्धे पक्षे यदि ब्रूयात् कः पुनराह अनित्यः शब्द इति। सो ऽयं प्रतिज्ञातार्थनिह्नवः प्रतिज्ञासन्न्यास इति ॥५॥

(वृ०) प्रतिज्ञासन्न्यासं लक्षयति---

पक्षप्रतिषेधे प्रतिज्ञातार्थापनयनं प्रतिज्ञासन्न्यासः ॥ ५ ॥

पक्षस्य स्वाभिहितस्य परेण **प्रतिषेधे** कृते सति तत्परिजिहीर्षया **प्रतिज्ञातार्थस्यापनयन**मपलाप इत्यर्थः। यथा शब्दोऽनित्य ऐन्द्रियकत्वादित्युक्ते सामान्ये व्यभिचारेण परेण प्रत्युक्ते क एवमाह शब्दोऽनित्य इति ॥ ५ ॥

अविशेषोक्ते हेतौ प्रतिषिद्धे विशेषमिच्छतो हेत्वन्तरम् ॥ ६ ॥

(भा०) निदर्शनम्, एकप्रकृतीदं व्यक्तमिति प्रतिज्ञा, कस्माद्धेतोः ? एकप्रकृतीनां विकाराणां परिमाणात्, मृत्पूर्वकाणां शरावादीनां दृष्टं परिमाणं यावान्प्रकृतेर्व्यूहो भवति तावान्विकार इति, दृष्टं च प्रतिविकारं परिमाणम्। अस्ति चेदं परिमाणं प्रतिव्यक्तं तदेकप्रकृतीनां विकाराणां परिमाणात् पश्यामो व्यक्तमिदमेकप्रकृतीति(१)। अस्य व्यभिचारेण प्रत्यवस्थानम्, नानाप्रकृतीनामेकप्रकृतीनां च विकाराणां दृष्टं परिमाणमिति। एवं प्रत्यवस्थिते(२) आह

---

(१) व्यक्तिमदनेकप्रकृतीति—इति का० मु० पु० पा०।

(२) उक्तवते—इति पु० पा०।

एकप्रकृतिसमन्वये सति शरावादिविकाराणां परिमाणदर्शनात् । सुखदुःखमोहसमन्वितं हीदं व्यक्तं परिमितं(१) गृह्यते, तत्र प्रकृत्यन्तररूपसमन्वयाभावे(२) सत्येकप्रकृतित्वमिति । तदिदमविशेषोक्ते हेतौ प्रतिषिद्धे विशेषं ब्रुवतो हेत्वन्तरं भवति । सति च हेत्वन्तरभावे पूर्वस्य हेतोरसाधकत्वान्निग्रहस्थानम्, हेत्वन्तरवचने सति यदि हेत्वर्थनिदर्शनो दृष्टान्त उपादीयते नेदं व्यक्तमेकप्रकृति भवति प्रकृत्यन्तरोपादानात् । अथ नोपादीयते दृष्टान्ते हेत्वर्थस्यानिदर्शितस्य साधकभावानुपपत्तेरानर्थक्याद्धेतोरनिवृत्तं निग्रहस्थानमिति ॥ ६ ॥

(वृ०) हेत्वन्तरं लक्षयति-

अविशेषोक्ते हेतौ प्रतिषिद्धे विशेषमिच्छतो हेत्वन्तरम् ॥ ६ ॥

अत्र च **हेता**वित्यनेन न हेत्ववयवांशो विवक्षितः, अपि तु साधकांशः, स च हेत्ववयवस्थ उदाहरणादिस्थो वा, **अविशेषोक्ते** इति पूर्वोक्त इत्यर्थः । **विशेषमिच्छत** इति साभिप्रायं, तेन परोक्तदूषणोद्दिधीर्षया तत्रैव हेतौ विशेषणान्तरप्रक्षेपोऽन्यहेतुकरणं वा द्वयमपि हेत्वन्तरं, तथा च परोक्तदूषणोद्दिधीर्षया पूर्वोक्तहेतुतावच्छेदकातिरिक्तहेतुतावच्छेदकविशिष्टवचनं **हेत्वन्तरम्** ।

हेतौ विशेषणदान एव हेत्वन्तरमिति **प्राञ्चः** ।

पूर्वोक्तत्वं हेत्ववयवे उदाहरणादौ वा, यथा शब्दोऽनित्यः बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वादित्युक्ते सामान्येऽनैकान्तिकत्वेन च प्रत्युक्ते सामान्यवत्त्वे सतीति विशेषणम् । एवं विशिष्टहेतुमुक्त्वा यद् बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षं, तद्-

---

(१) परमिदम्-इति का० मु० पु० पा० ।
(२) समुच्चयाभावे-इति पु० पा० ।

नित्यमित्युदाहरणे न्यूनत्वेन प्रत्युक्ते विशिष्टहेतौ, एवमुपनयविशेषणेऽपि ॥ ६ ॥

समाप्तं प्रतिज्ञाहेत्वन्यतराश्रितनिग्रहस्थानपञ्चकविशेषलक्षणम् ॥ १ ॥

प्रकृतादर्थादप्रतिसम्बद्धार्थमर्थान्तरम् ॥ ७ ॥

(भा०) यथोक्तलक्षणे पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहे हेतुतः साध्यसिद्धौ प्रकृतायां ब्रूयान्नित्यः शब्दोऽस्पर्शत्वादिति हेतुः । हेतुर्नाम हिनोतेर्धातोस्तुनि प्रत्यये कृदन्तपदम्, पदं च नामाख्यातोपसर्गनिपाताः, अभिधेयस्य क्रियान्तरयोगाद्विशिष्यमाणरूपः शब्दो नाम(१), क्रियाकारकसमुदायः(२), कारकसङ्ख्याविशिष्टक्रियाकालयोगाभिधाय्याख्यातम्, धात्वर्थमात्रं च कालाभिधानविशिष्टम्, प्रयोगे(३)ष्वर्थादभिद्यमानरूपा निपाताः, उपसृज्यमानाः क्रियावद्योतका उपसर्गा इत्येवमादि, तदर्थान्तरं वेदितव्यमिति ॥ ७ ॥

(वृ०) अर्थान्तरं लक्षयति--

प्रकृतादर्थादप्रतिसम्बद्धार्थमर्थान्तरम् ॥ ७ ॥

प्रकृतात् प्रकृतोपयुक्तात् ल्यब्लोपे पञ्चमी । तेन प्रकृतोपयुक्तमर्थमुपेक्ष्या **सम्बद्धार्थाभिधानम् अर्थान्तरम्** । प्रकृतानाकाङ्क्षि-

---

(१) यथा वृक्षस्तिष्ठति, वृक्षं छिनत्तीति भिन्नक्रियायोगाद्विशिष्यमाणरूपो वृक्षशब्दः । ता० टी० ।

(२) विषयेण विषयिणमुपलक्षयति ।

(३) योगेषु-इति पु० पा० ।

ताभिधानमिति फलितार्थः । यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्युक्त्वा शब्दो गुणः स चाऽऽकाशस्येत्यादि ॥ ७ ॥

वर्णक्रमनिर्देशवन्निरर्थकम् ॥ ८ ॥

(भा०) यथा नित्यः शब्दः, कचटतपाः जबगडदशत्वात् झभञ्घढधषवदिति एवम्प्रकारं निरर्थकम् । अभिधानाभिधेयभावानुपपत्तौ अर्थगतेरभावाद् वर्णा एव क्रमेण निर्दिश्यन्त इति ॥ ८ ॥

(वृ०) निरर्थकं लक्षयति--

वर्णक्रमनिर्देशवन्निरर्थकम् ॥ ८ ॥

वर्णानां क्रमेण निर्देशो जबगडदशित्यादिप्रयोगस्तत्तुल्यो निर्देशो **निरर्थकं** निग्रहस्थानम् । अवाचकपदप्रयोग इति फलितार्थः । वाचकत्वं शक्त्या निरूढलक्षणया शास्त्रपरिभाषया वा बोध्यम् । समयबन्धव्यतिरेकेणेति विशेषणीयम् । तेन यत्राऽपभ्रंशेन विचारः कर्त्तव्य इति समयबन्धः तत्रापभ्रंशे न दोषः । झटिति संवरणे तु न दोषः इत्युक्तप्रायम् । अस्य च सम्भवः प्रमादादिति **इत्यवधेयम्** ॥ ८ ॥

परिषत्प्रतिवादिभ्यां त्रिरभिहितमप्यविज्ञातमविज्ञातार्थम् ॥ ९ ॥

(भा०) यद्वाक्यं परिषदा प्रतिवादिना च त्रिरभिहितमपि न विज्ञायते श्लिष्टशब्दमप्रतीतप्रयोगमतिद्रुतोच्चरितमित्येव-

मादिना कारणेन तदाविज्ञातमात्रिज्ञातार्थम्, असामर्थ्यसंवरणाय प्रयुक्तमिति निग्रहस्थानमिति ॥ ९ ॥

(वृ०) अविज्ञातार्थं लक्षयति--

परिषत्प्रतिवादिभ्यां त्रिरभिहितमप्यविज्ञातमविज्ञातार्थम् ॥ ९ ॥

त्रिरभिहितं वादिनेति शेषः। त्रिरभिधानं चानवधानादितोऽबोधनिरासाय, **परिषत्प्रतिवाद्यन्यतरेण** विज्ञाने तु नाऽविज्ञातार्थमिति भावः। तथा च अवहिताविकलव्युत्पन्नपरिषत्प्रतिवादिबोधानुकूलोपस्थित्यजनकवाचकवाक्यप्रयोगोऽ**विज्ञातार्थमिति**। **वाचके**त्यनेन निरर्थकापार्थकव्युदासः। अत्र च पराज्ञानापादनेन मम जयो भविष्यतीति भ्रमादुक्तिसम्भवः। न च यथाकथञ्चित् परो जेतव्य इत्यज्ञानापादनं न्याय्यमेवेति वाच्यम्। तथा सति भङ्गकाले परमदुर्बोधयत्किञ्चिदभिधानेनैव सर्वत्र जयसम्भवात्।

एतस्य त्रेधा सम्भवः, असाधारणतन्त्रमात्रप्रसिद्धम्, यथा पञ्च स्कन्धादयो बौद्धानाम् तत्र रूपादयः पञ्चेन्द्रियाणि च रूपस्कन्धः, सविकल्पकं संज्ञास्कन्धः, रागद्वेषाभिनिवेशाः संस्कारस्कन्धः, सुखदुःखे वेदनास्कन्धः, निर्विकल्पकं ज्ञानस्कन्धः। द्वितीयमतिप्रसक्तयोगमनपेक्षितरूढिकं, यथा कश्यपतनयाधृतिहेतुरयं त्रिनयनसमाननामधेयवान् तत्केतुमत्त्वादित्यादि। तृतीयं श्लिष्टं यथा श्वेतोधावतीत्यादि। एवम् अतिद्रुतोच्चरितादिकमपीति **भाष्यम्**। अत्र नाऽऽद्यस्य सम्भवः, उभयतन्त्राभिज्ञयोरेव विचारसम्भवादिति चेत्? सत्यम्, तथाऽपि यत्र नैयायिकमीमांसकयोर्विचारे अन्यतरो बौद्धतन्त्रगदिपरिभाषया वदति तत्र निग्रह इत्याशयः। तत्रापि चेच्चया कयाचित्परिभाषयोच्यतामिति

परः प्रौढ्या वदति, न तत्राऽऽद्यस्योपादानमिति, उत्तरयोस्तु न सर्वथैवेति ॥ ९ ॥

पौर्वापर्यायोगादप्रतिसम्बद्धार्थमपार्थकम् ॥ १० ॥

(भा०) यत्रानेकस्य पदस्य वाक्यस्य वा पौर्वापर्येणान्वययोगो नास्ति इत्यसम्बद्धार्थत्वं गृह्यते तत्समुदाया(१)र्थस्यापायादपार्थकम् । यथा दश दाडिमानि, षडपूपाः, कुण्डम्, अजाजिनम्. पललपिण्डः, अथ रौरुकमेतत्, कुमार्याः पाय्यं तस्याः पिता अप्रतिशीन(२) इति ॥ १० ॥

अपार्थकं लक्षयति—

पौर्वापर्यायोगादप्रतिसम्बद्धार्थमपार्थकम् ॥ १० ॥

पौर्वापर्यं कार्यकारणभावस्तस्या**योगात्** असम्भवात्, शाब्दबोधजनकाकाङ्क्षाज्ञानाद्यभावादिति फलितार्थः । **अप्रतिसम्बद्धः** असंबद्धः, **अर्थः** प्रयोजनं शाब्दबोधरूपं यत्र, यद्यपि दश दाडिमानि, षडपूपाः, कुण्डम्, अजाजिनमित्यादाववान्तरवाक्यादर्थबोधसत्त्वादव्याप्तिरतिव्याप्तिश्च निरर्थके, तथाऽप्यभिमतवाक्यार्थबोधानुकूलाकाङ्क्षादिशून्यबोधजनकपदत्वं तत्, अविज्ञातार्थे तु स्वस्य बोधो भवत्येवेति नातिव्याप्तिः । उदाहरणं तु अयोग्यानासन्नाकाङ्क्षवाक्यम् ॥ १० ॥

समाप्तमभिमतवाक्यार्थाप्रतिपादकनिग्रहस्थानचतुष्टयप्रकरणम् ॥ २ ॥

---

(१) समुदायः—इति पु० पा० ।

(२) अप्रतिशीनो—वृद्धः ।

अवयवविपर्यासवचनमप्राप्तकालम् ॥ ११ ॥

(भा०) प्रतिज्ञादीनामवयवानां यथालक्षणमर्थवशात् क्रमः, तत्रावयवविपर्यासेन वचनमप्राप्तकालमसम्बद्धार्थं निग्रहस्थानमिति ॥ ११ ॥

(वृ०) अप्राप्तकालं लक्षयति—

अवयवविपर्यासवचनमप्राप्तकालम् ॥ ११ ॥

अवयवस्य कथैकदेशस्य, **विपर्यासो** वैपरीत्यम् । तथा च समयबन्धविषयीभूतकथाक्रमविपरीतक्रमेणाभिधानं पर्यवसन्नम्. तत्राऽयं क्रमः—वादिना साधनमुक्त्वा सामान्यतो हेत्वाभासा उद्धरणीया इत्येकः पादः, प्रतिवादिनश्च तत्रोपालम्भो द्वितीयः पादः, प्रतिवादिनः स्वपक्षसाधनं तत्र हेत्वाभासोद्धरण चेति तृतीयः पादः, जयपराजयव्यवस्था चतुर्थः पादः । एवं प्रतिज्ञाहेत्वादीनां क्रमः, तत्र सभाक्षोभव्यामोहादिना व्यत्यस्ताभिधानमप्राप्तकालमिति ॥ ११ ॥

हीनमन्यतमेनाप्यवयवेन न्यूनम् ॥ १२ ॥

(भा०) प्रतिज्ञादीनामवयवानामन्यतमेनाप्यवयवेन हीनं न्यूनं निग्रहस्थानम्, साधनाभावे साध्यासिद्धिरिति ॥ १२ ॥

(वृ०) न्यूनं लक्षयति—

हीनमन्यतमेनाऽप्यवयवेन न्यूनम् ॥ १२ ॥

अवयवेन स्वशास्त्रसिद्धेन, तेन सौगतस्य द्व्यवयवाभिधाने-

ऽपि न न्यूनत्वम् । नन्ववयवहीनत्वं अवयवत्वावच्छिन्नाभावः तथा चाकथनमेव स्यादत आह-**अन्यतमेनापीति** । तथा च यत्किञ्चिदवयवशून्यावयवाभिधानं फलितम् । न चायमपसिद्धान्तः, सिद्धान्तविरुद्धानभ्युपगमात्, अपि तु सभाक्षोभादिनाऽभिधानात् ॥ १२ ॥

हेतूदाहरणाधिकमाधिकम् ॥ १३ ॥

(भा०) एकेन कृतत्वाद् अन्यतरस्यानर्थक्यमिति, तदेतन्नियमाभ्युपगमे वेदितव्यमिति ॥ १३ ॥

(वृ०) अधिकं लक्षयति-

हेतूदाहरणाधिकमाधिकम् ॥ १३ ॥

हेतूदाहरणेत्युपलक्षणम् । दूषणाद्याधिक्यमपि बोध्यम् । तथा च कृतकर्त्तव्यापुनरुक्ताभिधानमिति फलितम् । अनुवादस्तु न कृतकर्त्तव्यः साभिप्रायत्वात् । प्रतिज्ञाधिक्यं च **पुनरुक्तम्** । धूमादालोकात् महानसवच्चत्वरवदित्यादिकं तु विना समयबन्धं दार्ढ्यादिभ्रमादुक्त**मधिकम्** । यथा महानसं महानसवदिति तु नाधिकं, किं तु **पुनरुक्तम्** ॥ १३ ॥

समाप्तं स्वसिद्धान्तानुरूपप्रयोगाभासनिग्रहस्थानत्रिकप्रकरणम् ॥३॥

शब्दार्थयोः पुनर्वचनं पुनरुक्तमन्यत्रानुवादात् ॥ १४॥

(भा०) अन्यत्रानुवादात् शब्दपुनरुक्तमर्थपुनरुक्तं वा, नित्यः शब्दो नित्यः शब्द इति शब्दपुनरुक्तम्, अर्थपुनरुक्तमनित्यः

शब्दो निरोधधर्मको ध्वनिरिति ॥ १४ ॥

अनुवादे त्वपुनरुक्तं शब्दाभ्यासादर्थविशेषोपपत्तेः ॥१६॥

(भा०) यथा हेत्वपदेशात् प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनमिति ॥

(वृ०) पुनरुक्तं लक्षयति ।

शब्दार्थयोः पुनवर्चनं पुनरुक्तमन्यत्रानुवादात् ॥ १४ ॥

पुनर्वचनं पुनरुक्तम् । तस्य विभागार्थं **शब्दार्थयोरिति** । तेन शब्दपुनरुक्तमर्थपुनरुक्तं च लभ्यते । अनुवादेऽतिव्याप्तिवारणाया**न्यत्रानुवादादिति,** अनुवादादन्यत्वे सतीत्यर्थः ।

निष्प्रयोजनं पुनरभिधानं हि **पुनरुक्तम्** । अनुवादस्तु व्याख्यारूपः सप्रयोजनक एवेति भावः । तथा च समानार्थकसमानानुपूर्वीकशब्दप्रयोगः **शब्दपुनरुक्तम्** । समानार्थकभिन्नानुपूर्वीकशब्दस्य निष्प्रयोजनं पुनरभिधान**मर्थपुनरुक्तम्** । आद्यं यथा घटो घट इति, द्वितीयं यथा—घटः कलश इति । एतस्य प्रमादादिना सम्भवः ॥ १४ ॥ १५ ॥

अर्थादापन्नस्य स्वशब्देन पुनर्वचनम्(१) ॥ १६ ॥

(भा०) पुनरुक्तमिति प्रकृतम् । निदर्शनम् उत्पत्तिधर्मकत्वादनित्यमित्युक्त्वा अर्थादापन्नस्य योऽभिधायकः शब्दस्तेन स्वशब्देन ब्रूयादनुत्पत्तिधर्मकं नित्यमिति तच्च पुनरुक्तं वेदित-

---

(१) पुनरभिधानमिति पु० पा० ।

व्यम् । अर्थसम्प्रत्ययार्थे शब्दप्रयोगे प्रतीतः सोऽर्थोऽर्थापत्त्येति ॥ १६ ॥

(वृ०) पुनरुक्तप्रभेदान्तरमाह—

अर्थादापन्नस्य स्वशब्देन पुनरभिधानम् ॥ १६ ॥

पुनरुक्तमित्यनुवर्तते । यस्मिन्नुक्ते यस्यार्थस्यौत्सर्गिकी प्रतिपत्तिर्भवति तस्य तेन रूपेण **पुनरभिधानं पुनरुक्तम्** । इदमेव च **अर्थपुनरुक्तमिति** गीयते । यथा वह्निरुष्ण इति पूर्वपदाक्षिप्तोक्तिरियम्, उष्णो वह्निरिति उत्तरपदाक्षिप्तोक्तिः, एवं वह्निरस्ति गेहे नास्तीति विध्याक्षिप्तोक्तिः, जीवन् गेहे नास्ति बहिरस्तीति निषेधाक्षिप्तोक्तिः, पुनरुक्तवैचित्र्यं(१) चेदं भाष्यादिसम्मतम् ।

अन्ये तु शब्दपुनरुक्तं द्विविधं, तस्यैव शब्दस्य पुनरभिधानं पर्यायेणाऽभिधानम्, अन्यत्पुनरर्थपुनरुक्तमित्याहुः ॥ १६ ॥

इति पुनरुक्तप्रकरणम् ॥ ४ ॥

त्रिज्ञातस्य परिषदा त्रिरभिहितस्याप्यप्रत्युच्चारण(२)मननुभाषणम् ॥ १७ ॥

(भा०) विज्ञातस्य वाक्यार्थस्य परिषदा, प्रतिवादिना त्रिरभिहितस्य यदप्रत्युच्चारणं तदननुभाषणं नाम निग्रहस्थानमिति । अप्रत्युच्चारयन् किमाश्रयं परपक्षप्रतिषेधं ब्रूयात् ॥ १७ ॥

---

(१) त्रैविध्यमिति पु० पा० । (२) अनुच्चारणमिति पु० पा० ।

(वृ०) अननुभाषणं लक्षयति—

विज्ञातस्य परिषदा त्रिरभिहितस्याप्यप्रत्युच्चारणमननुभाषणम् ॥ १७ ॥

परिषदा विज्ञातस्य विशिष्य बुद्धार्थस्य **वादिना त्रिरभिहितस्य**, तथा च प्रथमवचनेऽननुभाषणे वादिना वारत्रयं वाच्यमिति दर्शितम् । तथा च त्रिरभिधानेऽपि यत्राऽनुभाषणविरोधी व्यापारः तत्राऽ**ननुभाषणं** निग्रहस्थानमित्यर्थः ।

अज्ञानसाङ्कर्य्यनिरासाय अज्ञानमनाविष्कुर्वतेति, विक्षेपसाङ्कर्यनिरासाय कथामविच्छिन्दतेति च विशेषणीयम् **इत्याचार्याः** ।

न चाऽप्रतिभासाङ्कर्यम्, उत्तरप्रतिपत्तावपि सभाक्षोभादिनाऽननुभाषणसम्भवात् । तदिदं चतुर्धा एकदेशानुवादाद्विपरीतानुवादात् केवलदूषणोक्त्या स्तम्भेन चेति ।

सर्वनामपदेनाऽनुवादात् पञ्चमम् **इत्याचार्य्याः** ।

क्वचिदज्ञानाप्रतिभाननुभाषणसाङ्कर्ये यन्निश्चेतुं शक्यते तदेवोद्भाव्यम् ॥ १७ ॥

अविज्ञातं चाज्ञानम् ॥ १८ ॥

(भा०) **विज्ञातार्थस्य परिषदा प्रतिवादिना त्रिरभिहितस्य यदविज्ञानं तदज्ञानं निग्रहस्थानमिति । अयं खल्वविज्ञाय कस्य प्रतिषेधं ब्रूयादिति ॥ १८ ॥**

(वृ०) अज्ञानं लक्षयति—

अविज्ञातं चाज्ञानम् ॥ १८ ॥

भावे क्तः, चकारश्च 'परिषदा विज्ञातस्य' इत्याद्यनुकर्षणार्थः तथा च परिषदा विज्ञातस्य वादिना त्रिरभिहितस्याऽप्यविज्ञानमित्यर्थः । इदं च किं वदसि बुध्यते एव नेत्याद्याविष्करणेन ज्ञातुं शक्यत इति ॥ १८ ॥

उत्तरस्याप्रतिपत्तिरप्रतिभा ॥ १९ ॥

(भा०) परपक्षप्रतिषेध(१) उत्तरम्, तद्यदा न प्रतिपद्यते तदा निगृहीतो भवति ॥ १९ ॥

(वृ०) अप्रतिभां लक्षयति—

उत्तरस्याप्रतिपत्तिरप्रतिभा ॥ १९ ॥

उत्तरार्हेण परोक्तं बुद्ध्वाऽपि यत्रोत्तरसमये उत्तरं न प्रतिपद्यते तत्राऽ प्रतिभा निग्रहस्थानम् । न चाऽत्राऽननुभाषणस्यावश्यकत्वात् तदेव दूषणमस्त्विवति वाच्यम् । परोक्ताननुवादे हि तत्, यत्र परोक्तमनूद्याऽपि नोत्तरं प्रतिपद्यते तत्राऽसाङ्कर्यात् । खसूचनश्लोकपाठाद्युन्नेया चेयम् ॥ १९ ॥

कार्यव्यासङ्गात्कथाविच्छेदो विक्षेपः ॥ २० ॥

(भा०) यत्र कर्तव्यं व्यासज्य कथां व्यवच्छिनत्ति इदं मे करणीयं विद्यते तस्मिन्नवसिते पश्चात्कथयामीति(२) विक्षेपो नाम निग्रहस्थानम् । एकनिग्रहावसानायां कथायां स्वयमेव कथान्तरं प्रतिपद्यत इति ॥ २० ॥

---

(१) प्रतिरोधः-इति पु० पा० ।
(२) कथयिष्यामीति—इति पु० पा० ।

(वृ०) विक्षेपं लक्षयति—

कार्यव्यासङ्गात् कथाविच्छेदो विक्षेपः ॥ २० ॥

कार्यव्यासङ्गात् । कार्यव्यासङ्गमुद्भाव्येत्यर्थः ल्यब्लोपे पञ्चमी । कार्यव्यासङ्गश्चासम्भवत्कालान्तरकत्वेनाऽऽरोपितः, तेन तादृश-**कथाविच्छेदो विक्षेपः** । तेन राजपुरुषादिभिराकारणे गृहजनादिभिर्वाऽऽवश्यककार्यार्थमाकारणे स्वगृहदाहादिकं पश्यतो गमने वास्तवशिरोरोगादिना प्रतिबन्धे वा न विक्षेपः । ननु कार्यव्यासङ्गोद्भावनं कुतः ? सभाक्षोभादिना चेद्, अननुभाषणमेव । उत्तराप्रतिपत्त्या चेदप्रतिभैवेति चेन्न । उत्तरावसराभावात् ।

वस्तुनस्तूत्तरस्फूर्तावपि तद्दूषणसम्भावनया विक्षेपसम्भवात्, यथा क्षितिः सकर्तृका कार्यत्वादित्युक्ते अत्राङ्कुरे व्यभिचारस्तावन्मयोद्भाव्यस्तत्र चेदयं पक्षसमत्वं ब्रूयात्तदा मे किमुत्तरमतोऽत्र महार्णवलिखितं मया च विचारितं किञ्चित् कार्यमुद्भाव्य गृहे गत्वा दृश्यते इत्येवं विक्षेपसम्भवात् ॥ २० ॥

इति उत्तरविरोधिनिग्रहस्थानचतुष्कप्रकरणम् ॥ ५ ॥

स्वपक्ष(१)दोषाभ्युपगमात् परपक्षे दोषप्रसङ्गो(२) मतानुज्ञा ॥ २१ ॥

(भा०) यः परेण चोदितं दोषं स्वपक्षेऽभ्युपगम्यानुद्धृत्य वदति भवत्पक्षेऽपि समानो दोष इति, स स्वपक्षे दोषा-

---

(१) स्वपक्षे—इति पु० पा० ।
(२) परपक्षदोषप्रसङ्गः—इति पु० पा० ।

भ्युपगमात्परपक्षे दोषं प्रसञ्जयन्परमतमनुजानातीति मतानुज्ञा नाम निग्रहस्थानमापद्यत इति ॥ २१ ॥

(वृ०) मतानुज्ञां लक्षयति—

स्वपक्षे दोषाभ्युपगमात् परपक्षे दोषप्रसङ्गो मतानुज्ञा ॥ २१ ॥

दोषाभ्युपगमाद्दोषमनुद्धृत्येत्यर्थः । यथा शब्दो नित्यः श्रावणत्वादित्युक्ते ध्वनावैकान्तिकत्वेन हेत्वाभासोऽयमित्युक्तौ शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादिति साधिते ध्वनेरपि पक्षसमत्वान्न दोष इत्युक्तौ; असिद्धत्वात् तवाऽपि हेत्वाभासोऽयमित्युक्तो, सोऽयं **मतानुज्ञया** निगृहीतः स्यात् । 'अप्रतिषिद्धमनुमतं भवति' इति स्वपक्षे दोषाभ्युपगमात् ॥ २१ ॥

निग्रहस्थानप्राप्तस्यानिग्रहः पर्यनुयोज्योपेक्षणम् ।२२॥

(भा०) पर्यनुयोज्यो नाम निग्रहोपपत्त्या चोदनीयः, तस्योपेक्षणं निग्रहस्थानं प्राप्तो ऽसीत्यननुयोगः । एतच्च कस्य पराजय इत्यनुयुक्तया परिषदा वचनीयम्, न खलु निग्रहं प्राप्तः स्वकौपीनं विवृणुयादिति ॥ २२ ॥

(वृ०) पर्यनुयोज्योपक्षणं लक्षयति—

निग्रहस्थानप्राप्तस्याऽनिग्रहः पर्य्यनुयोज्योपेक्षणम् ॥ २२ ॥

निग्रहस्थानं प्राप्तवतोऽनिग्रहः 'निग्रहस्थानानुद्भावनमित्यर्थः । यत्र त्वनेकनिग्रहस्थानपाते ह्येकतरोद्भावनं, तत्र न पर्यनुयो-

ज्योपेक्षणम्, अवसरे निग्रहस्थानोद्भावनत्वावच्छिन्नाभावस्यैव सत्त्वात्। ननु वादिना कथमिदमुद्भाव्यं स्वकौपीनविवरणस्यायुक्तत्वादिति चेत्, ? सत्यम्, मध्यस्थेनैवेदमुद्भाव्यं, वादे च स्वयमुद्भावनेऽप्यदोषः॥ २२॥

अनिग्रहस्थाने निग्रहस्थानाभियोगो निरनुयोज्यानुयोगः॥ २३॥

(भा०) निग्रहस्थानलक्षणस्य मिथ्याऽध्यवसायादनिग्रहस्थाने निगृहीतोऽसीति परं ब्रुवन् निरनुयोज्यानुयोगान्निगृहीतो वेदितव्य इति॥ २३॥

(वृ०) निरनुयोज्यानुयोगं लक्षयति—

अनिग्रहस्थाने निग्रहस्थानाभियोगो निरनुयोज्यानुयोगः॥ २३॥

अवसरे यथार्थनिग्रहस्थानोद्भावनातिरिक्तं यन्निग्रहस्थानोद्भावनं तदित्यर्थः। एतेनानवसरे निग्रहस्थानोद्भावने एकनिग्रहस्थाने निग्रहस्थानान्तरोद्भावने च नाऽव्याप्तिः। सोऽयं चतुर्धा छलं जातिराभासोऽनवसरग्रहणं च। आभासो व्यभिचारादावसिद्ध्याद्युद्भावनम्। अनवसरग्रहणं चाऽकाले एवोद्भावनं यथा त्यक्ष्यसि चेत् प्रतिज्ञाहानिर्विशेषयसि चेद्धेत्वन्तरम्, एवमवसरमतीत्य कथनमपि, यथा उच्यमानग्राह्यस्यापशब्दादेः परिसमाप्तौ, एवमनुक्तग्राह्याज्ञानाद्यननुभाषणावसरेऽनुद्भाव्यबोधाविष्करणाननुभाषणप्रवृत्ते वादिनि

तदुद्भावनमित्यादिकमूह्यम् ॥ २३ ॥

समाप्तं दोषनिरूप्यनिग्रहस्थानत्रिकप्रकरणम् ॥ ६ ॥

सिद्धान्तमभ्युपेत्यानियमात् कथाप्रसङ्गो-
ऽपसिद्धान्तः ॥ २४ ॥

(भा०) कस्य चिदर्थस्य तथाभावं प्रतिज्ञाय प्रतिज्ञातार्थविपर्ययाद्(१) अनियमात् कथां प्रसञ्जयतो ऽपसिद्धान्तो वेदितव्यः । यथा न सदात्मानं जहाति, न सतो विनाशो, नासदात्मानं लभते, नासदुत्पद्यत इति सिद्धान्तमभ्युपेत्य स्वपक्षं व्यवस्थापयति । एकप्रकृतीदं व्यक्तं विकाराणामन्वयदर्शनात् । मृदान्वितानां शरावादीनां दृष्टमेकप्रकृतित्वम्, तथा चायं व्यक्तभेदः सुखदुःखमोहान्वितो दृश्यते तस्मात्समन्वयदर्शनात्सुखादिभि(२)रेकप्रकृतीदं शरीरमिति(३) । एवमुक्तवाननुयुज्यते अथ प्रकृतिर्विकार(४)इति कथं लक्षितव्यमिति । यस्यावस्थितस्य धर्मान्तरनिवृत्तौ धर्मान्तरं प्रवर्तते सा प्रकृतिः, यच्च धर्मान्तरं प्रवर्तते स विकार इति, सो ऽयं प्रतिज्ञातार्थविपर्यासादनियमात् कथां प्रसञ्जयति, प्रतिज्ञातं खल्वनेन नासदाविर्भवति न सत्तिरोभवतीति । सदसतोश्च तिरोभावाविर्भावमन्तरेण न कस्य चित्प्रवृत्तिः प्रवृत्त्युपरमश्च भवति । मृदि खल्ववस्थितायां भविष्यति शरावादिलक्षणं ध-

---

(१) असन्नियमादिति पु० पा० ।
(२) सुखदुःखादिभिरिति पु० पा० ।
(३) विश्वमिति पु० पा० ।
(४) प्रकृतिविकारः—इति पु० पा० ।

र्मान्तरमिति प्रवृत्तिर्भवति, अभूदिति च प्रवृत्त्युपरमः, तदेतन्मृद्धर्माणामपि न स्यात्। एवं प्रत्यवस्थितो यदि सतश्चात्महान-मसतश्चात्मलाभमभ्युपैति तदस्यापसिद्धान्तो निग्रहस्थानं भवति, अथ नाभ्युपैति पक्षो ऽस्य न सिध्यति ॥ २४ ॥

(वृ०) अपसिद्धान्तं लक्षयति—

सिद्धान्तमभ्युपेत्यानियमात् कथाप्रसङ्गोऽपसिद्धान्तः ॥ २४ ॥

सिद्धान्तं—स्वशास्त्रकाराभ्युपगतमर्थं स्वीकृत्यानियमात् तन्नियमप्रच्यवात्। कथाप्रसङ्ग इति। तथा च साङ्ख्यमतेनाहं वदिष्यामीत्यभ्युपेत्याऽऽरब्धायां कथायाम् आविर्भावस्याऽऽविर्भावा-भ्युपगमेऽनवस्थेति दूषणोद्धारायाऽऽविर्भावस्याऽसत उत्पत्तिं यद्यभ्यु-पैति तदाऽपसिद्धान्तः। यस्त्वेकदेशिमतेन कथामारभते, तस्य शास्त्रका-राभ्युपगमविरोधो नापसिद्धान्त इति बोधयितुमभ्युपेत्येत्युक्तम्।

सौगतास्त्वपसिद्धान्तं दूषणं न मन्यन्त इत्यन्यदेतत् ॥२४॥

हेत्वाभासाश्च यथोक्ताः ॥ २५ ॥

(भा०) हेत्वाभासाश्च निग्रहस्थानानि। किं पुनर्लक्षणा-न्तरयोगाद् हेत्वाभासा(१) निग्रहस्थानत्वमापन्नाः यथा प्रमाणा-नि प्रमेयत्वमित्यत आह। यथोक्ता इति। हेत्वाभासलक्षणेनैव निग्रहस्थानभाव इति।

त इमे प्रमाणादयः पदार्था उद्दिष्टा लक्षिताः परीक्षि-ताश्चेति ॥ २५ ॥

---

(१) हेत्वाभासाश्च—इति पु० पा०।

योऽक्षपादमृषिं न्यायः प्रत्यभाद्वदतां वरम्।
तस्य वात्स्यायन इदं भाष्यजातमवर्तयत्(१)॥

इति श्रीवात्स्यायनीये न्यायभाष्ये पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः॥ ५॥

(वृ०) क्रमप्राप्ते हेत्वाभासलक्षणे वक्तव्ये तदकथने बीजमाह—

हेत्वाभासाश्च यथोक्ताः॥ २५॥

चः पुनरर्थे। हेत्वाभासाः पुनर्यथा येन रूपेण पूर्वमुक्तास्तेनैव रूपेण तेषां निग्रहस्थानत्वमिति, न लक्षणान्तरमपेक्षितमिति।

अत्र चकारस्य दृष्टान्ते साधनवैकल्यादिसमुच्चायकत्वमिति केचित्, तन्न यथोक्ता इत्यस्याऽनन्वयापत्तेरिति॥ २५॥

इति कथकान्योक्तिनिरूप्यनिग्रहस्थानद्वयप्रकरणम्॥ ७॥
समाप्तं निग्रहस्थानविशेषलक्षणम्।

समाप्तं च पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयमाह्नकम्॥

एषा मुनिप्रवरगोतमसूत्रवृत्तिः
श्रीविश्वनाथकृतिना सुगमाऽल्पवर्णा।
श्रीकृष्णचन्द्रचरणाऽम्बुजचञ्चरीक-
श्रीमच्छिरोमणिवचःप्रचयैरकारि॥ १॥
रसबाणतिथौ शकेन्द्रकाले
बहुले कामतिथौ शुचौ सिताहे।

---

(१) नास्त्ययं श्लोकः पुस्तकान्तरे।

अकरोन्मुनिसूत्रवृत्तिमेतां
ननु वृन्दाविपिने स एष विश्वनाथः ॥ २ ॥
कठिनार्थपदां कृतिं ममैतां
मृदुनि त्वच्चरणे समर्पयामि ।
अपराधमिमं प्रभो क्षमेथा
ननु नारायण देव दीनबन्धो ॥ ३ ॥

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायश्रीमद्विद्यानिवासभट्टाचार्यात्मजश्रीविश्वनाथभट्टाचार्यकृतायां न्यायसूत्रवृत्तौ पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ।

समाप्तेयं सूत्रवृत्तिः ॥

—:o:—